

અ. રામલા. ઇનિહાસ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીગ્રાહિત લેખાગાર]

અનુક્રમાંક ૭૫૧૮૮- જાણક

પુસ્તકનું નામ સ્વરૂપને દર્શાવેલ

વિષય ૮૪૬૪ : ૧.૨૫

અરબનો ઇતિહાસ.

(ઉમૈયા ખીલાફત)

અનુવાદક

લવજી ઝીણા માસ્તર

ગુલેડડ, (ભાવનગર)

પ્રકાશક

પદાણુ નીઝામખાન મુરખાન વકીલ

અમદાવાદ.

આવૃત્તી પહેલી.

નકલ ૧૦૦૦

કૌમલ. ૨-૦-૦

આ પુસ્તકનું સર્વ હક ૧૮૬૮ ના ૨૫મા ઐકટ
પ્રમાણે પ્રકાશકે પોતાના સ્વાધિન રાખ્યા છે.

શ્રી અમરસિંહજી પ્રો. પ્રેસ-લાલ દરવાજા અમદાવાદ-માં પદાણુ
નુરખાત અમીરખાત વકીલે છાપ્યું.

અર્પણ પત્રીકા.

ગુજરાતની સુવિખ્યાત માંગરોલની

ગાદીવાળા ચિરંતીઆ જ્ઞાનદાનના ગાદીપતી

પીર સાહેબ શ્રી મોદામીયાં સાહેબ સલામત !

મશહુર અબ્દુરરાજા ખ્વાજા સાહેબના ચિસ્તીયા સંપ્રદાય-સિલસિલાના મહાન બુઝર્ગ જોલીઆ હજરત સધયદ મસકિદ શેખ ફરીદ શકર ગંજની ઝોલદનાં ઉતરી આવેલા સદરહુ ગાદીના આપ શ્રી સન્નમદેનશીન છો. આપ-શ્રીએ બાલપણમાંજ વિદ્યાના પ્રેમને લીધે અરબી-ફારશી-હિન્દી, સંસ્કૃત-ગુજરાતી ઉપરાંત રાજબાષા ઈંગ્રેજીમાં બી. એ. સુધીની ઉંચી કેળવણી લીધી છે. આપની તેવી યોગ્યતાની કદર કરી નાં ગાયકવાડ સરકારે પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કર્યાં હતા જ્યાં આપ ફતેહમંદ નીવડવાથી ઇસલામી રવાસત સચીન સ્ટેટે આપની નોકરી વડોદરા રાજ્ય પાસેથી ઉઘીની મેળવી અને ત્યાં ગયા. ત્યાં આપ એક પછી એક અધિકાર ઉપર ચડતાં નાયબ દિવાનના દરજ્જા ઉપર હાયમ થયા અને આપે પોતાના કામ તથા જાતી ઉંચા સદગુણોથી રાજ્ય પ્રજા અને સહવાસમાં આવનારા સધળાને પૂર્ણ સંતોષ આપી સર્વ બાબતોમાં પ્રીય થયા છો. રાજ્યના સંતોષકારક કામો કરવા ઉપરાંત રસુલે અરબી જેઃ મઝહબી કીતાબની જે આવૃત્તીઓ ગુજરાતીમાં બહાર પાડી કોમની અગત્યની ખોટ પુરી પાડી છે. ઉપરાંત ઈંગ્રેજીમાં ટ્રેન્ઝેલી ઓફ મોહરમ નામની કીતાબ બહાર પાડી છે. તે મુજબના કામો બજાવવા ઉપરાંત આપનામદાર પોતાના તારીફ અને મઝહબમાં પુરા પાળ્યાં અને પરહેઝગાર રહ્યા છે. કોમની મઝહબી અને આર્થિક હાલાત સુધારવાના માટે આપે નાયબ દિવાન જેવો સારો હોદ્દો, સારો પગાર, સારી આગર અને સારી સાહેબીવાળી પદવીનું એકદમ રાજીનામું આપી દઈ લોક કલ્યાણ માટે કમ્બર કસી મહાન હજરત પેગમ્બર સદયમને શકીરી માર્ગ ગૂંચણ કર્યો છે. આપ શ્રીના તેવા અનેક સાચા સદગુણોથી આકર્ષાઈ અગો પોતાના આખા કુટુંબ સહીત આપ શ્રીનાજ હાથે આપનાજ મુરીદ થયા છીએ. અને તેવી અનેક લાગણીની અમારા તરફની એક અંદાના વાફગીરી જળવાઈ રહેવા અમારા તરફથી પ્રગટ થતો આ “અરબાનો મતિહાસ” આપ શ્રીની મહેરબાની ભરી પરવાનગીથી આપ સાહેબને અર્પણ કરવાનું અગો મોટું અને સાચું માન સમજીએ છીએ.

આપ સાહેબનો ખાદમ પ્રગટકર્તા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

વિનંતિ.

આ પુસ્તકમાં ઘસેલામી મહાન પુરૂષોના નામની આગળ
પાછળ માન સુચક શબ્દો કે સંજ્ઞાઓ મૂકવા બનતો ખ્યાલ રાખ-
વામાં આવેલ છે. છતાં પણ કેાઇ જગ્યાએ તે ખામી જોવામાં આવે
તો વાંચકવર્ગ દરજુજર કરી માનપૂર્વક વાંચી લેવા કૃપા કરશે
એમ ઉમેદ છે.

અનુવાદકની પ્રસ્તાવના.

જે સધળી પ્રાચિન જાતિઓએ પોતાના બહુ બળથી બહુ દુરના પ્રદેશોમાં ફતેહ મેળવીને, વિશાળ સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરીએલાં છે તેમાં અરબોનાં નામ પહેલું છે. જે જાતિના લોકોએ પોતાની યુદ્ધિના પ્રભાવ વડે સભ્યતાની ટોચ ઉપર બેઠક મેળવીને વર્તમાન સમયમાં સભ્યતાનો સંપુર્ણ દાવો કરનારી યુરોપીયન પ્રજાને સભ્યતાના પાંડો શીખવ્યા છે તે પણ અરબ લોકોજ છે જેની બહાદુરીનાં વીર રસ પ્રાધાન્ય કથનો અને કીર્તિ કલાપો તેમજ ચારિત્ર બળના ઉજવણ દર્શાવે જગતના ઇતિહાસના પુસ્તકોનાં પાનામાં પ્રલય કાળ સુધી તેજસ્વી અક્ષરે પ્રકાશીત રહેશે તે અરબ લોકોજ છે.

સભ્યતામાં સર્વોત્તમ ગણાતી યુરોપીયન પ્રજાને જ્ઞાનનો દરવાજો ખતાવનારા અરબોજ હતા જેની સાક્ષી તેમના પોતાના લખેલા ઇતિહાસોમાંથીજ જાણી શકાય છે એવું છતાં અફસોસની વાત એટલીજ છે કે જે હિંદુસ્તાનમાં લગભગ સાઠ પાંચસો વરસ સુધી દરજામીક સલતનત રહી તેમ છતાં હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો આ ઇતિહાસોમાંથી કંઈ પણ શીખી શક્યા નહિ.

હિંદુ વિદ્વાનોએ હિંદુ ભાષામાં આવા ઇતિહાસો પ્રસિદ્ધ કરી તે ભાષા જાણનારાઓ ઉપર મહોટો ઉપકાર કર્યો છે તેમજ અંગ્રેજી ભાષામાં લંડન પ્રીવિ કાઉન્સિલના માનવંતા સભાસદ રાઇટ ઓનરેબલ સેમર અમીર અલી સાહેબે આવાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકો લખી તેમાં મુસલમાનો ઉપર ઉપદેશ કર્યો છે.

હાલના સમયમાં હિંદુસ્તાનની વરનાકયુક્ત ભાષાઓમાં સૌથી અગ્ર-સ્થાન ભોગવતી બંગાળી ભાષામાં તો આવા અનેક પુસ્તકો આઠોશ વિદ્વાનોના હાથથી લખાયેલાં છે તેમાં વધારે આનંદની વાત તો એ છે કે અક્ષયકુમાર દત્ત જેવા હિંદુ ગૃહસ્થની કલમથી આવાં ઇતિહાસીક પુસ્તકો લખાયેલાં છે.

ગુજરાતી ભાષામાં મારી સમજ પ્રમાણે આવા પ્રકારનું આ પહેલું પુસ્તક છે. અને તે પણ એક બંગાળી ઇતિહાસનો બહુ અંશે અનુવાદજ

છે. અસલ પુસ્તકના ત્રણ વિભાગો છે તેમાં જનાબ રસુલે ખુદા અ. સ. વ. ના જન્મ પહેલાંથી લઈને ઉમૈયા ખીલાફત સુધીનો ઇતિહાસ આ પ્રથમ વિભાગમાં આપવામાં આવ્યો છે. અબ્બાસી ખલીફાઓનો શાસનકાળ તેમજ સપેનના ખલીફાઓનો રાજ્ય વહીવટ બે જુદા જુદા વિભાગોમાં બંધાયેલાં પ્રસિદ્ધ કરવાની ઉમેદ છે પણ જો ખુદાપાકને મંજૂર હોય તો.

આ પહેલા વિભાગમાં અરબોના યુદ્ધ વિગ્રહની વાતો તેમજ આચાર વ્યવહાર રાજ્ય પ્રણાલી સામાજિક અને નૈતિક જીવનની આલોચના અને કઈ રીતથી તેઓ ઉન્નતિની ટોચે ચડી શક્યા તેમજ કઈ રીતથી તેમનું પતન થયું વગેરે વિષયનું વિસ્તારથી અવલોકન કરાયેલું છે.

વાંચક વર્ગ માંહેના મુસલમાન બાદશાહોને મારી એક નમ્ર વિનંતી છે કે આ પુસ્તક એક ઇતિહાસ માત્ર છે માટે તેની અંદરના સત્યાસત્યનું તોલન, મજહબી વિચારોથી કરવાનું નથી. શીયા કે સુન્ની બે માંહેના કોઈ પણ વિચારને પ્રાધાન્ય આપવાના હેતુથી આ પુસ્તક લખેલું નથી.

કળીર ચોરા-ખનારસ.
તા. જુન ૧૯૧૮

}

લ. જ. મા.

પ્રકટકતાની પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તક આપણા પ્રખ્યાત ઇસ્લામી ગૃહસ્થ રાષ્ટ્ર જ્ઞાનરેખલ જસ્ટીસ અમીરઅલી સાહેબ એમ. એ. બેરિસ્ટર એટ લોના અંગ્રેજી પુસ્તક “ હિસ્ટરી ઓફ ધિ સેરેસન્સ ” નો તરજુમો છે. જસ્ટીસ અમીરઅલી એક શીઆ ગૃહસ્થ છે. તેા પણ તેમના ખ્યાલ ઘણા ઉદાર અને સમસ્ત ઇસ્લામી કોમની બેહતરી તરફ વલણવાળા છે. જસ્ટીસ અમીરઅલી અંગ્રેજીના એક ચડતા લેખક છે અને તેમણે મહોમ્દન લો (મુસલમાની હુકમો કાયદો) એવિડન્સ એક્ટ (પુરાવાનો કાયદો) સ્પિરિટ ઓફ ઇસ્લામ (જોશ ઇસ્લામ) એથિક્સ ઓફ ઇસ્લામ (ઇસ્લામી નીતિશાસ્ત્ર) ઇસ્લામ વિગેરે પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં બહાર પાડેલાં છે જે જોવાથી તેમનો અંગ્રેજી ભાષા ઉપર કેટલો કાબુ છે તે જણાઇ આવે છે. હાલ તેઓ વિધાયતની પ્રીવી કાઉન્સિલના મેમ્બર છે અને ઘણા ભાગ વિધાયતમાંજ રહે છે. તેમના દિકરા મી. વારિસઅલી આઇ. સી. એસ. સિવીલીયનની પરિક્ષા જે હીદાઓ માટે ઘણી ભારે ગણાય છે તેમાં પાસ થયેલા છે અને સિવિલ સર્વિસમાં જોડાઇ હીદની સેવા બજાવે છે.

આ શીઆ ગૃહસ્થની અંગ્રેજી કિતાબનો તરજુમો બંગાળના એક ગૃહસ્થે બંગાળીમાં કરેલો છે જે ઇતિહાસીક દ્રષ્ટીથી જોતાં ત્યાંના લોકોમાં ઘણો પ્રીય નીવડેલો છે. આ પુસ્તક તે બંગાળી તરજુમાનો ગુજરાતી અનુવાદ છે, જે મી. લવજી ઝીણા માસ્તર નામના ખોળ ગૃહસ્થે તૈયાર કરેલો છે. મી. લવજી ઝીણા માસ્તરે તરજુમો ખંતપૂર્વક તૈયાર કરી તે અમને આપી દીધેલો છે. તે તરજુમો અમારી પાસે લાંબા વખતથી હતો પણ કાગળ અને છાપવાની ભારે મોંઘાઇને લીધે તે છાપી બહાર પાડવાની અમને જલદી જોગવાઇ મળી શકી નહીં. જોકે હાલમાં પણ રાક્ષસી મોંઘવારી જરૂરી છે તેા પણ અરબસ્તાન જેવા મહાન દેશ સાથે સંબંધ ધરાવતા એક ઉપયોગી પુસ્તકને વધારે વાર રાખી નહીં મુકતાં તેને ઇસ્લામી કોમની જાણ માટે જલદી બહાર પાડી દેવું એમ અંતઃકરણે સુચવ્યાથી આ પુસ્તક એકદમ બહાર પાડવા તબવીજ કરી છે. આતું એકપણ પુસ્તક હાલ સુધીમાં એવા સ્વરૂપમાં ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું નથી એટલે ઇસ્લામીભાઈઓને તેમાં કોઈક નબિન અને વધુ જાણવાતું મળે એ સ્વભાવિક છે. અમેએ હાલમાંજ ઇસ્લામના મહાન જનરલ ખાલિદ-બિન-અલીફનું જીવનચરિત્ર

બહાર પાડેલું છે અને તે પછી તરતજ આ અરબસ્તાનના ઇતિહાસ જેવી ઉપયોગી કિતાબ ઇસ્લામી આલમ માટે મહેનત કરીને તથા મોંઘવારીના વખતમાં અગવડ વેડીને બહાર પાડી છે. આવા કીમતી ઇસ્લામી પુસ્તકો ઘણા પ્રમાણમાં બહાર પાડવાની અમારી ઇચ્છા છે પણ તેનો આધાર અમારી કોમની કદર અને તેના ઉત્તેજન ઉપર રહેલો છે. જો કોમ અમારી મહેનતની કદર કરશે તો અમે આવી સાહિત્ય સેવા યજ્ઞચામમાં કરી પણ પાછા પડીશું નહીં.

આ પુસ્તક અસલ એક શીઆ ગૃહસ્થના હાથે લખાયેલું છે અને તેનો તરજુમો પણ એક શીઆ ગૃહસ્થના હાથે થયેલો છે એટલે કદાચ તેમની માન્યતા પ્રમાણે તેમાં કાંઈ હકીકત આવી 'નય એ દેખીતું છે અને નેટલા માટે આ પુસ્તકની શરૂઆતના ભાગમાં ખુલાસો રૂપે કેટલીક હકીકત દાખલ કરવામાં આવી છે જેથી લોકોનો ગુદો ખ્યાલ થઈ નય નહીં. માટે આશા છે કે પ્રથમ તે ખુલાસો વાંચી પુસ્તક શરૂ કરવામાં આવશે તો સારી રીતે તુજના કરવાની જોગવાઈ મળી શકશે. અમે પોતે સુન્ની છીએ એટલે સુન્ની વાંચક વર્ગ માટે અમારે એવો ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. અને તેથીજ શરૂઆતમાં એટલો ઉમેરો કરેલો છે. તરજુમો એ તરજુમો છે. તેમાં કોઈથી પુસ્તકના લખાણમાં વધારો ઘટાડો થઈ શકે નહીં અને જો તરજુમો કરવામાં ઇજ્ઞારતમાં વધારો ઘટાડો કરવામાં આવે તો તે તરજુમો રહેતો નથી એટલે આખો તરજુમો જેમનો તેમ છાપી એક ખુલાસો તરીકે પુસ્તકની શરૂઆતમાં જો મોલ લખી દીધા છે. પુસ્તકની પાછળની આલતી ઇજ્ઞારતમાં પણ કદાચ કાંઈ હશે પણ હવે નક વધી ગઈ છે એટલે જે જે વધુ સુધારા કરવાની ચચના આવશે તે ઉપર આગળ ઉપર જરૂર ધ્યાન આપવામાં આવશે.

આ પુસ્તકની ગુજરાતી ભાષા કેટલાક સાહેબોનાં જરા અધરી કાગરો પણ હાલમાં એવા ગુજરાતીનો મહાવરો દિવસે દિવસે વધતો નય છે એટલે હાલ તો આપણે તેને જેવી છે તેવી ચલાવી લઈ આગળ ઉપર વધારે સહેલી ઇજ્ઞારતની આશા રાખીશું.

વધુ ખુલાસો માટે અમારા તરફથી બહાર પડેલ 'ખુલકાએ રાશેદીન નામની માત્ર એક રૂપીઆની કીમતની કીતાબ મંગાવી વાંચવા વિનંતી કરીએ છીએ.

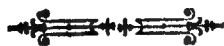
અમદાવાદ
ભાલકાકા લોજ }
તા. જુલાઈ ૧૯૧૮

મગર કતાં

માંગરોલની સુવિખ્યાત ગાદીના ગાદીપતિ પીર મોટા-
મીયાં સાહેબ વિષે જાણવાનેગ હકીકત.

તેમનું સાદું જીવન.

સુરત અને ભરૂચ વચ્ચે કોસળા ઝળવાવ રેલ્વે ઉપર આવેલા માંગ-
રોલ ગામની મહાન ચિસ્તીયા ગાદીવાળા આલી જનાબ પીર મોટામીયાં
સાહેબના નામથી કોઈ ભાગ્યેજ અજાણ હશે. તેઓ આ જમાનાના એક
આગેવાન પીરોમાંના એક છે. તેમનો જન્મ ૬૫૧ હિસ્બામાં આજથી આડ-
ત્રીસ વરસ ઉપર થયો હતો. તેમના પિતા પીર કાયમુદ્દીન બાવા સાહેબે
નાનપણથીજ તેમના વિદ્યાભ્યાસ તરફ લક્ષ આપ્યું હતું. પીર કાયમુદ્દીન
બાવા સાહેબ ધણી સાદા અને મળતાવડા સ્વભાવના હતા. તેઓ પોતાના
દરજાને ઉત્તમ અને સંગીન કેળવણીમાં પ્રવીણ થએલા જોવાને ધણી
ઉંચુક હતા. તેમણે પીરજાદા મોટામીયાં સાહેબને ગુજરાતી, સંસ્કૃત, ઉર્દુ,
ફારસી, અરબી વીગેરેની કેળવણી ઉપરાંત અંગ્રેજીમાં બી. એ. સુધી અભ્યાસ
કરાવ્યો હતો. તેમની ઉંચી કેળવણી અને પ્રવીણતાના સખમે કડીના લોકોએ
તેમને કડીના શહેર કાજી તરીકે ચુકી કહાડ્યા હતા જે દરજ્જે તેઓ હાલ
પણ ભોગવે છે.

તેમના પિતા તથા દાદાની હયાતીમાં તેઓ વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાં
જોડાયા હતા, અને પછી ટુંક મુદતમાંજ સુરત એજન્સીના સચીવ સ્ટેટના
ના. નવાબ સાહેબે તેમની પોતાના રાજ્ય માટે વડોદરાના શ્રીમંત મહારાજના
પાસે માગણી કરી હતી. મહારાજની મંજૂરી મળવાથી સચીવ સ્ટેટમાં
નાયબ દીવાન નીમાયા હતા. નાયબ દીવાનના હોદ્દાનું કામ હાથમાં લીધા
પહેલાં ના. નવાબ સાહેબે, મોટામીયાં સાહેબને પ્રથમ એ. ડી. સી. (મુસા-
હેબ), ફર્સ્ટક્લાસ ડુમાજસ્ટ્રેટ, સિવિલ જડજ, હબુર આસીસ્ટન્ટ વિગેરેનું
કામ સોંપ્યું હતું જેમાં તેમણે ધણી કુશળતા બતાવી હતી. તેમના કામથી
ખુશ થઈને ના. નવાબ સાહેબે તેમને ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં રાજ્યના નાયબ
દીવાનનો ચડતો હોદ્દો આપ્યો હતો જેનું કામ તેમણે ધણીજ આહોશીથી
૧૯૧૭ ના ડીસેમ્બર માસ સુધી એટલે બરાબર સાત વરસ સુધી ગળવ્યું હતું.

તેઓ ઇ. સ. ૧૯૧૫ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં પીર બડામીયા સાહેબની જન્મતનશીન થવાથી માંગરૌણની ગાદીના ગાદીપતિ થયા હતા, જે વખતે દળદળા ભરેલી ક્રિયા થઇ હતી. ગાદી ઉપર આવતાંજ તેઓશ્રીએ પોતાના તમામ મુરીદો તથા તેમની ગાદીને ભક્તિભાવથી માનનારાઓ તથા લાગતાવળગતાઓને ભેગા કરી માંગરૌણમાં એક ભારે જગમેળો કર્યો હતો. અને ભેગા થએલા દસ બાર હજાર માણસોની ખાતરી કરી આપી હતી કે પોતે શુરૂ-પીર તરીકેનું પોતાનું જોખમ સારી પેઢે સમજે છે.

મરહુમ ગાદીપતિ પીર શ્રી બડામીયા સાહેબની વશત ઇ. સ. ૧૯૧૫ (હી. સં. ૧૩૩૩) માં થઇ ચારથીજ પીર મોટામીયા સાહેબના પીર દરજ્જાના અધિકાર તથા સત્તાની શરૂઆત થઇ ચુકી છે જેને આજે પણ પરસ ઉપર થઇ ગયાં છે. પીરસાહેબ જ્યારથી પોતાના વડીલોની ગાદી ઉપર બિરાજમાન થયા ચારથી તેમની હજ્જા સચીન સ્ટેટમાંથી છુટા થવાની હતી અને તે માટે વખતો વખત કોશીશ પણ કરતા હતા. પરંતુ ના. નવાબ સાહેબની મહેબત ભરી લાગણીને લીધે તેમ કરવાનું જલદી બની શક્યું નહોતું. એક તરફ નવાબ સાહેબની મોહબતનાં ખ્યાલ અને બીજી તરફ પોતાના હજારો મુરીદોની લાગણી એવી બાળતો એકી વખતે પેદા થઇ મઇ હતી; અને તેના વિચારમાં હમેશાં પીરસાહેબ શું થાએલા રહેતા હતા. સ્વર્ગ જેવું સુખ ભોગવવા રાજ્યાધિકાર જેવું સાધનાદુનિયાદારીના વિચારવાળા માટે તો એક પણ હોતું નથી. તેમાં પણ દેશી રાજ્યમાં અને જ્યાં રાજકર્તા પોતાનાજ સ્વધર્મના અને આસ્તિક હોય, જેમની પૂર્ણ પ્રીત હોય, જેમની તેવી કદરસનાશીને લીધે ભારે પગાર અને સારા અધિકારનાં સાધન હોય, તેવા વેલતોને લાગ કરવાનું માણસને માટે કેટલું કઠણ છે તેનો વિચાર કરવાનો છે.

તો પણ પીર મોટામીયા સાહેબે પોતાના વડીલોની ગાદી મદદ પછી હવે સચીન સ્ટેટ સાથેનો પોતાના સંબંધ છાંડી પોતાના વડીલોનો ફકીરાની માર્ગ અપત્યાર કરી માલીકની બંદગી તથા જન સમાજની સેવા બજાવવાનું કામ માથે લીધું છે. જે તેમના વડીલોની લાઇનને તદ્દન અનુસરતું હોવાથી તેઓ કામને ફાયદો પહોંચાડી શકશે એવી સ્થિતિમાં મુકાયા છે જેને માટે હજ્જામી કામે મગરૂર થયા જેવું છે.

તેઓ સાહેબ હિંદુસ્તાનના પ્રખ્યાત સદાચારી પીર હજ્જત સંયદ મસ- ઉલ્લે રીયઝીદીન શરફઅલ્લે સાહેબ શિશ્તીની બાકાતમાં છે. તેઓ શ્રીના

પડીને અસલ અરખસ્તાનમાં હકુમતવાલા ધર્મગુરુ હતા. પાછળથી તેમના ફરજાદા બહુ બુખારાના બાદશાહ થયા હતા. તે પછી ફરીથી લીધી હતી તે આજ સુધી કાયમ છે. બાવા ફરીદ સાહેબના દાદા હઝરત શાએબ સાહેબ ધણા માહાત્મ્યવાળા હોવાથી પ્રખ્યાત બાદશાહ સુલતાન મેહમુદ ગીજનીએ પોતાની બેઠકના લગ્ન તેમની સાથે ફરી આપ્યાં હતાં. અને તેમના નેક કદમ પોતાના લશ્કર સાથે રહે તેથી તેમને લશ્કર સાથે હિંદુસ્તાન લાવવામાં આવ્યા હતા; જ્યાં તેમની દુઆની અરકતથી સુલતાનને ફતેહ મળી હતી. પાછળથી બાવા ફરીદ સાહેબ જન્મ્યા હતા. બાવા ફરીદ સાહેબને રોએ-દરગાહ શરીફ હાલ પંજાબમાં પાકપટન શહેરમાં છે. ત્યાં એક જન્નતી દરવાજો પણ છે. એ દરવાજા વિષે એવી માન્યતા છે કે જે કોઈ તેમાંથી પસાર થાય છે તે જન્નતી થઈ જાય છે. ત્યાં બાર મહીને મહોરમ મહીનાની પાંચમી તારીખે ભારે ઉરસ ભરાય છે, જેમાં ભાગ લેવા દુરદુરના હજારો લોકો આવે છે. તેમનું એક લગ્ન દીલ્હીના બાદશાહ સુલતાન શમશુદીન અલતમશની શાહ-જાદી સાથે થયું હતું. એટલે હિંદુસ્તાનની શહેનશાહત સાથે પણ તેમને સંબંધ હતો. બાવા ફરીદ સાહેબને અજમેર શરીફવાળા હજરત ખવાજ મોઝાનુદ્દીન સાહેબ ચિસ્તી તથા તેમના ખલિફા દીલ્હીવાળા હઝરત ખવાજ કુતબુદ્દીન અખત્યાર સાહેબ ચિસ્તી એ બે મહાત્માઓ તરફથી ન્યામત મળી હતી. એટલે તેઓ સાહેબ ખવાજ સાહેબના જનશીન છે. હઝરત બાવા ફરીદ સાહેબ પોતે પીરાન દલીયરવાળા હઝરત અલાઉદ્દીન અલી-એહમદ સાગિર સાહેબના તથા દીલ્હીવાળા હઝરત નીઝામુદ્દીન ગોલીયા મેહમુદ ઇલાહી સાહેબના તથા હાંસીના હઝરત જલાલુદ્દીન સાહેબના પીર હતા. ખવાજ સાહેબની ઓલાદ ગુજરાતમાં નથી. હઝરત કુતબુદ્દીન સાહેબની તો ઓલાદજ નહોતી એટલે ગુજરાતમાં એ બન્ને યુગુર્ગોની ઓલાદની કોઈ ગાદી નથી. પણ એ બંને યુગુર્ગોના જનશીન હઝરત બાવા ફરીદ સાહેબની ઓલાદના મહાત્માઓએ પાછળથી ગુજરાતમાં આવી મુકામ કર્યો અને માંગરોલમાં ગાદી કાયમ કરી. એટલે જોવા જાઓ તો મોટામાં મોટી ચિસ્તીયા ગાદી ગુજરાતમાં આ માંગરોલની જ છે. નીઝામીયા ને સા-ખીરીઆ એ બંને તરીકાના યુગુર્ગોના મોટા પીર હઝરત બાવા ફરીદ સાહેબ છે. એટલે ગુજરાતમાં માંગરોલવાળા પીર સાહેબ હઝરત બાવા ફરીદ સાહેબની ઓલાદ હોવાથી નીઝામીયા અને સાખીરીઆ તરીકાના ગાદીવાળા સંજ્ઞાદાનશીન ગણાય છે. મુખ્ય ઇલાકાના કેટલાક સાહેબોનો તરીકો સાખીરીઆ છે કેટલાકનો તરીકો નીઝામીઆ છે, જે હઝરત બાવા ફરીદ સાહેબને પોતાના

મહાન પીરના પીર ગણી ધણું ગાન આપે છે, અને તેમનો ઉરસ કરે છે. અમદાવાદમાં શાહપુરમાં જે ચિસ્તીયા ગાદી છે તે હઝરત નસીરુદ્દીન ચિરાગ દહેશ્વી સાહેબના ભત્રીજાની ઓલાદની છે. આ નાસિરુદ્દીન સાહેબ એક મોટા યુગુર્ગ હતા, અને અમદાવાદવાળા હઝરત શાહેઆલમ સાહેબના દાદા હઝરત મખદુમ જહાનીઆ જહાંગીરતના પીર હતા. તેમને કાંઈ ઓલાદ નહોતી. વળી તે ખ્વાજા બદ્દેનવાજ ગેસુદરાજ જેમની દરગાહ શરીફ નિઝામ હેદરાબાદના ગુલબર્ગી શહેરમાં છે તેમના પણ પીર હતા. હઝરત બદ્દે નવાજે હઝરત નસીરુદ્દીન ચિરાગ દહેશ્વીની પાલખી ઉપાડીને ન્યામત મેળવી હતી. કહે છે કે હઝરત નસીરુદ્દીન સાહેબની પાલખી ચાલીસ હજાર સૈયદોએ ઉપાડેલી છે. આવા મહાન યુગુર્ગ પણ આવા શરીફ સાહેબને પોતાના મુરશદ પેશવા ગુરૂ માનતા હતા, કારણ કે હઝરત આવા ફરીફ સાહેબ તેમના દાદા પીર હતા. હઝરત નીઝામુદ્દીન ઓલીઆ એ નસીરુદ્દીન સાહેબનાં પીર હતા એટલે આવા ફરીફ સાહેબ તેમના દાદા પીર થાય એ ઉઘાડું છે. કપલી તમામ બીના જેતાં માંગરોલની ગાદી હઝરત આવા શરીફ સાહેબની ઓલાદના યુગુર્ગાની હોવાથી ગુજરાતમાં તે સૌથી મોટી ગણાય એમાં નવાઈ નથી. હિંદુસ્તાનની સલતનત પ્રથમથી ચિસ્તી ખાનદાનને મળેલ છે. અજમેર શરીફવાળા હઝરત ખ્વાજા સાહેબને મહાન હઝરત પેગમ્બર સલ્વમના રોજ મુખારકથી ઇસ્લામનો ફેલાવો કરવા હિંદુસ્તાન જવા હુકમ થયો હતો અને ‘હિંદલવલી’ બનાવી હિંદુસ્તાનની સલતનત તેમને હવાલે કરી હતી, જે ઉપરથી હઝરત ખ્વાજા સાહેબ મહાન હઝરત પેગમ્બર સલ્વમનો હિંદુસ્તાનની સલતનત માટેનો હુકમ માથે ચઢાવી અજમેર શરીફ પધાર્યા હતા.

કપલી બીનાથી સાફ માલમ પડે છે કે હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક શહેન-શાહ ચિસ્તી ખાનદાનના યુગુર્ગ છે, કેમકે એજ ખાનદાનના યુગુર્ગ હિંદલવલી રહેવાય છે. આપણે આગળ કહી ગયા છીએ કે ગુજરાતમાં મોટામાં મોટી ચિસ્તીયા ગાદી માંગરોલમાં છે એટલે એ ગાદી આખા મુખ્ય ઇલાકામાં અજમેર શરીફવાળા હઝરત ખ્વાજા હિંદલવલીનું પ્રતિ-નીધીપાત્ર બેઠે છે.

પીરમોટામીયાં સાહેબના ગાદીએ આવ્યા પછી શ્રીમંત ગાયકવાડ મહારાજે તેમને હથીયાર અને દારૂ ગોળાના કાવદામાંથી મુક્ત-મુદ્દા કર્યા છે એટલુંજ નહીં પણ તેમને દીવાની ફોજદારી કામેમાં કોર્ટમાં હાજર રહેવાની ફરજ-

માંથી પણ આપી આપી છે. અને વેળાજી અને વાંકજી એ બે મહાસો તેહી બંનેને એકત્ર કરી તેને માંગરોલ તાલુકો નામ આપ્યું છે અને માંગરોલને તાલુકાનું સદર સ્ટેશન (હેડ ક્વાર્ટર) બનાવી ત્યાં મહાલ કચેરીઓ વિગેરે તૈયાર કરવાનો હુકમ આપ્યો છે જેનો અમલ થવા લાગ્યો છે. આ પીર સાહેબ એવી પ્રતિષ્ઠાવાળા ગણાય છે કે નામદાર ગાયકવાડ જેવા નામાંકિત રાજકર્તા પણ તેમને પોતાની મુલાકાતનો લાભ આપે છે.

આ માંગરોલની ગાદી વિશે અનેક અખબારોએ લખ્યું છે કે એ ગાદી નીચે લગભગ એક લાખ મુરીદા-સેવકો છે અને તેમને માનનાસતો લાખોથી છે. આ ગાદી ઉપર હાલ પીર મોટામીયાં સાહેબ છે. તેઓ ધણા સાદા અને ફકીરી રસ્તાવાળા છે. તેઓ દીની ધલમ ઉપરાંત ખીજા પણ ધણા વિષયોનું જ્ઞાન ધરાવે છે. ઇંગ્રેજીમાં તેમણે બી. એ. સુધી અભ્યાસ કરેલો છે. ગુજરાતી ભાષા ઉપર તેમનો એવો કાબુ છે કે તેમાં તેમણે મહાન પેગમ્બર સલ્વામના જીવન વૃત્તાંતનું એક મોટું “ રસૂલે અમરબી ” નામનું પુસ્તક લખેલું છે જે મોટા મોટા વિદ્વાનોએ પણ એકે અચાજે વખાણેલું છે. તેઓ એક મોટી ગાદીના સન્નિધાનશીન છે, છતાં એક ગરીબ ફકીર જેવું જીવન ગાળે છે. સાદાથી રહે છે, સાદાં લુગડાં પહેરે છે, અને સારો ખોરાક ખાય છે. તેમનો દેખાવ જોઈ કોઈ ભાગ્યેજ કહી શકે કે તેઓ બી. એ. સુધી ઇંગ્રેજી શીખેલા છે. તેમને જે કોઈ મગવા જાય તેને ગમે તેવખતે મળી તેની હકીકત ખરા જીગરથી સાંભળે છે. મોટા કે નાના એ સૌ તેમને મન સરખાજ છે. કોઈ દીવસ એવો જતો નથી કે એમને મગવા પાંચ ચઘીમ માણસો ન આવતાં હોય. ગમે તેટલા માણસ આવે તેમને તેઓ મુન્નુર્ગોના રસ્તા પ્રમાણે ખરા દીવસથી આવકાર આપે છે, તેમની વાત સાંભળે છે, તેમને દીલાસો આપે છે અને કાંઈ પણ તલમ રાખ્યા વીના તેમને બોધ આપે છે. બધાઓની સાથે માયાઝીક કરી તેમનું સાંભળવું, તેમને સમજાવવા, તેમની ખરદાસ રાખવી, અને તેમને રાજી રાખવા એવું વગર પૈસા-અથવા આ જમાનામાં કોઈ ભાગ્યેજ કરે પણ આ પીર સાહેબના ત્યાં ઉપલી વાતો હાલ મોજુદ છે. પોતાની પાસે જે કંઈ આવે છે તે સૌ તેઓ લોકોના બલા માટે ખરચી નાખે છે. દીવસે દીવસે આ પીર સાહેબ પોતાના સાદા જીવનમાં આગળ વધતા જાય છે. તેઓ મુન્નુર્ગોના રસ્તા ઉપર એવા તો કામમ છે કે જે તેમને જુને છે તે જાણે છે. આવા પુલક વિવેક અને ચલણવાળા મુન્નુર્ગો પુદ્ગતાલા વધુ પેદા કરે.

આમીન.

તૈયાર છે. જલદી મંગાવો. તૈયાર છે.

રસૂલે-અરબી

હે સાહેબો, ખુદાનઆલાએ તમને ખાતાપીતા કર્યા છે છતાં તમે પોતાના મહાન પેગમ્બર સલ્અમની હકીકત જાણવાથી બેદરકાર રહો તો તમારે માટે પેગમ્બર સલ્અમ કેવો ખ્યાલ કરે ? તમે પેગમ્બરના એકવાલથી નાવાકેફ હોવ તો તમે ધરલામથી નાવાકેફ છો એમ ગણાય. પેગમ્બર સલ્અમના તુફલથી તો તમે મુસલમાન હોવાનો દાવો કરો છો અને તેમનાથી વાકેફ થવા જુજ રકમ ખરચવા આનામની કરો તો તમારો મુસલમાન હોવાનો દાવો કેટલે દરજે ખરો છે તેનો વિચાર તમારે પોતા-એજ કરવાનો છે. ખરા મુસલમાનને પોતાના પાક પેગમ્બર કરતાં પૈસા વહાલા હોયજ નહી. માટે માંગરોલની ગાદીવાળા પીર મેશામીયાં સાહેબની કસાએલી કલમથી તૈયાર થઇ ગુજરાતીમાં છપાઇ બહાર પડેલી

રસૂલે-અરબી

નામની કિતાબ જલદી મંગાવો.

આશકે રસૂલ માટે આ એક ઉમદા તોહફો છે.

પાકા સોનેરી પુઠાવાળી ગ્લેઝ કામળના ૩૭૦ પાનાની કિતાબની કીમત રૂ. ૨-૮-૦ પોસ્ટેજ જુદુ.

મળવાનું ડેપોઝીટ.

પઠાણ નીઆમખાન ગુરખાન.

મેનેજર પોલીટીકલ બોમ્બે—અમદાવાદ.

અનુક્રમણીકા.

એક ખુલાસો.	પુસ્તક શરૂઆત.
અરબસ્તાનનું પ્રાકૃતિક વર્ણન. ...	૧
અરબોનો પુર્વ પરિચય. ...	૫
મદિનાની હાલત. ...	૧૧
હ૦ અબુબકર સિદિક અને હ. ઉમર શાફની રાજ્ય સત્તા. ...	૨૦
હ૦ એસમાન અને હ. અલીનો શાસન કાળ. ...	૪૫
પ્રથમના ચારે ખલીફાઓના સમયનું અવલોકન. ...	૬૧
ઇમામ હસન, માવીયા અને યજીદના સમયની રાજનીતી ...	૭૮
ઉમ્મિયા ખિલાફત ...	૯૯
હાકામ વંશીય-ખલીફા વસીદનો શાસન કાળ. ...	૧૧૬
ખત્રિફા સુલેમાનનો સમય ઉમીયા વંશ [હાકામનાં વંશજો] ...	૧૩૫
ખલિફા હિસામનો શાસન કાળ. ...	૧૫૧
ખલિફા ખીજ વાલીદનો શાસન કાળ ...	૧૭૩
ખત્રિફા ખીજ મરવાનનો શાસનકાળ ...	૧૮૩
ઉમ્મિયા ખલીફાઓની શાસન નીતિ ...	૨૦૦

મીરાંતે એહમદી.

ગુજરાતની પ્રખ્યાત શાસ્ત્રી તવારીખ મીરાંતે એહમદીનું મહા મહેનતે ગુજરાતી ભાષાંતર બહાર પાડવાનાં આવ્યું છે. એમાં ઇસ્લામની જહોજ-લાલી અને ગુજરાતમાં ઇસ્લામી રાજ્યની સંપૂર્ણ હકીકત દર્શાવવામાં આવી છે, દરેક તવારીખના શોખીનોના માટે ઘણીજ જરૂરી છે. અસલ ઉપરથી મોલાના મોલવી જનાબ નિઝામુદ્દીન સાહેબ શરૂ કરી ચીસ્તીએ ગુજરાતી ભાષામાં તરજુમો કરેલો છે. ગ્લેઝ કાગળ, સોનેરી નામ સાથની અંગ્રેજી ખાંધણીના ૪૩૭ પાનાનાં જંગલ પુસ્તકની કીંમત પાંચ રૂપીઆ. પોસ્ટે ૧૬.

લખો

મેનેજર—પોલિટિકલ સોમીએ!

લાલ હરવાળ—અમદાવાદ.

તૈયાર છે !

તૈયાર છે !!

તૈયાર છે !!!

જલદી મંગાવો.

ઇસ્લામના મહાન સેનાધિપતિ.

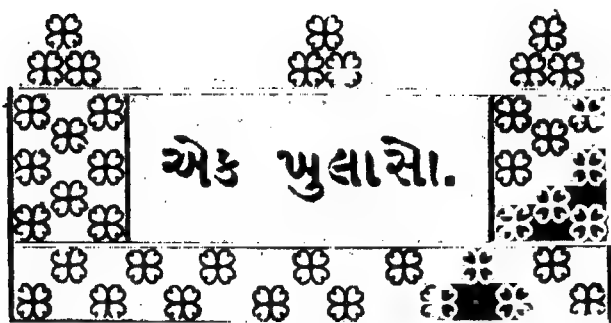
ખાલિદ બિન વલીદ. રહી.

જેમણે ઇસ્લામની એવી મહાન સેના મળવી છે કે જેના પ્રતાપે તેમને સૈફુલ્લાહ એટલે ખુદાઇ તલવારનો મહાન મરતમો મળેલો છે. આ ઇસ્લામના મહાન બહાદુર હડવેપાતા હાથ નીચે ઇસ્લામીઓએ કેવા પરાક્રમ કરી બતાવ્યાં છે તે જો જોવું હોય તો આ તક જવા દેશો નહિ.

ગ્લેઝ કાગળ સોનેરી નામ સાથે પાંચ પૃષ્ઠાની કિતાબની મી. ૦-૧૨-૦ પોસ્ટેજ અલગ.

લખો—મેનેજર

પોલિટિકલ સોમીએ—અમદાવાદ.

આ પુસ્તકની રચના એક શીયા ગૃહસ્થની છે અને તેનું બંગાલી ભાષાંતર પણ એક શીયા ગૃહસ્થે કરેલું છે તેમજ ગુજરાતી ભાષાંતર કરનાર પણ શીયા છે. આ શીયાઓ એવા છે કે જેમના લેખને સુન્નીઓ પણ ખતથી વાંચે છે. પરંતુ બની હાશમ. અને બની ઉમૈયાના જુના વેરને લીધે કેટલાંક ભાષાંતર બની હાશમના લોકોએ તેમના હરીફના સહુજોને દુર્ગુણના રૂપમાં મુકેલાં હોવાનું કહેવાય છે. અને એવીજ બાબતો કેટલેક ઠેકાણે કદાચ આ પુસ્તકમાં સુન્ની ગૃહસ્થોને જણાય તેથી તેના ખુલાસા માટે આ હકીકત જાહેર કરવી પડી છે. સુન્ની મત પ્રમાણે ખરી હકીકત શું છે તે અમે હેઠળ પ્રમાણે અલ્લામા જલાલુદ્દીન સયૂતી તથા અલ્લામા ઇમામ અહમદ બિન હન્ગર હેમતીનાં પુસ્તકોથી ટાંચણ કરીએ છીએ.

હઝરત સિદ્દીકે અકબરની ખિલાફત.

અખી-વાઇલ કહે છે કે હઝરત અલીને પુછવામાં આવ્યું કે તમે તમારી પાછળ કોને ગાદીનગીન કરો છો તે કહો, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે નખીસાહેબ પછી જે વ્યવસ્થા થઈ તે પ્રમાણે કરજો; જ્યારે ખુદાતઆલા બલાઇ ચાહે છે તો મારા પછી પણ લોકો એક મત થશે જેવી રીતે નખી સાહેબ પછી લોકો એકમત થયા હતા. વળી જ્યારે નખી સાહેબની વક્ત થઈ ત્યારે તેમની ગાદીનું શું કરવું તે નિરાકરણ કરવાને અમે ધાયુ. એટલે નકકી થયું કે જ્યારે નખી સાહેબે સિદ્દીકે અકબરને અમારી ઉપર પ્રમુખ પદ આપ્યું તે અમે દીનના કામે તેમને તામે થયા ત્યારે નખી સાહેબ અમારા દીનના કામથી રાજ થયા તે ઉપરથી અમે તેમને તામે થયા (ખલીફા માન્યા).

હઝરત સિદ્દીકનો ઇસ્લામ.-દુન્યામાં પેહેલા મુસલમાન સિદ્દીકે અકબર છે. પેહેલી નમાઝ પઢનાર પણ તેજ છે. જે વખતે સીદ્દીક અકબર બહીરી રાહિ-બના નખી સાહેબને ઝોળખાવ્યાથી ઇસલામ લાવેલા તેમજ ખીખી ખદીબના નિકાની વખતે હાજર રહેલા તે વેળાએ મોલા અલી જન્મ્યા નહોતા.

હઝરત સિદ્દીકની સેવા.—મક્કા ત્યાગ કરી મહાન હઝરત પેગમ્બરને લઈને મદીને જતી વખત શત્રુઓએ પૂઠ પકડેલી ને ખોમાં મહાન હઝરતનો ખયાવ કરતાં સીદ્દીકે અકબરને સાપ કરડેલો એવી સેવા કાઢી બની નથી.

ઇસ્લામ માટે સખાવત.—ધરની સઘળી રોકડ તથા વસ્તુ ને માલ-મતા લાવી તેમણે મહાન પેગમ્બરની સેવામાં હાજર કરી દીધેલી.

મરતખો.—હઝરત ઉમર તથા સિદ્દીકે અકબરને દુન્યાના જન્નતમાં જનારાના સૈયદ ફરમાવેલ છે.

કુરાન શરીફમાં વખાણ.—કુરાનની અદાર આયાતોમાં તેમના વખાણ છે. ઇબને મુસૈયય કહે છે કે તેઓ નખી સાહેબના વજીર હતા, સઘળા કામોમાં નખી સાહેબ પહેલા ને તે ખીજ પુરૂષ ઇસ્લામમાં હતા. ખોમાં ખીજ હતા, બદરના બહાદુરોમાં ખીજ હતા, અને કબરના પાડોશમાં ખીજ છે, નખી સાહેબ કાઠને તેમનાથી ઉપરી ગણતા નહોતા.

પાંચ ખીનાઓ હઝરતે સિદ્દીકની ખિલાફતમાં નોંધાઈ છે ? ૧ કિસામાના લશ્કરની તૈયારી, ૨ ધર્મ દ્રોહીની કતલ ૩ જકાતની વસુલાત. ૪ જુદા પેગમ્બર મુસ્લીમાનો સંહાર ૫ કુરાનનો સંગ્રહ.

૨૮ માણસોએ ૯૮ દહીસો—નખી ફરમાન—હઝરત અબુબકરથી વર્ણન કરેલ છે. રજાનાનો અર્થ કરવામાં તથા વિદ્યામાં તેઓ નિપૂર્ણ હતા.

હઝરત ઉમર રહીં.

હઝરત અબુબકર સિદ્દીક રહીં પછી હઝરત ઉમર રહીં હી. સ. ૧૩ માં ખલીફા થયા. હઝરત ઉમરના વખતમાં ઇસ્લામની ઘણીજ તરકકી થઈ. દમિસ્ક (દમાસકસ), હિસ્મ, અબમ્બાક, ખસરા, અરદન, તખરયા, અહવાઝ, મદાયન, તકરીત, ખેતુલ મુકદ્દસ [જેરૂસલમ], હલબ (અલેપો), અન્તાકીયા, સરજ, કરશીસીયા, વિગેરે શહેરો ઇસ્લામીઓના હાથ આવ્યા. હીજરી સનની તારીખ તેમનાજ વખતમાં લખવામાં આવી. તેમણે હી. સ. ૧૮ માં મસ્જદે નખવી (મદીનાની મસ્જદ) ને ઘણી લંબાવી. વળી તે પછી હફ્ઝાન, રહા, મોસલ, કીસારિયા, મિસર, મિકંદરીયા, ખાઝર ખએઝન, દીતુરા, માસદાન, હમદાન, તરાબ્લસ, રએ, ફિરમાન, મકરાન, અસ્મહાન વિગેરે સ્થળો પરુ તેમના હાથ આવ્યાં. તેઓ ઇસ્લામ માટે ઘણાજ ઉપયોગી પુરૂષ નીવડ્યા છે. તેમના ખાલુખાયા ઇસ્લામને ઘણીજ ટેકા મળ્યા છે. પેગમ્બર

સહઅમે 'ફરમાવ્યું' છે કે જેણે ઉમરથી કપટ રાખ્યું તેણે મારાથી કપટ રાખ્યું, જેણે ઉમરથી દોસ્તી રાખી તેણે મારાથી દોસ્તી રાખી. વળી પોતે 'ફરમાવ્યું' કે મારી પાછળ કોઈ પેગમ્બર (નબી) થનાર નથી; જે થાત તો ઉમર થાત. અલ્લાહ તાલાએ ઉમરની જીભ અને દીલમાં સત્ય મુકેલ છે અને તેજ તેને સૌથી પહેલાં જન્નતમાં દાખલ કરશે. જે રસ્તેથી ઉમર નીકળતા તો રસ્તેથી શેતાન હટી જતો. ઉમર શિસાદની આગળ એક ઢાલ સમાન છે. જ્યાં સુધી ઉમર છે ત્યાં સુધી કોઈ ફિસાદ થવાનો નથી. ઉમરના હિંદી જવાથી દરલામ રહેશે. ઉમર દીન, મલમ, રાજકારમાર અને ખિલાફતમાં સંપુર્ણ અને મક્કમ છે, વિગેરે મહાન હજરત સહઅમે તેમના વિશે ફરમાવેલું છે. હજરત અલી કરમ૦ ફરમાવતા કે મહાન પેગમ્બર સિવાય હજરત ઉમર કરતાં મને કોઈપણ વધારે વડાલું નથી. આથીજ હજરત અલીએ પોતાની દીકરી ખીખી ઉમ્મ કુલ્સુમનાં લગ્ન હજરત ઉમર સાથે કરી આપ્યાં હતાં.

જ્યારે તેઓ કાઠને અમલદાર બનાવી કોઈ ઠંકાણે મોકલતા ત્યારે પહેલાં એજ ફરમાવતા કે સૌથી સારા ઘોડા ઉપર બેસવાની, મેદાની રોટલી ખાવાની, ખારીક લુગડાં પહેરવાની આશા રાખતા ના, અને કોઈ ગરીમ-લાચારને નાકેમદ કરતા ના. એક વખત તેમની દીકરી ખીખી હફસા જે મહાન હજરત પેગમ્બર સહઅમની ખીખી (પત્નિ) હતાં તેમણે તેમને કહ્યું કે આપ જે સારો ખોરાક ખાઓ તો સત્યનો ફેલાવ કરવા આપ વધારે મજબૂત બની શકો. ત્યારે પોતે લોકોને પુછ્યું કે શું તમારા બધામાં એ આદત છે. લોકોએ કહ્યું કે હા. હજરત ઉમરે 'ફરમાવ્યું' કે એ તો ઠીક છે પણ મારી પહેલાં એ મહાત્મા (હજરત પેગમ્બર સહઅમ અને હજરત અબ્બા-બકર સિદીક) થઈ ગયા છે તેમની એ આદત નહોતી. જે હું તેવું કરું તો અહીંથી ગયા પછી તેમને મળી શકું નહીં. હજરત ઉમરના લુગડાંને હાંમેશાં થીગડાં મારેલાં જંવામાં આવતાં હતાં. તેઓ ખુદાના ડરથી એવા રડતા હતા કે આંસુઓથી તેમના ચહેરા ઉપર શેરડા પડી ગયા હતા. એક વખત એવું બન્યું કે તેમણે પોતાના ખમા ઉપર પાણીની ડોલ બેરવી લીધી. લોકોએ તેમને પુછ્યું કે આ આપ શું કરો છો ? ત્યારે કહ્યું કે મારા પાપી મનને મોટાઈ આવી ગઈ છે તે કિતાઈ છું. તેમણે સાડા ચાર હજાર દિલ્લા જીત્યા હતા અને ચાર હજાર મરજુદો તૈયાર કરી હતી. એક મરજુદ બનાવનાર માણસ જન્નતી છે એવું મહાન પેગમ્બર સહઅમે 'ફરમાવ્યું' છે તો પછી ચાર હજાર મરજુદો બનાવનાર જન્નતી કેમ ન હોય ?

તેમણે હી. સ. ૧૩ થી તે હી. સ. ૨૪ સુધી લગભગ સાડાદસ વરસ ખિલાફત કરી છે. એક અણુ લુલુ નામનો મુગીરા ખીન શમ્યાનો ગુલામ જે ધણે સારો કારીગર હતો તેણે પોતાની ઉપરનો કર માફ કરવા હઝરત ઉમરને કહ્યું; પણ તેમણે તેમ કરવા ના નાડી અને કહ્યું કે તું સારી કમાવ કરી શકે છે એટલે તારો કર મારાથી માફ થઈ શકે નહીં. આથી પેલા ગુલામે ગુસ્સે થઈ હઝરત ઉમર સવાની નમાઝ ગુજરતા હતા તે વખતે તેમને શહીદ કર્યા.

હઝરત ઉમર રહીં મહાન હઝરત પેગમ્બરના ખાનદાનના હતા તેમના પિતાનું નામ ખતાબ હતું. તેમનું પેઢીનામું મહાન હઝરતના પેઢીના માને કમ્બના નામ સાથે મળે છે. કુરેશી લોકોમાં તેઓ ધણા મોભાદાર હોવાથી દેશનો તમામ બહારના રાજકર્તાઓ સાથેનો પત્ર વહેવાર તેમના નામથી ચાલતો હતો. તેઓ એવા બહાદુર હતા કે લોકો તેમનું નામ સાંભળી ધ્રુજ ઉઠતા હતા. તેમના બાહુબળથી ઈસ્લામને પુરે પુરો ટેકો મળ્યો, અને તેની કીર્તિ હંમેશને માટે વધીને એટલે દરજ્જે પહોંચી કે તેણે લગભગ તમામ પૃથ્વીમાં પોતાનો અમલ જમાવી દીધો. તેઓ મહાન હઝરત પેગમ્બરના ખીજ ખતીફા છે અને લગભગ સાડા દસ વરસ ખિલાફતનો હોદ્દો ભોગવી ગયા છે. “અમીરુલ મોમેનીન” નો ખિતાબ પહેલ વહેલો તેમનેજ મળ્યો હતો. ગુજર્યા ત્યારે તેમની ઉપર ૬૩ વરસની હતી. તેમની તુરબત મહાન હઝરતના રાજમાં તેમની જોડાનેડ છે.

હઝરત ઉસમાનની ખિલાફત.

હ૦ દાઉદ ને હ૦ સુલેમાન એ મહા પુરો રાજ્યકર્તા તેમજ પેગમ્બર પણ હતા તેવી રીતે ચારે ખતીફા પણ રાજ્યાધિકારીને ધર્માધિકારી હતા. કેટલીક વખત માત્ર રાજ્યના સંબંધથી દ્રષ્ટી નાખી તેમના ધાર્મિક ગુણો કોરાણે મુકામાં આવે છે ને નિંદાના શબ્દો ઉચરાય છે, તેથી તેમના સદ્ગુણોના વર્ણનની જરૂર છે, કે તેમની ઉપર નજર નાખી ન્યાયીક વિવેચનથી ખરેખરી નોંધ થાય.

ખતી ઉમૈયા ને ખતી હાશિમ એ બે પિત્રાઈ કુરેશના કુટુંબો છે. તેમનામાં દોષ ચાલતો આવેલો હતો. હાલમાં ખતી ઉમૈયાના લોકો હિંદમાં નહીં સરખાજ હશે. નખી સાહેબ ખતી હાશિમ હોવાથી, જે લોકો ખતી હાશિમ નેહોતા તે લોકો પણ એ કુટુંબમાં બળી ગયા છે ને બળતા જાય છે. એકજ માણસમાં ભુંડાઈ હોય છે તેથી કાંઈ આખું કુટુંબ ભુંડું અને ફરકમીં હોય એવું બને નહીં. આ ખિતાબો ધ્યાનમાં લઈ આ ઇતિહાસ માટે અમે હઝરત ઉસમાન

નના વખતથી હઝરત ઇમામહુસેનની શહાદત સુધીની ટેટલીક હકીકત સુન્ની-ઓના બરસાદાર લેખોમાંથી ટાંકીશું; કેમકે શીઆ અને ખારજીઓની ઇમારતનો પાયો ત્યારથીજ નાંખાયો છે.

વંશાવળી.—૧ હઝરત ઉસમાન, ૨ અફઝાન, ૩ અમુલઆસ, ૪ ઉમૈયા, ૫ અબ્દુલશમ્સ, ૬ અબ્દેમનાફ. અબ્દેમનાફ નખી સાહેબના ચોથી પેઢીએ દાદા થાય છે. એટલે હઝરત ઉસમાન મહાન પેગમ્બરનાજ વર્ગના છે.

એમનાં માણતું નામ.—અરવા, ૧ કુરેઝની પુત્રી. કુરેઝ રખીનો દીકરો. તે હખીયનો. હખીય અબ્દુલશમ્સનો, ને તે અબ્દે મનાફનો. તે અબ્દુલ મુતલબની દીકરી ને નખી સાહેબની કુધી. એટલે હઝરત ઉસમાન મહાન હઝરત પેગમ્બરના કુધીના દીકરો થતા હતા.

કુરેશ કુટુંબમાં ઘણા લોકો ધનવાન અને આબરૂદાર હતા. ઝિનનરેન એટલે ‘જે પ્રકાશવાળા’ એવો ઇલકાબ તેમને હોવાનું એક કારણ એ પણ છેકે તેમની દિદારતા ઇસ્લામ પેહેલાના કાળમાં ને ઇસ્લામી હાલતમાં સરખી હતી. મુસલમાન થયા પેહેલાં પણ દુરાચરણોથી બચેલા હતા. તેથીજ તેમને લોકો નખીઓ સરખા સગજતા હતા. દાડને હઝરત સિદ્દીક અને હઝરત ઉસમાને ઇસ્લામ મહલુ ક્યાં પહેલાં પણ હરામ ગણેલો હતો ને કદી આખ્યો નથી. તે ફરમાવે છે કે મેં કદી ઇસ્લામી કે ગેર ઇસ્લામી હાલતમાં વ્યભિચાર કર્યો નથી. જે દિવસે હઝરત સિદ્દીકે ઇસ્લામ મહલુ કર્યો તેજ દિવસે તેમના સુમોધથી ઘણા લોકો મુસલમાન થયા ને તેમાં હઝરત ઉસમાન પણ છે. નખી સાહેબે પોતાની દીકરી ખીખી રૂકૈયાનું લગ્ન તેમની સાથે કરેલું હતું ને આ જમાધથી નખી સાહેબ ઘણા રાજા હતા. ઇબ્રાહીમ પેગમ્બર પછી પોતાની ઘણીઆણીને સાથે લઈ દેશતયાગ કર્યો હોય તો તે હઝરત ઉસમાન હતા, અને મક્રેથી આફ્રિકા ગએલા હતા. તેમના પત્રને વાર થતી તો નખી સાહેબને ઘણી ચિંતા થતી. જ્યારે નખી સાહેબે મદીનામાં વાસ કર્યોત્યારે પોતાના કુટુંબ સહીત હઝરત ઉસમાન પણ મદીનામાં આવી વસ્યા હતા.

બદરની લડાઈ સિવાય સઘળા ધર્મયુદ્ધોમાં હઝરત ઉસમાન સામિલ હતા. બદરમાં ખીખી રૂકૈયાના મંદવાડને લીધે હાજરી આપી શક્યા નહોતા. ખીખી રૂકૈયાના મૃત્યુ પછી નખી સાહેબે પુછ્યું “ઉસમાન તમારી શી ખબર છે?” ઉત્તર દીધો કે મારા દુઃખનો પાર નથી. આપની દીકરીના ગુજર્યાથી મારો સંબંધ આપની સાથે ફટી ગયો છે. હઝરતે ફરમાવ્યું કે મેં મારી ખીજ દીકરી ઉમ્મ-કુલ્સુમને

તમારી સાથે પરણાવી દેવાનું નક્કી કર્યું છે. જ્યારે એ ઉમ્મ-કુદસુમ પણ ગુજરી ગયાં ત્યારે નખી સાહેબે ફરમાવ્યું કે કોઇ સારી આબરુદાર કન્યા ઉસમાનને આપો, મારી કોઈ દીકરી નથી કે તેને આપું. જો ચાલીસ દીકરીઓ હોત તો એક પછી એક એને આપત. કોઇ પણ નખીની એ કન્યાઓ એકજ પુરૂષને અપાઇ હોય તો તે હઝરત ઉસમાન સિવાય બીજો કોઇ પુરૂષ નથી. હઝરત ઉસમાન ઘણા રૂપાળા હતા. હઝરત ઉસમાન મુસલમાન થયા તે સાંભળી તેમના દાદા હકમ-બિન-આસે તેમને રસીધી બાંધી દીધા ને કહ્યું કે બાપદાદાના ધર્મને તેં મુકી દીધો. જ્યાં સુધી નવો ધર્મ મુકશે નહિં ત્યાં સુધી તને છોડીશ નહીં. કિતર દીધો કે દૃ કદીએ આ ધર્મને છોડવાનો નથી કુરાન શરીફની પુસ્તક રૂપે રચના-ગોઠવણી કરનાર હઝરત ઉસમાન છે.

તખ્મૂકની લગાઇમાં મદદ.-તેમણે ઇસ્લામની ખબરવેલી સેવા.

રોમન રાજાને કોઇએ ખબર કરી કે નખીસાહેબ ગુજરી ગયા ને તેમના માણસો દુકાળના કારણથી ધણા હેરાન છે. તેણે અરબસ્તાન છૂતવાની મોટી તૈયારી કરી. તેની આવી ખબર પડેથી નખીસાહેબને ધણી ચિંતા થઇ. મિત્રમંડળને લશ્કરની તૈયારીનો ખોધ કર્યો, તેમાં સિદ્દીક અકબરે ખરચ માટે બધો પોતાનો માલ આપ્યો. બીજાઓએ અર્ધો આપ્યો. હઝરત ઉસમાન શામ દેશ તરફ વહેપારને માટે એક મોટો કાફલો મોકલવાના હતા તેનો સંઘળો માલ ઇસ્લામને ભેટ કર્યો. તેમણે ત્રણસો ઉંટ સામાનની સાથે એક હજાર સોના મોહરો આપી. એક હજાર ઉંટ ને સિતેર ઘોડા ભેટ કર્યાનું પણ કેટલાક લખે છે. તેમજ દશ હજાર સોના મોહરોનું પણ લખાણ છે. ને વીશ હજાર માણસોને સારસરંજામથી તૈયાર કરી દીધા. ચાર દિવસ સુધી નખી સાહેબના ઘરમાં કાફો હતો ને બાળકો રડતાં હતાં. એથે દિવસે હઝરત ઉસમાન આગ્યા ને લડીકત બાળકો લોટ, રોટલા, મધ, વિગેરે કિંટા કિપર લાદીને લાવી આપ્યું. સિદ્દીક અકબરના વખતમાં દુકાળ પડેલો ને હઝરત ઉસમાનને ત્યાં ઘઉં આગ્યા. વેહેપારીઓએ એકના ચારની કીમતે માગ્યા, પરંતુ હઝરત ઉસમાને વેહેપારીને કાફલાના સંઘળા ઘઉં નહીં આપતાં મદીનાની વસ્તીને વેહેંચી દીધા. મુસલમાન થયા પછી એક એક ગુલામ-દાસને દર શુકરવારે મુક્ત કરતા હતા. આખી રાત ઇબ્રાહિમમાં ને આખો દિવસ રોજમાં ગાળતા હતા. ચાર દિરમની (૧ રૂપીઆની) ચાદર ઓઢતા, મસીદમાં સુત રહેતા તો શરીરે સાદીના કાપા ઉઢતા. એકાંત ઘરમાં શરીર કિધાડું કરી નહાતાં પણ શરમાતા. પોતાના શરીરને તેમણે પૂર્ણ રીતે જોએલું નોહાતું.

ખિલાફત.

હઝરત ઉમરના દરાવ પ્રમાણે છ માણુએએ પેટેલાં સમ ખાધા, ને પછી સવળા લોકોએ ખાધા. તે હિજરી સને ૨૪ હતી.

૧ વીસ હિજરીમાં ૨એ દેશ છતવામાં આવ્યો, ને કેટલાક રોમન કિલ્લા શરણે આવ્યા.

૨ સને ૨૬ માં ધરો વેચાતાં લઈ નખવી મસ્જીદનો વધારો કર્યો. એજ વર્ષે સાથુર ઉતાર્યું. સને ૨૭ માં અમીર મુઆવીયા સાહેબે વહાણ ઉપર સવાર થઈને કુયરસ (Cyprus) ખેટપર કબજો કર્યો. એજ વર્ષે અરબન તથા દાદીજર છતાયા. એજ વર્ષે આફ્રીકા ઉપર છત થઈ; આ એવી ફતોહ થઈ કે દરેક જિહાદીને લડનારને ત્રણ ત્રણ હજાર સોના મોહોરો મળી. ઇંદલસ (સ્પેન)દેશ પણ એજ વર્ષમાં છતાયો. સને ૨૮માં કંઈ યુદ્ધની તૈયારી થઈ નહીં. પરંતુ સને ૨૯ માં ઇસ્તખરની ફતોહ થઈ; તેમજ પુસા, દર, તથા ખીબન ઇરાનનાં શહેરો પણ છતાયાં. સને ૩૦ માં જુર તથા ખુરાસાનના ધણુ શહેરો લેવાયાં, તેમજ નેશાપુર, ત્લસ અને સરખસ વગર લડે તાળે થયા. તેમજ મર્વ અને બેહક પણ તાળે થયા.

આ છ વર્ષમાં દીનનો ડંકો ચારે ગમ વાગ્યો. પશ્ચિમ ઇંદલસથી પૂર્વ કામુલ સુધી ઇસ્લામી નિશાન ઉડતાં થયાં, ને એક ખુદાતઆલાની આણુ ધરવા લાગી. જે લોકો હઝરત ઉસમાનને પજવતા હતા તે સવળા નરમ પડી ગયા. મુસલમાનોને એટલો માલ મળ્યો કે જે અરબોને સુકા રોટલા મળવાની મુશ્કેલી હતી તે લોકો એંશી એંશી હજાર દિરમની ઝકાત ગરીબોને વહેંચવા જાગ્યા. મોક્કા અલીને પણ એટલો માલ મળ્યો કે ગાગ ગમીયા ઇમારતો ને જમીનો ખરીદવામાં આવી.

ન્યાયી વાંચકો સમજા ઉપલી હકીકત મુકતાં અમે નિર્મળ ન્યાય માગીશું કે આવા બની ઉમેશ દીનનો બોલબાલા કરનાર સોના રૂપાથી મુસલમાનના ધર નરનાર, બની હાશમને બાઈ ગણી માલામાલ કરનાર, ઇસ્લામ ઉપર છવજન કુરઆન કરનારના ગુણેને જે કોઈ અવગુણુનું રૂપ આપે છે તે તેમણે ઇસ્લામની કરેલી જેવા ઉપર પડો તાળે છે.

હઝરત ઉસમાનની ખિલાફતનાં છ વર્ષે વણીજ સુખસાંતી અને ઇસ્લામી સત્તાની મદાન વૃદ્ધિ અને જાહોજલાલીમાં ગત થયાં છે.

આ સર્વોત્તમ સત્તા ઇસ્લામી ધર્મના લીધે હતી. હવે યહૂદીઓએ ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉપર જે ઘાતકી હાથ ફેરવેલો તે કામ તેમની જન્મધુટીમાં પડેલું. એટલે અબ્દુલ્લાહ સખ્યા નામના એક યહૂદીએ ઇસ્લામ ગ્રહણ કર્યો અને મૌલા અલીના કુટુંબ ઉપર ધણે પ્રેમ દર્શાવવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે ત્રણ ખલીફાઓથી ચોથા ખલીફા ચઢીઆતા એવો મત મુસલમાનોમાં એટલે સુધી શીખ્યો કે લોકો તે મતમાં ધ્યાન એટલુંજ નહીં પરંતુ ઉઘાડા છોળે પહેલા ત્રણ ખલીફાઓને ગાળો દેવા લાગ્યા. આવી રીતે શીઆ પંથનો પાયો રચાયો. ખનાવટી દ્વંદ્વો ધડી ને કોઠક ઠેકાણે મૌલા અલીને રસૂલ અને કોઈ ઠેકાણે ખુદા ઠરાવ્યા. મૌલાને જ્યારે આ વાતની ખબર થઈ ત્યારે તેમણે તેને દેશપાર કર્યો. એટલે તેણે કુશ અને બસરામાં આ માન્યતા એટલે સુધી ફેલાવી કે કેટલાક લોકોએ હઝરત ઉસમાનને પદબ્રષ્ટ કરવાનું નક્કી કર્યું. તે લોકો મદીનામાં આવ્યા ને હઝરત અબ્બાસીયર સિદ્દીકના દીકરા મોહમ્મદ વિજેરેને પોતાના બંડમાં સામેલ કર્યા.

હઝરત ઉસમાન ઉપર મુકાબેલાં તોહમતો અને તેના ઉત્તરો.—નખી સાહેબ તથા સહાબો મક્કામાં જઈ બે રકાતની નમાઝ પઢતા—તમે ચાર કેમ પઢી ? ઉત્તર દીધો એ લોકોના મક્કામાં ધર નહોતાં ને માઈ ધરખાર મક્કા છે માટે.

કુરાન આહું અવળું કર્યું તેના જવાબ દીધો કે કુરાન લોકોની પાસે અપૂર્ણ હાલતમાં હતું. કોઈની પાસે દશ આયતો કોઈની પાસે વીશ, આ રીતે વેહેંચાએલું હતું. કેટલાક લોકોએ પોતાના શબ્દો સુળ શબ્દોને ઠેકાણે મુકેલ, આ સત્રંગાને લઈને ઉબેયકઅમે નેક અને લખેલા કુરાનથી મેળવીને તથા નખીસાહેબના ધરમાં ખીખી હફસાની પાસે નખીસાહેબનું જે કુરાન હતું તે મેળવીને તૈયાર કરાવ્યું. હઝરત ઉસમાને પોતાના સગાંને ધણો માલ આપ્યો. ઉત્તર દીધો કે બેશક મેં આપ્યો છે પરંતુ તે બેતુલ માલ—સાર્વ જનિક મિલકતમાંથી તેથી આપું તો ગુનેહગાર ગણાઉં. હઝરત ઉસમાનને જાગવાખોરોએ દલાવ્યું કે અમે સત્તાધારીઓને બદલવાની ફરીઆદ લાવ્યા છીએ એટલે હઝરત ઉસમાને ફરમાવ્યું કે આ કામને વાસ્તે દશ ખાર માણસો બસ છે. દશ ખાર હજાર માણસો શું કરવાને આવ્યા છે? મૌલા અલીની સીપારસથી હઝરત ઉસમાને ફરમાવ્યું કે જે હાકમને લોકો પસંદ કરે તેને અધિકારી બનાવું છું. સર્વેએ ઠહું કે અમે મોહમ્મદ બિન અબ્બાસીયરને ચાહીએ છીએ. તેમના નામે સનદ લખાઈ. તે લખીને ચાલ્યા. ત્રીજી મનજીએ એક ગુલામ જે કાગળ લખીને મિસર જતો હતો તેને પકડી તપાસવાથી એક ચીઠ્ઠી જુના સુખાના નામની નિકળી જેમાં મોહમ્મદ

ખિન અખાખકરને મારી નાખવાનું લખ્યું હતું. તે લઈ આ લોકો પાછા રયા. મોલા અલીના સનમુખ મુકતાં તેમણે હઝરત હિસમાનને એ વિષે પુછ્યું. તેમણે ખુલાસો કર્યો કે મેં લખી નથી. તે વખતે સૌએ માન્યું કે હઝરત હિસમાનનું આ કામ નથી, તો મરવાને દરેલું હોવું જોઈએ. તેથી મરવાનની માગણી કરી એટલે હઝરત હિસમાને આપવાની ના દહી; કેમકે તેણે કહ્યું કે હું એમાં કાંઈ જાણતો નથી. નિર્દોષને કતલ કરવો એ એમને દુસ્ત લાગ્યું નહિ. જે કુવે મુસલમાનોના પાણીના દુઃખને માટે ખરીદેલો તેનું પાણી અંધ કર્યું. મસ્જિદમાં નમાઝ પઢવાની મનાઈ કરી. ચાર દિવસ સુધી પાણી આપ્યું નહી. મોલા અલી પોતાના બે દિકરા હઝરત ઇમામ હસન તથા ઇમામ હુસેનને ઉધડી તકવારે ખલીફાના દરબાર આગળ હાજર રહેવાનું દહી ગામ ચાલ્યા ગયા. મોહમ્મદે પહેલાં હઝરત હિસમાન ખલીફાના દ્વાર ગાળ્યા પછી પાછળથી ખાતર પાડી બે માણસો સાથે માંહે પેટો ને દાઢી ઝાલી. હઝરત હિસમાને કહ્યું કે આ દાઢીની તારા બાપ આગર કરતા હતા, એટલે સુકીને બહાર નિહાળો. પાછળથી બે માણસોમાંથી એકે ઘા દર્ચો, ને બીજે તીર માર્યો એટલે હઝરત હિસમાનની પત્ની બીબી નાયલાએ આવીને તકવાર પકડી લીધી. હ૦ હિસમાન શહીદ થયા.

મોલા અલી આગળ ફેંસલો.—બીબી નાયલાએ કહ્યું કે અખુખકરનો પુત્ર મોહમ્મદ બે માણસો લઈને માંહે આવેલો હતો; પણ એણે ઘા કરેલો નહીં. બે માણસો કોણ હતા તેનો પત્તો લાગ્યો નહીં. હઝરત ઇમામ હસન અને હઝરત ઇમામ હુસેન ઉપર મોલા ઘણા ક્રોધાવમાન થયા.

સને ૩૫ હિજરી ૭૩૬જી તા. ૧૮ ને શુક્રવારે આ રમખાણ થયું. ત્રીજે દહાડે હઝરત હિસમાનને દરન કરવામાં આવ્યા. શહીદ થયા તે વખતે હઝરત હિસમાન કુરાન શરીફ પઢતા હતા ને લોહી આ લીટીઓ ઉપર પડ્યું હતું. “તને તારો ખુદા બસ છે. તે સમજે છે, તે જાણે છે. અહીંથી આવજો. આની ઉત્પત્તિ થઈ છે. તે મોલા અલીને ખુન કરાવવાના કામમાં સામેલ ગણે છે ને તેનું કારણ હ૦ હિસમાનના કતલ કરનારને નહી સોંપવાનું બતાવે છે. સુન્નીઓ મોલા અલી ઉપર આ બાબતમાં કાંઈ દોષ મુકતા નથી.

હઝરત અલીનો શાસનકાળ.

સમુચ્ચરિત્ર.—મોલા અલી કરમ૦ વંશમાં કુરેશ કુટુંબના બનીહાશમની સર્વોત્તમ શાખાના અબ્દુલ મુત્તલિબના પુત્ર અબુતાલિબના મહા પ્રતાપી સાહેબજાદ હતા. અબુતાલિબ નખી સાહેબના સગા કાકા હતા.

મકાના અતિ પવિત્ર ધામમાં તેમનો જન્મ થયો હતો, ને નપુલ્વતનાં દશમા વર્ષમાં તેમણે ઇસ્લામ ગ્રહણ કર્યો હતો. દીઁએ મુર્તિની પુજા કરેલી નહોતી તેથીજ 'કરમલ્લાહો વજહ હુ' ની પવિત્ર પદ્મીને પામેલા હતા. નાની ઉંમરમાં પેહેલા ઇસ્લામી પુરૂષ તેઓજ હતા. ૪૬માં પેહેલા હજરત અયુબકર સિદ્દીક, ને સ્ત્રી મંડળમાં પેહેલાં મુસ્લીમ માતા ખીખી ખદીજા મનાય છે. નાનપણથી નખી સાહેબના ઘરમાં તેમનું પાલન થએલું હતું. નખીસાહેબે મકાનો ત્યાગ કરેલો. ત્યારે નખીની પથારીએ પોઢવાનું માન તેમને મળેલું છે. શુગતનમાં પેહેલી પાયરી ધરાવતા હતા. બદર, હિહદ અને બધી લડાઈઓમાં જયનો ડંકો તેમણેજ વગાડ્યો હતો. અને ધણુ શત્રુઓના ધાણુ કાદી નાખ્યો હતો. જેબરના કિલ્લાના દરવાજા ઉખેડી નાખી તેમણે ઇસ્લામના લશ્કરને તેમાં દાખલ કરી ફતેહ મેળવી હતી. ખંદકની ભયંકર લડાઈમાં નખીસાહેબે પોતાની તલવાર-ઝુલફિકાર તેમને આપી હતી. તે તલવાર જ્યાં જતી ત્યાં ફતેહ થતી. "લાયતા ઇફ્લા અલી લાસેફ ઇફ્લા ઝુલફિકાર"—અલી સિવાય બીજો બહાદુર જવાન નથી, ઝુલફિકાર સિવાય બીજી તલવાર નથી.

બની કરીઝાની લડાઈમાં પણ તેમણે સેંકડો માણસોને તલવારનું પાણી પાડ્યું હતું. મુસલિમ માતૃશ્રી ખીખી અયશા ફરમાવે છે કે એક દિવસે નખી સાહેબે ફરમાવ્યું કે સૈયદુલ અરબને બોલાવો. ત્યારે મેં કશું કે સૈયદુલ અરબ તો આપ છે તો હું કેને બોલાવું. ફરમાવ્યું કે હું તો આદમની બોલાવતો સરદાર છું ને અલી અરબોના સરદાર છે.

હજર મદી આપની સેવામાં રહેનો ને દરરોજ ગળો દેતો. મોલાએ એક દિવસે કહ્યું કે તું મારી ઉપર લાનત દેર છે. તેણે કહ્યું કે મને 'યમનના લોકો તેમ કરવાને કહ્યું છે. મોલાએ ફરમાવ્યું કે જો કરે છે તે કર પણ માનથી જુદો પડીશ નહીં.

હજરત અહીલ મોલા અલીના પિતૃર્થ બાદ હતા. તેઓ રાજની નીમણુંકમાંથી કાઢી ગયાવી રાખતા ને તેમાંથી એક દીવસ મોલાને દાવન કરી. હજરતે પુછ્યું કે તમે ગરીબ છો છતાં પૈસા ક્યાંથી લાવ્યા ? ઉત્તર દીવો કે કરકસર કરીને મેં આ કામ કર્યું. છે મોલાએ તેમના પગારમાંથી તે રકમ એકઠી કરીને કહ્યું કે આટલામાં ગુજરાન ચાલે છે તો વધારે લેવાનું કંઈ દારણુ નથી. અહીલ રિસાલને શામ દેશના હાકેમ અમીર મોઆવીયા સાહેબ પાસે ગયા. તેમણે એક લાખ દિરમ આપ્યા.

મોલા અલી કવિત્વ શક્તિમાં પરીપૂર્ણ હતા ને તેમણે સારી કવિતાઓ રચેલી છે (તેમની કવિતાનો સંગ્રહ છપાયો છે).

સને ૩૫ દિનરીમાં હઝરત ઉસમાન પછી લોકોએ ખલીફા તરીકે મૌલાની ખાતશા કરી. તલહા અને ઝુમેરે ઉતરેલા મનથી સમ લીધા. મુગેરા લોકોને લખને આવ્યા ને અરજ કરી કે હાલમાં બની ઉમૈયા લોકો જેજેજ્યાએ છે તેમને નોકરીથી દૂર ન કં:શો, નહીં તો બારે તુશાન થશે. મૌલાએ ઉત્તર દીધો કે બુલેલા લોકોને હું મારી જેરાવર બાબુ બનાવી શકતો નથી. અબદુલા બિન અબબાસ હજ પઢીને આવ્યા. તેમણે પણ એજ સલાહ આપી. પણ માન્ય થઈ નહીં. ઇબ્ને અબ્બાસને અમીર મુઆવીઆની જગ્યાએ નીમ્યા. પણ તેમણે જવાની ના પાડીને કહ્યું કે રાજ્ય બની ઉમૈયાને સંપૂર્ણ સ્વાધીન છે, તે લોકો બાદશાહના જેવા થઈ પડ્યા છે, માટે આપ હમણા ઉતાવળ ન કરો. મૌલાએ ઉત્તર દીધો કે હું એક પણ બની ઉમૈયાને રાખવાનો નથી. મારા અને મોઆવીઆ વચ્ચે તલવારજ ફેંસલો કરશે.

અસરા કુદા અને મિસરમાં પોતાના હાકેમો મોકલાવી દીધા. કેટલાક લોકોએ તેમને કમુલ કર્યા ને કેટલાક લોકોએ માન્ય કર્યા નહીં. સુલેલ બિન હનીફને શ્રમ ઉપર મોકલ્યા. તેઓ તમુક મુકામે જ્યારે ગયા ત્યારે લોકોએ પાછા વાળ્યા અને કહ્યું કે અમે મૌલા અલીને ખલીફા માનતા નથી; કેમકે તેમની ઉપર હઝરત ઉસમાનની હત્યા લાગુ થઈ છે.

ખીમી આયશા હજને વારતે ગયાં હતાં ત્યાં આગળ તલહા અને ઝુમેરે પણ હ૦ ઉસમાનના ખુનનો અપવાદ મુકીને તેમને લડાઈને વારતે તૈયાર કર્યાં. હવે ચારે ગમથી હઝરત ઉસમાનના ખુનનું તહોમત મૌલા ઉપર મુકાયું.

અમીર મોઆવીઆ કહે છે કે મને નબી સાહેબે આશીર્વાદ દીધો હતો કે તું બાદશાહ થાય તો ન્યાય અને લોકો ઉપર ઉપકાર કરજે તેથી તે દિવસથી હું બાદશાહ બનવાની વાટ જોતો હતો.

એક દિવસ નબી સાહેબ ખુનગો પડતા હતા એટલામાં હઝરત હમામ હસન આવ્યા ત્યારે પોતે શરમાયું કે મારો દીકરો હસન મુસલમાનોના બે બાગને એક કરી દેશે-ને તેમણે તેમજ કયું. (એટલે એક ટોળા મુસલમાન હતા તેમાંથી એકને બાતલ કરેલો નહીં.)

કુકામ નામની એ રૂપાળી સ્ત્રી ઉપર એક માણસ ગોહીત થયો ને તેને પરચુવાનું કહ્યું. તેના બાપ અને બાઈ નેહરવાનની લડાઈમાં મૌલાના હાથે મરાયા હતા તેથી તેણીએ મૌલાને મારી નાખવાની તે આશક સાથે શરત કરી. તે ઉપરથી તે કુકામાં ગયો ને મરજદમાં સંતાઈ બેઠો. મૌલા પાછલી રાતે નમાઝ પઢવા આવ્યા કે તરત ધા ક્યો. તે ધા ગંભીર પ્રકારનો નોહોતો પણ

તલવારને ઝેર પાછેલું હતું. પેહેલાં શેખ બિન અજરાએ ધા કરેલો તે, બરાબર વાગેલો નહીં. તેને બની કમિયાના એક માણુએ દાર કર્યો. ઝેરી ધાથી મોલાએ તારીખ ૪૦ રમઝાન સને ૨૩ મી ને શુકરવારે આ સંસારનો ત્યાગ કર્યો. હઝરત ઇમામ હસને તેમની નમાઝ પઢાવી કુશમાં ભૂમીદાહ કર્યો. પરંતુ કબર ઉપર નિશાન કદું નહીં. કેમકે ખારજીઓનું જોર હતું. કેમકે કહે છે કે ઇમામ હસન ઉંટ ઉપર લાદી તેમના શખને મદીના તરફ લઈ ગયા. કેમકે કહે છે ઉંટ લઈને ચાલ્યો ગયો. કુદા વાસીઓ કહે છે કે હૉ અલી વાદળામાં છે. તેમની કિનર ત્રેસક વર્ષની હતી.

ખાખી આયશાની સાથે લગાઈ થઈ તેમાં મૈવા ફતેહ પામ્યા તેને જંગે જેમલ એટલે ઉંટની લગાઈ કહે છે. કહે છે કે કિમ્બલ મોમેનીન ઉંટ ઉપર હતા તે ઉંટના પગ કાપવામાં આવ્યા હતા.

અમીર મોઆવીઆ સાહેબથી લગાઈ થઈ તેને જંગે શફદેન કહે છે. તેમાં ફતેહ મળી નહીં પણ સલાહ થઈ. અને શામની રાજ્યસત્તા અમીર મોઆવીઆના હાથમાં રહી.

હઝરત ઇમામ હસનનો શાસનકાળ.

છ મદીના સુધી ખલીફા રહી અમીર મોઆવીઆને ખિલાફત સોંપી દીધી ને તેમના હાથ ઉપર પ્રતિજ્ઞા કરીને એવો કરાર લીધો કે “ખુદાનું નામ લઈ કહું છું કે સુલેહ કરી હસન બિન અલી બિન અબુતાલિબે મોઆવીઆ બિન અબુ સુફીઆનની સાથે એવી શરતથી કે ખુદાની પ્રજા ઉપર હુકમ કરે, કુરાને અને નખી સાહેબની કહીએ અને ચારે ખલીફાઓને અનુસરીને, અને અમીર મોઆવીઆને પોતાની ઝોલાદને ખિલાફત આપવાનો હક નથી. તેમના પછી જેમને મુસલમાનો ચાહે ખલીફા બનાવે. ”

હઝરત અમીર મોઆવીઆનો શાસનકાળ.

વાંચકો, અલી મૈલા અલીના સમયમાં શીઆ પંથનો પાયો નખા-એલો તે હવે કંચો થવા લાગ્યો. ખારજીઓમાં અને તેમનામાં વેર વધવાથી શીઆ લોગ પહેલા ત્રણ ખલીફા માટે અને ખારજીઓ મૈલા અલી માટે ખંડ ખોદું ખોદવા લાગ્યા. મામલો આવી રીતનો થવાથી બંનેના પ્રકરણોનો નીકાલ દરવાનું કામ સુન્નીઓના માથે આવ્યું. આ મૂળ બાબતને ધ્યાનમાં રાખી આપણે અમીર મોઆવીઆ સાહેબ ઉપર અપ્રિતી અને મુકેલા દોશો વિશે તજવીજ કરતાં આપણી આગળ શહેનશાહ હુમાયુએ મક્કા શરીફ

લખી ફેંસલો મંગાવેલો તે આવી ઉભો થાય છે. તે ઉપરથી ઉલ્લાસના અભિપ્રાયો અપાએલા તેનું એક પુસ્તક તત્તલીરલ જ્ઞાન^૧ છે તેમાં હેઠળ પ્રમાણે હકીકત જોવામાં છે.

આ વાત સર્વ લોકોમાં મનાએલી છે કે હઝરત ઇમામ હસન સાહેબે ખિલાફત સોંપી તેમના હાથ ઉપર બેઅત (પ્રતિજ્ઞા) કરી હતી. તેમજ હઝરત હુસેને પણ હઝરત મોઆવીઆની બેઅત કરેલી. આ કામ કાંઈ પણ ચોખ્ખા, લાયકી કે ધર્મ સિવાય બને નહીં.

સહાબો ત્રિશે નખી સાહેબનાં માત્ર બેજ કથન લખ્યે છીએ જે પણ બરોસાદાર છે. ૧ મારા સહાબીઓ તારા છે જેણે તેમનો રસ્તો પકડ્યો એ સુમાર્ગે દોરાયો. ૨ મારા સહાબીને ધિક્કારશો નહીં, બે તમે ઉહદના પહાડ બરાબર સેનાનું દાન કરો તો પણ તેમના ચાર શેર અનાજના પુન્યને પોહોંચશે નહીં.

હવે મોઆવીઆ સાહેબ સહાબી હતા. કુરાન પ્રેરણા-વહી નોંધનાર હતા. નખી સાહેબના સાગા હતા, પિત્રાઈ ભાઈ હતા. મૈલાઅલી સાહેબના કાકાના દીકરા હતા. નખીસાહેબની સેવામાં રહેતા અને યુદ્ધમાં જીવના બેખમે સામેલ થતા. જય તથા હરલામની ફતેહને ઘણી ઝિંકંદાથી ઇજ્જત. નખી સાહેબના દુન્યા ત્યાગ કર્યા પછી પણ પાકે પાએ હસલામની સેવા બખવીને રપેનથી લઈ કાબુલ સુધી હરલામી ઝંડો અને સિફો જમાવનાર એજ મહા પ્રતાપી રાજ્યકર્તા હતા.

મૈલા અલી સાહેબ અને તેમના વચ્ચે કેટલાક વખત સુધી ગેરસ-મજબુતીથી લડાઈ થયેલી; પરંતુ તે લડાઈને “ખતાએ ઇજ્જતિહાદી” કહે છે. તેથી માણસ ગુનેહગાર થતો નથી; પરંતુ શરેહના નિયમ ઉપર સ્થીર રહેવાથી તેને પુન્ય મળે છે. તેમને નખીસાહેબે આશિર્વાદ દીધેલો તે ફાયો. ખુદાત-અલાની દરગાહમાં નખીસાહેબે દુઆ માગેલી કે “જમતકર્તા મુઆવીઆને સતમાર્ગે દોરી લાવનાર કરજો” ને બઝિવાણી વહેલી કે “મોઆવીઆ જ્યારે તું બાદશાહ થાય ત્યારે લોકોને ન્યાય આપજો અને ઉપકાર કરજો.”

અમીર મોઆવીઆ સાહેબે દામસ્કથી મદીને આવીને પોતાના દીકરા યઝીદને ગાદી નશીન કરવાનું બાપણુ કયું. પાંચ માણસો સીવાય સધળાએ

૧. તત્તલીરલ જ્ઞાનના સંક્ષેપને સારરચનાર સૈયદના ઇમામ અહમદ બિન હન્ફ હેમતી.

યઝીદને કપુલ કર્યો. તે પાંચ માણસ આ છે. ૧ અમદુરહેમાન બિન અબિયકર
૨ અમદુલા બિન ઉમર ૩ અમદુલાબિન અબ્બાસ ૪ તલકા ૫ ઝુબેર. તે વાત
અમીરે છાની રાખી. અંતકાળે યઝીદને વસીઅત દરતાં કહ્યું કે—“રાજ્યસત્તા
અકબુ કરી ન્યાય કરજે, પ્રજા પાળજે, ઉપકાર કરજે, લોકો ઉપર પ્રેમ ને દયા
દર્શાવજે. પાંચ જણાએ તને કપુલ કર્યો નથી. તેઓ ધણા વિદ્વાન, ધર્મી અને
ગુણવાન છે. તેમનો કેડો ન લેજે. તારાથી બની શકે તો રાજ્યઉપર રહેજે ને
તેમ ન બને તો રાજ્ય-ત્યાગ કરજે. મુસલમાન મંડળને કહ્યું કે ‘મે’ જે પ્રમાણે
એને શીખ દીધી છે તે પ્રમાણે વર્તે તો તખ્ત ઉપર કાયમ રાખજો, નહીં તો
પદબ્રષ્ટ કરજો.” આટલું કહી તા. ૨૨ માહે રજબ સને ૬૦ હિજરીમાં આ
સંસાર છોડ્યો.

મૌલા અલી સાહેબનો વખતમાં મુસલમાનોમાં માંહોમાંહે લાખનું સાંભળી
રોમન રાજ્યે અરબસ્તાન ઉપર ચડાવ કરવાની તૈયારી કરી. મુઆવીઆ સાહેબે
સંદેશો મોકલ્યો કે અમારી માંહોમાંહેની તકરારને લીધે તમને લામ મળતાનો
નથી. મૌલા અલી તમારા સાંગ થાય તે પહેલાં તો તમે અને તમારી ઉપર
આવેલો જોશો. આથી તેને બીક લાગવાથી પોતાનો મનસુબો માંડી વાળ્યો.

યઝીદનો શાસનકાળ.

યઝીદે પિતાના મરણ પછી શામમાં દમિસ્કના રાજ્યાસન ઉપર આવીને
દામેદામે પત્રદારા પ્રતિજ્ઞાની માગણી કરી.

યઝીદ દુષ્ટ હતો એવી સુન્નીઓ તથા શીઆઓની માન્યતા છે. તેના
ગુણો કરમલાના કારણથી દુર્ગુણોમાં ખપી ગયા છે. આ ઇતિહાસનાં
પાનાં છે માટે એટલું લખવું અયોગ્ય ગણાશે નહીં કે તે મોટો વિદ્વાન,
કવી અને દરબારી હતો. દેટલેક વખતે મુઘલિદ બનીને ઇસ્લામને વારતે શ્રવ
કરવાન કરવા ગએલો. તેના વખતમાં એક ઇંચ પણ ઇસ્લામી ધરતી ગેરઇ-
સ્લામીઓના હાથમાં ગએલી નથી; પણ તેથી ઉલટું પુરાસન વિગેરે દેશોમાં
ઇસ્લામને પાકે પાએ મજબુત કરેલો.

મદીનામાં પ્રતિજ્ઞા પત્ર આપ્યાથી વલીદ હાકમે હઝરત ઇમામ હુસેનને
પોતાના ઘેર બોલાવ્યા. ઇમામે ઉત્તર દીધો કે કાલે શુકરવારે જોઈશું. સરખા
લોકોએ પ્રતિજ્ઞા કરી પણ પાંચ માણસોએ ‘નહી’ કરી જેમનાં નામો અમીરે જામના
શાસનકાળમાં આપ્યાં છે. હજરત ઇમામને કુશાના લોકોએ દોઢસો ને અશરે
પત્રો લખીને બોલાવ્યા. ઇબને અબ્બાસે જવાને ના કહી. ઇબને ઉમરે કહ્યું
કે બાલ બચ્ચાંને નલક જાઓ એ લોકોનો બરસો નથી, તો પણ કુદે જવાના

ધરાદાથી મદીનેથી નિકળીને મક્કામાં ગયાં ને ઇમામ મુસ્લિમને કુદ્રે મોકલ્યા. ત્યાં તેમને તથા તેમના એ બાળકોને અતિ નિર્દયતાથી મારી નાખવામાં આવ્યા.

કુશમાં બદોખ્સ્ત બંગ થવાથી યઝીદે ત્યાં ઉમેદુલ્લા ઇબને ઝિયાદને મોકલ્યો જે ધણુ કુર સ્વભાવનો હતો. (ઇબને ઝયાદ અણુસુદ્યાનનો દીકરો હતો એ વાત સુન્નીઓ કબુલ રાખતા નથી.)

ઇમામ કુદ્રે જતાં કરબલામાં પોહોંચીને યુફ્રેતીસ નદી ઉપર ઉતર્યા તે મોહરમ માસ હતો. કુલ એમના ૬૦ માણસો હતાં તેમાં સ્ત્રીઓ તથા બાળકો પણ હતાં. સાતમી તારીખે પાણી રોકવામાં આવ્યું. તંબુમાંથી નિકળી ઇમામના બાણેજો તથા બત્રીજ વિગેરે લડી લડીને શહીદ થયા. દશમી મોહરમના રોજ બપોરે સાઠ ઘા ખાઈને ઇમામ શહીદ થયા. તેમના માથાને ખરછી ઉપર યઝીદના દરબારમાં લઈ જવાનું કહે છે.

તે કાફલો ત્યાં પહોંચ્યો એટલે ઇમામ હુસેનના સાહેબનદા ઇમામ ઝેનુલ અબ્દીન સાહેબ એકલા અચેલા તેમનું અદરમાન દરીને યઝીદે કહ્યું કે જો તમારા પિતા અત્રે પધાર્યા હોત તો આ પ્રમણે ન થાત, હવે મને ખુદતાલાને ત્યાં બચાવવાનો તમને અધિકાર છે. કહે છે કે ઇમામે તેને માફી આપીને ખલીફા માન્યો. આ બનાવ ૬૨ હીજરીમાં બન્યો હતો. ત્યાર પછી યઝીદ ગદીને આવ્યો અને ત્યાં અશરારો ઉપર જુલમ કરવા લાગ્યો. તે અરસામાં પેટના રોગથી માદો પડી એજ વરસમાં મરી ગયો.^૧

૧. ઈરાકનો પ્રદેશ જ્યાં કબલા વાળી જગા છે તે ઈરાનની નજીકની છે. તે વખતે ઈરાનના કેટલાક મુસલમાનો ઈસ્લામના ખરા માર્ગથી વિરુદ્ધ હતા છતાં કરબ લાના મામલામાં એક મણુ ઈરાનના મુરલમાનનું નામ લેવાએલું જણાતું નથી. તેમાં તો બધાજ અરબો અને તે પણ માંહોમાહેનાં સગવાડલાનાં નામ દાખલ થએલ જણાય છે.

આરે ખલીફાઓના સંબંધે વધુ જણાયા મારે

અમારા તરફથી બહાર પડેલ ખુલકાએ

રાશેદીન નામનું માત્ર સવા રૂપી-

આની કિંમતનું પુસ્તક મંગાવો.

એક નવોજ સાહસ !

જલ્દી ખરીદો !

મજકુર પુસ્તકમાં મશહુર આટીસ્ટના પાસે

મોટા ખર્ચથી તૈયાર કરાવવામાં આવેલા

વાર્તાને તદ્દન બંધ બેસતા ઉમદા

ચિત્રો આપવામાં આવેલા છે.

ચિત્રમય

ગુહવરજન

૨ થયા

૧ અલખેલીનાર.

નીતિ કોને કહેવી ? કેળવણીનું ખરું સ્વરૂપ શું ? સત્સંગ અને કુસંગનું પરિણામ એવું સરસ રીતે આપવામાં આવ્યું છે કે, જે વાંચીને દરેક મનુષ્યના હૃદયમાં આ પુસ્તકના માટે ઉત્તમ અભિપ્રાય મળ્યા રીતિય રહેશેજ નહિ. આ પુસ્તકની તારીફ કરવી તે સોના ઉપર ઢોળ ચઢાવવા જેવું થતું હોવાથી હમો તેની તારીફ કરવા માગતા નથી અને તેથી પ્રકટ એટલુંજ દહીશું કે, આ પુસ્તક અવરુપ વાંચવું જોઈએ. વાંચનારાજ તેની આપોઆપ ખરી કીંમત આંકશે. કેમી આઈ પેજ ૨૮ "શર્મનું સોનેરી પુદાવાળું અને ચિત્રો સાથેનું પુસ્તક હોવા છતાં તેની કીંમત ફક્ત રૂ. ૧-૮-૦ રાખવામાં આવી છે. પોષ્ટેજ જુડે.

માત્ર ચિત્રો જોવાથીજ પૈસા વધુલ થવાના છે એમ ખાતરીથી સમજશો.

હમો—મેનેજર,

પોલીટીકલ ભોમીઓ—અમદાવાદ.

આરબોનો ઇતિહાસ.

પ્રકરણ ૧ લું.

અરબસ્તાનનું પ્રાકૃતિક વર્ણન.

અ

અરબસ્તાન, એશિઆખંડમાં નૈરત્ય ખૂણાપર આવેલ છે. ઉત્તરમાં સિરિયાનું રણ, પૂર્વમાં ધરાની અખાત, દક્ષિણે હિંદી મહા-સાગર અને પશ્ચિમે રાતો સમુદ્ર છે. આ વિશાળ વિભાગ દ્રાવિડી લગભગ ખમણો છે. જમીન, આબોહવા અને રહે-વાશીઓની પ્રકૃતિ અનુસારે અરબસ્તાન બહુ વિભાગોમાં વહેંચાયેલો છે.

એની ઉત્તર દિશા પર્વતોથી ઘેરાયેલી છે. બહુ પ્રાચિન સમયમાં આ દેશમાં “ ઇડોમાઇટ ” અને “ મિડિયાનાઇટસ ” નામે જાતો, વાસ કરતી હતી જેનું વર્ણન બાઇબલમાં કરવામાં આવેલ છે. આની દક્ષિણે હિજ્જળ પ્રદેશ છે. પવિત્ર મદીના નગર તથા હજરત રસૂલે ખૂદા (સ.અ.વ.)નું જન્મસ્થાન મકકાનગર અને જુદા બંદર એ બન્ને હિજ્જળ પ્રદેશમાં આવેલાં છે. પ્રાચિનકાળમાં મદીનાને યાથ્રેબ (Yathreb) કહેતા હતા. જળમાર્ગે હજ પડવા આવનારા હાજીઓ જુદા બંદરે ઉતરે છે. આ હિજ્જળ પ્રદેશની લંબાઇ ઉત્તર દક્ષિણ સ્વેજની નહેરથી હિંદીમહાસાગર સુધી છે અને સુવેજની નહેરથી હિંદીમહાસાગર સુધી એક પર્વતની લાઇન ગઈ છે, ત્યાંથી લાલ સમુદ્રની પૂર્વે આવેલા ફળદ્રુપ પ્રદેશ સુધી તેનો વિસ્તાર છે. અરબ-સ્તાનના નૈરત્ય વિભાગને “ યમન ” કહે છે. હિજ્જળ અને યમનના નીચેના પ્રદેશને ‘ તિહામ ’ કહે છે, હિજ્જળનો દક્ષિણ વિભાગ પણ કોઈ કોઇવાર આ નામથી ઓળખાય છે. યમનની પૂર્વ દિશાએ હાદ્રામત છે. હિંદીમહા-સાગરની ઉત્તર તરફના અરબસ્તાનના વિભાગમાં હાદ્રામત આવેલ છે.

આની જરા પૂર્વદિશાએ ઓમાનના અખાતના કાંઠે ઓમાનનું રાજ્ય છે. હિંજળમાં આવેલ પર્વતથી ધરાની અખાતના મુખપર આવેલ અહહામા અને અલ બહરન નામના રણ સુધીના ઉચ્ચ પ્રદેશને ‘ નજદ ’ કહે છે. આ વિભાગમાં રેતીનાં રણો અને કવચિત કવચિત પર્વત આવેલા છે. આ મરૂ ભૂમિમાં ઠંકાણે ઠંકાણે રણદ્વીપો હોવાથી અગ્ની જેવાં રેતીનાં રણોમાં આ જગ્યા મુસાફરોને આશ્રય ભેવા યોગ્ય થઈ પડે છે. હિંજળ અને યમન તુર્કસ્તાનની સત્તા નીચે છે, નજદ એક સ્વતંત્ર રાજ્યને સ્વાધિન છે અને ઓમાન મસ્કતના સુલતાનના તાબામાં છે.

આ વિશાળ દેશમાં કોઈ નદી નથી. ઠંકાણે ઠંકાણે કેટલીએક ન્હાની ન્હાની નદીઓ છે તે ફક્ત તે જગાની આસપાસની જમીનને ણદ્રુપ કરે છે. આ જગ્યાએ વરસાદ મુદ્દલ નથી વરસતો એમ કહીએ તો ચાલે. થોડી જગ્યાએ જ્યાં વૃષ્ટી થાય છે તેને બાદ કરતાં બાકીની સઘળી જગ્યાએ સખત ગરમી પડે છે અને ઝાડ-પાલો મુદ્દલ થતો નથી. પણ જ્યાં જોઈએ ત્યાં પાણી મળી શકે છે. તે ઠંકાણાંની જમીન ફળદ્રુપતામાં પ્રસિદ્ધ છે. યમન પ્રદેશના ઉંચા ભૂખંડને જળલલ યમન કહે છે એટલે કે યમનનો પાહાડ આ ટેકરી ક્રાન્સના આદ્ય પર્વતના શીખર બ્લોસ્કના જેટલી ઉંચી છે. આ ટેકરીની જમીન ફળદ્રુપ છે અને જગ્યાએ જગ્યાએ વૃક્ષનાં ઝુંડો અને પાણી છે. આવી જગ્યાએ ગળીના છોડવા, ખજૂરીનાં ઝાડો અને દરેક જાતની શાક ભાજી થાય છે. તેનાં આબોહવા તંદુરસ્ત છે. શિઆળાની રતુમાં આ જગ્યા ધૂમ-સથી ઢંકાયેલી રહે છે. આ જગ્યાએ વરસમાં બે વાર વરસાદ થાય છે. વસંત રતુમાં અને શરદ્રરતુમાં. લાલસમુદ્રના પૂર્વ વિભાગથી પૂર્વ તરફ ૫૦ માઇલ-જળલકોરાથી દક્ષિણે ૩૦ માઇલ દૂર મક્કાના ચારે તરફના ભૂમિખંડને કોઈ કોઈવાર હેળજ કહે છે. આ જગ્યાના પહાડો અનંત ગરમીને એકઠી કરી ફેલાવો કરે છે. સખત ગરમીથી તપતા રણદ્વીપોમાં ઠંકાણે ઠંકાણે ધાસના છૂટા છવાયા છોડવા ખાતાં ખાતાં ત્યાંનાં ઘેટાંઓ અતિ કષ્ટે રતુ પૂરી કરે છે. સુકાઈ ગયેલી હાલતમાં વહેતા વહેળાને પ્રવાહ બહુજ મંદગતિથી વહે છે. આ તપેલા પહાડો, રણદ્વીપો અને સુકાઈ ગયેલી હાલતની નાની નદીઓ, એજ માત્ર આ દેશના કુદરતી દેખાવો છે. આ કડકડતી ગરમીવાળા મૂલકથી પૂર્વે લીલાં વૃક્ષો અને લતામંડપોથી આચ્છાદિત એક જગ્યા જેવામાં આવે છે તેનું નામ તાયેફ છે. આ જગ્યાએ, તરેહવાર ભેવા રણદ્વીપો ઉત્પન્ન થાય છે.

જુદા જુદા સમયમાં નાના પ્રકારનાં જૂદી જૂદી જાતીનાં મનુષ્યો અરબસ્તાનમાં વસેલા હતા. એવું કહેવાય છે કે “ કાલદેધાન, ” જાતિ જે વંશમાંથી ઉત્પન્ન થઇ હતી, અરબસ્તાનના અતિ પ્રાચીન વતનીઓ પણ તેજ વંશમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા.* તેઓ અત્યંત સત્ય પરાયણ હતા, જેમાંના વંશજો હમણાં પણ અરબસ્તાનની દક્ષિણે જોવામાં આવે છે. એટલુંજ નહિ પણ તેઓએ મિસર અને મોસોપોટામીયા સુધી પોતાનો અધિકાર ફેલાવ્યો હતો એવું અનુમાન કરી શકાય છે. મોટા મોટા મહેલો અને મંદિરો તેઓએ બંધાવ્યાં હતાં. એડન પાસેનું સુપ્રસિદ્ધ સરોવર તેઓએ ખોદાવેલું હતું એવું પ્રમાણ મળી શકે છે.

આ સઘળા પ્રાચીન જાતોનો, યુફ્રેટીસ નદીની પૂર્વ તરફના કેટલા-એક દેશોમાંથી આવેલી સેમેટીક જાતોના લોકોએ નાશ કર્યો હતો. સેમેટીક જાતોના લોકો યમન અને હાદ્રામતના કોઇ કોઇ ભાગમાં વસ્યા હતા. એવું કહેવાય છે કે તેઓ “ કાહાતાનના વંશજો હતા, અને તેમને જોકતાન કહેતા હતા. તેનો એક પુત્ર જેનું નામ આરબ હતું તે નામ ઉપરથી દેશ અને લોકોનું નામ આરબ પડ્યું. આ આરબ નામના પુરુષો પૌત્ર અબ્દસસ-મસ હતું જેની ઉપાધિ સાબા હતી, એ સાબાના નામ ઉપરથી, એ વંશના રાજાને સાબીઆન કહેતા હતા. ” એ કહાતાનીયન રાજાઓએ અનેક દેશો જીત્યા હતા અને અનેક શહેરો વસાવેલાં હતાં ઇસ્વી સનના, સાતમા સૈકા સુધી યમન અને અરબસ્તાનના બીજા વિભાગોમાં તેમનું રાજ્ય વિદ્યમાન હતું.

છેવટે ઇસ્માઇલ વંશજો આવીને અરબસ્તાનમાં વસ્યા. ઇસ્માઇલ, હજરત ઇબ્રાહીમના મોટા દીકરા હતા. તેઓ મક્કામાં રહેતા હતા અને તેમના વંશજોએ હિજાઝમાં વસીને પ્રકૃત પ્રસ્તાવે આરબોની ઉન્નતિ કરી હતી. એવું કહેવાય છે કે હજરત-ઇસ્માઇલની સહાયથી હજરત ઇબ્રાહીમે કાબાનું દેવાલય બંધાવ્યું હતું. જેની મધ્યમાં કાબો પથ્થર રહેલો છે.

* ઈ. સ. પૂર્વે ૬૩૦માં કાલદેધાન નામની એક ભટકતી જાતિએ દીયર, ફિનિશિયા અને પશ્ચિમ એશિયા જીતીને તથા જેરુસલમનો ધ્વંસ કરીને બૃમધ્ય સાગરના કાંડા સુધી એક મોટું રાજ્ય સ્થાપેલું હતું. જેને તેઓ કાલદેધ કહેતા હતા. તેઓ હાલના આરબો જેવા નહોતા પણ તારસ અને કાકેસસ જાતોમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા. (ઉવાર્ડલક એન્ડ ટેલર રચિત ટીચર્સ બાઇબલ ડિક્શનેરી પાનું ૫૪.)

અરબસ્તાનના લોકો મુખ્ય એ વિભાગમાં વેહેંચાયેલા છે. (૧) નગરમાં વસનારા (૨) જંગલવાસીઓ, જેને ખેડુદન (કરનારા) કહે છે. એઓ જંગલમાં તંબુ નાંખી રહે છે પશુઓને ચરવા યોગ્ય જગોની શોધ કરતા તેઓ રણુદીપોમાં ર્યા કરે છે.

ઉત્તર અને મધ્ય વિભાગના આરખોએ અત્યાર સુધીમાં ક્યારે પણ પરદેશી શાસન નિચે તાખેદારી ભોગવી નથી. શક્ત યમનના લોકો થોડાજ વખતના માટે આખિસિનીયાના તાખે હતા. આખરે ધરાનના રાજાની મદદથી જૂલધજેનના પુત્ર સાધક નામના આરખ સરકારે તે આખિસિનીયનોને હડાવી મૂક્યા હતા. આ સમયથી માંડીને એકસો વરસ કે તેથી પણ વધારે વરસ સુધી આ પ્રદેશ ધરાનના રાજા મરજઆનના તાખામાં હતો.

બહુ ખિરિત અને ચાહુદીઓ અરબસ્તાનમાં વસીને પોતપોતાનો ધર્મ પાળતા હતા. અને સઘળા આરખો મૂર્તિની પૂજા કરતા. દરેક જૂદી જૂદી જાતીઓના દેવ દેવી જૂદાં જૂદાં હતાં, મંદીરો અને પૂજા કરવાની પદ્ધતિ પણ ભિન્ન ભિન્ન હતાં, તેઓના જાતીય જીવનના કેન્દ્રસ્થાન સ્વરૂપ મક્રા નગરીનું પવિત્ર કાળા મંદીરમાં પણ રોમ અને બનારસ પ્રમાણે ૩૬૦ દેવની મૂર્તિઓ હતી. આરખો તેઓની પૂજા કરતા એટલુંજ નહિ પણ વખત ઉપર મનુષ્યનું બળીદાન પર્યંત આપવાને ચૂકતા નહોતા. !

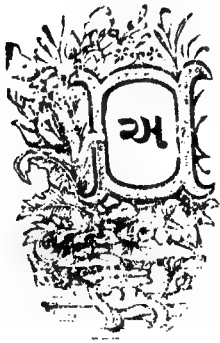
આ વિશ્વાળ અરબસ્તાનમાં જેઓ વાસ કરતા હતા એટલે વિશેષ કરીને ટાઇગરીશ નદીની પશ્ચિમ તરફના રણમાં ફરતા આરખોને ગ્રીક અને રોમન લોકો સારાસીની, તરીકે ઓળખતા. બ્યારે આ જાતીના લોકો દ્વિગ વિજય કરવા લાગ્યા ત્યારે પણ પાશ્ચાત્ય લોકો તેને સારાસીની તરીકે ઓળખતા.

સારાસિની શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે. સાહારા+નાસીન=સાહરા=રણુ અને નાસીન=રહેનારા એટલે રણુવાસી અથવા સારકીન શબ્દથી ઉત્પત્તિ થઇ હોય એ પણ માનવા યોગ્ય છે. એરેબીક સારક શબ્દનો અર્થ પૂર્વ દિશા થાય છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

આર્યોનો પુર્વ પરિચય.

અસ્તાનું ઐતિહાસિક જ્ઞાન આપણને મુખ્ય કરીને પાક કુરાને શરીરમાંથી અને ત્યાંના લોકોની વાતોથી મળે છે, આપણા દેશોમાં આરણ, ભાટ વગેરે જાતો, જુના ઇતિહાસ ઉપર કાંઈક અજવાળું નાંખે છે પણ અસ્તાનમાં તો આવી જનશ્રુતિ સઘળા સમયમાં વંશાનુક્રમે યાદ રાખવાનો લાંબા આર્યોને અ-

ભ્યાસ થઈ ગયો હતો. આરણ ઇતિહાસ લેખકોએ ઇ. સ. ના આઠમા સૈકામાં અને તે પછી આ સઘળી જનશ્રુતિઓનો ખડુ સંભાળપૂર્વક સંગ્રહ કરાવ્યો હતો, જે સઘળા પૃથ્થર લેખો યમન પ્રદેશમાંથી મળ્યા હતા તે સઘળા પવિત્ર કુરાને શરીર અને જનશ્રુતિઓ ઉપરથી કાતરાવેલા હતા. આ પૃથ્થર લીપિની સહાયથી આર્યોના ઉંચા જ્ઞાન સંબંધી અનેક વિષયો જાણી શકાયા છે.

વર્તમાન સમયમાં જેઓને ઇતિહાસ અને ગૌરવ આપણા અવલોકનના મુખ્ય વિષય થઈ પડ્યાં છે તે લોકો હીજન અને યમનના વતની હતા. મધ્ય યુગમાં તેઓ પોતાને ઘણાજ યશસ્વી તરીકે ઓળખાવી ગયા છે. અસ્તાનના વતનીઓમાં કોરેશ વંશના આર્યો બીજા કરતાં ઉંચા કોમના લેખાતા હતા. તેઓ કોરેશ ઉપાધિધારી ‘શહર’ નામના મુળ પુરુષથી ઉત્પન્ન થયા હતા, પ્રાચિન એરેબીક ભાષામાં કોરેશ શબ્દનો અર્થ ‘સોદાગર’ થતું મૂળ પુરુષ ‘શહર’ ઇસ્વીસનના ત્રીજા સૈકામાં જીવતો હતો. હજરત હસ્માઇલના વંશધર ‘આદનાન’ના પુત્ર ‘માદ’થી તેની ઉત્પત્તિ ગણે છે. કોઈ કોઈ ઐતિહાસકો આ પ્રમાણે લખે છે “આદનાન હજરત હસ્માઇલનો વંશધર તેનો પુત્ર ‘માદ’ તેનો પુત્ર ‘નજર’ તેનો પુત્ર ‘મજર’ તેનો પુત્ર ‘ઇલિયાસ’ તેનો પુત્ર ‘મહરકા’ તેનો પુત્ર ‘અરિમા’ તેનો પુત્ર ‘કનના’ તેનો પુત્ર ‘નજર’ (આજ પુરુષ કોરેશ ઉપાધિવાળો હતો) તેનો પુત્ર ‘માલેક’ તેનો પુત્ર ‘શહર’ તેનો પુત્ર ‘જુધ’ તેનો પુત્ર ‘કાઅ’ તેનો પુત્ર ‘મરા’ તેનો પુત્ર ‘કલાઅ’ તેનો પુત્ર ‘કસા’ અને, તેનો પુત્ર ‘અબદુલ મત્રાફ.’”

કોરેશ જાતીવાળા ખીજી જાતો કરતાં વંશગૌરવ અને સામાજિક ઉચ્ચ સનમાનને માટે પોતાને હમેશાં ગૌરવ યુક્ત માનતા આવ્યા છે અને આરબોમાં તેઓ ખીજી કરતાં ઉચ્ચ જાતિવાળા ગણાતા.

ઈસ્વી સનના પાંચમા સૈકામાં 'શહર'નો વંશધર 'કસાય' હતો. તેણે પ્રથમ મક્કા અને પાછળથી કમશહ હેજળ પ્રદેશ ઉપર રાજસત્તા સ્થાપી હતી. તેના પહેલાં મક્કા એક સામાન્ય ગામકું હતું. 'કસાય' રાજ થયો ત્યારે તેણે પ્રથમ કારાગ્રહનો સંસ્કાર કર્યો હતો. પોતાના માટે તેણે એક રાજ-મહેલ બંધાવ્યો હતો. તેનું મુખ્ય દિવાનખાનું રાજકીય કાર્ય સંપાદન માટે, અને મંત્રીવર્ગો માટે વિચાર કરવાના કામમાં વપરાતું હતું. તેણે સધળા કોરેશોને એવી ફરજ પાડી હતી કે સૌ કોરેશ આરબોએ પથ્થરનાં બાંધેલાં પાકાં ઘરોમાં નિવાસ કરવો. એટલુંજ નહિ પણ કાબાના મંદીરની પૂજા કરવા માટે તથા જે આરબો જત્રા કરવા આવે તેના ખાવાપીવા માટે ખર્ચનો મોટો ફાળો કર્યો હતો અને અને રાજશાસન ઉત્તમ રીતીથી ચલાવવા માટે કેટલાક નિયમ ઘડ્યા હતા.

૪૦ સ. ૪૮૦માં 'કસાય'નું મૃત્યુ થયું તે પછી તેનો પુત્ર આબ્દ-આહ્દાર ગાદી ઉપર બેઠો. તેના મરણ પછી મક્કાની ગાદીના માટે આબ્દ-આહ્દારના પૌત્રો અને તેના બાઇ અબ્દમન્નાશના પુત્રો વચ્ચે ખટપટ ઉભી થઇ. રાજસત્તા બે ભાગમાં વહેંચી નાખવાથી આખરે તકરારનું છેવટ આવ્યું. મક્કામાં જત્રાળુઓની સરભરા કરવી તથા ટેકસ એકઠો કરવાનું કામ અબ્દમન્નાશના દિકરા અબ્દ અસશમસના સ્વાધિનમાં આવ્યું અને કાબા મંત્રણાગ્રહ તથા સામરીક વિભાગના રક્ષણનું કામ આબ્દ આહ્દારના પોત્રોને મળ્યું. શમસના હાથમાં જે સત્તા હતી તે તેણે પોતાના બાઇ હાસમને આપી. આ હાસમ એક પ્રસિદ્ધ વેપારી અને મેમાન પરોણાની ચાકરી ખરદાસ કરવાવાળો હતો. ઈ. સ. ૫૧૦ માં હાસમ મરણ પામ્યો. તે પછી તેની સત્તા તેના બાઇ મતાલીબને મળી. ઈ. સ. ૫૨૦ના શેષ ભાગમાં મતાલીબ મરી ગયો. પછી તેનો બત્રિજે સાયરા સત્તાનો ધણી થયો. આ સાયરા હાસમનો પુત્ર હતો. આનું ખીજું નામ અબ્દુલ મુતાલીબ હતું.

(વાંચનારને અમારી નમ્ર વિનંતિ છે કે વિદેશીય ઇતિહાસોમાં માણસનાં નામો કાંઈક લક્ષ રાખ્યા સિવાય ખરાખર યાદ ન રહે તેવાં હોય છે તેથી ખરાખર લક્ષથી વાંચવું.)

આટલો સમય, અબ્દમન્નાદના વંશજોમાં જે ફેરફાર થયો તેટલામાં અબ્દઆદ્દારના વંશજો શ્રીમંત અને ઐશ્વર્યશાળી થવા લાગ્યા. હાશગનો પરિવાર, ભક્તિ અને લોક કલ્યાણમાં રોકાયો તેટલામાં અબ્દઆદ્દારના પૌત્રો સત્તાધારી થઇને સઘળી તરેહની સત્તા હાથ કરી ખેદા અને મક્કાની સરદારી હાથમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તેઓના વંશમાં શ્રમસનો કંચી અબિલાપાવાળો પુત્ર ઉમ્મૈયા જન્મ્યો હતો. આટલું છતાં પણ અબ્દુલ મુતાલીબ પોતાના ઉદાર ચરિત્ર અને બહા સદ્ગુણોએ કરીને ૫૯ વરસ સુધી મક્કાનું શાસન ચલાવવાને શક્તિવાન થયો હતો. પોતાના શાસન કાર્યના સમયમાં પોતાના વડીલ ભાઇઓની તેને સારી મદદ મળી હતી. એ ભાઇઓ ૧૦ મુખ્ય કુટુંબોના નેતા હતા.

અબ્દુલ મુતાલીબના સમયમાં આત્રાહા, એક મોટું આબીસીનીયન લશ્કર લઇને એક હાથી ઉપર સવાર થઇને મક્કા ઉપર ચડી આવ્યો હતો. આરબોએ આ પહેલાં કયારે પણ હાથી જોયો નહોતો. એટલા માટે જે વરસે (ઇ. સ. ૫૭૦) આબીસીનીયનો મક્કાપર ચડી આવ્યા તે વરસને આરબો હાથીનું વરસ કહે છે. જે જગ્યાએ આબીસીનીયન લશ્કરે ઊવણી નાંખી હતી તે જગ્યાએ પથ્થરનો વરસાદ પડવાથી અને પ્લેગ જેવો વ્યાધિ ફાટી નિકળવાથી આખું લશ્કર મરી ખૂટ્યું હતું.

અબ્દુલ મુતાલીબને ઘણું પુત્ર પુત્રીઓ હતાં તેના પૂત્રોમાં અબ્દ મન્નાફ, અબ્બાસી ખીલાફતના પૂર્વ પુરૂષ અબ્બાસ, હામઝા, અને અબ્દુલ આરબોના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવી ગયા છે. અબુલાહાજ નામનો તેનો એક બીજો પૂત્ર પવિત્ર કુરાનેશરીફમાં ઇસ્લામ ધર્મને પીઠ કરનાર તરીકે ઓળખાઇ ગયો છે, અબ્દુલ મુતાલીબના સર્વથી નહાતા પુત્ર અબ્દુલ્લા તે હજરત રસૂલે ખુદા પેગંબર મહંમદ (સ. અ. વ.) ના પીતા હતા. મદીનાનાં રહેવાશી અમીનાં નામનાં ખાનદાન મહિલા સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં હતાં. અને વિવાહ પછી થોડાજ સમયમાં માત્ર ૨૫. વરસની ઉંમરે તેમનું મરણ થયું હતું. તેમના મરણ પછી માત્ર થોડાજ દિવસે ઇ. સ. ૫૭૦ તા. ૨૯ મી અગષ્ટ અમીના ખાનુએ પુત્રનો જન્મ આપ્યો. અબ્દુલ મુતાલીબે તેમનું નામ મહંમદ રાખ્યું. હજરત મહંમદ (સ. અ. વ.) ની ઉંમર માત્ર ૭ વરસની થઇ એટલે તેમની મા, અમીનાનું મરણ થયું, એટલે હજરત (સ. અ. વ.) નું પાલણુ પોપણુ કરવાનું કામ અબ્દુલ મુતાલીબના માથે આવી પડ્યું. ઇ. સ. ૫૭૯માં વૃદ્ધ અબ્દુલ મુતાલીબનું મરણ થયું અને બાળક પુત્રનું રક્ષણ કરવાનું અમુતાલેબને

સોંપાયું. અબ્દુલ મુતાલીબના મરણ પછી મક્કાના ધર્માંધ્યક્ષની સત્તા અબુ-તાલેબને મળી. તેનાજ ઘરમાં હજરત મહમ્મદ (સ. અ. વ.) નું જાળજીવન પૂરું થયું હતું. હજરત મોહમ્મદે (સ. અ. વ.) પોતાના જાળ સ્વભાવ, અને પરદુઃખ ભંજનકારી વૃત્તિદારા, પોતાના ગરીબ પાડોસીઓની પ્રીતી સંપાદન કરી હતી. પોતાના પૂર્વ પુરુષોના જેવી હાલત અબુતાલીબની નહોતી તેથી હજરત મહમ્મદ (સ. અ. વ.) જાળજીવનમાં પણ પરિશ્રમથી મુક્ત નહોતા તેઓના પરિવારનાં નાનાંજાળકોને હજરત હિંચકાવતા અને ઘેટાં અને ઊંટોની સંભાળ રાખતા.

જાળ વયથી હજરત ગંભીર વિચારમાં નિમગ્ન રહેતા હતા. તેઓ પોતાના કાકા અબુતાલીબની સાથે બેવાર સિરીયામાં સફર કરી આવ્યા હતા. ત્યાં તેમણે લોકોની દરિદ્રતા, અને કનિષ્ઠ નીતિ તથા પરસ્પરમાં કલહ વિવાદ જોઈને બહુ ખેદ પામ્યા હતા. પોતાની પચ્ચીશ વરસની ઉંમરે આરબોના ઇતિહાસમાં ચરિત્રની મહત્તા બતાવવા સાફ ખતીબનાં નામની એક ખાનદાન મહીલાનું પાણી ગ્રહણ કીધું હતું. તેનાથી કેટલાંક સંતાન સંતતી થયાં હતાં પણ સૌ જાળવયમાંજ મરણ પામ્યાં હતા. શકત, દીકરીઓજ પોતાના જીવનની મહત્ત, ઘટના બતાવવા માટે જીવતી હતી. સૌથી ન્હાની દીકરી અબ્બેહોરો (ઉપાધિવાળી) શતેમાં તે અબુતાલીબના બહાદુર પુત્ર હજરત અલી સાથે પરણાવ્યાં હતાં.

હજરત મહમ્મદે (સ. અ. વ.) તે પછી ૧૫ વરસ સુધી એકાંત સ્થળમાં નિવાસ કર્યો હતો. એટલા લાંબા સમયમાં માત્ર એક કે બે વાર તેઓને જાહેરમાં ભાગ લેતા જોયા હતા. ત્રણ વરસો પહેલાં વિધવા, અનાથો, નિરાશ્રિત અને, અજ્ઞાતમાં માણસોને મદદ કરવા માટે આરબોની એક સભા મુકરર થઈ હતી તે સભાને હજરતે પુનર્જીવન આપ્યું હતું. તેમણે પોતાની નિશ્ચય મુદ્દિ વડે કરીને એક ભયંકર અને અનિષ્ટકારક વિવાદને શાંત કીધો હતો. જો કે તેઓના આ સવળા કાર્ય સિવાય તેમના જીવનનું બીજું કોઈ સાધારણ કાર્ય જોઈ શકાયું નથી તોપણ તેમનો નમ્ર સ્વભાવ, વિશુદ્ધ ચરિત્ર, અટલ સત્યવિશ્વાસ, અને ગંભીર કર્તવ્ય નિષ્ઠાદારા એ સમયમાં તેઓ આરબોમાં વિદ્યામુતરીકે ઝાળખાઈ ગયા છે. જાળ જાળીકાઓ પ્રતિ અંતઃકરણની પ્રીતિ બતાવવી એ, એમનાં ચરિત્રનો એક વિશેષ ગુણ હતો. જ્યારે તેઓ ઘરમાંથી બહાર જતા ત્યારે જાળક જાળીકાઓ તેમને ઘેરી લેતાં. એવું કહેવાય છે કે તેઓ તેમની સાથે મદ્દ હાસ્યાલાપ કર્યા વગર જતા નહિ. એક વરસમાં એક મહિનો તેઓ મક્કાની નજીકના હિરા પર્વ-

તની ટેકરીમાં ઐશ્વરીક ધ્યાન અને આધ્યાત્મિક કથોપકથનમાં ગુજરતા. એક વખત રાત્રીના સમયે પોતે ગુરામાં સૂતા હતા તે વખતે લોકોને ઇસ્લામ ધર્મનો ઉપદેશ કરવાનું ખૂદાઇ પ્રમાણ તેમને મળ્યું. આ સમયથી તેમનું જીવન મનુષ્ય જાતિની ધોર અવનતિનું નિવારણ કરવામાં જોડાયું. તેઓ સાધારણ લોકોને ખૂદશો ઉપદેશ દેવા લાગ્યા કે તેઓએ અસત પંથનો પરિત્યાગ કરવો અને સ્વકર્તવ્ય સંપાદન કરવું.

પ્રથમ ખતિજલ કુખરાએ મૂર્તિપૂજા કરવાનું છોડી દઇને પવિત્ર ઇસ્લામ ધર્મ કબુલ કર્યો. ત્યાર પછી હજરતઅલી, હજરત અબુઅકર, હજરતઉમર, હમઝા અને હજરત એસમાન નામના કેટલાએક અગ્રેસર પુરોએ આ પવિત્ર ધર્મ અખિતવાર કીધો. જ્યારે રસુલે ખુદાએ લોકોને પ્રથમ ઉપદેશ દેવાની શરૂઆત કરી ત્યારે કોરેશ લોકો બહુ અડચણ કરતા હતા. પણ જ્યારે તેઓએ જોયું કે હજરત પોતાના કાર્યમાં બહુ લક્ષપૂર્વક કાળજી રાખે છે ત્યારે તો તેઓ હજરત ઉપર અને ઇમાન લાવનારા લોકો ઉપર જીલ્લમ ગુજારવા લાગ્યા. એટલે સુધી કે કેટલાએકને તેઓએ અસલ પીડા કરીને મારી નાખ્યા. કોરેશોનો જીલ્લમ નહિ સહન થઇ શકવાથી નવાધર્મમાં દિક્ષિત થયેલા કેટલાક લોકોનું ટોળું આખીરીનીયાના ખિરિત રાજના આશરા નિચે જઇ રહ્યું. આ જાડીના હજરતના આધિને રહી જીલ્લમ સહન કરવા લાગ્યા. તે પછી થેડા સમયમાં અબુતાલેમ અને ખતિજનાં મરણ થયાં. આ કારણથી કોરેશોનો જીલ્લમ પ્રથમ કરતાં ખમણો વધ્યો. મક્કાના લોકોમાં કૃતકાર્યતાનો અસંભવ જોઇને, સ્વકાર્ય સાધન માટે તેઓએ ખાગ્ન સ્થળની શોધ કરવા માંડી અને તામેશ તરફ ગયા પણ ત્યાંના લોકોએ તો તેમને શહેરમાં પણ પેસવા ન દીધા એટલે પાછા ફરીને પોતાના અસલ સ્થાને આગ્યા. મક્કાના લોકોને ઉપદેશ કરવાનું બંધ કીધું. ફક્ત તહેવાર જેવા મોટા દિવસોએ બહારના લોકો આવતા, તેમને ઉપદેશ કરતા અને એવી ઉમેદ રાખતા કે અમારો ઉપદેશ ગ્રહણ કરીને બિવિધમાં અસત રસ્તાને આ લોકો મૂકી દેશે.

આ પ્રમાણે કામ કરીને મદીનાના લોકો જેઓ મક્કા આવતા, તેમને ઉપદેશ કરીને પોતાના શિષ્ય બનાવી દીધા. તેઓએ ઇસ્લામને સ્વિકારીને એવા સોગત ખાધા કે, હવે કદિપણ પ્રતિમાની પૂજા કરીશું નહિ, ચોરી કરીશું નહિ, કોઇ પણ કુકર્મ કરીશું નહિ અને ખાગલત્યા કે પરનિંદા કરીશું નહિ. આ સંઘના મદિનાના રહેવાશીઓ મદિના આવ્યા પછી તેઓએ મ-

દિનામાં એવું જાહેર કર્યું કે, અર્યોને સતપથે (સાચે રસ્તે) લઇ જવા માટે આર્ય જાતિમાં એક પેગંબરનો અવ્યૂહ્ય થયો છે. એ વાત સાંભળીને ખીજ વરસે બહુ લોકો મક્કા આવી ઇસ્લામમાં દાખલ થયા. ઈ. સ. ૬૨૨માં મદિનાના લોકોએ હજરતને આમંત્રણ કરવા માટે કેટલાક પ્રતિનિધિ મોકલ્યા. મદિનાના લોકો ઇસ્લામ ધર્મ ગ્રહણ કરવા લાગ્યા તેથી તથા તેમણે હજરતને કરેલા આમંત્રણથી કારેશ લોકો બહુ ગુસ્સે થયા અને મદિનાના ઇસ્લામીઓ ઉપર સખત જુલમ કરવા લાગ્યા. આથી કેટલાક લોકો સુસ્કેલીથી મદિના નાસી ગયા અને પ્રાણ જાળવ્યા. મદિનામાં આ લોકો બહુ માન પામ્યા હતા. જ્યારે કારેશોને આ ખબર મળ્યા ત્યારે તેઓએ હજરતને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ વખતે હજરત રસુલે ખુદા (સ. અ. વ.) મક્કામાં હજરત અયુબકર સિદિક તથા હજરત અલી સાથે હતા. કારેશોનો નિશ્ચય જાણીને પેગંબર સાહેબ, હજરત અલીથી જૂઠા પડી હજરત અયુબકર સિદિક સાથે મક્કાની નજદીકની એક પર્વતની ગુફામાં જઈને રહ્યા. જ્યારે કારેશોએ જાણ્યું કે હજરત મક્કામાંથી ચાલ્યા ગયા એટલે હજરત અલી પ્રતિ બેને તેટલો દુરાચાર કરીને હજરત મહંમદ (સ. અ. વ.) ની શોધ કરવા નિકળ્યા. ગમે તેમ થયું પણ જે ગુફામાં હજરત હતા તે જગ્યાનો પનો લાગ્યો નહિ. પેગંબર સાહેબ અને તેમના સંગી, તે ગુફામાં બે દિવસ રહ્યા ત્રીજા દિવસે સંધ્યાકાળે તે જગ્યા છોડીને બહુ દોડનારા ઉંઠા ઉપર સ્વાર થઈને મદિના તરફ ગયા. તા. ૨ જુલાઈ ૬૨૨ ના રોજ તેઓ મદિનામાં દાખલ થયા તે દિવસે શુકરવાર હતો. આ જગ્યાએ પાછળથી હજરત અલી પણ આવી મળ્યા હતા.

આ બનાવનેજ “ હજરત ” (નિવાસન) કહે છે. યુરોપી વાર્ષિક આખ્યાયિકામાં આ બનાવને હિજિરા એટલે હજરતને મક્કાથી મદિના ચાલ્યા જવાનું કહે છે. આ દિવસથી મુસલમાની પંચાંગની ગણતરીની શરૂઆત થઈ છે (હજરત મહંમદ (સ. અ. વ.) ના વક્ત થવા પછી ૧૭ વરસ પછી ખીજ ખલીફા હજરત ઉમ્મરના સમયમાં આ સનની ગણતરીનો આરંભ થયો પણ હજરત જે દિવસે મક્કાથી મદિના જવા યરાયર નિકળ્યા તે દિવસથીજ ગણતરીની શરૂઆત નથી થઈ પણ ચાંદ માસ મોહરરમની પહેલી તારીખથી ગણતરા શરૂ થઈ છે અને હજરતે મક્કા છોડ્યું તે તારીખ ૪ થી ૨મીકિલ અવસન હતી)

પ્રકરણ ૩ જી,

મહિનાની હાલત.

હિજરી ૧ થી ૧૦. ઇ. સ. ૧૨૨ થી ૧૩૨.

આ પોતાના ધર્મ પ્રતિ વિશ્વાસ રાખવા માટે પોતાનું ધરખાર છોડી દેવાને બંધાયેલા હતા, એવા મક્કાના ઇસ્લામીઓ અને રસુલે ખુદા જ્યારે પહેલ-વહેલા મહિનામાં આવ્યા ત્યારે મહિનાના લોકોએ તેઓને મોટા આનંદ અને ઉત્સાહથી વધાવી લીધા.

મહિનાનું પુરાતનિક નામ 'યાઝીવ' હતું. અત્યારથી તે નામ બદલીને મહિનાતોજીની (નખીનું) શહેર) એવું નામ પડ્યું. જગતની આંખે સાક્ષી સ્વરૂપે આ પવિત્ર શહેર એજ નામથી હાલમાં પ્રસિદ્ધ છે. અહિં એક મસજિદ બંધાવવામાં આવી હતી. ઇટોથી દીવાલ બાંધીને ખજુરીના પાતરાંથી તેનું છાપડું આજેનું હતું. હજરત રસુલે ખુદા પોતે તેમાં નિમાજ ગુજરતા. હજરતે પોતે આ મસજિદના નિર્માણ કાર્યમાં સહાય કરી હતી. અહીં લોકોને સરળ રીતે ધર્મોપદેશ કરતા, સાધારણ લોકોને ખુદાની મોટાદનું બયાન કહેતા અને તેઓના મનમાં આવશ્યકીય નીતિનાં બીમાં રોપતા. બાળક, બાલિકા, વિધવા, માતૃપિતૃહિણ અને પ્રાણી સમસ્ત પ્રતિ દયાથી વર્તવાનું શિક્ષણ આપતા અને પરસ્પર સાથે બાહ્યા-રાથી વર્તવાનું શિખવતા.

આ સમયે મહિનામાં બે જૂદી જૂદી જાતો વાસ કરતી હતી. અને બહુ દિવસ થયાં બેઉ જાતોમાં ભયંકર કુસંપ ચાલ્યો આવતો હતો. રસુલે ખુદાએ આ બેઉ જાતોના લોકોમાં વિજળીનો ચમકારો ફેલાવી દીધો અને લાંબા સમયથી ચાલ્યો આવતો કુસંપ મૂકી દઇને જાતિભેદ ટાળી દઇને સૌ એક સુત્રે બંધાયા અને ખરા અંતઃકરણથી પરસ્પરને મદદ કરવા લાગ્યા. આ લોકોને હજરતે અનસર (સહાયકારી) નો માન ભરેલો ઇલાકા આપેલો હતો અને જે લોકો હજરતની સાથે મક્કાથી આવ્યા હતા તેઓને હજરતે

મહાઝેરીન (નિર્વાસિત) નો ઇલકાબ આપ્યો હતો. અમે જે સમયની વાત લખીએ છીએ તે સમયમાં અરબસ્તાનમાં કોઇ પણ ઠેકાણે કોઇ પણ જાતના કાયદા કાનુન કે રાજ્ય સત્તા (શાસન પ્રણાલી) નહોતી. જુદાં જુદાં ટાળાં આપસ આપસમાં કુસંપે વરતવાથી આખો અરબસ્તાન સંપૂર્ણ રીતે અશાંતિ અને અરાજકતામાં પહેલે નંબરે હતો. પહેલ વહેલી શાસન પ્રણાલી હજરત મહમદ (સ. અ. વ.) એ મદીનામાં સ્થાપી અને દ્રઢ બંધારણ કરીને લોક તંત્ર એકઠું કર્યું. અને એજ હેતુથી એક સનદ (રાજ્યશાસન પત્ર) હજરતે પ્રગટ કરી જેણે કરીને દેશનો સમસ્ત વિવાદ, લોહીતું રેડાવું અને કુસંપ એ સઘળાં બંધ થયાં. જે સઘળા યાહુદિઓ મદિનામાં અને તેની આસપાસ વસતા હતા, તેઓને સમાન અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો તેના બદલામાં નગરનું રક્ષણ કરવામાં મુસલમાનોને મદદ કરવાને બંધાયેલા હતા.

જે હજરત મહમદ (સ. અ. વ.) અને તેમની ભક્ત મંડળીને મદિના વાશીઓએ આમંત્રણ કરીને તેમના હાથમાં નગરના રક્ષણનો બાર અર્પણ કર્યો હતો. હમણાં તેજ હજરત મહમદ (સ. અ. વ.) ફક્ત તેઓના ધર્મોપદેશકજ નથી પણ તેઓના મુખ્ય શાસનકર્તા પણ છે. સર્વદા રાજદ્રોહ અને વિશ્વાસઘાતકતાનું દમન કરી તેનો નાશ કરવો એ તેઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું. તેમને, અને તેમના શિષ્યોને મદિનાવાશીઓએ આશ્રય આપેલો હતો તેથી કોરેશો મદિનાના લોકો ઉપર બહુ ક્રોધે ભરાયા હતા, અને એજ કારણને લઇને મક્કા અને મદિનાના લોકો વચ્ચે ભયંકર લડાઈ શરૂ થઈ હતી. મદિનાથી કેટલાક માઇલ દૂર બદર નામની જગાએ પહેલી લડાઈ થઇ, તેમાં મક્કાના લોકો હાર્યા અને તેમના માંહેના ધણા લોકોને મુસલમાનોના હાથમાં બંધીવાનો તરીકે સોંપી તેઓ નારી ગયા. આ બંધીવાનો સાથે મુસલમાનો બહુ હયાથી વરત્યા હતા.

જે મક્કાવાસીઓ વારંવાર મદિનાના લોકો ઉપર ચડાઇ ન કરત તો મદિનાના લોકો માટે હિજરીનું બીજું વરસ બહુ શાંત બાવે પસંદ થતે. ત્રીજા વરસમાં હાસમ વંશનો પ્રબળ પ્રતિદ્વંદી ઉમ્મૈયાનો પુત્ર હરબ અને હરબના પુત્ર આબુ સુફિયને મક્કાવાસીઓ અને તેમના મદદગારોમાંથી મોટું લશ્કર એકઠું કરીને મદિનાના અધિકારમાં પ્રવેશ કર્યો. મદિનાના રક્ષણ માટે જે લશ્કર દુસ્મનોની સામે આવી ઉભું તે સંખ્યામાં મુઠીબર જેટલું હતું. વહલ પહાડની તળેટીમાં લડાઈ થઇ. આખરે મદિનાવાસીઓ

હાથા. આ લગ્નમાં મક્કાવાશીઓને બહુ નુકશાન થવાથી તેઓ મહિના ઉપર ચડાઈ કરવાને અશક્ત હોવાથી પાછા મક્કા ચાલ્યા ગયા. જે યાહુદિઓ મહિનામાં અને તેની આસપાસના ગામોમાં મહિનાના અધિકાર તળે સુરક્ષિત હતા, તેઓ હમણાં મહિનાવાશીઓને દુઃખ દેવા લાગ્યા. યાહુદીઓની અવસ્થાની સારી ગોઠવણના માટે તેઓ આ નાના રાજ્યની હમેશની આપત્તિનું કારણ હતા. તેમાં જેઓ શહેરમાં વાસ કરતા હતા તેઓ મહિનામાં રહીને મક્કાવાશીઓના છુપા જસુસોનું કામ કરતા. તેઓની હલકી વૃત્તિ અને કનિષ્ઠ સ્વભાવના લીધે હમેશાં લોકોમાં કલહ ઉત્પન્ન થતો અને બચકર લગ્નઓ થતી. આ સઘળાં કારણોને લઈને સઘળા યાહુદીઓમાંથી બની કેનકા અને બની નાદિર નામની બે જાતો જે મહિનાની શહેર તલીમાં રહેતી હતા તેઓને લાંથી કાઢાડી મક્કામાં આવી.

હીજરી પાંચમા વરસે ફરીથી મક્કાવાશીઓએ દશ હજાર માણસોના લશ્કરથી મહિનાવાશીઓ ઉપર ચડાઈ કરી. મહિનાવાશીઓ તરફથી ફક્ત ત્રણ હજાર માણસોનું લશ્કર તૈયાર હતું એટલાજ માટે રસુલે ખુદા, યુદ્ધ ક્ષેત્રના જે અરક્ષિત વિભાગમાં રહેતા હતા તે જગાની ચારે બાજુએ એક ખાઈ ખોદવામાં આવી હતી. મહિનાના દક્ષિણ વિભાગના મેદાનમાં બેનું કોરેજ નામની એક યાહુદિ જાતીના અધિકારમાં કેટલાએક જખરા કિલ્લા હતા. મહિનાવાશીઓ સાથે યાહુદી લોકોની થયેલી સંધીના કરાર પ્રમાણે આ વિભાગનું રક્ષણ કરવા યાહુદીઓ બંધાયેલા હતા.

આ સઘળા યાહુદી જાતીવાળાએ સંધીના કરારે તોડીને જે મક્કાવાશીઓ મહિના ઉપર ચડી આવ્યા હતા તેઓ સાથે મળી ગયા. આ વૈરભાવ બહુ દિવસ સુધી ચાલુ રહ્યો પણ નગરનો દ્વંશ કરવાની મક્કાવાશીઓની ફરેક કોશીશો રસુલે ખુદાની હોંશીયારીથી નિષ્ફળ ગઈ હતી. આખરે કુદરતી શક્તિજ મક્કાવાશીઓની વિરુદ્ધમાં થઈ પડી. વરસાદ અને વિજળી પડવાથી સામાવાળાના ઘોડાઓ મરી ગયા અને ખોરાકનો નાશ થવાથી મક્કાવાશીઓનું લશ્કર પાછું ચાલ્યું ગયું.

વિશ્વાસઘાતક બાનુ કોરેજ નામની યાહુદી જાતીના કૃતદા વહેવારથી મહિનાનો નાશ થવાનો સંભવ પ્રત્યેક ધડીએ રાખી શકતો હોવાથી આ નિમકહરામ જાતિને મહિનાની એટલી નજદીકમાં રહેવા દેવાનું મહિનાવાશીઓને યોગ્ય લાગ્યું નહિ એટલા માટે તે જગ્યાએથી નિકળી જવા

તેઓને ફરમાવ્યું પણ તેમ કરવાને તેઓ નાકબૂલ થવાથી તેઓના ઉપર ચણછ કરી કેદ કીધા અને વગર શરતે આત્મ સમર્પણ કરવાના કરારો કબુલ કરાવ્યા. આ યાહુદિઓ ઉસીય (Assiio) દલપતિ હજરત માજ ના પૂત્ર, સાદ ના આશ્રિતો હતા. તેથી તેઓનો ધનસાદ હજરત સાદના હાથમાં રાખવામાં આવ્યો. યાહુદિઓની મુસલમાનો સાથે માત્ર આ એકજ સરત હતી. આ ઉસીય દલપતી પ્રખ્યાત માણસ હતો. પરીખા, યુદ્ધમાં ઝખમી થવાથી ખીજાજ દિવસે તે મરણ પામ્યો હતો. યાહુદિઓની વિશ્વાસઘાતકતા ઉપર બહુ ક્રોધે બરાઇને તેમણે એવો હુકમ ફરમાવેલો કે જેટલા યાહુદિ પુરૂષો યુદ્ધ કરવા યોગ્ય છે તેમને મારી નાંખવા અને તેમનાં બાળકો તથા સ્ત્રીઓને મુસલમાનોના હસ્તગે ગુલામ અવસ્થામાં રાખવાં, આ પ્રમાણેના હુકમનો સત્વર અમલ કરવામાં આવ્યો. વર્તમાન સમયમાં આ સજા ધણી કઠોર ગણાય છતાં તે સમયમાં લગ્નના ચાલતા ધારા પ્રમાણે આ સજા ધારા મુજબ હતી. મકાવાસીઓના આ પરાજય પછી અરબ-સ્તાનમાં ઇસ્લામ બહુ ત્વરાથી વધવા લાગ્યો. ખીજા ધર્મના લોકો પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરીને ઇસ્લામ અપ્તીયાર કરવા લાગ્યા હતા.

હિજરી છઠ્ઠા વરસમાં રસુલે ખુદા હજરત મહમદ (સ. અ. વ.) એ સેનાઇ પાહાડની નજદીકના સેન્ટ કેથેરાઇન નામના ગીરજના પાદરીઓ અને ખીજા ખ્રિસ્તિઓને એક પરવાનો લખી આપ્યો હતો. જે જગતમાં અસાધારણ સહનશક્તિના કીર્તિસ્તંભ સ્વરૂપે હમણાં પણ ચળકી રહ્યો છે. તેમણે ખ્રિસ્તિઓને જરૂરની સ્વતંત્ર સત્તા આપીને બંધનમાંથી મુક્ત કર્યા હતા. આ નિયમનો ભંગ કરનારને સખત સજા કરવામાં આવશે તેટલા માટે તેમણે મુસલમાનો ઉપર કઠોર હુકમ ફરમાવ્યો હતો. તેમણે એ પરવાના દ્વારા સઘળા મુસલમાનોને હુકમ કીધો કે:—

(૧) પાદરીઓના રહેવાનાં સ્થળો, ગિરજાઓ, અને સઘળા ખ્રિસ્તિઓનું, સર્વ પ્રકારની વિપત્તિમાંથી રક્ષણ કરવું પડશે.

(૨) તેઓની પાસેથી કાંઈપણ વધારાનો કર લેવો, કોઇ પણ ધર્મો-પદેશકને તેના અધિકાર ઉપરથી ખસેડવો, કોઇ પણ ખ્રિસ્તિને તેનો પોતાનો ધર્મ ત્યાગ કરવાની ફરજ પાડવી, કોઇ પણ મઠના અધિકારીને તેના મંદિરમાંથી દૂર કરવો અને કોઇ પણ તીર્થ જાત્રાળુને તેની તીર્થજાત્રામાં અડચણ કરવી, અથવા કોઇ પણ ગીરજનો નાશ કરી તે જગાએ મસજીદ બનાવવી કે મુસલમાનોનું મકાન બનાવવું, આ સઘળું કદી પણ કરવા દેવામાં આવશે નહિ

(૩) જે ખ્રિસ્તિ ઓઓ મુસલમાનો સાથે લગ્ન કરશે તેમને પોતાનો ધર્મ મૂકી દેવાની ફરજ પાડવી નહિ, કે તેમને ઇસ્લામ કરવી નહિ. તેઓ પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલી શકશે.

(૪) જે ખ્રિસ્તિઓ પોતાના ગીરજાઓને સુધારવા માટે અથવા બીજું કોઈ ધર્મકાર્ય સંપાદન કરવા માટે મુસલમાનોની મદદ માંગે તો તેમને મદદ કરવી.

રસુલે ખુદા હજરત મહંમદ (સ.અ.વ.)એ ઇરાનના રાજા અને બાઇબનટાઇન બાદશાહને ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકારવાને વિનંતિ પત્ર લખેને દૂત મોકલ્યો હતો. ઇરાનના રાજાએ હજરતના દૂતનો તિરસ્કાર કરી પાછો વાળ્યો. બાઇબનટાઇન બાદશાહે આદરપૂર્વક તેનો સ્વિકાર કર્યો. દમાસ્કસની નજદીકમાં બાઇબનટાઇન બાદશાહની રૈયત કેટલીક ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં હતી તેને પણ હજરતે દૂત મોકલ્યો હતો આ દૂતને નિર્દયપણે મારી નાખવામાં આવ્યો હતો.

પૂર્વે રોમન બાદશાહને બાઇબનટાઇન બાદશાહ કહેતા. કોન્સ્ટાન્ટીનો પલ તેની રાજધાની હતું. ઉત્તરમાં રોમાનીયા, દક્ષિણે દમાસ્કસ, પશ્ચિમે મિસર પૂર્વે ઇરાન એ સીમાની અંદર આવેલા સ્થાનને પૂર્વે બાઇબનટાઇન પ્રદેશ કહેતા હતા. પેગમ્બર સાહેબના વખતમાં હિરોકલીયસ નામે બાઇબનટાઇન સમ્રાટ હતો.

સાતમી હીજરી સાલમાં ખયઅરના યાહુદીઓ વિદ્રોહી થયા હતા પણ તેઓ તરતજ તાબે થઇ ગયા અને તેઓના માટે એવો પરવાનો જારી કરવામાં આવ્યો કે—નક્કી કરેલો કર યાહુદીઓ આપે એટલે તેઓની જમીન અને મિલકત પાછી આપવી, અને તેઓ પોતાનો ધર્મ ખુશીથી પાળે. આવો હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો.

પૂર્વે થયેલા સંધીના કરાર પ્રમાણે મુસલમાનો કાબાનું દર્શન કરવા ગયા તે સમય હજરત મહંમદ (સ.અ.વ.) અને તેમના શિષ્યમંડળના સંખ્યામાં ન આવવું પડે એવી ઇચ્છાથી મક્કાના લોકો તે વખતે ગામ છોડી ચાલ્યા ગયા હતા. મહિનાવાશીઓ કાબાના દર્શન કરી પાછા મદીને ગયા તે પછી, મક્કાવાશીઓ ઘરમાં આવ્યા હતા.

આ પછી થોડાજ દીવસે, એક જાતિ જે મુસલમાનો સાથે સંધીના કરારથી બંધાયેલી હતી તેમની રાયે મક્કાવાશીઓએ વિશ્વાસઘાત કરીને ચડાઇ કરી અને ઘણાં માણસોને મારી નાંખ્યાં. જેના ઉપર જુલમ જુલ-

રવામાં આવ્યો હતો તેઓએ હજરત પાસે આવીને ફરિયાદ કરી અને બ-
હો મેળવવા અરજ કરી. આથી બહુ દિવસ સુધી મક્કામાં જખરો કુસંપ
ચાલ્યો અને લોકોનાં ખૂન થયાં. આ સધળાઓની અરજ ઉપરથી હજરતે
દશ હજાર માણસો એકઠાં કરીને યુદ્ધયાત્રા કરી. સામાવાળાએ જખરો બચાવ
કરવા છતાં હજરતે વગર અડચણે મક્કામાં પ્રવેશ કર્યો. જે મક્કાવાસીઓના
જીલમથી મક્કા છોડવું પડ્યું હતું, આજ તેજ શહેરમાં હજરત સગૌરવે પ્રવેશ
કરવાને સમર્થ થયા હતા. આ વખતે મક્કાવાસીઓને દરેક રીતે હજરતની
મહેરબાની ઉપર વિશ્વાસ નાખવો પડ્યો. મુસલમાનો આ વિજયજનિત જયો-
લ્લાસે મક્કાવાસીઓના પહેલાંના સધળા જીલમને ભૂલી જઈને સધળાઓ પ્રતિ
રાજક્ષમા જાહેર કરવામાં આવી. હજરતે જ્યારે વિજેતા (જીતનાર) તરીકે
મક્કામાં પગ મૂક્યો ત્યારે કાયદા પ્રમાણે શક્ત ચાર જણનેજ દેખીત હરા-
વવામાં આવ્યા હતા. દરેક મુસલમાનોએ હજરતનું અનુકરણ કરીને પોતે
જીતનાર હોવા છતાં બહુ શાંત રીતે શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. કોઈપણ ધર
લટાયું નહિ કે કોઈપણ સ્ત્રી પ્રતિ અત્યાચાર થયો નહોતો. આ અનીવ
સત્ય છે કે કોઈપણ જાતિ, કોઈપણ શહેરને બલે જીતીએ પણ મક્કા નગ
રીના વિજયજનિત જયોલ્લાસ સાથે તેની તુલના થઈ શકશે નહિ.

જ્યારે મક્કાવાસીઓની મૂર્તિઓનો નાશ કરવામાં આવતો હતો
ત્યારે તેના ઉપાસકો અફસોસ સાથે આ સધળું જોતા હતા. જે માણ-
સનો ઉપદેશ સાંભળીને તેના ઉપર હસતા, તેનો તિરસ્કાર કરતા તેના
તેજ મહાપુરુષ અત્યારે હાથમાં સોટી ઝાલીને મૂર્તિને તોડતા તોડતા બોલે
છે કે, “ અસત્ય દૂર થયું છે અને સત્યનો જય છે ” દરેક અસત્ય હમેશાં
અસ્થાયી હોય છે, આ સમયમાં તેજ લોકોના કાનમાં તેનો તેજ ચિર પ-
ગિયિત સ્વર મધુર આકર્ષણ કરવા લાગ્યો.

હિજરી નવમા વર્ષમાં જીદિ જીદિ જાતના દેશી રાજાઓએ ઇસ્લામ
ધર્મ સ્વિકારવાને હજરતની હજૂરમાં દૂત મોકલ્યા હતા. એટલાજ માટે
મુસલમાનો આ વર્ષને પ્રતિનિધિ મોકલવાનું વર્ષ કહે છે હજરતના ફર-
માનથી તેમના મુખ્ય મુખ્ય સહયોગીઓ તથા મદિનાના મુખ્ય મુખ્ય ના-
ગરિકો આ સધળા દૂતોને પોતાના મકાનમાં આદરપૂર્વક લઈ ગયા ને
આર્યોની માનભરેલી પરાજીત પ્રમાણે તેઓનું સન્માન કરવામાં આવ્યું.
પાછા ફરતી વખતે તેઓને બાતા તરીકે સારી રકમ-નાણું આપવામાં
આવતું અને તેમની પદમર્યાદા પ્રમાણે પ્રત્યેકને શીરપાવ મળતો. એવી જ

તોને વધારે સ્વતંત્ર સત્તાનો લેખ લખી આપવામાં આવતો. નવા દિક્ષિત થયેલા લોકોને ધરલાભનું કર્તવ્ય કાર્ય શિખવવા માટે, અને તેઓએ પોતા જુના ધર્મના કઠંગા રીવાજો છોડ્યા છે કે નહિ તે જોવા માટે, એક એક શિક્ષક મોકલવામાં આવતો. જે દૂતો હજરત પાસેથી પાછા ફરતા તેમની સાથેજ આ શિક્ષક મોકલવામાં આવતો હતો. જે સઘળા ધર્મશિક્ષકોને જૂદી જૂદી જાતનાં માથુસો પાસે મોકલ્યા હતા તેમના પ્રતિ નિચે પ્રમાણે ફરમાન બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું:-પ્રત્યેક લોકની સાથે શિષ્ટ વ્યવહાર રાખવો, કોઇપણ લોકો સાથે કંઈક સ્વભાવ બતાવવો નહિ, દરેક માથુસને સંતુષ્ટ રાખવાં, કોઇનો પણ નિરસકાર કરવો નહિ. પવિત્ર કુશનેશ્વરીદેને માનવાવાળા અનેક લોકો સાથે તમને મળવું થશે. તેઓ સઘળા તમને એ પ્રશ્ન કરશે કે:-સ્વર્ગની ચાવી કયું ? એટલે કે જન્નત શી રીતે મળે ? આ પ્રશ્નનો જવાબ તમે એટલોજ દેજો કે:-ખુદાની સત્યતા સંબંધે તમોને જે કંઈ શિખવવામાં આવે છે તે તરફ અટલ વિશ્વાસ અને હમેશાં સત્ કાર્યજ કરવું એજ સ્વર્ગની ચાવી છે.

જ્યારે આરખોનાં ટોળેટોળાં પવિત્ર ઇસ્લામનો સ્વિકાર કરવા લાગ્યાં ત્યારે રસુલે ખુદા હજરત મહમ્મદ (સ.અ.વ.)એ વિચાર કર્યો કે હવે મહાઈ કામ પુરું થયું છે. હવે આ દુનીઆ છોડવાને વધારે દિવસ બાકી નથી. આ ધારણા દઢ કરીને મક્કામાં જંઇને આખરની હજ પડી લેવા નિશ્ચય કર્યો. પોતાના અનેક સ્વધર્માવલંબીઓને સાથે લઇને હજરત જુલકાદની રખમી તારીખે (૨૩ ફેબ્રુઆરી ૬૩૨) મહિનાથી નીકળ્યા. જુલહજ માસની ૮ મી તારીખે (૨૭ મી માર્ચ) તેઓ મક્કાશરીફ પહોંચ્યા. હાજી તરીકેનું સઘળું કર્તવ્ય પુરું કરવા પહેલાં જમલ અરફાતની ટેકરી ઉપર ચડીને લોકોને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો. જે હમણાં પણ પ્રત્યેક મુસલમાનોના હૃદયમાં પથરામાં કોતરેલા અક્ષરો માફક સમુજ્જવલ કોતરાઇ રહેલો છે.

“હે સાંભળનારા લોકો ! માહાઈ વાક્ય સાંભળો ! આ વરસે હું તમારી સન્મુખે ઉભો છું ફરીથી ખુદા આવો સયોગ આપશે કે નહિ તે નક્કી નથી.

“જ્યાં સુધી તમે સર્વે પરવરદિગારની સન્મુખે હાજર ન થાઓ ત્યાં સુધી તમારું જીવન, અને સંપત્તિ પવિત્ર રહેશે અને પરસ્પરની અંદર અ પરિવર્તનીય રહેશે. એ દિવસ, અને એ સમય બધાઓને માટે પવિત્ર છે. તમે સઘળા યાદ રાખજો કે, એક દિવસ તમારે સૌને એ ઢ્યાળુ જગત પિતા-પરવર દિગાર સામે ઉભું રહેવું પડશે, તમારાં સઘળાં કામોનો તે દિવસે તે ઢ્યાળુ પિતા હિસાબ લેશે. હે મનુષ્યો ! તમારી અર્ધાંગતા પ્રતિ તમારો જે પ્રકારનો અધિકાર છે તમારા પ્રતિ પણ તેણીઓનો તેજ પ્રકારનો અધિકાર છે. તમે

તમારી સ્ત્રીઓ પ્રતિ દયાથી વર્તજો ! ખુદાને સાક્ષી રાખી તમે તેઓને મદદ કરી છે અને તેનાજ શરમાન પ્રમાણે તેઓ તમારી સાથે બંધાયેલી છે.

“તમે જે પ્રકારનો ખોરાક ખાઓ, તેજ પ્રકારનો ખોરાક તમારા ઘસ ઘાસીઓને આપજો અને તમે જે પ્રમાણે વસ્ત્ર પહેરો તેજ પ્રમાણે તમારાં ઘસ ઘાસીઓને આપજો. જે તેઓ એવો કાંઈ અપરાધ કરે કે જે માફ કરવાને તમારી ઇચ્છા ન થાય તો તેમનો પરિત્યાગ કરજો. તેઓ પણ ખુદાનાં ઘસ ઘાસી છે તેમના પ્રતિ કદિપણ દુર્બલવાર કરશો નહિ.

‘ હે બાઈઓ ! માહારા બોલ સાંભળો ! અને તે સાંભળવાનો પ્રયત્ન કરો. તમે સમજી રાખજો કે સઘળા મુસલમાનો તમારા બાઈઓ છે ને સઘળા મુસલમાનો પરસ્પરમાં બ્રાતા તૂલ્ય છે તમે સઘળા બ્રાતૃત્વ બંધનથી બંધાયેલા છો, જે ખીજનું છે, તે, તેજ માણસ જ્યાં સુધી સંતોષ સાથે તમને ન આપે ત્યાં સુધી તે તમારું થઈ શકે નહિ. પાપનાં કામોથી ખુદા તમને બચાવે.

“ હે હાજર રહેલા ગૃહસ્થો ! જેઓ હાજર નથી તેઓને મહારા ઉપદેશનાં સઘળાં વચનો કહેજો. અને એ નિશ્ચય છે કે-જેઓને મેં આ વચનો કહ્યાં છે તેઓ કે જેઓ માહારાં વચનો હવે પછી સાંભળશે તેઓ કરતાં વધારે સ્મરણ રાખવાને શક્તિવાન થશે.”

તેઓના મદિના આવવા પછી પોતાના રાજ્યને ફેટલાએક ભાગમાં વહેંચીને ફેટલાએક સમાજક નિયમો વિધિસંગત કર્યા હતા. ન્યાય, જકાત એકઠી કરવી (દરેક માણસ પોતાની કમાઈનો ૧/૪૦મો ભાગ જકાત આપવાના શરમાન મુજબ ધર્માર્થે ઢાન કરે તે જકાત) અને લોકોને ઇસ્લામનાં કર્તવ્ય કાર્ય શિખવવા માટે જુદા જુદા દેશોમાં જૂદા જૂદા જાતિના સન્મુખે ઉપદેશકો મોકલવામાં આવ્યા હતા.

પેગંબર સાહેબ પોતાના અંતિમ સમય પહેલાં (આખરે) અતિ ધીર અને શાંત હતા. પોતે દુર્બળ થઈ ગયા હતા છતાં પણ વક્ત થતાં પહેલાં ત્રીજા દિવસ સુધી મસજિદમાં ઇમામનું કામ કરી શક્યા હતા. જે ઠેકાણે તેમના પૂર્વ સહચરોને દફન કરવામાં આવ્યા હતા તેજ જગોએ તેઓ એક રાત્રીએ તેમની કબર પાસે જઈને, પરવરદિગાર પાસે પ્રાર્થના કરતા કરતા રોષ પડ્યા અને પોતાના આત્માની અખંડ શાંતી માટે મહાન દયાળુ પાસે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. પોતાની શારીરીક ઈજાના વખતે હજરત મસજિદની પાસે આવસા ખાતુનના સાથે રહેતા હતા જ્યાં સુધી પોતાને શક્તિ હતી ત્યાં સુધી મસજિદમાં નમાજ ગુજરતા. પોતાના કાકાના દિકરા હજરતઅલી અને કાકા અબ્બાસના પુત્ર શબના ખબા ઉપર આધાર રાખી પોતે છેલ્લી વાર મસજિદે ગયા

હતા. ત્યાં નિયમિત રીતે ઉપાસના કરવા પછી હાજર રહેલા મુસલમાનોને બોલાવીને કહ્યું કે—“હે મુસલમાન બાઈઓ! જે મેં તમારા સાથે કાંઈ પણ અન્યાય કર્યો હોય તો અત્યારે તે પ્રતિ પૂરણ કરવા તૈયાર છું. જે તમારા માંહેના કોઈનું માહારા ઉપર કરજ હોય, તો હાલમાં જે કાંઈ માંહેરા અધિકારમાં છે તે તમે ગૃહણ કરો.” તે પછી તેમણે ઉપાસના પૂરી કરીને શત્રુઓના જીલમથી ધાયલ થયેલાઓ માટે તથા હાજર રહેલા બાઈઓ માટે ખુદા પાસે દુઆ માંગી પોતાના સધળા લોકોને સુચના સ્વરૂપે ધર્મકાર્ય સંપન્ન કરવાનો તથા પવિત્ર અને શાંતિપુર્ણ જીવન ગુજારવાનો ઉપદેશ કરીને પવિત્ર કોરાનેશરીફનાં નિયે લખેલાં કેટલાંક વાક્યોદ્ધારા પોતાનો ઉપદેશ પુરો કર્યો; “જે સધળાં માણસો જેમણે આ દુનિયામાં આત્માભિમાની થવાની ચેષ્ટા કીધી નથી અથવા ખુદાના ફરમાન વિરુદ્ધ હલકું કામ કર્યું નથી, તેઓને હું જન્મત નશીન કરાવીશ, કારણ અન્તીમ સુખ ધાર્મિક લોકોના માટેજ છે.”

એ પછી તેઓ ક્રમશઃ દુર્બળ થવા લાગ્યા. સોમવારે બપોરે (૧૧ હીજરી તા. ૧૨ રબીઉલ અવ્વલ, તા. ૮મી જુન ૬૩૨) બહુજ ધીમા અવાજે ઉપાસના પૂરી કરીને તરતજ તેઓનો પવિત્ર આત્મા અખંડ શાંતીને પ્રાપ્ત થયો.

હસ વરસ સુધી તેઓ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના સભાપતિ હતા. એ સમયની અંદર આરબોના ચરિત્રમાં અનેક ફેરફાર થયા હતા. જૂઠ્ઠી જૂઠ્ઠી જાતિમાંથી અને જૂઠ્ઠાં જૂઠ્ઠાં શહેરોમાંથી પ્રજાતરરના પ્રતિનિધિઓ મુકરર કરીને પ્રજાની અંદરના અને દરેક જુઠ્ઠી જુઠ્ઠી જાતોની અંદરના તકરારોના ફેસલા કરવાની સત્તા આપી હતી. આરબોમાં વેરનો બદલો લેવાની પ્રથા વંશાનુક્રમે ચાલતી હતી તે બંધ કરાવી અને વેપાર રોજગારમાં વધારો કર્યો. વાસ કરવાની પદ્ધતિમાં અને પહેરવેશની રીતભાતમાં મોટા ફેરફારો કર્યા. તેમાં મૂખ્ય કરીને આ ફેરફાર સ્ત્રીઓની અંદર વિશેષ થયો હતો. પ્રતિમાની પૂજા કરવાનું છોડી દેવામાં આવ્યું હતું. દેશના લોકોના આચાર બદલવા અને રીતભાત પદ્ધતિ કરતાં ઉત્તર થઈ હતી. એટલે કે તે સંબંધી કેટલાક સખત નિયમો ઠરાવ્યા હતા. નાય, રંગ અને મધપાનનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હતો. પહેલાં બહારના આરબોથી પડેલો કરવાનાં સાધન માટે સ્ત્રીઓ માટે નિર્જનસ્થાનની વ્યવસ્થા નહોતી, પણ હમણાં સખત નિયમ ઠરાવવામાં આવ્યો હતો કે ઘરમાં સ્ત્રીઓના માટે એક ઓરડો તદ્દન જૂઠો રાખવો.

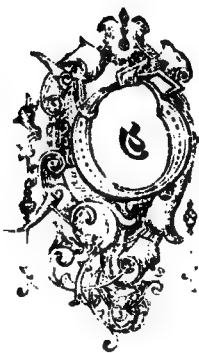
પ્રકરણ ૪ થું.

હજરત અબુઅકર સિદ્દીક અને હજરત ઉમર ફારૂકની રાજ્યસત્તા.

હિજરી ૧૧ થી ૨૩ સુધી

(ઇ. સ. ૬૩૨ થી ૬૪૪)

જરત મહમ્મદ (સ.અ.વ.) પોતાની અસાધારણ સત્તાના આગથી પોતાના સહચરવર્ગને એવી રીતે મુગ્ધ કરી ગયા હતા કે, હજરતની વશતનો કોઈપણ વિશ્વાસ કરવું નહોતું. જે રક્ત યોદ્ધા વંસોમાં અધિકારથી વિટળાઈ ગયેલા અરબસ્તાનની અવસ્થા, ઉન્નત કરવામાં એટલા બધા સમર્થવાન થયા હતા,

તે એક સાધારણ માણસની મારક વક્ષત પામે એ તેઓ કોઈપણ રીતે માની શકતા નહોતા. જે હજરત પેગમ્બર આ સમયમાં જન્મ ગૃહણ નહિ કરતાં હજુ પણ પૃથ્વીના વધારે અધિકારના જમાનામાં જન્મ ગૃહણ કરતે અથવા સુંદર યુક્તિ પૂર્ણ ધર્મનો પ્રચાર ન કરતાં ફક્ત અભૌતિક રચનાના પ્રદર્શનપૂર્વક સાધારણ લોકોને વિમોહિત કરતે તો તેઓ પણ ખીજા ધર્મોના મહાપુરુષો માફક ખુદનો અવતાર ગણીને પૂજાત. બહુ માણસો એવું માનતા હતા કે તેમની વક્ષત થઈ નથી, માત્ર તેઓ મૂર્છિત થઈ ગયા છે. પણ હજરત અબુઅકર સિદ્દિક જાણતા હતા કે પોતાના ધર્મ શિક્ષક રસુલે ખુદ આ ફાતી દુનિયાં છોડી ગયા છે. તેઓ, હાજર રહેલા સધળાઓનો સંદેહ દૂર કરીને બોલ્યા:—“ હે ઇસ્લામી બાઈઓ! તમે રસુલે ખુદને કિલોજનથી ચાહો છો તો પણ તમે વિશ્વાસ રાખો કે તેઓ ખરેખર વક્ષત પામ્યા છે અને એ પણ વિશ્વાસ રાખો કે:—તેમણે કરેલાં કામો એવાં છે કે તે સદા હયાતજ છે. તમે પવિત્ર કુત્બેશરીફના આ બોલને બૂલશો નહિ કે:—“મોહમ્મદ (સ.અ.વ.) માત્ર એક સાધારણ માણસ છે. પરવરદિગારનું ફરમાવેલું કામ કરવા માટેજ તેઓ પૃથ્વીપર જન્મ્યા છે. તેના પડેલાં જે મહાપુરુષો આ પ્રમાણે રરમાન બજાવવા દુનિયામાં આવ્યા હતા, તેઓની પણ વક્ષત થઈ છે.” વળી પાક કુરબેશરીફના એ બોલોને પણ યાદ રાખશો

કે:-“ હે મોહમ્મદ ! ખીજઓ તારી આંખ સામે જે પ્રકારે મરણ પામ્યા છે તું પણ તેજ પ્રમાણે વશાત પામશે.” હજરત અય્યુબકર સિદ્દિકના આ બોલો સાંભળીને સૌ મુસલમાનો કર્ણાગ્રનક સાદે રડી પડ્યા. કોણ પુરૂષ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પ્રેસીડેન્ટ થાય એ સવાલ હવે ચરચાવા લાગ્યો. પોતાની વશાતના પહેલાં હજરતે અનેકવાર એ પ્રમાણે જાહેર કરેલું હતું કે પોતાની વશાત પછી પોતાની સત્તા કોણ ભોગવે ? તે વિષે ભિન્ન ભિન્ન મતો છે. પણ આ વિષયને લઈને કાંઈ નિયમ નક્કી કરવામાં આવ્યો નહોતો. એક શાસન-કર્તાની વશાત પછી તેની સત્તા કોને આપવી ? આ બાબતનો નિશ્ચયકારક નિયમ નહિ હોવાથી બવિષ્ણમાં ઇસ્લામને નુકશાન કરે તેવી લગાઇઓ અને ધર્મ સંબંધી મતભેદ ઉભા થયા હતા.

આરબોની અંદર જાતીય પ્રાધાન્ય વંશાનુક્રમિક નહોતું એટલે કે આપની સત્તા તેના છોકરાનેજ મળે એ નક્કી નહોતું. લોકમત જેના માટે વધારે મળે (મેજેરીટી) તે માણસજ જાતીય નેતા તરીકે સ્વિકારવામાં આવતો. શાસન કર્તાની નિમનોક સંબંધે પ્રત્યેક જાતીના મુખ્ય મુખ્ય પ્રતિનિધિઓને પોતાનો મત આપવાની સત્તા હતી. મરણ પામેલા શાસન કર્તાના પરિવાર વર્ગમાં જે જીવતો હોય તેનેજ ધણું કરીને ગાદી આપવામાં આવતી. શાસન કર્તાને જલદી મુકરર કરવામાં ન આવે તો આખા સમૂહને નુકશાન થવાનો સંભવ હતો. એટલે પેગંબર સાહેબની પછી ગાદી-પતિ મુકરર કરવા માટે આરબોની જૂની રીતીનેજ માન આપવામાં આવ્યું. હજરત અય્યુબકર સીદ્દીક પેગંબર સાહેબની શિષ્ય મંળણીમાં જેમ વયોવૃદ્ધ હતા તેમ મક્કાના લોકોમાં પણ માનનીય હતા. એટલા માટે અરબસ્તાનના લોકો તેને બહુ માનની દૃષ્ટીથી જોતા હતા. લોકમત પ્રમાણે તેઓજ પ્રથમ ખલીફા તરીકે કબૂલવામાં આવ્યા. તેઓ અત્યંત જ્ઞાની, ધીર, સ્થિર અને શંત હતા. તેનું નિર્વાચિત કાર્ય કરવાને હજરતના પરિવાર વર્ગમાંથી મુખ્ય મુખ્ય માણસો અને હજરતઅલી દ્વારા સમર્થિત થયા હતા. આ વખતે સૌએ તેમને ધર્મનેતા તરીકે સ્વિકાર્યા હતા.

હાજર રહેલા પ્રતિનિધિઓએ તેમને ખલીફા તરીકે સ્વિકારી પ્રતિજ્ઞા કરી. એટલે હજરત અય્યુબકર સિદ્દિક બોલ્યા:-અત્યારે જ્યારે મેં તમારો શાસન બાર સ્વિકાર્યો છે ત્યારે તમે માહારા ઉપર વિશેષ દૃષ્ટિ રાખજો. તમારા

કરતાં હું વધારે શુભ સંપન્ન નથી, હું હમેશાં તમારી સલાહ અને તમારી સહાય માગીશ, જે હું બધાં કામ કરું તો મને ઉત્તેજન આપજો અને જે હું ભૂલ કરું તો મને સારી શિખામણ આપતાં પાછા હડશો નહીં. રાજ સત્તા ચલાવતાં હુકમ ઉઠાવનાર ચક્રિત-માણસ માટે સત્યવાત કહેવી એજ ખરેખરી વ્યવસ્થા છે અને તેમ કરવાને તે બંધાએલ છે. સત્યને છુપાવવું એજ ખરેખર રાજદ્રોહિતા છે. ચક્રિતજ્ઞાણી અને દુર્બળ એક મહારી દ્રષ્ટિએ સરખા સમજાશે, એકના માટે ઇન્સાફ સરખોજ કરીશ, હું જેમ ખુદનો અને તેના રસુલનો હુકમ બજાવીશ તેમ તમે પણ મહારા હુકમનું પાલણ કરજો. જે હું, ખુદા અને તેના રસુલના હુકમ પ્રમાણે ન ચાલું તો તમે પણ મહારો હુકમ પાલવાને બંધાએલા નથી.

હજરત મોહમ્મદ (સ.અ.વ.) ની વફાતના ખબર વિજળી વેગે દેશમાં ફેલાઈ ગયા અને તરતજ આર્યોની તેજસ્વી પ્રકૃતિએ ફરીથી નવિન રૂપ ધારણ કર્યું. પાછા ઇસ્લામીઓ મોટી આપત્તિમાં આવી પડ્યા. જે સધળા જાતો કે જેણે માત્ર મૂર્તિપૂજન પડતી મૂર્તિ હતી તેઓ ફરીથી પોતાના અસલ રસ્તા ઉપર વળવા લાગ્યા અને સધળા પ્રપંચીઓ કે જેઓ રસુલે ખુદાની હયાતીમાં દૂર જઈ વસ્યા હતા તેઓ હવે મુસલમાનો ઉપર જૂલમ કરવા લાગ્યા. અને થોડાજ દિવસમાં મુસલમાનો ફક્ત મદિનામાંજ રહ્યા. એટલે ફરીથી માત્ર મદિના નગરી એજ મૂર્તિપૂજકો સામે લડવાનું રહ્યું.

મુખ્ય બે કારણોએ કરીને આ સધળા જાતિ વિદ્રોહનો આરંભ થયો હતો પ્રથમ તો--ઇસ્લામ ધર્મના કેટલાક નૈતિક નિયમો તેઓને પસંદ પડતા નહોતા. ખીજું--અનાથ અને દરિદ્રીઓનું પાલન પોપણ કરવા સારું મુસલમાનો ઉપર જઠાતનો કર નાંખવામાં આવ્યો હતો તે કર આપવાને તેઓ તદ્દન નારાજ હતા. મુસલમાનો ઉપર ચારે તરફથી વિપદનું વાદળ છવાઈ ગયું હતું છતાં તેઓ નિરાશ થયા નહોતા, તેઓનો પ્રમળ ધર્મવિશ્વાસ, અને બહાદૂરીએ કરીને ફરીથી જય મેળવવા સમર્થ થયા હતા. હજરત મોહમ્મદ (સ. અ. વ.) ની આખરની કીબા પૂરી કરવા પછી શાશન પદ્ધતિ નિયમસર ચલાવવી તથા દુશ્મનોથી ઇસ્લામને બચાવી આત્મરક્ષણ કરવું એ બલીશનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું. આ ઘટના પહેલાં હમારકસના રાજાએ એક મુસલમાન દૂતને મારી નાંખ્યો હતો તેનો બદલો લેવા સારું હજરતની વફાતના પહેલાં સિરિયામાં લશ્કર મોકલવાનો હુકમ થયો હતો. અને તેટલાજ માટે મદિનાની નજદીકમાં સૈન્ય એકઠું કરવામાં

આવ્યું હતું. “મૂતા” નામે તુર્કસ્તાનમાં એક સ્થળ છે ત્યાં મોટી લડાઈ થઈ. ખાલાફર સેનાપતિ જેઠ, શહીદ થયો. આ દુર્ઘટના પછી અરબસ્તાનના ઉત્તર પ્રદેશના લોકો મુસલમાનોનો પક્ષ પરિત્યાગ કરી જવાથી લડાઈ ચાલુ રાખવી પડી. રસુલે ખુદાની છેવટની ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે અને ઉત્તર વિભાગમાં સધળા સ્થળે શાંતિ ફેલાવવા સારૂ હજરત અબુઅકર અનેક રીતે આપતિમાં આવી પડવા છતાં લશ્કરને આગળ વધવા હુકમ ફરમાવ્યો. મુસલમાન લશ્કરના રવાના થતી વખતે ભક્તિપ્રિય ખલીફા હજરત અબુઅકર સિદ્દિકે નિચે પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો હતો. શહીદ થયેલા સેનાપતિ જેઠનો પુત્ર જે લશ્કરનો સેનાપતિ હતો તેને સંબોધન કરીને કહ્યું કે— “તમો વિશ્વાસઘાતકતાને મૂકી દેજો, સત પંથ (ધર્મ) ને મૂકશો નહિ, કોઇનું અંગ કે શરીરનો ભાગ કપાવશો નહિ, કોઇ ખાળક, સ્ત્રી, અને વૃદ્ધની હત્યા કરશો નહિ, ખજુરના ઝાડને કાપશો નહિ કે તેને સળગાવી મૂકશો નહિ, જે વૃક્ષો માણસો કે પશુઓના ખોરાકમાં ઉપયોગી હોય તેનો નાશ કરશો નહિ. જેના ઉપર ભરણુ પોપણુનો આધાર હોય એવાં ઘેટાં, બકરાં કે ઉંટોના પાળનારને મારશો નહિ. આ દેશના લોકો જે તમારા પાસે પશુ વેચવા આવે તેની દારાવેલી ઝિમ્મત આપીને તેનું માંસ ખાજો. જે ગિરજના અધિકારીઓ મસ્તક મૂંઝાવી તમારી તાબેદારી સ્વિકારે તો તેમને જરૂર કરતાં વધારે હેરાન કરશો નહિ હવે તેજ પરવરદિમારનું નામ લઇને આગળ વધો તેજ તમને દુશ્મનોની પીડાથી અને મહામારીથી બચાવશે.”

જે સમયમાં જેઠના પુત્રે ઉત્તરમાં ચડાઈ કરી તેજ સમયે ખીજ દુશ્મનો મદીના ઉપર ચડી આવ્યા પણ તેને તો તરતજ પાછા હઠાવ્યા ઉત્તર પ્રદેશમાં જેઠના પુત્રે જય મેળવ્યો એટલે તરતજ મદીનામાં આવ્યો. સાંથી અન્યાન્ય વિદ્રોહીનું દમન કરવા તેને મોકલ્યો. વાલીફનો પુત્ર ખાલેફ એક બહાદુર સેનાપતિ હતો, વિદ્રોહીઓનું સંપૂર્ણ રીતે દમન કરવાનો બાર તેના ઉપર રાખવામાં આવ્યો હતો. કેટલીક જાતીઓએ વગર લડાઈએ તાબેદારી કબૂલ કરી અને જેણે તાબેદારી ન સ્વિકારી તેના સાથે બંધકર લડાઈ શરૂ થઈ તેમાં બેઉ પક્ષોને મોટું નુકશાન થયું હતું. ઇમામાના યુદ્ધમાં ખાનુ હાનિશાનિ, સંપૂર્ણ રીતે પરાજીત થઈ અને તેનો સરહાર મોસેલીમા મરાયો એના પછી વિદ્રોહી લોકોએ ક્રમશઃ તાબેદારી સ્વીકારીને ધરીથી ઇસ્લામ ધર્મ સ્વિકાર્યો.

અરબસ્તાનની ઇશાન કોણુમાં ઇરાનના રાજાને તાબે હીરા નામનું એક અર્ધ આરખીય રાજ્ય હતું. મુસલમાનો આ જગ્યાએ શાંતિ ફેલાવવા

ગયા, અને હીરા વિભાગની ભટકતી જાતના લોકો સાથે સંગ્રામ ઉપસ્થિત થયો. આ ભટકતી જાતના લોકો સાથેની સામાન્ય લડાઈ હીરા પ્રદેશના રાજ્યને લઈને ધરાનના બાદશાહ સાથેની ગંભીર લડાઈના સ્વરૂપમાં બદલાઈ ગઈ. હીરા પ્રદેશ કાલદીવાની હદમાં હતો અને અરબસ્તાનની ઇશાન કોણુમાં ધરાનના રાજાના તાબામાં હતો. અરબસ્તાનના ઇશાન વિભાગને આરબીય નેપ્રુદ કહેતા હતા. ઉત્તરમાં ધરાનનો ઉંચો પ્રદેશ અને પ્રાચીન ટેડમેર નગર સુધી અને પશ્ચિમે મરૂભૂમીથી પૂર્વે યુક્ટિસના નિયાણે નદિના પૂર્વે કિનારા સુધી ફેલાયેલો હતો. એ સમયમાં ઉપર બતાવેલી સિમાની અંતરગતની વિશાળ જગ્યામાં જાળવર જાતિના લોકો ભટકતા રહતા. હાલમાં તેમનું જાળવર નામ બદલાવા છતાં આચાર વ્યવહાર તો પહેલાં પ્રમાણે જ છે. તેઓ મુખ્ય કરીને ખ્રિસ્ત ધર્મ પાળતા હતા. તેઓમાંના જેઓ સિરીઆ તરફના વતનીઓ હતા તેઓ બાઇબલના ઇસ્રાઇલી તાબામાં હતા. અને પૂર્વ તરફના વતનીઓ ધરાનના રાજાના તાબામાં હતા. એ સઘળા જાતો સાથે આરબોને પાડોશીપણા સાથે વિશેષ બંધુતા અને લોહીનો સંબંધ હતો. મરૂભૂમીની અદરના અનેક આરબો પોતાની પ્રથમની હાલત બદલાવી યુક્ટિસ નદીના ખેડોમાં રહીને ખેતી કરે છે. ધરાની અખાતની વાયવ્યકોણુમાં આવેલા વિભાગના નિદ્રોહી લોકો સાથે મુસલમાનોને જે બંધુતા હતી, તેથી તેની પાસેનો મુલક જે ધરાનના રાજાના તાબામાં હતો ત્યાંની પ્રજા સાથે તકરાર ઉત્પન્ન થઈ. હાલમાં જેમ પ્રતાપી અંગ્રેજો અને રશિયાની ગવર્નમેંટ જે પ્રકારે સામાન્ય સુત્ર અવલંબન કરીને યથાકાળે સમગ્ર ભારતવર્ષ અને મધ્ય એશિયા સ્વાધિન કરવાને બંધાયેલા છે એજ રીતે મરૂભૂમિના રહેવાસી આરબો પણ પ્રતિશોધાર્થ પૂર્વાચરે શાંતી સ્થાપન કરવા જતાં સઘળો ધરાન દેશ તામે કરી લેવા બંધાયેલા હતા. તૈગ્રીસ અને યુક્ટિસ નદીના ઠાંઠાના પ્રદેશમાં રાજ્ય સ્થાપન કરવા માટે સેંકડો વર્ષ થયાં સત્રાટો પરસ્પરમાં યુદ્ધ કરતા આવ્યા છે. તૈગ્રીસ નદી આર્મિનીયાના પાહાડમાંથી નિકળીને, તોરસ પર્વતમાંથી નિકળેલી યુક્ટિસ નદીની સાથે ધરાનના ઉપસાગરથી આશરે ૧૦૦ માઇલ દુર પરસ્પર એકઠી થવા પછી આખરે ધરાનના ઉપસાગરમાં પડે છે. આ ઠેકાણે આ બેઉ નદીનું જોડું પોતાના નામની ઓળખાણ મૂકી દે છે ને તેનું નામ “શાટલ આરબ” નામથી ઓળખાય છે. પ્રાચિનકાળે આ પ્રવાહીત બે નદીઓની વચમાંના ઉપરના ભૂખંડને “મેસોપોટોમીયા” અને નિચાણના સમતલ ઉર્બરા ભૂખંડને બાબીલોનીયા અને કાલદેહિયા, અને આરબો, આને ધરાકે આરબ કહેતા

હતા, આ ખેડ નદીના કાંઠે અનેક સમૃદ્ધિશાળી શહેરો હતાં, પ્રાચીન સમૃદ્ધિવાળું શહેર નિનિયા તાઇગ્રીસ નદીના કાંઠે હતું. આ શહેર મોજલ નગર પાસે છે. ઇરાનની રાજધાની માદાયેન અને મધ્ય યુગના ખલીફાઓની રાજધાની ખગદાદ પણ તાઇગ્રીસ નદીના કાંઠાપર છે. તુરકસ્તાનનો ગવર્નર હમણું ખગદાદમાં રહે છે. પ્રાચીન, ખાખીલન, હીરા, સાર્કેસિયા, રાક્ષા અને અરબોએ વસાવેલું કુશ નગર એ સઘળું યુદ્ધતિસ નદિના કિનારા ઉપર છે. તાઇગ્રીસ નદીના સામે કાંઠે જંગ્રોસ પર્વતની પુર્વ તરફના બૂખ'ડને આરબો ઇરાકે આજમ (મધ્ય ઇરાન) કહેતા હતા. અરબસ્તાનના દ્વિપકલ્પમાં શાંતિ સ્થાપન કરીને સેનાપતિ ખાલેદ અને મોસેન્ના વિદ્રોહીઓ સહિત લાઘ કરવામાં રોકાયા હતા, હમણું તેઓ હીરાની દિશાએથી દુસ્મનોને અટકાવવા સારું આગળ વધ્યા હતા. ઇરાનના રાજાના તાખાના કાલદેષ્યાના શાસનકર્તા, સીમાડા ઉપર આરબોને અટકાવવા જતાં પોતાનો પરાજય થયો હતો. આ યુદ્ધમાં તેને મોટું નુકશાન થયું હતું અને હીરા નગરી થોડોક સમય પછી ઇસ્લામીઓના સ્વાધિનમાં આવી હતી.

હીરાનગરીના લોકોનું અનુકરણ કરીને કાલીદીયાના જમીદાર રહેવાસીઓએ મુસલમાનોની તાબેદારી રિવકારી (૨ખીલિઅવ્વલ હીજરી ૧૨ ઇ. સ. ૬૩૩ જૂન.) નહી કરેલો કર આપવાને તેઓ કબુલ થયા એટલે જમીનનો પરવાનો ફેરવી આપ્યો. ખેડુતોની જમીનમાં જરાપણ હાથ નાંખવામાં આવ્યો નહિ. તેઓ પોતાના તાખાની જમીન નિર્વિધને ભોગવવા લાગ્યા.

હીરા, ઇસ્લામીઓના તાબે થવાથી ઇરાનની ગવર્મેન્ટ પોતાની અડચણ અને ખીકને સમજવા લાગી. તેઓએ જેયું કે એક અનુક્રમે ઉન્નત થતી જતી નવિન શક્તિ ધર્મ મતમાં મદોન્મત અને જાતીય ભાવે અનુપ્રાણિત બનીને મહારાજ્યની આસપાસને ફેટલીક જગોએ માહરા રાજ્યમાં પણ મજબુતીથી ઉભી છે ! આવું સમજવા છતાં પણ જો તેની ખુદ્દિ કામ કરી શકતી હોત તો તેઓ પ્રથમતો પોત પોતાની અંદરના કુસંપને મૂકી દેત અને રાજ્યની સારી પદ્ધતિસર વ્યવસ્થા કરત, એટલુંજ નહિ પણ જો તેઓ આહત તો આરબો સાથે સંધીના કરાર પણ કરી શકત. ગમે તેમ કહો પણ એટલું તો નિશંક છે કે અત્યાર સુધી ઇરાન સમૃદ્ધિશાળી અને બળવાન રાજ્ય હતું. વાંચનાર ગૃહસ્થોને તે સમયના ઇરાનનો વિસ્તાર સમજાવવો જરૂરનો સમજી તેની હદ બતાવીએ છીએ. તે સમયનું ઇરાન, એરાક, મેસેપોટોમિયા, હાલનું ઇરાન, બકત્રીયા મધ્ય એશિઆના સઘળા

પ્રદેશો, પૂર્વ તાતાર અને હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમ સિમા સુધી હતું. આરબોને કાલદેહયામાંથી કહાડી મૂકવા માટે એક મોટું લશ્કર તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું.

ધાર્ણ કરીને આજ સમયમાં બહાદુર સેનાપતિ ખાલેદને ખલીફાએ અરધું લશ્કર લઇને સિરીયા મોકલ્યો હતો. અને ખીજ સેનાપતિ મોસેનાને થોડુંક લશ્કર લઇને ઇરાનની સામે લડાઇમાં ઉભું રહેવાની ફરજ પડી. સેનાપતિ આગળ નહિ વંધતાં વધારે લશ્કર એકઠું કરવાની આશાએ એકદમ મદિના પાછો ફર્યો હતો પણ અશ્વસોસની વાત કે તે આવીને જીતે છે તો વૃદ્ધ ખલિફા અબુબકર સિદિક આ દુનિયામાં નથી ! !

હજરત અબુબકર સિદિક ૨૧ વરસ રાજ કરીને ૧૩ હિજરી ૨૨ મી જમા. દિયરસાની તારીખે તા. ૨૩ ઓગષ્ટ ૬૩૮ ના રોજ આ દુનિયાં છોડી ગયા. એવું કહેવાય છે કે હજરત બહુજ ગૌરવર્ણના અને ખુબસૂરત પુરુષ હતા. શરીર પાતળું અને મુખ કાંતિવાન હતું. જરા વાંકા વળાને ચાલતા હતા. તેઓ રસુલે ખુદાના શિષ્ય થવા પહેલાં કોરેશ લોકોમાં સત્તાધારી પુરુષ હતા. વ્યવહાર કુશળતા, વૈપારી કૌશલ્ય અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિએ કરીને તેમણે મક્કાના લોકોમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. રસુલે ખુદા હજરત મોહમ્મદ (સ. અ. વ.) ની માફક હજરત અબુબકર સિદિક પણ નિર્માની, આડંબર વગરના, વિનયવાન, દ્રઢતાવાળા અને કઠોર કર્તવ્ય માની હતા. નવા રાજ્યની સુશાસન પદ્ધતિ નક્કી કરવા માટે લોકોના ઉપકાર સાર તેમણે પોતાની સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો હતો. તેઓ કેઇ કોઇ સમય રાતના અકસ્માત કોઇ દુઃખી માણસને મદદ કરવા માટે રાજધાનીમાંથી બહાર નીકળી જતા હતા. ખીલાશત મળવા પછી કેટલીએક મુદત સુધી તેમણે પોતાનું ગુજરાન પોતાની સામાન્ય કમાઇમાંથીજ ચલાવ્યું હતું પણ પાછળથી જ્યેનું કે પોતાના સંસારીક કામનું લક્ષ રાખવા જતાં રાજ્ય કામમાં જોઇતું લક્ષ ન આપી શકાય ને તેથી રાજ્યનાં કામને નુકશાન થાય માટે રાજની તીજેરીમાંથી ૬૨ વરસે ૬૦૦૦ દેરમ લેવાને કબુલ થયા હતા. જે સમયે તેઓ છેલ્લા દમના બિછાને હતા, તે સમયે આપે શરમાવ્યું કે:—“ મેં રાજની તીજેરીમાંથી લોકોનું બહુ નાણું ઉપાડ્યું છે એમ કહીને બહુ અશ્વસોસ કરતા હતા અને તે નાણું તીજેરીમાં પાછું આપવા માટે પોતાની ખાનગી બિલ્કતો વેચી નાંખવાનું શરમાન કરી ગયા હતા. ”

વાંચનાર ! આમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી છતાં વર્તમાન સમયમાં આવાં પ્રત્યક્ષ દર્શનના અભાવે તાહાફ હૃદય વિશ્વાસ વગરનું થયું હોય તો ઉપાય નથી. બાકી રસુલે ખુદા હજરત મહમ્મદ (સ. અ. વ.)ની શક્તિનો તું શાંત બાવે, નિષ્પક્ષપાતે, પવિત્ર ખુદ્દીથી વિચાર કરીશ તો બસે તું ધરલામનાં અનુયાયી હો, વા, નહો પણ તહારી એટલી તો જશર ખાત્રી થશે કે અમેરિકાના રાજ્યના પ્રેસીડેન્ટ કરતાં પણ પ્રબળ સત્તાધારી મહાત્મા, અમુક સમય સુધી તો પોતાની જાતીય કમાઈ ઉપરજ નિર્વાહ ચલાવી રાજ્ય સત્તા ચલાવે છે. પાછળથી જ્યારે તેમ કરવા જતાં રાજ્યના કામમાં અડચણ આવવા લાગી ત્યારેજ લોકોના હકનું નાણું ઉપયોગમાં લેવા ખેદ સાથે કબુલ થયા અને પાછળથી તે સમજી ખાનગી મિલકત વેચીને આપી દેવા ફરમાવે છે ! આવા સરળ દિલના મહાત્મા ધરલામમાં જોધને શું તું પણ આનંદમાં ભાગ નહિ લે ?

આપ, પોતાની વફાત પહેલાં હજરત ઉમરને ખિલાફત આપવાનું નક્કી કરી ગયેલા અને લોકોએ પણ તે કબુલ રાખ્યું હતું.

હજરત ઉમરને ખિલાફત મળવાથી ધરલામની અજૂત પૂર્વ (અત્યંત) ઉન્નતિ થઇ હતી તેઓ ગંભીર નૈતિકજ્ઞાન અને ન્યાયપરાયણતામાં વિખ્યાત હતા, વિશેષ કાર્યદક્ષ તથા ચારિત્ર બળમાં બળવાન હતા. તેઓએ મદિનાની રાજ્યસત્તાની લગામ હાથમાં લેતાંની સાથેજ આરબોની અંદર અંદરનાં રીતીરીવાજ નિયમપૂર્વક કરવાનું તથા સેનાપતિ માસેનાને સહાય કરવા નવાં લશ્કર આપવાનું ઠરાવ્યું. આ સૈન્ય સેનાપતિ આબુવાયેદની સરહારી તળે હતું. અબુવાયેદે શુક્લેત્રમાં ઉભા રહેતાંવાંતજ મુખ્ય સેનાપતિ મોસેનાના હુકમનો અસ્વીકાર કરી અનુચુક્ત રથજે ધરાની લશ્કર સામે યુદ્ધ આરંભ્યું આથી તેનું લશ્કર હાર્યું અને પોતે મરાણો. આવા વખતમાં પણ પારસીઓ, (ધરાનીઓ) પોતાની યોગ્ય ગોઠવણ કરી શક્યા નહિં. પછી યુદ્ધેતિસ નદીના પશ્ચિમ કિનારે ખુચેબ નામની જગ્યાએ તેઓ મોસેના સામે લડતાં સખત રીતે હાર્યા, તેના લશ્કરનો નાશ થયો અને તેનો સેનાપતિ મરાયો. મોસેના આ દેશ ફરીથી કબજે કરીને હીરાનગરમાં ગયો.

આ સમયમાં ધરાનમાં નવો બાદશાહ ગાદી ઉપર બેઠો હતો તેનું નામ યજ્ઞહજરદ હતું. આ બાદશાહ નાની ઉમ્મરનો ઉત્સાહી અને ઉચ્ચ અભિલષિ હતો. તેણે આરબોને કહાડીમૂકીને હીરા પ્રદેશ ફરીથી જીતી

લેવાનું નક્કી કર્યું. આ મતલબથી તેણે કાલદિયામાં ૧ લાખ માણસનું લશ્કર એકઠું કર્યું આ લશ્કર મુસલમાનોનો નાશ કરી તેને પોતાના મુલકમાંથી હાંકી કહાડવા માટે દક્ષિણ તરફ વધવા લાગ્યું. સેનાપતિ મોસેન્નાના તાબાનું લશ્કર, આ અસંખ્ય લશ્કરની સન્મુખે આવીને લડવાને અશક્ય હતું તેથી ફરીથી કાલદિયા મૂકી દીધું અને મરૂભૂમિની સીમાપર રહીને મહીનામાંથી આવી પહોંચનારા નવા લશ્કરની રાહ જોવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે જેટલો વખત મુસલમાનો, પારસીઓની ચડાઈની વાટ જોતા હતા તેજ સમયમાં તેઓનો બહાદુર સેનાપતિ મોસેન્ના કાલદિયામાં તાવથી મરણ પામ્યો. વાકાસના પુત્ર સાદને ખલીફાએ નવું લશ્કર લઈ મોકલ્યો હતો. તે હવે આરબોના સઘળા લશ્કરનો સેનાપતિ થયો. આ લશ્કરની સંખ્યા ૩૦ હજારની હતી. કાલદિયા નામની જગ્યાએ જળરી લગાઈ થઈ, ત્રણ દિવસ સુધી બેઉપક્ષનાં લશ્કરો બહાદુરીથી લડવા પછી આખરે ત્રીજા દિવસે પારસી સૈન્યમાં બંગાણ પડ્યું અને તેઓ સંપૂર્ણ રીતે હાર્યા. તેનો સેનાપતિ મરાયો અને સૈન્ય નાસી ગયું. (ઇ. સ. ૬૩૬ ફેબ્રુઆરી માર્ચ હીજરી ૧૫ મોહોરરમ.) આ લગાઈથી કાલદિયા અને મેસેપોટામીયાના ભાગ્યમાં મોટો ફેરફાર થયો. કાલદિયા પ્રતિબંધક સિવાય તાબે થયું અને હીરાનગરના લોકોએ સેનાપતિ મોસેન્ના સાથે સંધિબંધ કરેલો જેથી તેના ઉપર વધારાનો કર નાંખવામાં આવ્યો.

હીરા નગરનાં અને તેની આસપાસના ગામોના લોકોએ મુસલમાનોની તાબેદારી સ્વિકારવાથી સેનાપતિ સાદ બાબીલન તરફ આગળ વધ્યો. કાદેસીયાની લગાઈમાંથી હારેલું લશ્કર ત્રણ જણની સરદારી નિચે અહિં એકઠું થયું હતું. તે ત્રણ સરદારોનાં નામે ફિરોજન, હરમુજન અને મી-હીરાન હતા. તેઓ અહિં ફરીથી મુસલમાનો સાથે લડતાં હાર્યા. મહીરાન બાગીને રાજધાની માદાયનમાં ભરાયો, હરમુજન ધરાનના પર્વતોની પેલી-પાર આહવાજ નામની જગ્યાએ પોતાનું રાજ હતું ત્યાં ગયો અને ફિરોજન નેહાબાદ ચાલી ગયો. આ નેહોયાન્દમાં ધરાનનો ખજાનો હતો. મિ-હરાન મોટું લશ્કર લઈને, ધરાનની રાજધાની માદાયનમાં જવાથી મુસલમાનો માટે કાલદિયાનો સંપૂર્ણ કબજો રાખવાનું અસંભવિત થઈ પડ્યું. તેટલાજ માટે આરબ સેનાપતિ સાદને, રાજધાની માદાયન ઉપર ચડાઈ લઈ જવાની ફરજ પડી. આ સમયમાં માદાયન નગરી મનસુરના બગલાદ જેવી હતી. તાઇગ્રીસ નદીના બેઉ કીનારા ઉપર નદીની સપાટીથી ૧૫

માધ્યમ ઉંચ નખીન ઉપર આ નગરી વસાવેલી હતી. શહેરનો પશ્ચિમ તરફનો વિભાગ આલેકઝાંડરના વંશજો સેલુસિદાઓએ સ્થાપેલો હતો એટલા ઉપરથી તે વિભાગને સેલુસિયા કહેતા હતા અને પૂર્વ વિભાગને ટેસિફાન કહેતા હતા. આ વિભાગ ધરાનના રાજાઓએ સ્થાપ્યો હતો. તામ્ઝીસ નદિના બેઉ કિનારા ઉપર આવેલા આ બેઉ વિભાગોથી મળેલા શહેરનું નામ માદાયેન હતું. હાલના રાજ અને સમૃદ્ધિશાળી વસ્તીઓના મોટા મોટા મહેલો, શહેરમાં વિલાસની સામગ્રીઓથી ભરેલા હતા. સરલ દિલના આરમો આ ભવ્ય મહેલો અને મોજમજની રચના જોઇને પ્રથમ તો વિસ્મય થયા હતા. કેટલાએક દિવસ આ શહેર ધરનો આરમોએ ઘેરા ઘાલ્યો પછી માદાયન નગરી આરમોએ છૂટી લીધી આથી તે શહેરની સાથે સાથે તામ્ઝીસ નદીનો પશ્ચિમ તરફનો વિભાગ પણ આરમોના તાબામાં આવ્યો. હીજરી ૧૫ સફર માસ ઇ. સ. ૬૩૩ માર્ચ. આ મહત્ત્વ કાર્ય સંપાદન થયું તેની ખુશાલીમાં આરમોએ શહેરમાં આવેલા રાજાના ચમરોજ મહેલમાં આરમોના લશ્કરને એકઠું કરી શાખાસી આપી હતી.

ધરાનના રાજાનું નામ ખુશર હતું તેનું ખીજુ નામ ચમરોજ પણ હતું. તે ઇ. સ. ૫૩૧ માં ગાદી ઉપર આવ્યો હતો (બેટનસ ઠીક્કનેરી ઓફ યુનિવરસલ ઇન્ફોર્મેશન પાનું ૩૩૩). આ બાદશાહે જે મહેલ બનાવ્યો હતો તેનું નામ ચમરોજ રાખ્યું હતું.

આરબ સેનાપતિ સાદ ઇરાક પ્રદેશ જોને હાલમાં મેસેપોટોમિયા કહે છે તેની સઘળા સત્તા સ્વાધિન કરીને માદાયેન નગરીને મુખ્ય ક્ષેત્ર ઠરાવ્યું. રાજકીય રાજ મહેલમાં નિવાસ કરીને ત્યાં ઓપીસો વગેરે સ્થાપીને રાજ્યના મુખ્ય હોલમાં પ્રતિ શુકરવારે જુમાની નીમાજ ગુજરવાનું ઠરાવ્યું હતું. આ સ્થાન ઉપરથી તે રાજ્યોનાં અન્યાન્ય શાસન કાર્ય જોતો હતો. પણ વધારે દિવસ પસાર ન થયા એટલામાં આરમોને વળી લડાઇમાં જોડાવું પડ્યું. ધરાનનો રાજા ધરાનના પર્વતોની પશ્ચિમ તરફ આવેલા હોલોયાન નામના શહેરમાં રહેતો હતો. માદાયેન નગરી ધરીથી સ્વાધિન લેવાના ઇરાદાથી તેણે અસંખ્ય માણસોનું લશ્કર એકઠું કર્યું. આ મોટું લશ્કર રાજધાનીથી ૫૦ માધ્યમ દૂર ઇશાન કોણુ ઉપર જલુલા નામની જગાએ આરમોની સામે મોટી લડાઇમાં ઉતર્યું પણ આરમો સાથે લડતાં તેનું જહુ લશ્કર મરાયું અને તેઓ ધરીથી હાર્યા. મુસલમાનોએ હોલોયાન કબજે

કરી લીધું. જલુલા અને માદાયેનમાંથી લૂટી લીધેલું દ્રવ્ય જ્યારે મદિના મોકલવામાં આવ્યું ત્યારે હજરત ઉમર આ જોઇને રોવા લાગ્યા. તેમને તેમ કરવાનું કારણ પૂછતાં હજરતે જવાબ આપ્યો કે, આ સધળા લૂટના માલમાં હું મુસલમાનોની પડતીની નિશાનીઓ જોઉં છું અને ભવિષ્યમાં હજરતનાં વચનો અક્ષરે અક્ષર ખરાં પડ્યાં હતાં ! જે કરકસરવાળા બહાદુર અને હિમ્મતવાન આરબો પ્રથમ પોતાની ઉન્નતિ તરફ આગળ વધ્યા હતા તે હમણાં અચિંત્ય ન્ય લાભ તરફ ધસતાં, ઉપરના પોતાના મૂલ્યવાન ગુણો ખોઈ ખેડા હતા. હોલોયાન છતાં પછી આરબો અને પારસીઓ (ઇરાનવાસી) વચ્ચે સંધિના કોલ કરારો થયા. ઇરાનની વચ્ચે આવેલી પર્વતની લાઇન પાસે ખેડેલી હલ મુકરર થઇ. એક તરફ આરબો અને બીજી તરફ પારસીઓ. માનનીય ખલીફા હજરત ઉમરે સખત હુકમ કર્યો હતો કે, આરબો ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોય પણ તેણે આ પર્વતની લાઇનને ઓળંગવી નહિં. દક્ષિણમાં ઇરાની અખાતના કિનારા સુધી અને પૂર્વમાં ઇરાનના પર્વત સુધી સધળા વિભાગમાં શાંતિ વ્યાપી રહી હતી. અસરાની દક્ષિણે આવેલું ઓમેદના બંદર મુસલમાનોનાં તાબામાં આવ્યું હતું.

હજરત ઉમરનું ગંભીર જ્ઞાન અને ન્યાયપરાયણતા, બાહોશ મંત્રી-મંડળનું બુદ્ધિમજ્જ અને ખતીલા આરબોની કાર્યદક્ષતા, નવા જીતાએલા પ્રદેશની ઉન્નતિ કરવા માટે આ સધળાં એકસાથે કામ કરવા લાગ્યાં. હજરત અલીની સલાહ પ્રમાણે એકદમ દેશની સધળી જમીનનું માપ લેવામાં આવ્યું અને નવો કર શા પ્રમાણે લેવો તેના ધારા મુકરર કર્યા. સધળા ખેડુતોનું કરજ માફ કરીને તેઓને પોતપોતાની જમીનમાં લક્ષ પૂર્વક ખેતી કરવાનું ફરમાન કરવામાં આવ્યું. ઇરાનના રાજાઓ જે જમીનદારો પાસેથી કર વસૂલ કરતા હતા તેજ કર જમીનદારો પાસેથી લેવાનું ઠરાવ્યું. ખેતીના કામની સગવડ માટે સધળા દેશોમાં નહેરો ખોદાવવામાં આવી, અને ખેડૂ તોને જરૂરીયાત પ્રમાણે મદદ કરવાને ફરમાન કરવામાં આવ્યું. સ્થાનિક ખેડૂતો પોતાની જમીન માટે કોઇપણ વખતે નારાજ ન થાય એટલે કે પોતાની જમીન કોઇ સમયે પોતા પાસેથી જતી રહે આવો શક દૂર કરવા જમીનના વેચાણનો રીવાજ એકદમ બંધ કરવામાં આવ્યો. ઇરાનના રાજાઓની ખાસ જમીન, શિકાર કરવાનું વન, નાસી ગયેલા જમીનદારોની જમીન, અગ્નીપરસ્ત ઉપદેશકોની ખુંચી લીધેલી મિલ્કત, રાજની મિલ્કત તરીકે જપ્ત કરવામાં આવી અને તેનો વહિવટ કરવા માટે મદિનાથી એક સત્તા-

ધારી ખોલાવવામાં આવ્યો હતો. કાલહીયા અને ખીજી જગ્યાએ ચલાવેલી લૂંટમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ નાણાનો ભાગ મેળવવા માટે લશ્કરનાં માણસો તોફાન કરવા લાગ્યાં પણ ખલીફા ઉમર અને હજરત અલી તથા ઇબને અબ્બાસની સલાહથી શાંતિ ફેલાણી હતી. નવા જીતાએલા પ્રદેશની આવકમાંથી તે દેશનું મેનેજમેન્ટ ચલાવવાનો ખરચ તથા સાધારણ હિતકર કામમાં જોડતો ખરચ ખાદ કરતાં વધારાની રકમ જે આરખો મદિનામાંથી ત્યાં ખેતી કરવા તથા નિવાસ કરવા ગયા હતા તેમની વચ્ચે વહેંચી આપવાનું ઠરાવ્યું હતું.

પણ ખલીફાનું અસાધારણ જ્ઞાન, અને તેના સેનાપતિનું અપરિમિત ધૈર્ય મુસલમાનોને પારસી સાથે લડતાં અટકાવી શક્યાં નહિ. ઇરાની ખાદ-શાહ એન્ઝહજરદ પોતાનો કિમતી પ્રદેશ અને રાજધાની ખોઇ બેસવાથી ક્રોધે ભરાયો હતો. તેના તાબાના સત્તાધિશે અને લશ્કરે આરખો સાથે લડતાં હાર ખાધા પછી નવરા થઇને નાફરમાની આદરી હતી. આહવાજના સત્તાધિકારી હરમૂજન, મદિનાથી આવીને વસેલા આરખો ઉપર વારંવાર હારીને સંધિની અરજ કરતો વળી પાછો તક મળતાં સંધિનો બંગ કરવાને પણ ચૂકતો નહિ. !

આ સમયમાં ઇરાક પ્રદેશમાં બે નવાં નગરો વસાવ્યાં હતાં. શાટલ આખના કાંઠા ઉપર બસરા નગર વસાવવામાં આવ્યું એટલે ઉત્તર તરફના આરખો આ ઠેકાણે વસવા લાગ્યા. એટલાજ માટે આખરે ઓબેસ્લા બંદરના બદલામાં ઇરાકનું ફરિયાઇ બંદર બસરા ગણાવા લાગ્યું. યુક્તિસના પશ્ચિમ કિનારે હીરા નગરથી ૩ માઇલ દક્ષિણે કુશ નગરી વસાવવાથી ઇમીનાઇટ વંશના આરખો આ નગરમાં વસવા લાગ્યા. ઇરાનની રાજધાની માહાયન હવે ખરાબ હવાવાળું ગણાઇને ખાલી થવા લાગ્યું અને તેના બદલામાં કુશ સમૃદ્ધિશાળી થવા લાગ્યું. બેઉ નગરી ઉત્કૃષ્ટ રીતથી બાંધવામાં આવી હતી. વાંચનારને અમો અરજ કરીએ છીએ કે મુધારાની શીખરે ચડેલા જમાનાની આંખથી આરખોએ વસાવેલાં બે નગરોનું વર્ણન વાંચીને તે સમયના આરખોનાં જ્ઞાન માટે વાસ્તવિક આંકણી કરવી. પ્રત્યેક નગરમાં એક સમયોરસ ચોક મુકરર કરીને તેની બરાબર મધ્યમાં મસજીદ અને તેની બાજુમાં રાજમહેલ બનાવવામાં આવ્યો હતો. જાહેર રસ્તાઓ ધણીજ પોહોળા, અત્યંત સાફ અને બજારમાં સગવડતા માટે તથા લોકોના ઉપયોગ માટે જગો જગોએ બગીચા બનાવવામાં આવ્યા હતા.

આ પછી થોડાજ સમયમાં ધરાનવાસીઓના વારંવારના હુમલાથી આરબો અધિરા થઇ ગયા હતા. ધરાનના ઉત્તરના વિભાગમાં ધરાનના રાજ્યએ બહુ સંખ્યામાં લશ્કર એકઠું કર્યું હતું અને મુસલમાનો ઉપર ચડાઇ કરવાની તકની વાટ જોઇ રહ્યો હતો. આ બે કારણથી મસેપોટામીયાના આરબોએ બવિખની બયાનક આપત્તિને દૂર કરવાની ઇચ્છાથી ખલીફાની પાસે કેટલાક પ્રતિનિધિ મોકલ્યા. હજરત ઉમરે પ્રતિનિધિઓ પાસેથી જાણવા માહિતી કે, ધરાનીઓ વારંવાર વિદ્રોહી થાય છે તેનું કારણ શું? આવેલા પ્રતિનિધિઓમાં મુખ્યત્વે નામ માયાબ હતું. હજરતે માયાબને પૂછ્યું; “માયાબ, શુરમી લોકો વારંવાર પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરીને વિદ્રોહાયરણ કરે છે એટલા માટેજ મુસલમાનો તેના સાથે દુર્વ્યહાર ખરાબ રીતે વરતે છે કેમ વા?” પ્રતિનિધિએ જવાબ આપ્યો:—“તેમ નહિ સાહેબ, અમે તો તેના પ્રતી સત્યતાથી વર્તીએ છીએ.” ખલીફાએ ફરીથી પૂછ્યું:—“એમ હોય તો તેઓ વિદ્રોહી શા માટે બને છે? શું તેઓમાં એક માણસ પણ સારી યુદ્ધિનો નથી?” એટલે પ્રતિનિધિએ જવાબ આપ્યો “હે વિશ્વાસી ઇબ્રાહીમ નેતા! તમે અમને આપણા રાજ્યની હદ વધારવાનો નિષેધ કર્યો છે, ધરાનનું રાજ્ય તેમને હમેશાં અમારી વિરુદ્ધમાં વરતવાને ઉશ્કેરે છે બે રાજ્યોમાં એકને સખત રીતે હેઠા બેસાડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી બીજો શાંતિથી બેસી શકતો નથી. અમે તેઓના સાથે ખરાબ રીતથી વરતીએ છીએ માટે તેઓ વિદ્રોહાયરણ કરે છે. તેમ નથી, પણ ઉલટું અમારી તાબેદારી સ્વીકારવા પછી બીજા દિવસથીજ તેમને રાજ્ય અમારા સામે લડવાને તેમને દરરોજ ઉશ્કેર્યા કરે છે. જ્યાં સુધી તેના રાજ્યની હદ ઓળંગી તેના રાજ્યપર ચડાઇ કરીને રાજ્યને મદિના લાવવાની પરવાનગી અમને નહિ આપો, ત્યાં સુધી તેઓની હલકી ઇચ્છાઓની શાંતી થશે નહિ.”

હરમુજનને રાજ્યકેદી તરીકે મદિના લાવવા પછી તેણે ઇસ્લામ અપ્તીયાર કરેલો હતો, અને ધરાનના રાજ્યપર ચડાઇ કરવા માટે ખલીફાને વારંવાર વિનંતિ કરતો હતો. હજરત ઉમર સમજી શક્યા હતા કે મુસલમાનોને પોતાની હદ ઓળંગી પૂર્વ તરફ આગળ ન વધવા માટે જે ધોષણ પત્ર (નહરનામુ) અગાઉ કાઢાડ્યું હતું તે હવે પાછું ખેંચી લેવાની જરૂર છે. પોતાના રક્ષણના માટે ધરાનના રાજ્યને વિધ્વસ્ત કરી તેના રાજ્યની તમામ સત્તા ખુશ્તી લઇ રાજ્ય સંપૂર્ણ રીતે સ્વાધિન કરવું જોઇએ.

રેતીના રણના નિવાસી આરબો વગર હકે ધરાવના રાજમાં દાખલ થયા છે અને દેશના રાજને વગર કારણે રાજમાંથી કહાડી મૂકીને સમૃદ્ધિ શાળી મુલક બળપૂર્વક પચાવી પડ્યા છે. આનો ખદ્દો લેવા સાર નસીબની પરીક્ષા કરવા માટે જ્યારે ધરાવનો રાજ, પ્રજાના લોકોને જુસ્સા ભરેલા દેખાવે ઉશ્કેરવા લાગ્યો ત્યારે પ્રજાના લોકોએ આનંદની સાથે પોતાના રાજનો હુકમ માથે ચડાવીને મોટું લશ્કર એકઠું કરવા તૈયારી કરી. આ મોટી લડાઈ માટે એબ્દુલ્લાહ એવઝું મોટું લશ્કર એકઠું કરી શક્યો હતો કે પૂર્વે કોઈ પણ લડાઈમાં એટલું લશ્કર એકઠું થયું નહોતું.

ધરાવના રાજએ લડાઈની તૈયારી કરવાની વાતે મદિનાના લોકોને અત્યંત ઉત્તેજિત કરી મૂક્યા. ખલીફાએ સીમાના પ્રદેશમાં નવું લશ્કર મોકલ્યું. નોમાન નામનો એક જણ મુસલમાન સેનાપતિ દક્ષિણમાં ત્રિવ્રોહીઓની સાથેની લડાઈમાં રોકાયેલો હતો તેને આ વખતે મુખ્ય સેનાપતિ બનાવ્યો. એલખર્જ પર્વતની તળેટીમાં નેહાયાંદ નામની જગાએ લડાઈ શરૂ થઈ. ૨૧ હિજરી ઇ. સ. ૬૪૨ આ યુદ્ધથીજ એશિયાના ભાગ્યનું પરિવર્તન થયું હતું એટલા માટે આ વિજયને સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે. એવું કહેવાય છે કે, લડાઈના પહેલાં સેનાપતિ નોમાને ખુદા પાસે માંગણી કરી હતી કે હું પરવરદિગાર ! આ લડાઈમાં અમારી ફતેહ કર અને હું શાહાદત મેળવું. ધરાવનું લશ્કર મુસલમાનના લશ્કરથી ખરાબર હાથે હતું આટલું હોવા છતાં પણ દુસ્મનોના લશ્કરનો મોટો ભાગ મરાયો અને તેઓ હાર્યા. ધરાવના રાજએ એક જગમથી ખીજી જગાએ નાસવા માંડ્યું. આખરે કેટલાંક વરસ પછી તુરકસ્તાનના એક દૂરના ગામમાં ધરાવના અગાઉના રાજ દારાયુસ માફક પોતાનાજ લોકના હાથે મરાયો. આ પ્રમાણે ધરાવનું રાજ્ય મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યું. મેસેપોટામીયા પ્રમાણે, આ દેશમાં પણ ખેડુતોની વસ્તી સ્થાપન કરવાનું ખલીફાએ ફરમાવ્યું અને ધણી તરેહની સગવડ કરી આપી. જમીનદારોના જુલમમાંથી ખેડુતોને બચાવ્યા. તેઓનો કર નક્કી કરીને પાકો બંદોબસ્ત કર્યો. જુની પાણીની નહેરોને સાફ કરાવી અને કેટલીએક નવી ખોદાવી. જમીનદાર વર્ગ પાસે જે સંઘળી જમીન હતી તેને માટે ચોક્કસ કર ભરવાને ફરજ પાડી હતી. ફરેક લોકોને પોતપોતાની સ્વતંત્રતા આપી હતી અને મુસલમાનો તેમના ધર્મમાં કાંઈ પણ હાથ ન નાંખે તેવો સખત હુકમ ફરમાવ્યો હતો. જેઓએ પોતાના જૂના ધર્મને ન મૂકી દીધો તેઓને જિરિમસ (પ્રજા આશ્રિત વ્યક્તિ)

કહેવામાં આવતા. મુસલમાનો સધળો વખત લડાઈ માટે તૈયાર રહેતા અને સૌ કોઈ લડાઈ કરવાને બંધાયેલા હતા. માટે ખેતીની ઉપજમાંથી દશમે ભાગ લડાઈનો કર દેવો પડતો હતો. પારકો ધર્મ પાળનારાઓને યુદ્ધ કરવા જવું પડતું નહોતું માટે તેઓને કાંઈક વધારે કર આપવો પડતો, અગર ટાંધ એમ કહેશે કે આ પ્રમાણે અનેક તરેહના પ્રલોભનો ખતાવીનેજ મુસલમાનો પરધર્મિઓને પોતાના ધર્મમાં લાવ્યા હતા, પણ મુસલમાન અને પરધર્મિઓમાં આ સામાન્ય પાર્યક્ય સિવાય બીજું કોઈપણ જાતનું લેશ માત્ર પણ પ્રલોભન નહોતું. વર્તમાન સમયની કેટલીએક સંખ્યજાતિ, પરધર્મિઓને પોતાના ધર્મમાં લાવવા માટે તેઓના ઉપર જે પ્રકારનો જુલુમ કરીને તેઓને પોતાના ધર્મમાં આવવાની શરજ પાડે છે તેવી રીતે આગળ મુસલમાનોએ કદિ કંઈ નહોતું. લોકો ઇસ્લામના મધુર અને ન્યાયપૂર્વકના ઉપદેશને શ્રવણ કરતાં વાંતજ ટોળે ટોળાં મળીને પાક ઇસ્લામ ધર્મ ગૃહણ કરતા હતા. આ સધળા નવા થયેલા ઇરાની મુસલમાનો અને મદીનાથી ખેતીના માટે વસાવેલા આરખોની વચમાં લગ્નનો સંબંધ થવા માંડ્યો તેથી તેઓ સાથે આરખોનો બ્રાતૃભાવ બંધાવા લાગ્યો અને તેઓ માંહેના કોઈ ગૌરવજનક કામ કરીને પ્રસિદ્ધિ મેળવતા, તેઓને સ્ટેટ તરફથી અમુક પેનશન આપવામાં આવતું હતું. દીગવિજયી અલેક્ઝાંડરના મેસીડોન રાજ્યમાં પાદરીઓ જે પ્રકારે લોકોની અંદર અંદરના ઝગડાનું મુખ્ય કારણ હતા, તે આ નવા જીતેલા રાજ્યમાં પણ તેવા ઉપદેશકો અનેક દિવસ સુધી અશાંતી ફેલાવતા હતા. જે સધળા લોકોએ પોતાનો ધર્મ છોડ્યો નહોતો, તેઓને ઉપદેશકો મુસલમાનો સામે રાજ્યદ્રોહ કરવા માટે હમેશાં ઉત્કેરતા. આ સધળો અંતર દ્રોહ દમન કરતાં બેઉ પક્ષનાં બહુ માણસો માર્યા ગયાં હતાં. અખ્ખાસી ખલીફાઓની જ્ઞાનયુક્ત અને પ્રજારંજનની રાજનીતિ, અને ઇસ્લામના સાવબૌમ વિસ્તાર દ્વારાએજ કાળક્રમે આ સધળો અંતરદ્રોહ શમીત થયો હતો.

હજરત અબુબકર સિદ્દીકને ખીલાફત મળવા પછી શક્ત થોડાજ દિવસે, આરખો અને રોમનો વચ્ચે સમરાનજ સળગી ઉઠ્યો હતો. તે વખતે મેસે-પોટામીયા અને કાલદિયાના પશ્ચિમનો સધળો પ્રદેશ, રોમના રાજ્યના તાબામાં હતો. ઇસક પ્રદેશની માદ્રક, પાલેસ્ટાઇન અને સિરીયામાં પણ આરખો જમ વસ્યા હતા. અને સિરિયાની મરૂબૂમિમાં, ભટકતા આરખો શ્યા કરતા, એટલા માટે આ સધળો પ્રદેશ રોમના રાજ્યના કબજામાં હોવા જતાં રહેવાશીઓ પ્રકૃતિ અનુસારે ખરી રીતે કહીએ તો ઇસ્લામના પ્રજન-

સત્તાક રાજ્યના તાબામાં આવી પડ્યા હતા. ઇસ્લામના ફૂતનું ખૂન કરવાથી સેનાપતિ ઓસમાએ સિરિયા દેશ ઉપર ચઢાઇ કરી હતી તેથી સિરીયાના સધળા લોકો ઉસ્કેરાઇ ગયા હતા. બરાબર આજ વખતે રામન લોકોએ બાલકા નામે એક જગાએ અસંખ્ય માણસોનું લશ્કર તૈયાર રાખ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૪૮માં શીખ લોકોની બીકથી ડરીને હિંદુસ્તાનના બ્રિટિશ ગવર્ન-મેન્ટે તેઓનું ઇમન કરવા માટે જેમ પ્રજ્ઞાલી અવલંબન કરી હતી તેમ આ ક્ષેત્રે રામન લોકને સિરિયામાંથી હાંકી કાઢાડીને ત્યાંના રહેવાશીઓને સ્વદેશે લાવવા સિવાય ખલીફાના હાથમાં બીજો સારો ઉપાય હતો નહિ. ઇસ્લામી રાજ્યના સ્વાર્થને માટે ખલીફાને માથે આ રસ્તો લેવાની ફરજ આવી પડી હતી. તેણે મોટા ઉત્સાહથી લશ્કર એકઠું કરવા માંડ્યું. યોદ્ધાઓ જુદાં જુદાં યુદ્ધ ક્ષેત્રોમાંથી મદિનામાં એકઠા થતાં વાંતજ તેમને બહુ ત્વરાથી ઉત્તર તરફ મોકલવા માંડ્યા. આ નવીન લડાઇનું સ્વરૂપ જોવા પહેલાં જે જગાએ આ લડાઇ થઇ હતી તેની ઓળખાણ આપવી વધારે જરૂરી છે. કારમેલ પહાડથી ગ્યાલીલીના સાગરની ઉત્તરના પ્રાંત સુધી જે એક સિધી લીટી દોરી શકાય તે આરબ ભૂગોળ લખનારાના મત પ્રમાણે એ લીટીના દક્ષિણ ભાગનેજ પાલેસ્ટાઇન કહેવા જોઇએ. આ વિભાગ પૂર્વે જેડન નદીથી લઇને પશ્ચિમે ભૂમધ્ય સાગર સુધી ફેલાયેલો હતો. આ જગાએ રામન લોકોના અધિકારમાં મજબૂત કિલ્લાએ કરીને સુરક્ષિત ટુટલાંએક શહેરો મળી શકે છે. તેમાં ભૂમધ્યસાગરના કાંઠે કેહસારીયા અને તેના કાંઠાથી થોડે છેટે આસકેલન, ગાળ, નફા, અને મધ્ય રથજે જેરિકા, અને જેરસાલમ શહેરો હતાં. જેગાખ અથવા પ્રાચીન પેટ્રોપોલીસ અને મરસાગરથી દક્ષિણ પ્રાંતથી લાલસમુદ્રના ઉત્તર પ્રાંત સુધીનો વિસ્તૃત વિભાગ પેલેસ્ટાઇનના શાસન તળે હતો. કારમેલ પહાડથી લઇને ટાઇગ્રિસ સહ પર્વત પહેલાં જે લીટી દોરવાની વાત આપણે કહી ગયા એ લીટીના ઉત્તર તરફના વિભાગને જેડન પ્રદેશ કહે છે. આ પ્રદેશની અંદર કિલ્લાએ કરીને સુરક્ષિત એવાં જે શહેરો છે. એકર અને ટેયર, પાલેસ્ટાઇનની ઉત્તરમાં લીલી લીલોતરીથી તર થયેલો, મીકા પાણીથી ભરપુર અને સ્વાદીષ્ટ ફળફૂલ ઉત્પન્ન થાય તેવો નયન પ્રીતિકર સિરીયાદેશ આવેલો છે. રામન લોકો આને સિરીયા કહે છે અને આરબો આને બાર-આસ-શામ અથવા સંક્ષેપે શામદેશ કહે છે. આ પ્રદેશમાં રામનોના તાબામાં હમાસ્, હેમસ, અલેપ્પો, અને આસ્તીયક, વગેરે કીલ્લાવાળાં શહેરો છે. જેડન ઉપત્યકાની પૂર્વમાં અને ટાઇગ્રિસ સહની દક્ષિણે હરાણમાલબૂમિ આવેલી છે. હજરત અબુબકર સિદ્દિકે સીરીયા

દેશમાં પ્રથમ જે લશ્કર મોકલ્યું હતું તે બહુ નુકશાન ખમીને પાછું આવ્યું હતું. તેઓ આથી નિરૂસાહી નહોતા થયા પણ બહુ ઉત્સાહપૂર્વક લશ્કર એકઠું કરવા લાગ્યા હતા. પછી જે નવું લશ્કર લડાઇના મેદાનમાં મોકલવામાં આવ્યું હતું. તેને ચાર જુદી જુદી જગોએ લડાઇ કરવા સાર ચાર જુદા જુદા સેનાપતિના તાબામાં ચાર ભાગમાં વહેંચી નાંખવામાં આવ્યું હતું. હેમસ નગરના તરફ જે લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું હતું તેનો સરદાર અબુઓબેદા નામે હતો તે સરદાર બહુ શાંત અને ઇયાળુ હતો. તેણે જખીયા નામની જગોએ છાવણી રાખવાનું ઠરાવ્યું. આ લશ્કરમાં મદીનાના ભોકો બહુ હતા અને કેટલાએક તો હજરત રસુલે ખુદા (સ.અ.વ.)ના સંઘાતીઓ હતા. પાલેસ્તાઇન તરફ જે લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું હતું તેમાં અલઆસનો પુત્ર આમર, તેનો સેનાપતિ હતો. તેણે જેમ એક બાળુએ મિસર જીતવા માટે વિજય મેળવ્યો હતો તેમ બીજી બાળુએ હજરત અલીની સાથે વિશ્વાસઘાત કરવાથી કલંકીત થયો હતો. દુમાસ્કસ તરફ જે લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું હતું તેમાં ઇસ્લામના પ્રાચિન શત્રુ આબુ સુફિયાનનો પુત્ર યજુદ તેનો સેનાપતિ હતો.

મક્કા જતાયા પહેલાં ત્યાંના જે જે પ્રસિદ્ધ પુરખોએ હજરત પેગમ્બર (સ.અ.વ.)ની વિરુદ્ધમાં લડાઇ કરી હતી. તેના તેજ પ્રસિદ્ધ પુરખો, તેહામાના આરબો અને ખીજ સાધારણ મક્કાવાસીઓ, સેનાપતિ યજુદની સરદારી નિચેના લશ્કરમાં હતા. સિરીયા જીતવાથી, ત્યાંની મુલ્યવાન લૂટાએલી મિલકતના લોભની લાલચથી આકર્ષાઇને આ સઘળા મોટા મોટા પુરખો વોલંટીયર તરીકે લડવા આવ્યા હતા. અનેક દિવસ થયાં મક્કા અને તેહામાના આરબો મદિનાના આરબો સાથે બપાનક શત્રુતા રાખતા હતા, અને આ શત્રુતાનું ફળ બવિખ્યમાં પ્રત્યક્ષ જોયું હતું. ચોથા ભાગનું લશ્કર સેનાપતિ સોરાબહિલની સરદારી તળે જોર્ડન પ્રદેશમાં મોકલ્યું હતું. જે આબુસુફિઆનના ખીજ પુત્ર માવિયાએ ઉત્તરકાળે દુમાસ્કસની ખીલાફત લીધી હતી, હમણાં તેજ માવીયાની સરદારી નીચે એક સહાયકારી લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું હતું. અલઆસના પુત્ર આમરે પાલેસ્તાઇનના નિચેના વિભાગમાં જઇને ગાજ અને જેરુસાલમ ઉપર ઘેરો ઘાલવાનું ઠરાવ્યું અને સેનાપતી આબુઓબેદા, સોરાબહિલ અને યજુદના તાબાનાં ત્રણ વિભાગનાં લશ્કરો પદ્ધતિસર એ પ્રમાણે આગળ વધતાં હતાં કે જરૂર પડતાં તેઓ પરસ્પરને મદદ કરી શકે. હમણાં તેઓ બસરા, દુમાસ્કસ અને ટાઇબેરીયા ઉપર ઘેરો ઘાલવાને આગળ ધર્યા પણ તેઓના તાબાના

લશ્કરની સંખ્યા ૩૫ હજારથી વધારે નહોતી. જે પ્રખળ પરાક્રમવાળી રા-
મન શક્તિની સામે તેઓ લડવાને જતા હતા, તેઓના અસંખ્ય માણ-
સોના મુકાબલામાં આ નાતું સરખું લશ્કર કાંઇપણ વિશાલ વગરનું ગ-
ણવાનું લાગ્યું. કાન્સ્ટાન્ટીનોપલના રોમન રાજ્યના તાબાનાં કેટલાંએક યુ-
રોપીયન રાજ્ય સ્વતંત્ર અને જુદાં થઇ જવા છતાં, આ સમયમાં રોમન
રાજ્યનો એટલો બહોળો વિસ્તાર હતો કે તેજ માત્ર એક વિશાળ સામ્રા-
જ્ય તરીકે ઓળખાતું હતું. આ સામ્રાજ્યનું ઐશ્વર્ય, સૈન્ય સંખ્યા, અને
લડાઇને લગતી સામગ્રી એ સમયમાં અતુલ હતી એમ કહીએ તો અતિ-
શયોકિત કરેલી ન કહેવાય. સધળો એશિયા માઇનર, સિરિયા, પેલેસ્ટાઇન
મિસર, અને મિસરના પશ્ચિમ પ્રાંતથી માંડીને આટલાંટીક માહાસાગર સુધી
સધળો પ્રદેશ આ કાન્સ્ટાન્ટીનોપલના રોમન સામ્રાજ્યના તાબામાં હતો. એ-
ઓમાં સિરીયા, ઝનોસિયા, અને પેલેસ્ટાઇન સામુદ્રિક બંદરના માટે પ્ર-
ખ્યાત હતાં. મિસરમાં બહુ પ્રમાણમાં અનાજ ઉત્પન્ન થતું એટલા માટે તે
આસપાસના પ્રદેશમાં અનાજના બંડાર તરીકે પ્રખ્યાત થયેલું હતું અને
મિસરની પશ્ચિમે સમૃદ્ધિશાળી પ્રાચિન સામ્રીન અને કાર્યજ રાજ્ય વિ-
દ્યમાન હતાં.

આરબ લડાયકોને હાંકી કાઢવા માટે રોમનો બાદશાહ હિરે કિલ-
યાસ પોતે હેમસ નગરે આવ્યો હતો. આરબ સેનાપતિઓને દુર કરવા
સાથે તેણે જુદાં જુદાં ચાર લશ્કર રવાના કર્યાં, જ્યારે મુસલમાનોએ રો-
મના બાદશાહની લશ્કર રવાના કરવાની રીત સાંભળી ત્યારે પરસ્પર એક
મત થઇને એ નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે સધળા આરબ લશ્કરને એકજ જ-
ગાએ રાખવું. તે પ્રમાણે ઈ. સ. ૬૩૪ એપ્રિલ માસમાં યારમાક નદીની
પાસે જલાન નામની જગાએ ચારે મુસ્લીમ સરદારોના લશ્કરને એકત્ર ક-
રવામાં આવ્યાં. એ જોઇને રોમન લોકોએ પણ પોતાના લશ્કરને એક
કર્યું. યારમાક એક અપ્રસિદ્ધ નદી હતી. એ, હરણની ઉંચી ભૂમિમાંથી નિ-
કળીને, ટાઇબેરિયસ હદની કેટલાએક માઇલ દક્ષિણે જોડેન નદીમાં પડે છે.
આ સંઘીર્યળથી ૩૦ માઇલ મુળ તરફ યારમાક નદીની ઉત્તરમાં અર્ધ
વૃતાકાર પર્વતથી વીટળાએલ એક વિશાળ સમતળ ક્ષેત્ર છે. આ જગ્યા
બહુ માણસના લશ્કર માટે છાવણીનું યોગ્ય સ્થાન હતું. યારમાક નદીના
કાંઠાના બાગમાં પથરા બહુ હતા, અને કિનારા નદિના તળીયાની સપાટીથી
બહુ ઉંચા હતા. આ પર્વતથી વિંટાએલા લુખંડની સનમુખ એ ટેકરી-

ઓની વચેનો એકજ માર્ગ હતો અને ફક્ત આ એકજ રસ્તાદ્વારા આંદરના સમતળ વિશાળ મેદાનમાં પેસી શકાતું હતું. આ જગાનું નામ વાયા-કુસા હતું. મુસલમાનોના ઇતિહાસમાં આ જગા વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. આ જગા ચારે બાજુએ પર્વતોથી સુરક્ષિત જાણીને રોમન લોકો આને કુદરતી રીતે લડાઈની જગો તરીકે ગણતા હતા અને રોમન લશ્કરે આરખોના લશ્કરનો કાંઈપણ વિચાર કરવા વગર આ જગામાં પ્રવેશ કર્યો હતો. આ ઘટનાથી આરખો શત્રુઓની મતલબ સમજવાને સમર્થ થયા હતા એટલે એકદમ પુરતી ત્વરાથી પારમાક નદી ઓળંગીને તેની ઉત્તર દિશાએ પર્વતની ટેકરી પાસેની એક ઉંચ જમીન ઉપર છાવણી નાંખી, તેઓ એવા વિચારથી તૈયાર હતા કે રોમન લશ્કર જેવું સમતલ ક્ષેત્રમાંથી બહાર નિકળે કે તરત તેના પર હુમલો કરવો.

ઇતિહાસનું પુસ્તક લક્ષ્યપૂર્વક વાંચતાં બૂગોળનું જ્ઞાન બરાબર હોય તોજ વાંચન રસમય થઇ પડે છે. આ જગોએ વાંચનારા સારી પેઠે સમજ્યા હશે કે રોમન લશ્કરે પોતાના માટે છાવણીની જે જગા પસંદ કરી હતી તે જગા ચારે બાજુએ પર્વત અને નદીના કીનારાથી વિંટાએલી હતી. જે ટેકરીઓની વચ્ચેનો ફક્ત એકજ સાંકડો રસ્તો તેમાંથી બહાર નિકળવાનો હતો અને આ સાંકડા રસ્તા ઉપરની એક ટેકરી ઉપર આરખોએ પોતાની છાવણી નાંખી હતી. જેહનું લશ્કર સન્મુખ વર્તિ જે માસ સુધી રહ્યું. આખરે આ પ્રમાણે ફેગટ વખત ગુમાવવો નાપસંદ કરી ખલીફાએ વાલીદના પુત્ર ખાલેદને કાલદયાથી સિરીયા મોકલ્યો. રોમનો આ સમાચાર જાણે તે પહેલાં તો ખાલેદ મુસલમાનોના લશ્કરને મળી ગયો. આ વખતે રોમન શહેનશાહ હિરોકિલયસના ૨ લાખ ૪૦ હજાર માણસોના લશ્કર સામે આરખોનું ૪૦ હજાર માણસોનું લશ્કર હતું છતાં રોમનોનો ઉત્સાહ બાંગી પડ્યો હતો. કારણકે તેઓની રચીતિ અત્યારે કંદીના જેવી હતી જેટલીવાર બહાર નિકળવાનો પ્રયત્ન કીધો તેટલીવાર માર ખાઇને છાવણીમાં પાછું હટવું પડ્યું હતું. આખરે જમાદીઉરસાનીની આખર તારીખે ૩૦ મી ઓગષ્ટ ૬૩૦ ના પ્રાતઃકાળે પાદરીઓદ્વારા ઉત્સાહિત થઇને રોમનો મુસલમાનો સામે લઢવાને બહાર નિકળ્યા. આ બચકર મનુષ્યસંહારક સંગ્રામ પારમાક યુદ્ધ નામે પ્રસિદ્ધ છે. રોમનોનું બહુ લશ્કર મરાયું અને તેનો સંપૂર્ણ રીતે પરાજય થયો. બાકી રહેલા લશ્કરનો મોટો ભાગ નદીમાં પડીને મરી ગયો. આ પ્રમાણે દક્ષિણ સિરીયાનો સધળો મુલક આરખોના હાથમાં આવ્યો.

યારમાઠ યુદ્ધના વખતે હજરત અબુબકર સિદ્દિક વધત યધ ગયા હતા. લડાઇ શરૂ થવા પહેલાં તેમની વશતના ખખર માત્ર એક સેનાપતિને પડ્યા હતા પણ જ્યાં સુધી તેઓ યુદ્ધમાં વિજય ન મેળવી શકે, ત્યાં સુધી મુખ્ય સેનાપતિ ખાલિદે આ વાત જાહેર થવા દીધી નહોતી. હજરત ઉમર સેનાધ્યક્ષ ખાલેદની દુઃસાહસિકતા પસંદ કરતા નહોતા તેથી તેના બદલામાં મુખ્ય સેનાપતિ તરીકે ખાલેદ શુદ્ધિશાળી અબુવાલેદને ઠરાવ્યો હતો. ખાલેદ અબુ ઓબેદના તાબામાં રહી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો અને સીરીયાનાં તમામ શહેરો એક પછી એક મુસલમાનોને હસ્તગત થવા લાગ્યાં. હમાસ્કસ, હેમસ, હાસા, કિનિસરિન, અલેપ્પો અને અન્યાન્ય પ્રસિદ્ધ નગર સેનાપતિ અબુઓબેદાએ જીત્યાં હતાં. આખરે તે પૂર્વે રોમ રાજ્યની રાજધાની કોન્સ્ટેન્ટીનોપલના જેવી પરાક્રમી આન્તીયેક નગરે ઉપસ્થિત થયો. આ નગર મજબુત કિલ્લાદારા સુરક્ષિત હતું અને અન્યાન્ય સ્થાનમાંથી નાશી આવેલા માણસો આ સ્થાને આશ્રય ગ્રહણ કરતા તેથી એની શક્તિ સમૃદ્ધિ, વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ હતી. મોજ મજ ભોગવનારા નગર વતનીયો સર્વદા આમોદ પ્રમોદે પડ્યા રહેતા, તેથી દુર્બળ થઇ ગયા હતા, તો પણ તેઓ છેક નિર્બળ થઇ ગયા નહોતા. નગરની બહાર એક સામાન્ય લડાઇમાં મુસલમાનો જીત્યા એટલે નગરવાસીઓ એટલાબધા ગભરાયા કે કેટલાક દિવસ બચાવ કરવા પછી આખરે તાબે થવાની ફરજ પડી. એ પ્રકારે ઉત્તર સિરિયાનો ધણો ખરો ભાગ અબુઓબેદાને હસ્તગત થયો. ખીજા બાજુએ પાલેસ્ટાઇનમાં અલઆક્સનો પુત્ર આમર પણ નવરો ખેસી રહ્યો નહોતો. રૂશિઆનો શાસન કરતા આરટાખીન હતો તેણે આ મુલુકના રક્ષણ માટે મોટું લશ્કર એકઠું કરીને તેમને જેરસાલમ, ગાઝા, રામલેહ, વગેરે જુદી જુદી જગાએ વેંચી નાંખ્યું હતું. ખીજા બાજુએ સેનાપતિ આમર, પોતાના લશ્કર સાથે આજનાદીન, નામના સ્થળમાં પડ્યો હતો. આ, આજનાદીન ગામ, જેરસાલેમની પૂર્વમાં અને રામલેહ તથા ખૈતજીનીન એ બે નગરની વચ્ચે આવેલું છે. આરમ સેનાપતિ જેરસાલેમ, ગાઝા, રામલેહ અને કેઇસારીયાના રક્ષણ માટે જુદું જુદું લશ્કર રાખીને તરતજ આતરાખીન, જીતવાને દોડ્યો. આજનાદીન, નામના સ્થળે પણ યારમાઠની માફક બચકર લડાઇ થઇ. રોમનો સંપૂર્ણ રીતે હારીને લશ્કર સેનાપતિ સહિત નાસી ગયું. આ લડાઇના પરિણામેજ જાફા, અને નેબ્લુસ, નામના બે શહેરો મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યાં અને આસકેલન, ગાઝા, શમલેહ, એકર, ખૈરાત, સિદન, લેવડિસિયા, આપામિયા અને ગમુલા, એ શહેરોએ વગર લડાઇએ આરખોની તાબેદારી

કબુલ કીધી. ફક્ત જેરસાલમ, રોમન લશ્કરથી સુરક્ષિત હોવાથી કેટલાક દિવસ સુધી તાબામાં ન આવ્યું. કેટલોક સમય બચાવ કરવા પછી ત્યાંના મુખ્ય પોપે (ધર્માધ્યક્ષે) સંધિ કરવાની અરજ કરી પણ ખલીફા પોતે જ્યાં સુધી ન આવે ત્યાં સુધી ખીજના હાથમાં શહેર સોંપવા કબુલ ન થયા. હજરત ઉમર ફારુકે ધર્માચાર્યની આ માગણી કબુલ રાખી. અને હજરત પોતે કાંઈ પણ લશ્કર કે કોઈ પણ સંગી વગર એકલા કાંઈ પણ ડોળ, ધામધુમ કે આડંબર વગર શહેરમાં દાખલ થયા અને જેરસાલેમથી આવેલા પ્રતિનિધિ સાથે તેમની મુલાકાત થઈ. જે રોમન લોકો પોતાના તાબાની જમીનનો કર આપવા કબુલ થાય તો તેમને સ્વતંત્ર રીતે પોતાનું ધર્મકાર્ય કરવા દેવામાં આવશે અને પાદરીઓને તેમના ગીરજા વગેરે પાછું મળશે. આ પ્રમાણે હજરતે હુકમ ફરમાવ્યો. તે પછી હજરત ઉમર પ્રતિનિધિની સાથે જેરસાલેમ તરફ અગ્રેસર થયા. જેરસાલમમાં ખ્રીસ્તી ધર્મગુરુ સફરોનીયાસ હતો, તેણે હજરત ઉમરને માન સહિત આવકાર આપ્યો. આ નગરીની પ્રાચિનતા સંબંધી વાતચીત કરતાં કરતાં મુસલમાન અને ખ્રિસ્તિ નેતાઓએ એક સાથે પવિત્ર નગરીમાં પ્રવેશ કીધો એટલે તુરત નમાજનો વખત થયો. હજરત ઉમર જેરસાલેમના ગીરજામાં નમાજ પડવાને નાકબુલ થયા, અને કોન્ટ્રાનટાઇન ગીરજામાં નમાજ ગુજરી. આતું કારણ પૂછતાં, ખ્રીસ્તી ધર્માચાર્યને કહ્યું કે, “ જે હું એજ ગીરજામાં નમાજ પડત તો બિવિધમાં મુસલમાનો તમારી સાથેના સંધીના કાલકરારો તોડીને માહાર અનુકરણ કરીને આ ગીરજામાં નમાજ પડત. ” રામલેહથી આવેલા પ્રતિનિધિઓએ પણ આ પ્રમાણે સંધીના કાલકરારો કર્યા. સામારીટનના યાહુદીઓએ લગાઇના વખતે મુસલમાનોને મદદ કરી હતી તેટલા માટે ફક્ત તેમનેજ કાંઈ પણ કર લીધા વગર પોતાની સંપત્તિ સ્વતંત્ર રીતે ભોગવવા દીધી. માવી-માના પુત્રના વખતમાં આ યાહુદિઓનો હક ખેંચી લેવામાં આવ્યો હતો.

આરમીનીયાની કુર્દિજાતીએ, મેસેપોટામીયામાં લૂંટ ચલાવેલી તેથી તે જગાએ લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું એટલે તેઓ સંપૂર્ણ રીતે તાબે થયા. વળી ૪૧૧થી રોમન લોકોએ શત્રુતા શરૂ કરવા માંડી. ઇ. સ. ૬૩૮ ના વસંત કાળની શરૂઆતમાં હિરોકલીયસે પુર્વ તરફનાં સ્વતંત્ર રાજ્યોની મદદથી મોટું લશ્કર એકઠું કર્યું હતું. આ પહેલાં જે સધળાં નગરો મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યાં હતાં તેઓએ પણ ખાદશાહ હિરોકલીયસનો પક્ષ કર્યો એટલુંજ નહિ પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારા આરબો પણ આ

લોકો સાથે મળી ગયા. સમુદ્ર રસ્તે મિસરમાંથી એક લશ્કર આવ્યું અને ઉત્તર પાલેસ્ટાઈન ફરીથી તાબે કરી લીધું. આ પ્રમાણે આરબો આરે ખાબુથી આપત્તિમાં આવી પડ્યા હતા પણ જેતું નહીં હમન થઈ શકે તેવું સાહસ, પ્રયત્ન વેગ, લશ્કરની વ્યુહ રચનાની સંપૂર્ણ કુશળતા અને અચળ ધર્મ વિશ્વાસ, આ સઘળા સહયુજોએ તેમને અમુલ્ય સહાય કરી. જો કે અનેક જગોએ એક એક આરબ ને વીશ વીશ રોમનો સામે લડ્યું પડ્યું હતું તોપણ તેઓ દુશ્મનોના લશ્કરને બેદી નાંખીને પોતે શતેશ મેળવવાને શક્તિવાન થયા હતા. હિરોકિલીયસનો પુત્ર હારીને ઉભી પૂંછડીએ નાઠ્યો, અને બહુ મહેનતે પ્રાણ બચાવી શક્યો. સીરીયા દેશ ૧-રીથી મુસલમાનોને તાબે થયો. ઉત્તર સિરિયામાં 'કેકસિરીયા' નામનું એક જ શહેર રોમનોના તાબામાં રહ્યું. આ શહેર ફરિયાના કિનારા ઉપર હતું અને સમુદ્ર રસ્તે વારંવાર મિસરની મદદ મળ્યા કરતી હતી તેથી કેટલોક સમય મુસલમાનો સામે ઉભું રહેવાને શક્તિવાન થયું હતું પણ સમ્રાટ હિરોકિલીયસનો પુત્ર કન્સ્ટાનટાઇન નાસી જવાના ખબર મળતાં આ નગરના રક્ષકોનો ઉત્સાહ ભંગ થઈ ગયો. જો કેકસિરિયાના લોકો આરબોના તાબે થશે તો તેમની સાથે બલાઈથી વરતવામાં આવશે આ પ્રમાણે જાહેરનામું કાઢવાથી નગરના તમામ લોકોએ મુસલમાનોની તાબેદારી કબુલ કરી હતી. હવે સિરિયાના વિજયનું કામ સમાપ્ત થયું.

પંપે મેસીડોનીયાના છેલ્લા રાજાને સિંહાસન ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવાના સમયથી સાતસો વરસ પછી સિરિયા દેશ ખલીફા હજરત ઉમરના તાબામાં આવ્યો. રોમનોએ છેલ્લીવાર હારીને રાજ્યલાભની આશા મૂકી દીધી છતાં તેઓ વારંવાર મુસલમાની રાજ્યો ઉપર હુમલા કરતા. તેઓએ આરબોથી છોટું રહેવાની મતલબથી એશિયાના પ્રાંત દેશે બેક જતોની વચ્ચે એક ખીજથી નહિં બોળંગી જવાય તેવું કૃત્રિમ મેદાન પોતાના અધિકારવાળા જમીનમાં બનાવ્યું. આ જમીનમાં જે જે શહેરો હતાં તેનો નાશ કરી અંદરના કિલ્લાઓને તોડી નાંખ્યા અને જે મનુષ્યોની વસ્તી હતી તેને બળાત્કારથી ઉત્તરમાં નસાડી મૂકી. આ કામ આરબોથી પણ થઈ શકવાનો કેટલેક અંશે સંભવ હતો કારણ કે હજુ સુધી તેઓ સભ્યતાની ટોચ ઉપર પહોંચ્યા નહોતા પણ સભ્યતાનું અભિમાન રાખનારા રોમનોદ્વારા આ કામ થવાથી તેઓની સંપૂર્ણ અસભ્યતા અને જંગલીપણું જગતમાં જોવાઈ ગયું છે. આ પ્રકારની નીચતાથી કાંઈ શાળા આવ્યું નહિં કારણ કે બાહાદુર સેનાપતિ આયાજ ઉત્તર સિરિયાના લશ્કરનો સેનાપતિ થયો

અને તોરસ પર્વત ઓળંગીને સીલીસીઆ પ્રદેશ તેણે તાબે કરી લીધો અને તેની રાજધાની ટેરસાસ જીતી લીધું એટલુંજ નહિ પણ કાળા સમુદ્રના કિનારા સુધી તેણે મુસલમાનોનો વિસ્તાર વધારી મૂક્યો. જેમ ને-પોલીમનનું નામ માત્ર સાંભળતા યુરોપના સઘળા રાજાઓ ચમકી જતા હતા તેમ આયાજનું નામ સાંભળીને, એશિયા માધનરના રોમનો ચમકી જતા હતા આ વખતે આરબોએ પોતાનો અત્યંત ઉત્સાહ બતાવીને, લડાઇમાં વહાણો ખનાવવા તરફ પોતાનું લક્ષ દોડાવ્યું અને થોડાજ સમયમાં દરિઆઇ લડાઇમાં પોતાની શક્તિ બતાવી આપવાને શક્તિવાન થયા. રોમન લડાયક વાહાણોને નસાડી મૂકીને ગ્રીકના તાબાના ઇજીપ્તન સમુદ્રની અંદરના ખેટા જીતી લીધા. રોમનોના તાબાના મિસરના લોકો જળરસ્તે વારંવાર સિરિયા ઉપર ચડી આવતા, આથી ખલીફાએ ગુસ્સે થઇને અનેક વિચાર કરવા પછી ઉત્તર આફ્રિકા જીતી લેવા હુકમ ફરમાવ્યો. અલ-આસના પુત્ર આમરે માત્ર ચાર હજાર માણસોના લશ્કરથી ત્રણ અઠવાડી-આમાં આફ્રિકાને પાછળનટાઇત અધિકાર તાબે કરી લીધો.

રોમનો મિસરના જુદા જુદા મુલકમાંથી પલાયન કરીને આલેક્ઝાન્ડરીઆમાં ગયા. કેટલોક સમય ઘેરો ઘાલીને અંતે તે નગર પણ આરબોએ જીતી લીધું. દક્ષિણે આબીસીનીયા અને પશ્ચિમે સાઇબીરીયા સુધી સઘળો મિસર દેશ આરબોના તાબામાં આવ્યો. આ દેશ જીતી લેતાં વાંતજ બીજા દેશોની માફક અહિં પણ ખેતીની ઉત્પત્તિના માટે અનેક તરેહના ઉપાયો લેવાયા. ખેડુતોને કંઈપણ કર લીધા વગર જમીન સોંપવામાં આવી. પુરાતનીક પાણીની નહેરો, સુધારો નહિ હોવાથી ઉપયોગ વગરની થઇ પડી હતી તેનો સુધારો કરાવી પાણી કામમાં લઇ શકાય તેવી હાલતમાં નહેરોને મૂકી દીધી.

મિસરના ખ્રિસ્તિઓને કપ્ટસ કહેતા હતા. તેઓ મેલયાઇટ સંપ્રદાયના હતા. આ ક્રિશ્ચિયન સંપ્રદાય મુસલમાનો સાથે મોહાબત રાખતો હતો એટલે તેઓની સાથે મુસલમાનો બલાઇથી વર્તવા લાગ્યા. સ્થાઇ અને પરિમિત કરોનો નિયમ ઠરાવી જકાતનો દર ઓછો કરવાથી વેપારની ઉન્નતિ થઇ હતી ૬૪૫ માં રોમન લોકોએ, ૪૨ીથી આલેક્ઝાન્ડરીઆ કબજે કરી લીધું. આશરે એક વરસ લડાઇ ચાલવા પછી આરબો તેમને નસાડી મૂકવાને સમર્થ થયા. આલેક્ઝાન્ડરીઆની વિશ્વવિખ્યાત લાયબ્રેરી, ખલીફા ઉમ્મર જેવા ન્યાયપરાયણ-સદાશય, વિચિત્રાણ મુદ્દીશાળા અને ઉદાર પ્રકૃતિશાળી

શાસનકર્તા સળગાવી મૂકીને વિશ્વનિંદીત જંગલીપણાનું કામ કરે એ તદ્દન અસંભવિત છે; તો પણ રોમનો આ તહોમત આરખો ઉપર મૂકે છે, પણ આ પ્રમાણુ યોગ્ય છે કે, જ્યારે જુલીયસ સીઝરે આ નગર ઉપર ચડાઇ કરી હતી ત્યારે આ લાયબ્રેરીનાં ઘણાં પુસ્તકોનો નાશ કર્યો હતો અને બાકીનાં પુસ્તકોનો ઇસ્વી સનના ચોથા સૈકામાં થીયોડોસીસના રાજ સમયમાં નાશ કર્યો હતો. આ રાજ એક ધર્મોધ પુરૂષ હતો એટલે મૂર્તિપૂજકોના હાથે લખાયેલાં પુસ્તકોનો તિરસ્કાર કરતો હતો એટલાજ માટે તેણે આ-લેક્ઝાન્ડરીયાની શીલાડેશીયા લાયબ્રેરીના પુસ્તકો નાશ કરવા માટે હુકમ કર્યો હતો. આ હુકમનું એટલા ઉત્સાહ અને આનંદથી પાલન કરવામાં આવ્યું હતું કે ઇસ્વી સનના સાતમા સૈકામાં મુસલમાનો માટે નાશ કરવાનું લાયબ્રેરીમાં કાંઈ બાકી રહ્યું નહોતું. (See Compare Sedillot. P. 439) મીસર જીતવા પછી સેનાપતિ આમરને આફ્રીકાની પશ્ચિમ દિશાના લોકો સાથે લડાઇ કરવાની ફરજ પડી. આ લડાઇથી આફ્રીકાનો બાકી સુધીનો કિનારો તેણે જીતી લીધો.

ઇ. સ. ના આઠમા સૈકામાં ઉત્તર આરબ અને સિરિયા દેશમાં બયંકર મરકી ફાટી નિકળી હતી. એવું કહેવાય છે કે-આથી ત્યાંના પચીશ હજાર લોકો મરણ પામ્યા હતા. સેનાપતિ આબુઓબેદા, મજદ અને સોરાબદીલ જેવા ઇસ્લામના ગૌરવ સ્વરૂપ અનેક મુખ્ય મુખ્ય પુરૂષો આ બયંકર માદા-મારીથી મરણ પામ્યા હતા. દુર્દશાવાળા લોકોને હિમ્મત અને શાંતિ દેવા સારૂ ખલીફા હજરત ઉમર મદિનાથી શરીવાર સિરીયા ગયા હતા. આ વખતે તેઓ ૭૦ વરસની ઉમ્મરના હતા, એમ હોવા છતાં પણ પ્રથમની માફક કોઇ પણ સંગીને હજરત સાથે લઇ ગયા નહોતા. આયલાના ખ્રીસ્તી ધર્મોચાર્યની સાથે મુલાકાત કરીને ખ્રીસ્તીઓને કેટલીએક નવીન સ્વતંત્રતા બક્ષી હતી. આ વખતે હજરતના પધારવાથી અને ઉત્સાહ ભરેલા ઉપ-દેશથી લોકોમાં નવીન હિમ્મત પેદા થઇ હતી.

ખલીફાએ મદિના આવીને નવીન સામ્રાજ્યની સુશાસન વ્યવસ્થા અને ઉગતી કરવાના રસ્તા નક્કી કરવાને વિચાર કર્યો; પણ તેમના એક ખૂનીએ એ વિચારો અમલમાં મૂકવાની તક આવવા દીધી નહિ. એક ઇરાની પુરૂષ ઘણા દિવસ થયાં હજરતનો શત્રુ હતો તેણે હજરતને છરીના એવા જખમ કર્યા કે-તેમાંથી હજરતનો બચાવ ન થયો તેમના પ્રતિનિધિ માટે પોતે છ માણસની એક ઠમિટિ નકી કરી ગયા હતા.

હજરતની શહાદત વિષે એવું કહેવાય છે કે ફીરોજ નામનો એક ધરાની અગ્નિ ઉપાસક હતો તેને પ્રથમ ધરાનમાંથી કેદી તરીકે મદીના લાવવામાં આવ્યો હતો. તેની ફરોજની આવકમાંથી એ દેરમ (અમુક નાણું) તેના ઘણીને કર આપે એમ ઠરાવ્યું હતું. એટલા માટે તેણે હજરત ઉમર પાસે અપીલ કરી હતી પણ આ માણસ કારીગર હતો તેથી તેની આવક ઘણી હતી, એટલા માટે હજરત ઉમરે તેની અપીલ કાઢી નાખી. એટલાથીજ અસંતોષ પામીને તેના ખડ્ગો લેવાની કોશીશમાં તે રસ્તો હતો. આ બનાવ પછી ત્રણ ચાર દીવસ બાદ હજરત ઉમર મદીનાની મસજીદમાં નમાજ ગુજરતા હતા, તે તકનો લાભ લઇને આ દુષ્ટે છરીના ત્રણ ધા હજરતને ક્યાં હતા અને તેનાજ પરીણામે હજરત શહીદ થયા હતા.

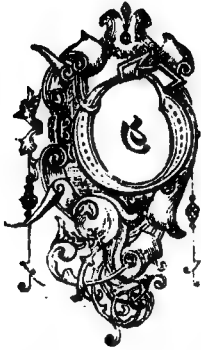
હજરત ઉમ્મરની શહાદત, ઇસ્લામ ધર્મ, અને મુસલમાન સમાજના માટે ઘણી અનિષ્ટકારક હતી. તેઓ બહુદર્શિ, સખ ન્યાયપરાયણ, અને તદ્દાનીન્તન લોકચરિત્રથી જાણીતા હતા.

સખ આર્યોને દમન કરવા માટે તે પોતેજ એક યોગ્ય પુરૂષ હતા. લોકોની ઇચ્છાઓ નિયમમાં રહે, અને અનિતિનો ફેલાવો ન થાય, તેટલા માટે તેમણે કેટલાએક બહુ સખ નિયમો બાંધ્યા હતા. અર્ધ જગલી અવસ્થાના આર્યોના સ્વાધીનમાં જ્યારે સમૃદ્ધિશાળી નગરો આવવાં લાગ્યાં, તેવા સમયમાં તે લોકો, વિદ્વાસી થઇને ઉલ્ટે રસ્તે ચડી જાય એ વધારે સંભવીત હતું. તે સમયે કેટલાએક સખ નિયમો કરીને તેઓને અનિતીમાંથી બચાવી લેવાને શક્તિવાન થયા હતા. રાજની આવકના સંરક્ષણ માટે તેમણે એક રાજસ્વ વિભાગ ઇલાયદો ઠરાવ્યો હતો. સમસ્ત સામાન્ય શાસન કરવા સારૂ કેટલાએક ઉત્તમ નિયમો બાંધ્યા હતા. તેઓ કઢાવર શરીરના, ગૌરવર્ણના, સ્વરૂપવાન અને અમિત પરાક્રમી હતા. બહુજ સામાન્ય ખોરાકથી તેઓ તૃપ્ત થતા હતા. તેમનો પોષાક તદ્દન સાદો ડોળ દમામ વગરનો હતો. સખ રીતે નિયમ પાળનાર અને કરકસરવાળા હતા. રાજ્યનો સામાન્ય માણસ પણ કોઇપણ સમયે તેમની મુલાકાત લઇ શકતો. છુપાવેશમાં કોઇપણ અંગરક્ષક વગર તેઓ રાત્રીએ નગર ચર્ચા જેવા નિકળતા. તે સમયના સધળા રાજકર્તાઓમાં હજરત ઉમર દારકના જેવા, સર્વગુણસંપન્ન રાજ (ખલીફા) કોઇ પણ નહોતા.

પ્રકરણ ૫ મું.

હજરત ઓસમાન અને હજરત અલીનો શાસનકાળ.

હીજરી ૨૪-૪૦, ૬૪૪-૬૬૧ ઇસ્વી.

જરત ઉમર પોતાની વફાત સમયે જીવીત અવસ્થામાં જો ધારત તો હજરતઅલી કે પોતાના ધર્મિષ્ઠ પુત્ર અબ્દુલ્લાને પોતાની પાછળ ખલીફા તરીકે મુકરર કરી જાત, પણ પોતે જ સુદ્ધ વિચાર અને ન્યાય-પરાયણ માટે અરબજતાનમાં પ્રખ્યાત હતા તેજ વિ-વેક બુદ્ધિએ કરીને મદિનાના છ પ્રખ્યાત પુરોહીની કમિટી મુકરર કરીને ભવિષ્યના ખલીફા મુકરર કરવાનું કામ આ કમિ-ટિને સોંપ્યું હતું. આ છ ગૃહસ્થો નિચે પ્રમાણે હતા, (૧) હજરત અલી (૨) હજરત ઓસમાન (૩) તલહા ઇબ્ને અબ્દુલ્લા, (૪) જુબેર, (૫) અબ્દરહે-માન ઇબ્ને આશ (૬) સાદ ઇબ્ને અબુવાકાસ.

હજરત ઉમરની વફાતથી હાસમી વંશની વિરુદ્ધ ઉમૈયા વંશના પદ-યંત્રનો રસ્તો પહોળો કરી આપ્યો હતો. આ સમયમાં ઉમ્મિયા વંશજોએ મદિનામાં એક પ્રખળ મંડળ એકઠું કર્યું હતું અને છુપી રીતે પોતાની સત્તા દિનપ્રતિદિન પ્રખળ કરતા જતા હતા. બહુ સમય થયાં તેઓ હજરત મોહમ્મદ (સ.અ.વ.) ના વંશજો હાશમી વંશજની વિરુદ્ધમાં શત્રુ-તાનું પોષણ કરતા આવતા હતા. અને તેઓને અતિશય તિરસ્કાર કરતા હતા. એજ ઉમ્મિયા વંશજો, હજરત રસુલે ખુદાની હત્યા કરવા સાથે મક્કાથી હજરતની પાછળ પડ્યા હતા પણ તે ઘાતકી કામ કરવાને અસમર્થ નીકળવાથી અને હજરતના શિષ્ય મંડોળાવાળાઓએ મક્કા ઉપર પુરતો અધિકાર મેળવવાથી ઉમ્મિયા વંશજોએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાના માટેજ ઇસ્લામ અખિતયાર કીધો હતો. જ્યારે ઇસ્લામ ધર્મ દિ-વસે દિવસે ચારે દિશાએ વધવા લાગ્યો અને પોતાની પ્રખળ સત્તા ફેલાવતો ગયો, તે સમય ઉમ્મિયા વંશજો વ્યક્તિગત અશ્વર્ય, અને વ્યક્તિગત ઉન્નતિ માટે વિશેષ પ્રયત્ન કરતા હતા. તે સમયમાં હજરત મોહમ્મદ (સ.અ.વ.)ના જોજો સહચરો મુસ્લીમ રાજ્યમાં રાજ્યસત્તા ચલાવતા હતા તેઓ સખત નીતિ

પરાયણ, અને બહુજ સરળ પ્રકૃતિવાળા હતા. તેઓ પોતાના સ્વાર્થ અને સુખભોગ કરવાની મુદ્દલ ઇચ્છા રાખતા નહોતા. તેઓનો પહેરવેશ તદ્દન સાદો ગરીબ માણસોના જેવો હતો. તેટલા માટે ઉમ્મિયા વંશજો તેઓની બહુ નિંદા કરતા અને હેવટે આ તિરસ્કાર યુક્ત નિંદા અસંતોષ અને બચકર કુસંપના રૂપમાં ફેરવાઇ ગઇ હતી. જે સઘળા પ્રતિષ્ઠિત, પ્રાચીન મુસલમાનો મંત્રી સભાના મેમ્બરો અને રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય કામોમાં નિયુક્ત હતા તેઓના સામે તેઓ છાની રીતે વિદ્રેવનું પરિપોષણ કરતા હતા. હાશમી વંશજ સત્તાધારીઓનાં સરળ અંતઃકરણ સાધુ સ્વભાવ અને સાત્વિકતા, ઉમ્મિયા વંશજોની વિલાસીતા અને મેળમજામાં અડચણ કરનારી થઇ પડતી હતી.

એદુઇન આરબો અને ઉમ્મિયા વંશજો એક લોહીના હતા તેથી તેઓની વચ્ચે સગપણનો નિકટનો સંબંધ હતો, જેથી તેમના મુખ્ય મુખ્ય માણસોને ઉમ્મિયા વંશજોએ હાથમાં લઇ લીધા હતા. ઉમ્મિયા વંશજો આવા પ્રકારના પદ્મવંશથી હજરત ઉમ્મરની પછી હજરત અલીને ખિલાફત મળે તેમાં અટકાવ નાંખી શકવાને શક્તિવાન થયા હતા. કેટલાએક દિવસ અનેક તર્ક વિતર્ક કરવા પછી ઉમ્મિયા વંશી. આફઝાનના પુત્ર હજરત ઓસમાનને ખીલાફત મળી. (તા. ૧ લી મહોરરમ હીજરી ૨૪ તા. ૭ મી નવેમ્બર ૬૪૪)*

તેઓના નિશ્ચયથીજ આખરે ઇસ્લામની પડતી દશા આવી હતી. હજરત ઓસમાન ધાર્મિક અને સુચરિત્રવાન હોવા છતાં વૃદ્ધાવસ્થા અને દુર્બળ ચિત્તના હોઇને રાજ્યસત્તા ચલાવવાને સંપૂર્ણ રીતે અનુપયુક્ત હતા. ખલીફા પદે આવતાં વાંતજ, તેઓ પોતાના પરિવાર વર્ગના લોકો ઉપર

* હમિદિના મેમ્બરોની સભા વારંવાર મળવા પછી અને બહુ વિચાર અને ચર્ચા કરવા પછી હજરત અલી ખીલાફત ઉપર મુકરર થયા હતા. ખલીફા થવાને માટે તેમને કુરાને શરીફ, હદીસ અને પહેલાંના ખલીફાઓના પગલા પ્રમાણે ચાલવું જોઇએ. આ પ્રમાણે સોગન લેવાનું હજરત અલીને કહેતાં તેમણે જવાબ આપ્યો કે “ હું કુરાને શરીફ પ્રમાણે કામ કરીશ પણ ખીલા વિષયોમાં પહેલાંના ખલીફાઓના વિચાર પ્રમાણે ચાલી શકું નહિ; પણ માહારી ખુદિ પ્રમાણે કામ કરીશ.” આ જવાબથી હાજર રહેલા સભ્યો સંતોષ પામ્યા નહિં એટલે હજરત ઓસમાનને તે પ્રમાણે સોગન લેવાને કહ્યું. તેઓ તે પ્રમાણે કબુલ થયા એટલા માટેજ હજરત ઓસમાનને ખીલાફત મળી હતી. (See Lives of successors of Mohomet By Washington Irving P. 149.)

મહેરબાની દેખાડવા લાગ્યા. તેમના સેક્રેટરી મરવાનની સલાહ પ્રમાણેજ તેઓ ચાલતા હતા. આ મરવાન ઉમ્મિયા વંશજોમાં અત્યંત ખરાબ પ્રકૃતિનો માણસ હતો અને એક વખત હજરત મોહમ્મદ (સ.અ.વ.)ના વખતમાં તેણે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરેલો હતો માટે તેને કહાલી મૂકવામાં આવ્યો હતો. હજરત ઓસમાન ખલીફા પદે આવતાં વાંતજ, હજરત અલી પોતાના સ્વાભાવિક લક્ષણો-સ્વદેશ પ્રેમ અને સત્ય વિશ્વાસના તાબે થઈને તેમના પ્રતિ મહોબત દેખાડવા લાગ્યા હતા. હજરત ઓસમાનના સમયમાં ઉમ્મિયા અને હાશમી વંશોની અંદર જે ભયંકર શત્રુતાનો આરંભ થયો હતો તેને શાંત થતાં એકસો કરતાં વધારે વરસ થયાં હતાં. તેમની રાજસત્તાના સમયમાં ફક્ત આ બે વંશોની વચ્ચે શત્રુતા જન્મી હતી એટલુંજ નહિ, પણ તે સિવાય ઇસ્લામધર્મ અને સામ્રાજ્યને મોટાં નુકશાનો થયાં હતાં. સાધારણુ આરબો હમેશાં સ્વતંત્રતાને ચાહનારા, તોશની અને તાબેદારી નહિ ભોગવી શકે તેવા હતા. માહા પુરૂષ હજરત મોહમ્મદ (સ.અ.વ.) એ પોતાની અસાધારણુ પ્રતિભા અને ક્ષમતા બળે કરીને અને હજરત અબુબકર સિદ્દિક તથા હજરત ઉમ્મરે પોતાના સખત નિયમ અને દ્રઢતાએ કરીને તેઓને સખત રીતે તાબે કર્યાં હતા. તેઓએ અત્યારે સત્તાની નિર્બંજતાને લીધે કોરેશોની સત્તા સામે અસંતોષ બતાવીને ઠેકાણે ઠેકાણે વિદ્રોહનાં બીજ વાવવાનો આરંભ કર્યો હતો. મન્જરવંશી અને હિમિયારાઇટ (હમિનાઇટ) વંશ, આ બે વંશો વચ્ચેનો જાતીગત પાર્થક્યના માટે મોટો કુસંપ પહેલાં ચાલતો હતો તે, પહેલાંના ખલીફાઓની બળવત્તર સત્તાના લીધે ધણુ ભાગે બંધ થઈ ગયો હતો. આ વખતે ખલીફાની નબળાઈને લીધે તે ફરીથી સળગી ઉઠ્યો હતો અને તેનાથી મુસલમાન જાતિ અનિવાર્ય ધ્વંસના રસ્તા ઉપર આવી પડી હતી. હજરત ઉમ્મરે જેજે કુશળ પુરૂષોને સત્તા ધારી બનાવ્યા હતા, તેઓને પોતાની જગાએથી ખરતરફ કરીને તેમની જગ્યાએ હજરત ઓસમાને પોતાના સગાવહાલા કે જેઓ કામ કરવાને તકન નાલાયક હતા તેમને ગોઠવ્યા. આ સંઘળા નવા દાખલ થયેલા માણસો પ્રજાવર્ગ ઉપર અત્યંત જુલમ કરવા લાગ્યા. તોપણુ હજરત ઓસમાનની રાજસત્તાના પહેલા છ વરસમાં તેમના નિર્દિત કર્મો સામે ઠાંઇપણુ લક્ષ આપવામાં આવ્યું નહોતું. પરદેશી શત્રુઓના હુમલાની બીકથી સિમા ઉપરના સંઘળા પ્રદેશોમાં આરબોતું લશ્કર રોકાયલું હતું. તુર્કોએ ટ્રાસસેકસીયાના પ્રદેશ ઉપર ચડાઇ કરવાથી મુસલમાનોએ બંધ સુધીનો સંઘળા પ્રદેશ તાબે કરી લીધો હતો. આ પ્રમાણે હિરાત, કાંબુલ,

અને ગીજની તામે થયાં હતાં. દક્ષિણ ધરાનના રહેવાશીઓ વિદ્રોહી થવાથી તેમનું દમન કરવા સારૂ મુસલમાનોએ કીરમાન અને સિસ્તાન પ્રદેશો જીતી લીધા. હજરત ઉમ્મરની મુકરર કરેલી અને ફેલાયેલી પદ્ધતિ અનુસારે, નવા જીતેલા દેશમાં કર નિશ્ચય કરવા સારૂ અને અંદરની ઉન્નતિ માટે સધળા ઉપાયો લેવામાં આવ્યા હતા. દેશના સધળા રસ્તાઓ મુકરર કરી રસ્તાની બેઠ બાજુએ ફળદ્રુપ વૃક્ષો રોપાવ્યાં હતાં. ખેતી માટે નહેરોની વ્યવસ્થા ચાલુ કરી હતી, અને પોલીસનો સારો બંદોબસ્ત થવાથી વેપારની ઉન્નતિ થઇ હતી. એશિયા માધનરના ઉત્તર કિનારા ઉપર રોમનો વારંવાર ચડી આવતા હતા, તેથી મુસલમાનોએ કાળા સમુદ્ર સુધીનો મુલક તામે કરી લીધો. આફ્રિકાનાં ત્રીપોલી અને મર્ક તથા બૂમધ્મ સાગરની અંદરનો સાધપ્રસ બેટ મુસલમાનોના કબજામાં આવ્યા. મિસર દેશ ફરીથી જીતી લેવા સારૂ રોમન લોકોએ બહુ વહાણો મોકલ્યાં, તેનો આતેકઝાન્ડરીઆની નજદીકમાં મુસલમાનનાં લગભગ આરકસોએ પરાજય કર્યો અને વાહાણો તોડી નાંખ્યાં હતાં. (૩૧ હીજરી ૬૪. સ. ૬૫૨)

એક બાજુએ જેમ ઇસ્લામ ધર્મ જુદા જુદા દેશમાં સમ્યાદભરી ખૂખીથી વધતો જતો હતો તેમ બીજી બાજુએ હજરત અલી મદીનામાં રહીને આરબોને સુશિક્ષિત કરવાના ઉદ્દેશથી પ્રાણપણે પ્રયત્ન કરતા હતા. તેઓ પોતે અને તેમના પિતૃવ્ય અખ્ખાસના પુત્ર અબ્દુલ્લા (જન્મે અખ્ખાસના નામથી ઓળખાતા હતા. જેમનો જન્મ ૬૧૯ મરજુ ૬૮૭) બેઉ મળીને મદિનાની મસજિદમાં વિજ્ઞાન, ન્યાયશાસ્ત્ર અને હદીસ તથા અલંકારશાસ્ત્ર અને મુસલમાનોની સાધારણ વિધિ સંબંધી બાપણો આપતા હતા અને ખીજ વક્તાઓ અન્યાય વિષયનો ઉપદેશ કરતા હતા. જે શિક્ષા અને સખ્યતા માટે બગદાદના ખલીફાઓ એક સમયમાં જગતના ઉચ્ચ સ્થાને હતા, તેજ શિક્ષણ અને સખ્યાતાનાં ખીજ આ પ્રકારે મદીનાની મસજિદમાં પ્રથમ રોપાતાં હતાં.

આ બાજુએ ખલીફા હજરત ઓસમાનની નબળાઇ અને તેમના પ્રિય કર્મચારીઓના જુલુમે કરીને આખા દેશમાં ધોર ઉસ્કેરણી અને અશાન્તી વ્યાપી ગઇ હતી. તેઓના કર્મચારીઓ ધણો કર લેતા હતા તેથી તથા જુલુમ કરતા હતા તેથી આ અન્યાય અને જુલમનાં વાજીત્રોનો અવાજ રાજધાનીમાં ગાજી રહ્યો હતો. જુદા જુદા પ્રદેશમાં પોતાના વંશના નાણાયક કર્મચારીઓ ગોઠવવાથી હજરત અલીએ વારંવાર તે ઉપર તિર-

રકાર બતાવ્યો હતો. પણ હજરત ઓસમાન એક પ્રતિમા સ્વરૂપ તેના સેક્રેટરી મરવાનની બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલતા હતા તેથી કોઇનો ઉપદેશ કર્તુ-
પાત થઇ શકતો નહોતો. આખરે સઘળા અત્યાચાર અને અન્યાયને અટકા-
વવા સારુ જુદા જુદા પ્રદેશોમાંથી પ્રતિનિધિઓ મદિના આવવા લાગ્યા,
તેમને શાંત જવાબ આપીને—“ તમારી સઘળા ફરીયાદો ઉપર લક્ષ આપ-
વામાં આવશે ” એમ કહીને પોતાના દેશમાં પાછા વાળવામાં આવ્યા હતા.
જ્યારે તેઓ મદિનાથી પાછા ફરી પોતાના દેશમાં જતા હતા ત્યારે ર-
સ્તામાં તેઓને એક પત્ર મળ્યો હતો. દુષ્ટ બુદ્ધિશાળી મરવાન પોતેજ આ
ચિઠ્ઠીને લખનાર હતો પણ નીચે ખલીફા હજરત ઓસમાનની ખોટી સહી
કરી હતી. આ પત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

“ પરદેશી શાસન કરનારાઓને હુકમ કરવામાં આવે છે કે જે જે
પ્રતિનિધિઓ ફરીયાદ કરવા આવ્યા છે તેઓ પાછા ફરતાં તેઓના સર-
દારોને તુરત મારી નાંખવા. ” આ પ્રકારના બયંકર વિશ્વાસઘાતથી તેઓ
સઘળા બહુ નારાજ થઇને ફરીથી મદિનામાં આવ્યા, અને મરવાનને પો-
તાના હાથમાં સોંપી દેવાની હજરત ઓસમાન પાસે વારંવાર માગણી ક-
રવા લાગ્યા. એટલુંજ નહિ પણ ઉમ્મિયા વંશજ પુરૂષો પણ મરવાનને
પ્રતિનિધિઓના હાથમાં સોંપી દેવા માટે હજરત ઓસમાન પાસે વિનંતિ
કરતા હતા. પણ પોતાનાં દુર્ભાગ્યે કરીને હજરત ઓસમાને તેમની અરજ
મંજૂર કરી નહિ. ખલીફા પોતે મરવાનના કુકર્મને સહાય કરે છે,
આવા વિશ્વાસથી સઘળા લોકો ક્રોધે ભરાઇને તેમનું ઘર ઘેરી લીધું. આ
વિપત્તિના સમયમાં ઉમ્મિયા વંશીઓ વૃદ્ધ ખલિફાનો પરિત્યાગ કરીને સિ-
રિયા દેશના શાસનકર્તા પોતાના સગા માવીયાનો આશ્રય ગૃહણ કરવા
ગયા. હજરત અલી તથા તેમના પુત્ર અને તેમના તાબાનાં માણસો પ્રાણ-
પણે હજરત ઓસમાનનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. પ્રથમ તો તેઓ હુમલો કર-
નારાઓને અટકાવી શક્યા ખરા; પણ છેવટે તેઓમાંના બે માણસો વાંસની
સીડી મારફતે ફીવાલ ઓળંગીને હજરતના ઘરમાં દૂધિ પડ્યા અને હજરત
ઓસમાનને શહીદ કર્યા. (૩૪ હીજરી ૧૮ મી જુલહજ ૪. સ. ૬૫૬,
૧૯ મી જુન) તે વખતે હજરત ઓસમાનની ઉંમર ૮૨ વરસની
હતી. ફેટલાક ઇતિહાસકારો તેમની શાહદત વખતની ઉંમર ૮૬ વરસની
કહે છે. તેઓ મધ્યમ આકૃતિના કાંધક સ્થુળ શરિરના હતા. તેમની સફેદ
મૂછો છાતી સુધી પડતી હતી. માનસીક બળ મુદ્દલ નહીં હતું. ફક્ત ધર્મ

પરાયણતાજ તેમનો મુખ્ય ગુણ હતો. પોતાનાં સગાં વાહાલાને હમેશાં નાણાની મદદ કરવાનો તેમનો સ્વભાવગત અભ્યાસ પડી ગયો હતો, અને વખતો વખત પોતાના પ્રિય સેક્રેટરી મરવાનને, રાજનાં ખજાનામાંથી નાણું આપેલું તેથી દેશના સદ્ગુણ લોકોની નજરે તેઓ અપ્રીતિકારક થઈ પડ્યા હતા.

વાંચનાર! હવે “લાઇબ્રેરિય ઓફ સકસેસર ઓફ મહોમેડ” જે ‘વંશીગટન આધવરીગે’ લખ્યું છે તેના ૧૪૫ મા પાના ઉપર તાહફ લક્ષ ખેચું છું. ઉમેદ છે કે ઇતિહાસના શોખીનો અમારી આ માગણીને અપ્રિતિકર નહિ ગણે.

ખલીફા હજરત ઓસમાને તમામ ઉપયોગી અને લાયક સત્તાધારીઓને પોતાની જગોએથી ખસેડી તેમની જગોએ પોતાના સગા વડાલાને જુદા જુદા પ્રદેશોની સત્તા ચલાવવા માટે મોકલ્યા હતા. તેમાં વિશેષ કરીને મિસરનો જીતનાર ખલાફુર સેનાપતિ અલઆસના પુત્ર આમરને મિસરની સત્તા ઉપરથી ખસેડીને તે ઠેકાણે તેમના ધાત્રી પુત્ર સાદના પુત્ર અજાન અબ્દુલ્લાને મોકલ્યા હતા. તેણે પ્રજા વર્ગને અત્યંત હેરાન કરીને ખડુ નાણું એકઠું કર્યું હતું અને આ નાણું તેણે પોતાના વંશજોમાં વહેંચી આપ્યું હતું. આફ્રિકા વિજયથી મળેલું દ્રવ્ય હજરત પેગમ્બર (સ. અ. વ.)ના પરિવારનાં માણસોનું ભરણુ પોષણ કરવા સાથે આપવાનું ઠરાવ્યું હતું. તેમાંથી ૪૦૦૦ ડેરમ હજરત ઓસમાને, મરવાનને આપ્યા હતા. તે સિવાય તેઓ ખીબ્ન પણુ અપ્રિતિકર કાર્યો કરીને લોકવર્ગમાં અપ્રિય થઈ પડ્યા હતા. સમરત અસાચાર અને ગેરઠંસાદનો અટકાવ કરવા સાથે ભિન્ન ભિન્ન મુશ્કેલીના પ્રતિનિધિઓએ મદિના આવીને આ બાબત બંદોબસ્ત કરવા ખલીફાને વિનંતિ કરી. તમામ લોકવર્ગની ફરીયાદોનો નિવેડો કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને તેમને સ્વદેશ રવાના કર્યા. મિસરના પ્રતિનિધિઓ ત્યાંના જુલમી શાસનકર્તા અબ્દુલ્લાને દૂર કરવા માટે ખલીફાને વારંવાર અરજ કરવા લાગ્યા, અને હજરત ઓસમાને પણ આ વાત કબૂલ કરીને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણેના પુરૂષને મિસરનો હાકેમ ઠરાવવા રજા આપી. તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રતિનિધિઓએ હજરત અયુબકર સીદીકના પુત્ર અને હજરત આઇસારઅલ્લાહ અનહાદીના ભાઈ મોહમ્મદને પસંદ કર્યા. આ પ્રમાણે મંજુરીનો હુકમ પત્ર ખલીફા પાસેથી લખાવી મોહમ્મદ પ્રતિનિધિઓ સાથે મિસર રવાના થયા. ખીજા બાજુએ હુદ્દા બુદ્દિવાળા મરવાને ખલીફાના નામની ખાટી સહી કરીને એક ચાકરની મારફતે એક ચિઠ્ઠી મિસરના હાકેમ અબ્દુલ્લા ઉપર લખી. રસ્તામાં પ્રતિનિધિઓ અને

મોહમ્મદને આ નોકર પેલી કૃત્રિમ ચિઠી સાથે મળ્યો. તેઓએ સંદેહ વશી તે આકરના કપડાંમાંથી પેલી ચીઠી મેળવી. એમાં મિસરના હાકેમ અબદુલ્લાને આ પ્રમાણે શરમાવવામાં આવ્યું હતું કે:—“ અબુબકરના પુત્ર મોહમ્મદને ત્યાં આવતાં વાંતજ ગુપત્યુપ છાની રીતે મારી નાંખવો. અને તેની મંજૂરીના કાગળને બાળી નાંખવો, અને બીજો હુકમ મળતાં સુધી મિસરના પ્રતિનિધીઓને બંદીબાને નાંખવા.” આ ચિઠી વાંચીને મોહમ્મદ અને તેના સંગતીઓ ક્રોધેભરાઈને મદિના પાછા ફર્યા અને અન્યાય દેશના પ્રતિનિધીઓને શરીથી મદીના આવવા માટે માણસો દોડાવ્યાં. વળી ફરીથી સૌ મદીનામાં એકઠા થયા. ખલીફાને પૂછવામાં આવ્યું કે, “ જો તમે પોતે આ ચિઠી લખી હોય તો એકદમ ખિલાફત ઉપરથી ઉતરી જાઓ, અને જો મરવાને લખી હોય તો તેને અમારા હાથમાં સોંપો. અમે તેને ઘટતી સજા કરીશું.” જવાબમાં ખલીફાએ કહ્યું કે—“ આ ચીઠી મેં લખી નથી તેમ માહારા વિશ્વાસ પ્રમાણે મરવાને પણ લખી નથી, પણ માહારા કોઈ દુસ્તને મને વિપતિમાં નાંખવા સાર આ પ્રમાણે કામ કર્યું છે.” હજરત અલીએ ખલીફાને આ બાબતને યોગ્ય જવાબ આપવા સલાહ દીધી પણ તે તેણે લક્ષમાં લીધી નહિ. આખરે મહોમદે ખલીફાના ઘરને ઘેરી લઈને ફરીથી બે પ્રકારની માગણીની અનુમતિ આપવા સમજાવ્યા પણ ફરીથી તેમણે તેમની માગણીને નાકબુલ કીધી, તેથી સત્રજાઓ બહુ ગુસ્સે થયા ને તેમને ગારી નાંખવાનો ઠરાવ કર્યો. હજરત અલી, જુબેર અને તલહાએ ઉસ્કેરાયેલા લોકોને શાંત કરવાને બહુ પ્રયત્ન કર્યો પણ કોઈએ તેમનું કહ્યું માન્યું નહિ. આખરે ખલીફાનું જીવન જોખમમાં આવી પડેલું જોઈ અનુક્રમે પ્રત્યેકે સ્વયં પોતાના પુત્ર હજરત હસન, અબદુલ્લા અને મોહમ્મદને ખલીફાના ઘરના રક્ષણ માટે નિયુક્ત કર્યા. તે ત્રણ જણાએ બહાર ઉભા રહીને ઘણીવાર સુધી ચીઠી આવનારાને અટકાવી રાખ્યા, પણ હુમલો કરનારાઓનું ટોળું ક્રોધે ઉસ્કેરાઈ ગયું હતું. હજરત ઇમામ હસન તેમને અટકાવવા જતાં જખમી થયા. વિદ્રોહી ટોળામાં સર્વથી આગળ હજરત અબુબકરના પુત્ર મોહમ્મદ અને આસના પુત્ર આમર હતા. તે બેઉ જણાએ ખલીફાના ઘરમાં પ્રવેશ કીધો. તેમણે ઘરમાં આવતાં જોયું કે, ખલીફા પોતે ગાદી ઉપર બેઠા હતા, અને પવિત્ર પુસ્તક કોરાનેશરીફ મોં સામે ખુલ્લું પડેલું હતું. અને તેમનાં પત્તિ નાએલાં (Naili) પાસે ઉભાં હતાં. પ્રથમ એક જણે તિલાંજલિ તરવારથી તેમના મસ્તક ઉપર ધા કર્યો પછી બીજાએ ઉપરા ઉપરી તરવારના ધા કર્યા. આખરે હજરત

અપુત્રકરના પુત્ર મોહમ્મદે સખત ધા કર્યો જેનાથી હજરત ઓસમાન શહીદ થયા.

પ્રિય વાંચનાર, હજરત ઓસમાનની આ પ્રમાણેની શૌચનીય શહાદત પછી હજરતઅલી સૌની અનુમતિ પ્રમાણે ખલીફાપદે અધિષ્ઠિત થયા. (૨૪ મોહરમ ૧૫ હીજરી તા. ૨૩ જુન ૬૫૬ ઇસ્વી) હજરત ઓસમાનની શહાદત પછી ખીલાફતની ગાદી મેળવવા માટે ચાર ઉમેદવારો હતા. (૧) હજરતઅલી (૨) તલહા (૩) જેબાએર (૪) માવિયા. આ ચારમાંથી સર્વની સમ્મતિ પ્રમાણે હજરતઅલી ચુકરર થયા. પહેલાંના ત્રણે ખલીફાના વખતમાં પોતે સલાહકારક કૌંસીલના મુખ્ય મેમ્બર હતા અને તે વખતે તેઓ હમેશાં તેમને સત્ય સલાહ આપતા. હજરતઅલીની સલાહથીજ હજરત ઉમરના સમયમાં દેશની આબ્યાન્તરિક સુશૃંખળા અને ઉન્નતિ થઇ હતી. મતલબ કે હજરત ઉમર પોતે તેમને વિશેષ જ્ઞાની અને વિશ્વાસી સમજતા હતા. અને રાજકીય કામકાજના પ્રસંગે પોતે જ્યારે જ્યારે બહાર જતા ત્યારે મદીનામાં પ્રતિનીધી તરીકે હજરતઅલીનેજ રાખી જતા હતા. સઘળા સમયમાં અને સઘળા કાર્યમાં તેઓના અસાધારણ ચરિત્રખળની સાક્ષી મળેલી છે. તેઓ હમેશાં પોતાના જ્ઞાનલાભના નિમિત્તે ધણો પ્રયત્ન અને આયત્ન બતાવતા હતા અને પોતાના પુત્રોને જાતેજ શિખવતા હતા. ખલીફા પદે અધિષ્ઠિત થવાના દિવસે સામાન્ય કિમ્મતનાં સાદાં વસ્ત્રો પહેરીને મદીનાની મસજિદમાં આબ્યા અને પોતાના લાંગ્યા ધનુષ્ય બાણને અટકીને ઉભા રહ્યા અને હાજર રહેલા પુરોહિતો હાથ ઝાલીને બાધ્યતાની કબુલત સ્વરૂપ પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થવા લાગ્યા. તે દિવસે તેમણે સર્વને સંબોધીને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું:—“હું મારા કરતાં કોઇ લાયક માણસને ખિલાફત આપવાને તૈયાર છું.”

હજરતઅલી રસુલે ખુદા હજરત મોહમ્મદ (સ. અ. વ.) ના કાકાના દીકરા હતા. અને હજરતનાં એકનાં એક પુત્રી કાતમત જેહરા સાથે પરણ્યા હતા. કાતમત જેહરાજ હજરતની વશત પછી તેમના વંશજ હોવાથી તેઓની વશત બાદ ઉત્તરાધિકારી તરીકે હજરતઅલીજ ખરી રીતે ખીલાફતના અધિકારી હતા, પણ તે સમયે લોકોની સભા તરફથી સ્વિકારાયા નહિ. ગમે તેમ હો, હજરત ઓસમાનની શહાદત પછી સર્વાનુમતિથી હજરતઅલીને ખીલાફત મળી હતી, પણ દુમારકસના હાકેમ ઉમ્મિયાવંશી અબુસુરીયાનના પુત્ર માવીયાએ હજરતઅલીને ખલીફા તરીકે સ્વિકાર્યા નહિ. આ સંબંધે ફ્રેન્ચ ઇતિહાસ લેખક મી. સીડીલ્ટ જે અભિપ્રાય આપી ગયેલ છે તે વાંચક સન્મુખે અમે રજુ કરીએ છીએ.

હજરતઅલીના જેવા વિશુદ્ધ ચરિત્રવાન સદ્વિચારક અને ઉદાર સ્વભાવવાળા પુરૂષ જે હજરત ઓસમાનની શાહદત પછી નિર્વિધે ખલિફા પદે રહી શક્યા હોતો તેમની પહેલાંના સઘળા ખલિફા કરતાં પોતે વધારે કીર્તિશાળી નિકળત, પણ કમનસિએ તેમ બની શક્યું નહિ. ઘણા લાંબા સમય પહેલાંથીજ ઉમ્મિયાવંશીઓએ તેમના વિરુદ્ધમાં શત્રુતાનો આરંભ કર્યો હતો. પોતે ખલીફાપદ હાથમાં લેતાં વાંતજ પોતાના સત્ય વિચાર અને વિવેકના આધારે પહેલાંની હજરત ઓસમાનની વ્યવસ્થાને રદ કરીને તેમના નિમેલા રક્ષવતખોર અને જુલમી અધિકારીઓને રદ કીધા હતા. સાધારણ લોકોના હકને નુકશાન કરીને હજરત ઓસમાને જે જે જમીન પોતાનાં સગાં વહાલાંઓને આપી દીધી હતી, તેમણે સઘળા જમીન રાજમાં પાછી દાખલ કરી અને હજરત ઉમ્મરના ઠરાવેલા નિયમ પ્રમાણે સામ્રાજ્યના રાજભાગનો વિભાગ કરી આપવા હુકમ કરાવ્યો. હજરત ઓસમાનના સમયમાં જે જે પુરૂષો મોટા મોટા શ્રીમંત થઈ પડ્યા હતા, તેઓને આ સઘળાં કામો કડવાં લાગવા માંડ્યાં હજરત ઓસમાનના મુકરર કરેલા અમલદારોમાંથી કેટલાએકે વગર પ્રતિબંધકતાએ નોકરી મૂકી દીધી અને કેટલાએકો નોકરી છોડી વિદ્રોહકારક ટોળીઓમાં મળી ગયા. વિદ્રોહીઓમાં સિરિયાનો હાકેમ માવીઆ સૌથી મુખ્ય હતો. તેણે સિરિયા પ્રદેશના અનગણ ધનથી બહુ સંખ્યામાં પગારદાર લશ્કર એકઠું કર્યું હતું આ લશ્કરને બરાબર નિયમિત રીતે પગાર આપવામાં આવતો હતો એટલા માટેજ તેઓ વફાદાર લાગેલા હતાં. તે સૈન્યથી એટલો સુરક્ષિત હતો એટલા માટેજ હજરતઅલીની વિરુદ્ધમાં વિદ્રોહ કરવા ખૂલ્લી રીતે બહાર પડવાને શક્તિવાન થયો હતો.

વાંચનાર ! વિપદ કદિપણ એકલી આવતી નથી. જ્યારે વખત નબળો આવવાનો હોય ત્યારે ચારે તરફથી દુઃખ અને વિપદનાં વાદળાં એક સાથે ઘેરો ઘાસે છે. હજરતઅલીને માટે પણ તેમજ બન્યું છે. માવીયાની વીદ્રોહીતાજ માત્ર તેના દુઃખનું કારણ નહોતું. કોરેશોના આગેવાન પુરૂષો, તલહાને કુદાની હાકેમી અને જેબાચેરને બસરાની હાકેમી પર નિયુક્ત નહિ કરવાથી તેઓની ધાડી મિત્રતા દુશ્મનાઇમાં બદલાઇ ગઇ. આમ કરવામાં હજરતઅલીની મુખ્ય મતલબ એટલીજ હતી કે આ બે બાહોશ પુરૂષોની સલાહની આવા વખતમાં હજરતઅલીને સંપૂર્ણ જરૂર હતી અને તેટલાજ માટે તેમને ઉપરના સ્થળોના શાસનકર્તા તરીકે મુકરર

કર્તા નહોતા. હજરત અયુબકર સિદ્ધિકતાં દીકરી આયસાં ઘણા દિવસ થયાં હજરતઅલીની સાથે દ્વેષ ભાવ રાખતાં હતાં. તેઓ તલહા અને જોખા-યેરની સાથે મળી જવાથી દ્વેષની અગ્ની બેવડી સળગી ઉઠી. તેઓ હજરતઅલીની સાથેની પહેલાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરીને પ્રથમ મક્કા ને પછી ત્યાંથી ધરાક તરફ ચાલ્યા ગયા. પાછળથી હજરત આયસાં પણ તેમની સાથે ગળી ગયાં. તેઓ ખલીફા ઉપર આક્રમણ કરવા માટે અનેક લશ્કર એકઠું કરવાને સમર્થ થયાં હતાં.

હજરતઅલીએ લશ્કર સાથે તેઓનું અનુસરણ કીધું અને આ ઘરની લડાઇ બંધ કરવા માટે બહુ સમજવ્યું; પણ તેઓ માન્યા નહીં. આખરે ખોરાયખા નામની જગાએ મોટી લડાઇ થઇ. તલહા અને જોખેર મરાયા અને હજરત આયસાંને કેટલાંક કર્યાં હજરત અલીએ બહુ આદરપૂર્વક, તેમને મદીના મોકલી આપ્યાં. ત્યાંથી કાલદીયાને મેસેપેટામીયાના વિઝ-હોને શાંત કરીને સિરીયા તરફ થઇને નાખખાની પશ્ચિમે સેફીન નામની જગાએ માવિયાના લશ્કરની સામે આવ્યા. પોતાના દયાળુ સ્વભાવે કરીને બેઉ પક્ષ વચ્ચે સંધિ કરવાનો બહુ પ્રયત્ન કર્યો પણ માવિયા અહંકારે મત થઇને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેની શરતોએ સંધિ કરવા કબુલ થયો. હજરતઅલી કોઇ પણ રીતે એવા અસંગત સંધિના કરારો કબુલ કરી શક્યા નહિ. હજરતે માણસોનાં લોહી રેણય તેનાથી નારાજ થઇને હજરતે દંડયુદ્ધ કરવાની માગણી કરી; પણ માવીયાએ તે માગણી સ્વિકારી નહિ. શત્રુઓનાં કુલ્વાં વચનોથી ગરમ થઇ જવા છતાં ફક્ત પોતાના બચાવ માત્રની સાવચેતીનું ફરમાવી લશ્કરને સખત હુકમ કીધો કે સામા પક્ષનાં લોહી આપણી તરફ આવે તેનું રક્ષણ કરવું અને કેદીઓનું સતમાન રાખવું. દુશ્મનનું લશ્કર તેમની પાસે ત્રણ વખત હાર્યું અને આખરે માવીયાને નાસી જવાનો સમય આવ્યો. એટલામાં તેઓના પાપી સહચર અન્ન આસના પુત્ર આમર કે જેણે મિસર જત્યું હતું તેણે નવીન કુશળતા વાપરીને તેને ધ્વંસના મુખમાંથી બચાવ્યો. માવીયાના લશ્કરના માણસો પોતાની બરછી ઉપર અને નિશાન ઉપર એક કુરાનના સિપારાને બાંધીને હજરતઅલી અને તેના લશ્કરનાં માણસો પાસે દયાની માગણી કરવા લાગ્યા. એટલે તુરતજ ખલીફાનાં લશ્કરનાં માણસો કોઇ પણ રીતે સંધિ કરીને તકરારનું છેવટ લાવવા માટે ખલીફાને અરજ કરવા લાગ્યા. હજરત અલી દુશ્મનોની લુચ્ચાઇને સંપૂર્ણ રીતે સમજી શક્યા હતા, તેમ છતાં અને પોતાના લ.

ફકરની માગણી અન્યાયયુક્ત હોવાથી તે પ્રમાણે વર્તવાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં લશ્કરની મરજી સાચવવી પડી અને લવાદ મુકરર કરી કચ્છાનું છેવટ લાવવાનું હતું હુર્મીએ કરીને અયુમુના આશારી કરીને એક દુર્જન મનનો માણસ હજરતઅલીના તરફથી લવાદ મુકરર કર્યો. કોઇ કોઇ કહે છે કે તે હજરતઅલીનો શત્રુ હતો. તેમ કદાચ ન હોય તો પણ માવીયા તરફથી મુકરર થયેલા લવાદ આમરની ખરાબરી કરી શકે તેવો તો તે હતોજ નહિ. ખલીશ આ પ્રમાણે પોતાના લશ્કરના તરફથી વિજય મેળવવાને નાઉમેદ થઇને ભગ્ન હૃદયે લશ્કર સહીત કુદા પાછા ફર્યા. આના પહેલાં તેમના જે સંઘળા લશ્કરે સિશિન યુદ્ધમાં લવાદથી છેવટ લાવવા માટે ગરબગટ મચાવી મૂક્યો હતો; તેઓએ હમણાં તે વિચાર ખેંચી લીધો અને મધ્યસ્થતામાં ઉભયપક્ષનો ન્યાય નક્કી કરવાનું પાપજનક હોવાનું જણાવ્યું. તેઓ ખુદશી રીતે વિદ્રોહી થઇને મરૂમૂમિના પ્રાન્ત દેશમાં નાહારવાન નામની જગ્યાએ ચાલ્યા ગયા. તે ઠેકાણે તેઓપ્રજાજ લશ્કર એકઠું કરીને ખલીશને ખીક દેખાડવા લાગ્યા. ખલીશએ તેમને ફરીથી શ્રેણી બંધ લશ્કર થવાને પ્રમાવ્યું અને તેમ નહીતો શાંત ભાવે પોતાના ઘરમાં ચાલ્યા જવા હુકમ કીધો પણ તેઓ માન્યા નહિ. આખરે તેઓ એવા જુલમી બન્યા કે તેના ઉપર ચડાઇ કરવાની ફરજ પડી. આમાંનો મોટો ભાગ લડાઇમાં મરાઈ ગયો માત્ર કેટલાક લોકોએ અલ ખહેરામ અને અહાસાય નાસી જઇને પ્રાણ બચાવ્યા આ લડાઇમાં ચાર હજાર માણસો માર્યા ગયાં હતાં, ફક્ત ૩-૪ માણસો બચ્યાં હતાં. આસ્થાને ધર્મથી ઉન્મત ટોળાનાં ખીજ સ્વરૂપ કેટલાંક માણસો ફરીથી પ્રજાજ લશ્કર એકઠું કરીને વખતો વખત મુસ્લીમ રાજ્ય ઉપર હુમલા કરીને તેમને હેરાન કરતા હતા. વાંચનાર ! અરબસ્તાનના પૂર્વ વિભાગમાં આ પ્રમાણેની ઘટના ચાલી રહી હતી એ વખતે દમાત-અલ-જન્દાન નામની જગ્યાએ ખલીશના પ્રતિનીધી આયુ મુસા આશારી કાંતો વિશ્વાસઘાતી બન્યો હોય ને તેમ નહિ તો સામા વાળાની રશવતથી પુરતી રીતે ઠગાયો હતો. દુષ્ટયુદ્ધિના આમરે સરળ યુદ્ધિવાળા અને દુર્જન ચિત્તના આયુ મુસા આશારીને સમજાવ્યો કે, ધરલામ ધર્મ અને મુસ્લીમ રાજ્યના મંગળાર્થે હજરતઅલી અને માવીયા બેઉને પદબ્રષ્ટ કરવા જોઇએ, તેટલા માટે પ્રથમ તમે ઉભા થઇને સર્વ સમક્ષે આમ બોલો કે “ હું હજરતઅલીનો હક કાઢાવી નાખું છું, પછી હું માવીયાને પદબ્રષ્ટ કરીશ. બેઉ પદબ્રષ્ટ થવા પછી આપણે એક ત્રીજા પુરૂષને ખીલા-ક્ષત આપીશું.” સરળ યુદ્ધિનો ભોળો આયુ મુસા આમરના આ પ્રકારના

બોલથી મુગ્ધ બની જઇને મેઝરની મુખ્ય બેઠક ઉપર ઉભા રહીને સર્વ સમક્ષે બોલ્યો કે:—“હું હજરતઅલીનો હક શહાડી નાખું છું.” તે પછી તેજ મેઝર ઉપર ચડીને આમર બોલ્યો કે—“હું અલીના પદબ્રુષ્ટ થવાને અનુમોદન આપી તે જગો ઉપર માવીયાને ઠરાવું છું.” આમરના આ પ્રકારના ગર્વભરેલાં વચ્ચનોથી હજરત અલીના માણસો બહુ ક્રોધે ભરાયાં. આ જીવને પરસ્પરના વેરનો બદલો લેવાની પ્રતીજ્ઞા લઇને બેઉ પક્ષ પોતપોતાને ઠેકાણે પાછા ફર્યા.

આખુ મુસા મદિના ચાલ્યો ગયો ત્યાં માવીયાનું પેનશન ખાઇને બાકીનું જીવન પૂર્ણ કર્યું. આ પછી માવીયા સાથે નાની નાની લડાઇઓ થઇ. રાજ્યની પૂર્વ તરફના રહેવાશીઓ વારંવાર વિદ્રોહી બનીને ખલીફાને હેરાન કરતા હતા, તેટલા માટે માવીયાની વિરુદ્ધમાં લશ્કર એકઠું કરી શકતા નહોતા, પણ તેઓ મીસર અને સીરીયા જીતીને પોતાને ખલીફા કહેવડાવવાને સંપુર્ણ રીતે સમર્થ થયા હતા. દુષ્ટ માવીયાએ બચકર વીશ્વાસઘાતક આમરની મદદથી ખલીફાના પ્રખ્યાત પ્રખ્યાત અનુચરોમાં કોઇને ઝેર દેવડાવીને તો કોઇને છરી મારીને નિર્દય રીતે મરાવી નાંખ્યા. આખરે ઈ. સ. ૬૬૨ તા. ૨૭ મી જાનેવારીના રોજ હિજરી ૪૦ તા. ૧૭ મી રમજાન. જે સમય ખલીફા હજરતઅલી કુદ્દાની મસજિદમાં નમાજ પડતા હતા તે સમયે એક ઘાતકના હાથે સખન રીતે જખમી થયા. એ પ્રમાણે મુસ્લીમ ગૌરવનો સ્વર્ણ હમેશના માટે અસ્ત થયો. ઐતિહાસિક ‘કર્નલ ઓસગર્ન’ લખે છે કે—“આરબોમાં હજરતઅલી એક વિશુદ્ધ આત્માશાળી હતા, તેઓ શાંત પરાપકારી અને દયાળુ હતા. તેઓ હમેશાં દુઃખી માણસને મદદ કરવાને તત્પર હતા. ઇસ્લામની ઉન્નતિના માટે તેમણે જીવન અર્પણ કર્યું હતું. તેમના ચરિત્રમાં જે હજરત ઉમ્મરની સખતાઈ હોત તો તેઓ આરબ જેવી તોફાની જાતીના ઉપર હજી પણ વધારે સત્તા ભોગવી શકત, પણ ક્ષમા શીલતા અને ઉદારતાજ તેમની પડતીનું કારણ હતાં. અલંત દયા, અને સત્યવાદીપણાએજ તેમના હુસ્મનોને અનિષ્ટ કરવાને તક આપેલી હતી.

તેમનું વફાતમંડળ ઘટતાં અંધકપુષ્પ જેવું હતું. કદમાં બહુ લાંબા નહોતા, પણ ઘણા મજબુત અને બળવાન હતા. તેમની લાંબી મૂઝો અને મોઢી આંખો જેતાંજ ખાત્રી થતી હતી કે—તેમનું હૃદય શિષ્ટાચાર અને દયાથી ભરેલું હતું. અત્યંત સાહસિકતાથી તેઓ શેર ખુદા કહેવાતા હતા. અને અસાધારણ જ્ઞાન અને વિદ્યતાને માટે “જ્ઞાનનો દરવાજો” કહેવાતા

હતાં. એક વીરપુરૂષને છાજતા ગુણો માત્ર તેમનામાંજ હતા. તેઓનામાં ધાતકીપણાનો અંશ માત્ર નહોતો. યુદ્ધસ્થળે જતાએલા દુસ્મનને માફ કરવું એજ તેમનું કર્તવ્ય હતું. સહનશક્તિનો ગુણ તેમનામાં એટલો બધો હતો કે તેટલાજ કારણથી કોઇ કોઇ સમયે તેમને નિર્બળ ચિત્તના ધારવામાં આવતા. બાળપણથીજ પોતે આ સધળા સદ્ગુણોથી અલંકૃત હતા. હજરત ઉમ્મરના પછી લોકહિતનાં કાર્યો તેમનીજ સલાહથી થયાં હતાં. દુર્બળને સહાય કરવાને અને જેને નુકશાન થયું હોય તેને નુકશાન પૂરું કરવાને હમેશાં તૈયાર રહેતા હતા. જે પ્રમાણે આ બાહાદુર પુરૂષે મરૂભૂમિમાં ફેટલા એક સિંહોના હુમલામાંથી એક મુસાફરની રક્ષા કરી હતી, અને એક ગરીબ સ્ત્રી પોતાના બીમાર સ્વામી સહીત લૂટારાના હાથે પડીને સહાયની ખુમ પાડતી હતી તે સમયે “શેરે ખુદા” એ આકસ્મિક રીતે હાજર થઇને તેનું રક્ષણ કર્યું હતું કે હજરતઅલીની આ સધળી બહાદુરીની વાતો કાયરોની બજારથી લઇને દિલ્હીની બજાર સુધી સર્વ ઠેકાણે ઉંચા કંદથી ગાનારાઓ ઉન્મત્ત થઇને ગાય છે. આ અદ્વીતિય પુરૂષની વીર કાહાણી આરબોની બહાદુરીને હમણાં પણ નવું જીવન પ્રદાન કરે છે. તેમણે જાહેરમાં હુકમ કીધો હતો કે, પોતાના ધાતકને મારી નાખતાં કોઇપણ જાતની નિર્દયતા વાપરવી નહિ, ફક્ત એક મુક્રીથીજ તેનો વધ કરવો, અને તેજ પ્રમાણે તેને મારી નાંખવામાં આવ્યો હતો. પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ લખનાર મસૂદી હજરતઅલીના ગુણોનું જે વર્ણન કરી ગયો છે તે વાંચકવર્ગની સનમુખે અમે રજૂ કરીએ છીએ તેમણે ઇસ્લામ ધર્મને સૌથી પહેલાં કબુલ કરીને પોતાને ગૌરવશાળી બનાવ્યા હતા. જ્યારે હજરત મોહમ્મદ (સ.અ.વ.) મકકાથી મદીના ગયા ત્યારે પોતે સૌથી પહેલાં તેમની સાથે ગયા હતા, ધર્મ સંબંધી લડાઇમાં તેઓ હજરત મોહમ્મદ (સ.અ.વ.) ના વિશ્વરત સહચર, અને તેમના જીવનના ચિરમ્મંગી તથા પોતે એકજ તેમના વંશધર હતા. પવિત્ર કોરાનેશરીર અને રસુલે ખુદાના ઉપદેશમાંથી તેમણે પોતેજ ગંભિરજ્ઞાન મેળવ્યું હતું. આત્મોત્સર્ગ, ન્યાયપરાયણતા, સત્ય, પવિત્રતા અને સત્યવાદીતાના ગુણોએ કરીને તેમનું હૃદય અલંકૃત થયેલું હતું. કાયદા-કાનુન, અને વિજ્ઞાન (સાયન્સ) સંબંધી તેમનું જ્ઞાન અસાધારણ હતું. એક સાથે આ સધળા ગુણો વિદ્યમાન હોવાથી જો કોઇ પણ પુરૂષને આદર્શ અને અગ્રગણ્ય પુરૂષ તરીકે સ્વિકાર કરી શકાય તો ફક્ત હજરતઅલીજ આરબોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ પુરૂષ હતા. સર્વશક્તિવાન પરવરદિગારે તેમને જે સધળા ઉત્કૃષ્ટ ગુણોએ કરીને

વિભૂષિત કર્યા હતા, તેવી રીતે તેમની પહેલાં કે તેમની પછી હજરત મોહમ્મદ (સ. અ. વ.) શિવાય એ પ્રધારે ગુણાધિકારી થયા નથી.

હજરત ફાતમત જોહરાના ગર્ભે હજરતઅલીને ત્રણ પુત્ર અને ચાર પુત્રી સંતાન જન્મ્યાં હતાં. હજરત પેગમ્બર (સ.અ.વ.)ની વફાત પછી કેટલાએક મહિના બાદ ફાતમત જોહરા બેહેસ્તનશીન થયાં હતાં. જે કે તે સમયના આર્યોના સંસારીક કાયદા પ્રમાણે એક સાથે ચાર સ્ત્રીઓ પરણવાનો ચાલ હતો તો પણ જ્યાં સુધી ફાતમત જોહરા હયાત હતાં ત્યાં સુધી હજરત અલીએ બીજી સ્ત્રી કરી નહોતી. તે સમયમાં અરબસ્તાનમાં ફક્ત ફાતમત જોહરાજ સૌ કરતાં વધારે યશસ્વી અને અતીવ બુદ્ધિમતિ તથા ગુણવતિ મહિલા હતાં. તેમનું સુંદર વદનમંડળ સદા હસતું રહેતું હતું. તેઓના ધર્મોપદેશ હદીશ અને કુરાનેશરિફની વ્યાખ્યા એ સધળાં તેમના અસાધારણ માનસિક અને ચરિત્ર બળની સાક્ષી આપે છે. તેમના અનૂલ ગુણોએ કરીને તેઓ “ જ્યોતિર્મયી દેવી ” ના નામે જાહેર થયેલાં છે. અને મુસલીમ જગતનાં એજ પ્રકાશિત નામથી તેવણુ પ્રખ્યાત છે. તેઓ દીર્ઘાંત્રિ અને ક્ષીણ કાયાનાં હતાં અને અત્યંત ખૂબસુરત હતાં. તેટલાજ માટે અજન્નેહરા (સૌંદર્યશાલિની) કહેવાયાં છે.

ફૈઝ્ય લોકોએ જે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય મેળવવા માટે મોટો ધોર વિપ્લવ ઉભો કરીને તેમના દેશનાં લાખો માણસોનાં લોહી વહેવડાવ્યાં હતાં અને જે વિપ્લવે આખા યુરોપમાં ફેલાઈને લાખો મનુષ્યોના જીવનપ્રદીપ અકાળે બુઝાવી નાખ્યાં હતા. તેવીજ જાતની પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિનો હજરત અલીની શાહકત સાથે ઇસ્લમ રાજ્યમાંથી નાશ થયો હતો.

પ્રજાસત્તાક રાજ્યધોરણના પતન સંબંધી એક દાર્શનિક લેખક જે કાંઇ લખી ગયો છે તે ઉપર વિચાર કરી જોવા માટે તે વિચારો લખી લઈએ છીએ:—“ હજરત મોહમ્મદ (સ.અ.વ.)ની સરળતા, અને તે પછીના ખલી-શાઓની કાર્યદક્ષતાના ગુણે કીને પ્રજાસત્તાક રાજ્યની જે અબૂતપૂર્વ ઉન્નતિ થઈ હતી અને લોકોની પ્રીતિ મેળવવાને સમર્થ થયા હતા, આજ એજ પ્રમાણે તેનો ધ્વંસ થવાથી મુસલમાન જાતિમાં પછી ફરિથી તે સમય આવ્યોજ નથી. પ્રજાસત્તાક રાજ્યના ધ્વંસ પછી કેવળ પવિત્ર કુરાનેશરિફનું શિક્ષણ અને ધર્મોપદેશ એઓએજ મુસલીમ રાજ્યને નાશમાંથી બચાવી લીધાં છે. પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિના નાશ પછી એની નીતી અને વ્ય-

બહાર આદીનું અનુસરણ કરીને જુદા જુદા દેશમાં વસેલાં નાનાં નાનાં મુસ્લીમ રાજ્યો ઉપર પરદેશી શક્તિઓએ વારંવાર આક્રમણ કરવા છતાં આશ્ચર્યપૂર્ણ ઉન્નતિ કરવાને શક્તિવાન થયાં છે.”

ઉપયોગી ટીકા—

હજરત આઈસા ઉ'ટ ઉપર સ્વાર થઈને લરાઈમાં સૈન્યને હાકરતાં હતાં તેટલા માટે આ લરાઈને ઉ'ટની લરાઈ કહેતા હતા. તત્કાલ હજરત ઓસમાનના પ્રાધવેદ સેકરેટરી મરવાનના હાથથી ઘૂટેલાં બાણથી મરણ પામ્યો હતો. જોઆયર હજરત અલીના તિરસ્કારથી શરમાઈને ચુધ્ધ ન કરતાં ક્ષીણ મનથી મક્કા આરતો હતો, રસ્તામાં હનીફ ખીન ક્યાસ નામના એક લશ્કરી સિપાઈના ઇશારાથી અમર ખીન જ-મરફ નામના એક માણસે તેનું માથું કાપી નાખ્યું અને માથું લઈ હજરત અલી પાસે ઈનામ માંગવા ગયો. હજરત પોતાના પુરાતનિક બંધનું આવું શોચનિય પરિણામ જોઈને અત્યંત દિલગિર થયા અને ધાતકનો તિરસ્કાર કરી કહાડી મૂક્યો આથી આત્મવ્યક્તિ પામીને તે માણસ પોતે પોતાના પેટમાં છરી મારીને મરી ગયો હતો. (Lives of successors of Mohomed by Washington Irving 178-79).

(૨) મરવાને પેગમ્બર સાહેબને જોયાજ નહોતા કારણ હજરતે તેના પીતા હાકામ, ને તાયેફ નગરે કહાડી મૂક્યો હતો. એટલે તે સમયથી હજરત ઓસમાનના સમય સુધી હાકામ તાયેફમાંજ રહેતો હતો. જ્યારે હજરત ઓસમાનને ખીલાફત મળી, ત્યારે તેમણે હાકામને મદિના ખોલાવ્યો તેની સાથે તેનો દીકરો મરવાન પણ આવ્યો જેને હજરત ઓસમાને પ્રાઈવેટ સેકરેટરી બનાવ્યો હતો.

(૩) હજરત ઈસ્માઈલના વંશધર મન્જર નામના પુરૂષથી મન્જર વંશ ઉત્પન્ન થયો છે અને યમનના રહેવાશીઓ કાહાતાનના વંશધર હિમિયાર નામના પુરૂષથી હિમિરાઈટ વંશની ઉત્પત્તિ થઈ છે આ બે વંશનું વિસ્તૃત વર્ણન અને શત્રુતાનું કારણ પાછળથી વીશેષરૂપે લખવામાં આવશે.

(૪) હજરત અલીએ, મિસરની હકૂમત કાયેસા પુત્ર સાહેને આપી હતી આ પુરૂષ બહાદૂરીથી મિસરનું રાજ્ય ચલાવતો હતો આ કારણથી મિસર જીતવાનું માનીયાને માટે કણ હતું માટે સાહેને મિસરમાંથી હાહાવાની માવીયાએ એક ચુકિત રચી હતી. માવીયાએ પોતે એક ચિડી લખીને સાહેના નામની ખોટી સહી કરીને કુશળતાથી ખલીફના હાથમાં મોકલાવી આપી. તેમાં સાહે માવીયાને આ પ્રમાણે લખે છે—“હું તમારી તાબેદારી સ્વિકારું છું” આ ચિઠ્ઠી જોઈને ખલીફએ ધ્રુવું કે આ ચીડી સાહેનીજ લખેલી છે પોતાના કર્મચારીની બેવફાઈથી દુઃખી થઈને તેમણે સાહેના હાથમાંથી મિસરની રાજસત્તા લઈ લીધી. અને હજરત અબુબકર સિદીકનાં પુત્ર મહમ્મદને મિસરની સત્તા આપી. નિર્દોષ સાહે વગર કારણે પદબ્રષ્ટ થવાથી માવીયાની કુશળતા સિદ્ધ થઈ મહમ્મદે મિસરમાં બહુ સખતાઈથી

વહીવટ કરવા માંડ્યો એટલે ત્યાંના બહુ લોકો બળવો કરવા તૈયાર થયા આ બબરથી નારાજ થઇને ખલીફાએ માલેક સોતર નામના એક જ્ઞાની અને કાર્યકુશળ પુરૂષને મહમ્મદના બદલામાં મિસરની રાજસત્તા ચલાવવા મોકલ્યો. આ પુરૂષ મિસર જતાં અરબસ્તાન અને મિસરના સિમાડાની વચમાં એક ખેડૂતને ત્યાં રાત્રી રહ્યો હતો. એ સમય માવીયાની અગાઉથી આપેલી સલાહ પ્રમાણે ખેડૂતે મધની સાથે ઝેર મેળવીને પરાણાને ખવડાવ્યું તેથી તે મરી ગયો. બીજી બાજુથી ૬ હજાર માણસનું લશ્કર લઇને આમરે મિસર ઉપર ચડાઈ કરી અને હજરત આસમાનના ખૂનનો બદલો લેવાની ઈચ્છા રાખનારા ટોળાંના સરદાર ઈબ્ને સારિંગની સાથે મમી જઈને આલેક્ઝાન્ડરીય. જીતી લીધું અને હજરત અબુબકર સીદીકના પુત્ર મહમ્મદ ને કેદ કરીને મારી નાંખ્યો અને તેના રાખને એક મરી ગયેલા ગધેરા સાથે ખાંધીને સળગાવી મૂક્યું અરે ! કેવું ઘાતકી કાર્ય ! આ પછી આમર, માવીયાના પ્રતિનિધિ સ્વરૂપે મિસરમાં રાજ કરવા લાગ્યો (see Lives of successors of Mohomed by Washington Irving 185.)

૫ બારાક ઈબ્ને અબ્દુલા, અમરૂ ઈબ્ને અસિ અને અબ્દ રહેમાન ઇબ્ને મન્સુમ, આ ત્રણ જણ ખારજીએ એક વખત હજ કરવા જતાં મક્કાની મસજિદમાં એવો નિશ્ચય કર્યો કે હજરતઅલી, માવીયા, અને અલ્લઆસના પુત્ર આમર એ ત્રણજણોએને મારી નાંખવા સિવાય ધરલાંતું મંગળ નથી એ હેતુથી તેઓએ ઝેરી હથીયારોની સહાયથી હીજરી ૪૦ તા. ૧૭ મી રમજાને શુક્રવારના નમાજ પડવાને વખતે આ ત્રણેને ત્યાં હોય ત્યાં મારી નાંખવાના સોગન ખાધા હતા. આ પ્રતિજ્ઞા લેનાર બારાક ઈબ્ને અબ્દુલાએ નકી કરેલા દિવસે માવીયાને સખત ઝખમી કર્યો હતો પણ સારા ઉપચારોથી તે બચી ગયો. બીજી બાજુએ અમરૂ ઈબ્ને અસિએ અલ્લઆસના પુત્ર આમરના બદલામાં બુલથી ખારીજ નામના મસીદના એક ઈમામને બરાબર તેજ સમયે મારી નાંખ્યો આમર તે દિવસે બિમાર હોવાથી મસજિદમાં આવી શક્યો નહોતો. દુરાત્મા અબ્દરહેમાન ઈબ્ને મન્સુમ દેરવાન અને સાબિખ નામના બે બીજા પુરૂષો સાથે મસજિત કરીને નકી કરેલા દિવસે કુદાની મસજિદના દરવાજામાં ઝેરી હથીયાર સાથે સંતાપ્યો હતો. હજરતઅલી જે વખતે મસજિદમાં દાખલ થયા કે તરત દેરવાને તેમના ઉપર ઘા કર્યો પણ તે ઘા મસજિદના દરવાજામાં લાગ્યાથી વ્યર્થ ગયો પછી અબ્દરહેમાને વિષમિશ્રિત શોણિત તરવારે તેમના માથા ઉપર ઘા કર્યો અને પેતે નાસી ગયો. જે પાછળથી પકડાયો અને માર્યો ગયો. સાબિખ છોટો હોયો હતો તેથી નાસી જવાને શક્તિવાન થયો. હજરતઅલીના માથા ઉપર સખત ઘા લાગવાથી, ત્રીજા દિવસે શહીદ થયા હતા. શાહાદત વખતે તેમની ઉંમર આશરે ૬૩ વરસની હતી. પુરાં પાંચ વર્ષ પણ તેઓ ખિલાફત ભોગવી શક્યા નહોતા.

See Lives of successors of Mehomed by Washington Irving. P. 186-187.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

પ્રથમના ચારે ખલીફાઓના સમયનું અવલોકન.

જરત પેગંબર (સ.અ.વ.) અને તેઓના પ્રતિનિધી સ્વ-
રૂપ પ્રથમના ચારે ખલીફાઓના સમયમાં મુસલીમ રા-
જ્યમાં રાજ્યસત્તા શા પ્રમાણે ચાલતી હતી તે સંબંધી
કાંઈક અવલોકન આ પ્રકરણમાં કરીએ છીએ. વાંચક
વર્ગ શાંત ચિત્તે વિવેચના કરશે તો સમજી શકશે કે,
ઇસ્લામી રીતીનીતિ વગેરે કેવાં ઉદાર અને સમદર્શી

હતાં. હજરત મહમ્મદ (સ.અ.વ.) મકાથી મદિના જઈને માત્ર ૧૦ વરસ જીવ્યા
હતા. આટલા ટુંકા સમયની અંદર તેઓના મધુર ઉપદેશ, અપૂર્વ સ્વાર્થ
ત્યાગ, ઉભરાઈ જતો હિસાબ અને અસાધારણ ચરિત્રાળના પ્રભાવે આ-
રખોના કલહપ્રીય વિભિન્ન મંડળો, એકસુત્રે બાંધીને તરતજ એક મહા-
જાતિમાં ફેરવાઈ ગયાં હતાં. તેમણે આવાં મહત્ત્વ કાર્યો એટલા ટુંકા સમ-
યમાં સંપન્ન કર્યા હતાં કે તેના આશ્ચર્યની ગુણુ ગાથા જગતના ઇતિહાસમાં
તેજસ્વી અક્ષરે અનંતકાળ સુધી રહેશે.

આરબ લોકોએ હજરત પેગંબર (સ.અ.વ.) ની તાબેદારી સ્વિકારવા છતાં
હજરતની વફાત પછી હજરત અબુબકર સિદ્દિકના સમયમાં ધરીથી મૂર્તિપૂ-
જનો પ્રચાર કરવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ ઘટના પછી અર-
બસ્તાનની હાલત નીલ નદીની રેલના જેવી થઈ પડી હતી. નીલ નદીમાં
જ્યારે એક કાંઠા ડુબી જાય તેવી રેલ આવે ત્યારે કીનારાના લોકોને અડ-
ચણુ અને દુઃખ એક વેઠવાં પડે છે. પણ જ્યારે રેલનાં પાણી ઉતરી જાય
છે ત્યારે કાંઠાની જમીનને રસાળ બનાવીને બહુ લાભ કરે છે તેજ પ્રમાણે
આરબ લોકોએ પાડોશી જાતોની દુશ્મનાઈથી, ઉસ્કેરાઈને તેઓનાં રાજ્યો જીતી
લીધાં ખરાં; પણ ત્યાંના અનેક લોકોને ઇસ્લામ ધર્માવલંબી બનાવી એક-
તાના બંધને બાંધી સુશાસન અને ઉત્તમ શિક્ષણદ્વારા એ દેશોતું પરમ
કલ્યાણુ કરેલું હતું. મદીનામાં ૩૦ વરસ સુધી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પદ્ધતિ
ચાલુ રહી આ સમયની અંદર આરબ જાતિની અંદર અદ્ભૂત પરિવર્તન

થયું હતું. અરબસ્તાનની અંદર તે સમયમાં પણ ધર્મનેતાનું પ્રાધાન્ય પ્રતિષ્ઠિત હતું, અને તેમનું એ પ્રાધાન્ય ક્રમશઃવૃદ્ધિ પામતું હતું. આરબ જાતિ પ્રથમથી ધર્મનેતાઓ દ્વારા સુપરિચાલિત થઇને ઉન્નતિની ટોચે પહોંચી હતી ખરી; પણ બવિધ્યકાળે તેના તેજ ધર્મનેતાઓથીજ તેમની ધોર અવનતિ થઈ હતી કારણકે જ્યાં સુધી ધર્મનેતાઓની એકતા રહી ત્યાં સુધી અલગથી આવી નહીં પણ પાછળના સમયમાં ધર્મનેતાઓની એકતા તુટી એટલે મોટું તુકશાન થયું. સુશોભિત સુંદર હવેલીઓથી મોટાં મોટાં શહેરોને સુશોભિત બનાવીને આરબો વિલાસપ્રિય થવા લાગ્યા હતા. અરબસ્તાનના દ્વીપકલ્પની “આશ્રિતપ્રથા” છતાંએલા દેશોમાં ચાલુ થઇ ગઇ હતી. જે સધળા પારસીઓ, તુર્કો અને ગ્રીક લોકોએ ઇસ્લામ ધર્મ કબુલ કરીએ હતા, તેઓ કોઇને કોઇ પરીવારમાં (આરબ જાતીમાં) દાખલ થઈ ગયા હતા. આવી રીતે અપર જાતિને પોતાના ધર્મમાં લીધા પછી તેને પોતાના ગણી આરબો વધારે શક્તિવાન બનીને પોતાનું ગૌરવ વધારવાને સમર્થ થયા હતા. જે કે સધળા આરબો એકજ ધર્મ પાળતા હતા અને એકજ સત્તાને તાબે હતા તોપણ તેઓનો અંદર અંદરનો દ્વેષભાવ હજી દૂર થયો નહોતો. તેટલાજ માટે આપણે જેઠ શમ્સીએ કે હજરત મહમ્મદ (સ.અ.વ.)ની પહેલાં મક્કા નગરીની જે હાલત હતી (એટલે કે હજરતના જન્મ પહેલાં મક્કામાં જવરહમ, કતૂરાં, અને ખજવાયા, વગેરે જે સધળી જાતો વાસ કરતી હતી, તેઓ પરસ્પર લડી મરતા હતા.) ઇસ્લામીક પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિના પતન પછી, મુસ્લીમ રાજ્ય પણ બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. એક પક્ષ બની હાશમની અધિનતા સ્વીકારતો હતો અને બીજો પક્ષ તેમના પરમ શત્રુ ઉમય્યા વંશની અધિનતા સ્વિકારતો હતો. જે કે, અલઆસના પુત્ર આમરની વિશ્વાસઘાતકતાના લીધે મુસલીમ રાજ્યમાં ચિરસ્થાયી શત્રુતાનો ભાવ ઉત્પન્ન થઇને હિમિયારાઇટ અને મન્જરવંશની અંદર ધોર વિદ્રોહ અગ્નિ સળગી ઉઠી હતી તો પણ મુસલમાનોની અંદર કોઇપણ પ્રકારનું ધર્મનું પાર્થક્ય દ્રષ્ટિગોચર થયું નહોતું. આરબો પ્રથક સંપ્રદાયના હોવા છતાં, ખરી રીતે જેતાં તેઓમાં ધર્મ સંબંધી ભિન્નતા નજરે પડતી નહોતી. તેઓ હજરત ઉમ્મરની પછી કે.ઇને પણ ખલીફા તરીકે સ્વીકારતા નહોતા પ્રથમના ચાર ખલીફાઓની ખીલાશતમાં મુસલમાનો અને આરબ સંપ્રદાયની અંદર આટલોજ પ્રભેદ જણાયો હતો.

ઇસ્લામીક પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિની અંદર ખલીફાજ સર્વ પ્રધાન હતા. હજરત પેગમ્બર(સ.અ.વ.)ના મુખ્ય મુખ્ય સહયોગીને એક મંત્રણા

સભા સ્થાપવામાં આવી હતી આ મંત્રણા સભા, મદિનાના પ્રખ્યાત પુરોહિત, અને બેદુઇન ટોળાંઓના સરદારો, એ ત્રણ પ્રમુખ પક્ષો તરફથી ખલીફાઓને વિશેષ રૂપે સહાય મળતી હતી. મદીનાની મુખ્ય મસજિદમાંજ મંત્રણાસભાની બેઠક થતી હતી. હજરત પેગમ્બર (સ. અ. વ.) ના અનેક સહચરોના ઉપર રાજ્યનાં જૂઠાં જૂઠાં કામોનો બોજો નાખવામાં આવ્યો હતો. હજરત અબુબકર સિદિકની ખીલાફતના સમયમાં ન્યાય કરવાનું, અને જકાતના પૈસાની વહેંચણી કરવાનું, ઇમ હજરત ઉમ્મરના સ્વાધિને રાખવામાં આવ્યું હતું. હજરતઅલી અતિશય વિદ્વાન હતા એટલે જુદાં જુદાં રાજ્યો પ્રતિ પત્રવ્યવહાર ચલાવવાનું તથા બંદીવાનોની દેખરેખ રાખવાનું તથા પોતાની ઇચ્છા અનુસાર, તેઓને મુક્ત કરવાનું કામ તેમને સોંપવામાં આવ્યું હતું. હજરત પેગમ્બર (સ.અ.વ.) ના બીજા સહચરને, લશ્કરી સિપાઇઓના ગ્રેસના મેનેજમેન્ટનું કામ સોંપ્યું હતું. પ્રત્યેક કાર્યો આ પ્રમાણે સોંપવામાં આવ્યાં હતાં, તો પણ એતો નક્કી હતું કે કોઇપણ કાર્ય, મંત્રણા સભાની મંજૂરી વગર થઇ શકતું નહોતું.

ઇસ્લામિક પ્રજાસત્તાક રાજ્યની પદ્ધતિ ૩૦ વરસ સુધી ચાલુ હતી. હજરત ઉમ્મરના જીવતાં સુધી અને તેમની શહાદત પછી પણ તેમનોજ રાજનૈતિક મત, ત્રીશ વરસ સુધી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પદ્ધતિનું આજ અવલંબન હતું. સઘળા આરબ જાતને એકતાના સુત્રે બાંધી એક મહા જાતિમાં ફેરવી નાંખીને દૃઢ અને મજબુત પાયા ઉપર તેને સંસ્થાપિત કરવી એજ તેમનો મુખ્ય રાજનૈતિક ઉદ્દેશ હતો. ચોક્કસ સંજોગોને લઈનેજ અમુક દહમાં બીજા દેશ ઉપર હકુમત સ્થાપવાનું તેઓ યોગ્ય ધારતા. તેઓને એવી બાંક હમેશાં રહેતી કે, આરબો પારકા દેશોમાં વસીને રખેને પોતાની જાત ગુમાવીને આખરે બીજા દેશના લોકોના આચાર વિચારનું અવલંબન ન કરે. હાથ ! હજરત ઉમ્મર હજુ પણ કેટલોક સમય વધારે જીવ્યા હોત તો પોતાના ચરિત્રબળથી આરબોને એક મહાજાતિમાં ફેરવી શકત અને બિવિખમાં જે બાયકર આત્મદ્રોહ દ્વારા ઇસ્લામ સામ્રાજ્ય નાશ થવાની અણી ઉપર આવી પહોંચ્યું તે પણ અટકત.

નાચે લખેલા બે મુખ્ય વિષય ઉપરથી આપણને હજરત ઉમ્મરની તિફાળુ રાજનૈતિક બુદ્ધિની ખાત્રી થાય છે. પ્રથમ તો તેમણે અરબરતાનમાંથી સઘળા પ્રકારના પર ધાર્મિક અને વૈદેશિક ઉપાદાનને દૂર કર્યાં હતાં.

અને આ નિયમ ફક્ત આરબ જાતીના ઉપરજ અમલમાં આવતો હતો. ખીજું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પદ્ધતિનો અતિ વિસ્તાર કરવાને મના કરેલી હતી.

હજરત ઉમ્મર પોતે બહુદર્શિ પુરુષ હતા. તેમની પાછળના શાસન કરનારાઓમાં આ ગુણુ ઓછો જોવામાં આવતો હતો. તેઓ બકી રીતે સમજી શકતા હતા કે રાજ્યનો મુખ્ય આધાર અને સમૃદ્ધિ ખેડુત વર્ગની ઉન્નત અવસ્થા ઉપરજ રહેલાં છે. એટલાજ માટે તેમણે જીતાએલા સધળા પ્રદેશોમાં ખેતી કરવા યોગ્ય ભૂમિનું વેચાણ કરવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હતો. અરબસ્તાનના આરબો અષ્ટિત ચર્ચા ન કરી શકે તેટલા માટે તેમણે હુકમ કર્યો હતો, કે, જીતાએલા દેશોમાં, ત્યાંના વતની લોકોની જમીન આરબોએ લેવી નહિ. એટલા માટે ખેડુતો, અને જમીનના માલેકોની, આ પ્રકારની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું, પણ જે સધળા આરબો જુદા જુદા દેશમાં જઈને રહ્યા હતા તેઓનું ખીજાઓના કરતાં સ્વતંત્ર રીતે રક્ષણ થાય, તથા તેઓ (આરબો) ત્યાંના રહેવાસીઓ ઉપર પ્રાધાન્ય ભોગવી શકે, તેટલા માટેજ, ખલીફાએ ઉપરના નિયમો ફરમાવ્યા હતા. જીતનારા અને જીતાએલાઓની વચ્ચે આવા પ્રકારનું પાર્થક્ય જગતના પ્રાચિન અને વર્તમાન ઇતિહાસોમાં બહુ જગોએ મળી શકે છે. તેમણે આરબ જાતીને જે સત્તા અને પ્રાધાન્ય અર્પણ કરેલાં હતાં, તે કોઇ પ્રકારે અનુદાર પ્રદર્શિતાં નહોતાં. આ વર્ણુ, અને જાતીગત પાર્થક્ય ઇસ્લામના સામ્યભાવમાં કોઇ તરેહનો અટકાવ કરી શક્યું નહોતું. તેમના સમયમાં નિયમ હતોકે, કોઇપણ માણસ ઇસ્લામ ગ્રહણ કરે તો તેનું આરબ ગૃહસ્થની માફક સન્માન કરવું. આ નિયમ તેમની પછીના ખલીફાઓના વખતમાં, પણ પ્રચલિત હતો. ઇસ્લામ ધર્મ દાખલ કરવા સિવાય પણ આરબોની મંડળીમાં બળી શકાતું હતું અને જે કોઇ આવી મંડળીમાં બળેલો હોય તેનું પણ આરબ ગૃહસ્થની માફકજ સન્માન કરવામાં આવતું. સન્માનની આશાએ ઘણા પારસીઓ ઇસ્લામ ધર્મ અંગિકાર કરવા સિવાય આરબોની મંડળીમાં મળેલા હતા. આ પ્રમાણે સિરિયા, અને મિસરનાં અનેક ખ્રિસ્ત કુટુંબો, અને આફ્રિકાનાં બાર્બાર જાતિઓ, આરબ પરિવારમાં મળેલા હતા. ઇસ્લામ અંગિકાર કરનારાઓને, આ પ્રકારની સગવડ આપવામાં આવવાથી, પારસી ધર્મના લોકો શિદ્ધ સ્વધર્મને મુકી દઇને ઇસ્લામ અંગિકાર કરતા હતા. ધર્મ અને સમાજ, હીક રાખીને પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિનું સંરક્ષણ કરવું એજ ઇસ્લામ ધર્મના શાસનનો સાધારણ નિયમ

હતો. શ્રીમંત અને ગરીબ, દરેક માણસ એ મહાન પરવરદિગારની દૃષ્ટિમાં સમતૂલ્ય છે-દરિદ્રી અને નિરાધાર લોકોનો અત્યાચાર અને અરાજકતા-માંથી રક્ષણ કરવાના હેતુથીજ સ્થાનિક શાસનકર્તા, ખુદાના તાબેદાર નોકરો તરીકે કામ કરતા હતા. રાજ્યની ઉપજ ખલીશાની જતના ઉપકારના માટે અથવા તેઓની મોજમજ માટે વાપરવામાં આવતી નહોતી. પણ પ્રજા વર્ગના લભના માટેજ વાપરવામાં આવતી. ગરીબોને મદદ કરવા સાથે શ્રીમંતો પાસેથી અમુક ઠર (જકાત) લેવામાં આવતો. મુસલમાનોના માટે આ જકાત આપવાની પ્રથા ફરજ તરીકે હતી ઇસ્લામીક પ્રજાસત્તાક રાજ્યની પ્રાથમિક અવસ્થામાં રાજની તીબેરીનો કોઇ પણ જતનો હિસાબ રાખવા માટે ખાતાં પતરાં રાખવાની જરૂર નહોતી. પેદાશનો ૧/૧૦ ઠર સંવળા ધર્મના લોકો પાસેથી વસૂલ લેવામાં આવતો હતો. એ એકંઠો થતાં વાંતજ, ગરીબ લોકોને કે લશકરીઓની યુદ્ધની સામગ્રી માટે ખરચ કરી નાંખવામાં આવતો હતો. યુદ્ધમાંથી લુટાઇને મળેલી સામગ્રી જુવાન વૃદ્ધ, બાલક-બાલિકા ગુલામ અને સ્વાધિન નોકરો વચ્ચે સમભાવે વહેંચવામાં આવતી હતી. પાછળથી આ વહેંચણીમાં પક્ષપાતની શરૂઆત થતાં તેના બદલામાં ચોક્કસ માસિક આપવાનું ઠરાવ્યું હતું એટલુંજ નહી પણ તમામ મુસલમાન જાતિને રાજની તિજુરીમાંથી, અમુક રકમ માસિક વૃત્તિ રૂપે આપવામાં આવતી, આ માસિક વૃત્તિઓ ફક્ત મુસલમાનોનેજ આપવામાં આવતી હતી તેમ નહી પણ પરધર્મી પ્રજાવર્ગ માંહેના, જે કોઇ રાજબકિત બતાવતા કે વિશ્વસ્તતાનાં કાર્ય કરતા તેમને પણ આપવામાં આવતી. ખલીદાના પરિવાર વર્ગના નિર્વાહને માટે, કાંઇપણ આપવામાં આવતું નહોતું. તેઓના માટે માસિક વૃત્તિઓ પણ ખીજઓના પ્રમાણમાંજ, આપવામાં આવતી હતી. રાજ્યની સંવળા જનીન લોકવર્ગમાં વહેંચી દેવાથી, તેઓને અનેક સમય ગરીબાઈમાં આવી જવું પડતું, એટલે પેગંબર સાહેબ અને હજરત કમરે, એ જમીન કદીપણ ભાગ કરીને વહેંચી આપી નહોતી. એ દરિદ્રતાનું નિવારણ કરવાના હેતુથીજ મદિના વાસીઓની, જમીન, મકાવાસો મોહોજવરોની અંદર વહેંચી આપવામાં આવી નહોતી. અથવા વકફ કરીને તેઓનો હક લૂટી લેવામાં આવ્યો નહોતો. એજ ઉદ્દેશ સાચવવા માટે વિજિત પ્રદેશની ખાસ જમીન, લશકરી ઓની વચ્ચે વહેંચી નહી આપતાં રાજ સરકારની દેખરેખ નાંચે રાખી હતી અને તેની આવકમાંથી દેશ શાસનનું ખરચ ખાદ કરતાં બાકી વધે તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી હતી.

ઇસ્લામ સામ્રાજ્યના કબજામાં હજરત ઓસમાન તેમની પહેલાંના ખલીફાઓ કરતાં વિપરિત રીતે વરત્યા હતા તેઓ ખલિફા હજરત ઉમરે મુકરર કરેલા બાહોસ સત્તાધારીઓને બરતરફ કરીનેજ અટક્યા નહિ પણ તેમની જગ્યાએ પોતાના પરિવાર વર્ગના લોકોનો નાણું સંબંધી લોભ પૂરો કરવા સારૂ સઘળા ઉંચી જગ્યાઓ તેઓની વચ્ચે વહેંચી આપવામાં આવી હતી પહેલાં રાજ્યની દોલત, તે પ્રજા વર્ગની સંપત્તિ, ગણાતી હતી. પણ હલકી સલાહોથી વશ થયેલા ખલીફા ઓસમાને, આ સંપત્તિ પોતાના સગાંઓને આપી દીધી હતી. એજ પ્રમાણે આખો સિરિયા દેશ અને મેસેપોટોમીયાનો કેટલોક ભાગ માવીયાના કબજામાં આવ્યો હતો. હજરત ઉમરે રાજ સંબંધી કોઈ ચોક્કસ કાર્ય સાધતને માટે સલાહ (The sawad) રાખેલ તે ખલીફા ઓસમાને પોતાના સગાંને આપી દીધેલ. હજરત અબુબકર, અને હજરત ઉમરના સમયમાં, રાજકીય તીજેરી પ્રજા-વર્ગની દોલત ગણાતી ને તેજ પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ થતો હતો; પણ ખલીફા ઓસમાને પોતાના નિરપયોગી સગાંઓને આપી આપીને તીજેરી ખાલી કરી મૂકી. ઉમ્મીયાવંશીઓ રાજ્યની દોલત કરીને પોતાની સમૃદ્ધિ વધારીને, પોતાની શક્તિનો વિસ્તાર કરતા હતા. પહેલાંના સત્તાધારીઓએ પરધર્મીઓને, જે પ્રકારની સત્તા, અને સગવડ આપેલી હતી, હજરત, ઓસમાને આ સઘળું ખુંચી લઇને, તેમના માટે ઘણાજ કઠોર નિયમો ઠરાવ્યા હતા. પ્રથમ તેમણે રાજની જમીન વેચાણ કરવાનું જાહેર નામું કાઢ્યું, અને યુદ્ધમાં સહાય કરનારા મુખ્ય પુરોનાને જગીર આપવાની, વ્યસ્થા કરેલી હતી. હજરતઅલી તે સમય માવીયાની સાથે યુદ્ધ કરવામાં અને દેશની અંદર અંદરના વિદ્રોહો સમાવવામાં એટલા બધા વ્યસ્ત હતા કે હજરત ઓસમાને ચલાવેલી મંદ શાસન રિતિમાં સુધારો કરવાનો વખત મેળવી શક્યા નહોતા. પણ જે સઘળો દેશ તેમની સત્તા નિયે હતો તે સઘળા પ્રદેશોમાં અજ્ઞાન શાસન કરતાઓને કહાડી મૂકી, તેમની જગ્યાએ હજરત ઉમરના સમયની શાસનનિતી ચલાવી હતી. પહેલાંના ખલીફાઓના સમયના હિસાબ અને હજરતના કાગળ પત્રોનું મત પ્રૂંક રક્ષણ કરવા માટે તેમણે હજરતખાનું તૈયાર કરાવ્યું હતું. તેમણે પ્રથમ ટ્રેજરર અને પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ (સાહેબ-અસ-શરતા) મુકરર કર્યા અને પોલીસ વિભાગને ફરીથી સંસ્થાપિત કરીને તેઓને કરવાનાં કામો નક્કી કરી આપ્યાં હતાં.

મક્કા વિજયની પછી હજરત મહમ્મદ (સ. અ. વ.) અરબસ્તાનના હોપકલ્પના સઘળા પ્રદેશમાં અને મુખ્ય મુખ્ય નગરોમાં રાજ્યસત્તા સ્થાપન

કરવા સારૂ બિન્ન બિન્ન સત્તાધારીઓ મુકરર કરીને તેઓને “ અમીર,, ના ટાઇટલ આપ્યા હતા.

દરલામી રાજ્યનીતીના પ્રથમ પ્રવર્તક ખલીફા હજરત ઉમ્મરના સમય સુધી આ ટાઇટલ ચાલુ હતો. જીતેલા પ્રદેશો જુદા જુદા સત્તાધારીઓને સોંપીને તેઓ સાથે એવા કરારો કરવામાં આવતા હતા કે તેઓ એવા પ્રદેશને શિક્ષણ આપીને, અને વેપારની ઉન્નતિ કરીને, દિન પ્રતિદિન ચડતી પાયરીએ લાવે. એ પ્રકારે દરનાના ઉત્તર ભાગમાં આવેલા, આહવાજ અને બહરન, મળીને એક પ્રદેશ તથા સિરતાન, એકાદ, અને કીરમાન મળીને એક પ્રદેશ, એ રીતે પ્રદેશો બનાવ્યા હતા અને તખરીસ્થાન તથા ખોરાસાનને જુદા જુદા પ્રદેશ તરીકે ગણ્યા હતા. દક્ષિણ દરના ત્રણ જણ શાસન કરતાઓની સત્ત નીચે હતો તેનાં એરાક પ્રદેશમાં એ શાસન કરતા હતા. જેમાંના એકની રાજધાની કુશમાં, અને બીજીની ખસરામાં હતી. આજ પ્રમાણે સિરીયા પ્રદેશની પણ વહેંચણુ કરેલી હતી. ઉત્તર સિરિયાના શાસન કરતાની રાજધાની હેમસ (Hems) માં હતી. અને દક્ષિણ સિરિયાની રાજધાની હમાસ્કસમાં હતી. પેલેસ્ટાઇન પ્રદેશ એક જુદા શાસનકરતાના સ્વાધિને હતો. આખો ઉત્તર આફ્રિકા ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખ્યો હતો. ઉત્તર મિસર (Upper Egypt), ખાસ મિસર, અને લાઇબીરીયા મરબૂમિનો પશ્ચિમ ભાગ. અરબસ્તાન પણ પાંચ ભાગમાં, વહેંચી નાખવામાં આવેલો હતો. એના નાના નાના વિભાગના શાસન કરતાને અલી, અથવા નાયબ કહેતા હતા. ધણી જગોએ તે જગાના શાસન કરનારાઓ ઇમામતિ કરતા હતા. અને સાર્વજનિક મસજીદમાં દર શુક્રવારે ખોતખા પાક, ધર્મ, રાજનીતિ અને સમાજ નીતિ વિષયે ઉપદેશ કરતા હતા. તેઓના આ પ્રકારના ઉપદેશો અનેક સ્થળે રાજકીય ધોષણાપત્ર અથવા રરમાનનું કામ કરતા. રક્ત પાલેસ્ટાઇન, હમાસ્કસ, હેમસ, અને કીન્નીસરીન, પ્રદેશોનું, ન્યાય કામ કરવા માટે ખલીફા ઉમરે, સ્વતંત્ર કાજી (ન્યાયાધીશ) મુકરર કર્યા હતા. આ કાજી ન્યાય અને ઇમામતનું કામ કરતા. રાજકર અદા કરવા માટે આ તેનો ખરચ કરવા સારૂ તેમણે એક રાજસ્વ વિભાગ સ્થાપિત કર્યો હતો. જેને તેઓ દીવાન કહેતા હતા. રાજની દોલતમાંથી પ્રથમ તો રાજની આવક વસુલ કરવાનો ખરચ તથા ન્યાયખાતાને લગતો ખરચ, તેમાંથી બાક જતાં બાકી વધારામાંથી યુદ્ધની સામગ્રીઓ માટે ખરચ મુકરર થતો. તે બાક જતાં વધારો રહેતો તે, લોકોના ઉપકારી કાર્યમાં ખરચાતો. અને તે એવી રીતે ખરચાતો

કે સધળા આરબ જાતી અને તેઓના તાજાના અનુગત માણસોની અંદર સરખે ભાગે વહેંચી દેવામાં આવે. જે સધળા આરબો, અને અન્યાન્ય જાતિઓને વૃત્તિ (પેનશન) આપવામાં આવતું. તેઓનાં સ્ત્રી, પુરૂષ અને બાલક બાલીકાનું રેજીસ્ટર રાખવામાં આવતું. સૈનિક અને શાસન વિભાગની અંદર, પ્રદેશોનું શાસન કરનારાઓજ; મુખ્ય પુરૂષો હતા. રાજ્યનો કર અને શાસન સંક્રાંત, જેવાં અનેક કાર્યો તેમના તાજાના કમચારીઓ મારફતે થતાં. જી-તેલા દેશોમાં વેપાર, અને ખેતીની, એકદમ ઉન્નતિ થાય, તેના માટે વિશેષ પ્રયત્ન કરવામાં આવતો હતો. એટલાજ માટે મિસર, સિરિયા, ઇરાક અને દક્ષિણ ઇરાનમાં જમીનનું માપ કરાવીને સ્થાયી ભિત્તિની ઉપર રાજકીય કર, મુકરર કરવામાં આવ્યો હતો. એ જમીન ભરનારા (જરીફ) ની મારફતે તે સમયના મુસ્લીમ રાજ્યના અનેક વિષયો જાણી શકાયા છે. આખા રાજ્યની જમીનનું પરિમાણ કેટલું છે, કયા દેશની જમીન કયા પ્રકારની છે, ક્યાં ક્યાં, શું શું જાતનાં અનાજ સારાં નીપજે છે ઇત્યાદી અનેક વિષય નક્કી થયા હતા. બાબેલોનીયા પ્રદેશમાં પાણીના માટે અનેક નહેરો ખોદાવેલી હતી. અનાજનાં ખેતોનો રેલના પાણીથી નાશ ન થઈ જાય તેટલા માટે તાત્કાલિક, અને યુરેટીસ નદીઓના, કિનારા ઉપર કોષપણ જાતના બંધ વગેરે બાંધવાની ઇરાદાના શેહેનશાહે કાંઈ દરકાર કીધી નહોતી. હમણાં એ સધળા ભાગમાં બંધ વગેરે બંધાવવા સાડા જુદાં ખાતું સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. ખલીફા ઉમરે વેપારની વૃદ્ધિ માટે કેટલાએક કર માફ કર્યા હતા. મિસર અને અરબસ્તાનની વચ્ચે વેપારની સગવડ માટે, તેણે નીલ નદી, અને લાલ સમુદ્રની વચ્ચે, ઘણીજ જુની નહેર (canal) ફરીથી સુધારાવી હતી. અરબો આને અમીરલ મોમેનીનની નહેર કહેતા. આ-નહેરનો સુધારો કરતાં, એક વંસનો સમય લાગ્યો હતો, અને જ્યારે નીલ નદીનાં વહાણો મિસરમાં ઉત્પન્ન થયેલી સામગ્રીથી પરીપૂર્ણ ભરાઈને, જીદા અંદરમાં આવજા કરતાં, સારે મકકા અને મદીના નગરીમાં અનાજનો ભાવ, એટલો બધો ઘટી ગયો હતો કે, મિસર અને મદિનામાં સરખા ભાવો થઈ ગયા હતા.

ન્યાયખાતું.

ખલીફાએ મુકરર કરેલા કાજી મારફતેજ ન્યાય કરવાનું કામ થતું હતું. પણ કાજીઓ, અમુક વિભાગના શાસન કરનારાઓના તાજામાં નહોતા. મતલબ કે ન્યાયાધીશો સ્ટેટના ગવર્નરોના તાજામાં નહોતા. તેમની નિમનોક

ખલીફા પોતેજ કરતા હતા. કાજીઓ માટે પગાર નિશ્ચય કરવાનું પ્રથમ હજરત ઉમ્મરેજ કર્યું હતું અને તેમને સ્થાનિક ગવર્નેટની સત્તાથી અલગ રાખીને સ્વતંત્રતા આપી હતી. સામેતનો પુત્ર જ્યેદ મદિનામાં પગારદાર કાજી તરીકે પહેલ વહેલો મુકરર કરવામાં આવ્યો હતો. કાજીઓને “હા-કીમ” નામે ઓળખાવતા હતા. પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ લેખક વોન હેમર (Von Hammer) એક જગાએ લખી ગયો છે કે, પ્રથમ કાજીઓને “હા-કીમ-અલ-સરા” કહેતા હતા અને હમણાં પણ તેઓ એજ નામથી ઓળખાય છે. કાજીઓ માત્ર કાયદાના હુકમનું પાલન કરતા હતા. જે ન્યાયાનુમોદિત, તેજ કાયદો, અને તે કાયદા પ્રમાણેજ કામ કરવાની ન્યાયાધીશોને સત્તા હતી. આથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે, કે ઇસ્લામીક શાસન નીતિ એના શબ્દાર્થ અને કાર્યદ્વારા અતિ બાળ વયથી ન્યાયખાતાને સ્થાનિક ગવર્નમેન્ટથી જુદું રાખવાનું તારતમ્ય સમજી શકી હતી. કાજી, ન્યાયદ્વારા જે છેવટનો હુકમ કરે, તેનું પાલન કરવાને ખલીફાઓ બંધાએલા હતા, એટલે કરીને ન્યાયનું કામ બહુ બારીકીથી તપાસવામાં આવતું હતું. ઇસ્લામીક પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિની પ્રથમાવસ્થામાં લોકો પોતેજ પોલીસનું કામ કરીને દેશમાં શાંતિ રાખતા હતા. હજરત ઉમ્મરે રાત્રીની એકી કરવાનો ધારો કર્યો હતો, પણ પોલીસ વિભાગની ખરેખરી વ્યવસ્થા તો હજરતઅલીના વખતમાંજ, કરવામાં આવી હતી. તેઓ નગરના શાંતિરક્ષકને “શરતા” કહેતા હતા. (shurta) અને મુખ્ય શાંતિરક્ષકને સાહેબ-અલ-શરતા (પોલીસ-સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ) કહેતા હતા. હજરતઅલીનીજ સલાહથી ખલીફા ઉમ્મરે હીજરી સન ચાલુ કરીને સરકારી સહાયદ્વારા અનેક સૂબો અને મસજીદો બંધાવી હતી.

રાજકીય કર ત્રણ રીતે લેવામાં આવતો હતો (૧) ઉત્પત્તિનો ૧/૧૦ ભાગ, ખજાના તરીકે લેવામાં આવતો તેને “વશર” કહેતા હતા. આ કર પરિમિત સ્વરૂપે સારી હાલતવાળા દરેક મુસલમાનો આપવાને બંધાએલા હતા. એ કર વસુલ કરીને કેટલોએક રાજ-ક્ષણમાં, કેટલોએક ભાગ વસુલ કરનારા કર્મચારીઓના પગારમાં, અને બાકીનો વધારો ગરીબ મુસલમાનોમાં વહેંચી આપવામાં આવતો હતો. (૨) જિરિમિસ, એટલે કે પરધર્મિઓ પાસેથી એક પ્રકારનો જમીનનો કર લેવામાં આવતો હતો. તેને “ખેરાજ” કહેતા હતા. (૩) મનુષ્યની ગણનાનો કર આને “જજ્યા” કહેતા હતા. તે સમયમાં “ખેરાજ” અને “જજ્યા” એ બેઉ કર એજ નામથી આખા રોમ રાજ્યમાં લેવામાં આવતો હતો અને સામાનાઈઝ વં-

શના ઇરાની બાદશાહના વખતમાં ઇરાનમાં પણ “ જજ્યા ” લેવામાં આવતો હતો. એટલાજ માટે નામની વિશાળ સંસ્કૃતિ અને ઇરાનના બાદશાહોનું અનુકંણ કરીને મુસલમાનોએ મિસર, સિરીયા, એરાક, અને ઇરાનમાં જજ્યા વેરો, ચાલુ કર્યો હતો. આ બેઉ કર પરિમિત અને સ્વાધીન પાયા ઉપર સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા હતા. અમુક અમુક શહેરો અમુક અમુક વિભાગ, અને અમુક અમુક જાતિઓને આ કરમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યાં હતાં. અને જેઓની પાસેથી આ કર, લેવો અત્યંત આવશ્યક ગણાતો, તેમના પાસેથી પણ એવી સગવડથી વસુલ કરવામાં આવતો કે તે કર ભરનારાઓમાં કોઈને દુઃખ ભોગવવું પડતું નહોતું. યાહુદી, ખ્રિસ્તીઓ, સેમેરાઇટનસ, અને મેજીઅન લોકોને, “ પીપલ્સ ઓફ ધી બુક ” Peoples of the Book ના નામથી ઓળખતા હતા. તેઓ પણ મુસલમાનો પાસેથી સદ્વર્તન, સદ્વહેવાર અને સદ્વિચાર, શિખ્યા હતા.

યાહુદીઓ હજરત મુસાને પેગંબર તરીકે સ્વિકારે છે, અને તેમના પવિત્ર ગ્રંથને તૌરાત કહે છે. ખ્રિસ્તીઓ હજરત ઇસાને પેગંબર તરીકે સ્વિકારે છે અને તેમના પવિત્ર પુસ્તકને ઇંજીલ કહે છે, એટલાજ માટે આ લોકોને “ પીપલ્સ ઓફ ધી બુક ” કહે છે.

આરબ રાજ્યના કર સંબંધી વધારે ખુલાસો બીજા પુસ્તકના આધારે વાંચનાર સન્મુખ રજૂ કરીએ છીએ. આરબોમાં જે સઘળા કરો, લેવામાં આવતા હતા તે ચાર પ્રકારના હતા. (૧) ખેરાજ (૨) હશર (૩) જજ્યા (૪) જકાત. કોઈ વર્સે કુદરતી કારણોએ કરી જમીનના પાકને નુકશાન થાય તે વખતે ખજનો, લેવામાં આવતો નહોતો. કોઈ જંગલ જેવી જમીન, ભલી રીતે ઉપજ આવે તેવી હાલતમાં આવતાં સુધી, તેના ઉપરનો કર લેવામાં આવતો નહોતો. મુસલમાન હોય કે બીજા જાતના હોય, પણ ઇસ્લામ રાજ્યની તાબેદારીનો સ્વિકાર કરવાથી, તેમની જમીન ઉપરથી તેમનો હક ખેંચી લેવામાં આવતો નહોતો. સઘળા લોકો પાસેથી (પછી તેઓ ગમે તે ધર્મ પાળતા હોય) એક નકો કરેલા નિયમ પ્રમાણે, અને જ્યાં સુધી અને ત્યાં સુધી ઓછામાંઓછો ખજનો લેવામાં આવતો હતો. જકાત ફક્ત મુસલમાનોએજ આપવી પડતી. પ્રત્યેક મુસલમાને આ કર અવશ્ય આપવો પડતો. અને દરેકની પાસેથી સખતાઇથી વસુલ લેવામાં આવતો હતો. જીસ્મિઓ, અને મોટા માણસો પાસેથી, વાર્ષિક ૪૮ દેરહામ એટલે ૧૨) રૂપિયા જજ્યા કર લેવામાં આવતો હતો. મુસલમાનોએ આપવી પડતી જકાતના

મુકાબલે આ કર તદ્દન નિર્માલ્ય હતો; પણ ઘણી તાબુબની વાત છે કે, પ્રદેશી અંથકારો; મુસલમાન રાજ્ય ચલાવનારાઓને કલંકીત કરવા સારૂ જાજીઆ કરનું ઘણી વિચિત્ર રીતથી વર્ણન કરે છે. શ્રીમંતો સિવાય સાધારણ લોકો પાસેથી આ કર વસુલ કરવામાં આવતો નહોતો, શ્રીમંત લોકો પાસેથી વારશીક ૬ રૂ. મધ્યમ સ્થિતિના લોકો પાસેથી ૩) રૂ. જાજીઆ લેવાનો રીવાજ હતો, તે પણ જેઓ નહિ આપી શકતા, તેમને મુકત કરવામાં આવતા હતા. બાળક, વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ, અપંગ આંધળાં, આવાં લોકો ધનવાન હોવા છતાં, તેમને આ કર આપવો પડતો નહોતો. આ સામાન્ય ટેકસનો ઉપયોગ, પ્રજાવર્ગના જનમાલનું રક્ષણ કરવામાં તથા દેશની શાંતિ સાચવવામાં ખરચાતો હતો. જકાતની આવકમાંથી બાળક, બાલીકા, દીન, દરીદ્રી વગેરેને મદદ આપવામાં આવતી. જોકે જકાત રકત મુસલમાનો પાસેથીજ લેવામાં આવતી હતી પણ તેની વહેંચણી કરતી વખતે, બીજા જાતવાળાઓનાં બાળકો અને ગરીબોને તેમનો ભાગ આપવામાં આવતો હતો.

લશ્કરી વિભાગ.

અરબસ્તાનની પ્રત્યેક જાતોમાંથી સૈન્ય એકઠું કરવાનો રીવાજ હતો, તેમાં મુખ્ય કરીને મદિના, તાયેશ અને બીજાં શહેરોમાંથી વૉલન્ટીયર લશ્કર એકઠું કરવામાં આવતું હતું. પહેલાં તો ઉશર-વશર-નામનો જે કર લેવામાં આવતો હતો તેમાંથી તેમનો પગાર આપવામાં આવતો પાછળથી ઉશર અને સાધરણ બેઉ કરમાંથી તેમનો પગાર આપવામાં આવતો હતો. પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિની શરૂઆતના સમયમાં ખલીફાઓ રકત મુખ્ય સેનાપતિઓ મુકરર કરતા અને તે સેનાપતિના ઉપરજ તાબાનું લશ્કર એકઠું કરવાનું રહેતું. ખલીફાના પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ બંદગીના વખતમાં ઇમામનું કામ પણ આ સેનાપતિઓજ કરતા હતા. એટલાજ માટે જે સ્થળે મુસલમાનોનું લશ્કર એકઠું થતું ત્યાં ઇમામત કોણુ કરશે તે સલાહ બાકી રહેતો નહિ. ખલીફા હજરત ઉમ્મરે તેમની સત્તાના પાછળના વખતમાં તાબાના સેનાપતિઓ મુકરર કર્યા હતા તેને આરેફ, કહેતા હતા, યુદ્ધક્ષેત્રમાં કોઈ નાશરમાની કરે, કે કાયરપણું બતાવે તો પિલરી (Pillory) નામના યંત્રથી તેને મારી નાખવામાં આવત અથવા તેની પાંચડી ખુચી લઇને શહી નાખવામાં આવતી. આ વિચિત્ર જાતની સજા તે સમયમાં બહુ અપમાન જનક હોવાથી

લશ્કરમાં બહુ લાભ કરનારી હતી. ઘોડેસ્વાર અને પાયદળ એ બે પ્રકારથી સૈન્ય એકઠું કરવામાં આવતું હતું. ઘોડેસ્વાર તરવાર લશ્કરીઓ ઢાલ અને લાંબી બરછી અને પયાદળ લશ્કરીઓ ઢાલ અને તલવાર અથવા ઢાલ અને ધનુર્બાણ રાખતા, પ્યાદળ લશ્કરમાં ધનુર્બાણવાળાઓજ મુખ્ય ગણવામાં આવતા હતા.

લડાઇના મેદાનમાં, પ્યાદળ લશ્કર ત્રણ વર્ગમાં ઉભું રહેતું હતું તેમાં ફરમોનાના લશ્કરના ઘોડેસ્વારોને અટકાવવા સારૂ પેહેલી સફરમાં બરછીવાળાઓ અને પાછલી સફરમાં ધનુર્બાણવાળા અને વચમાં બીજું લશ્કર રહેતું. ઘોડેસ્વાર લશ્કરીઓ સ્વભાવતઃ મુળ લશ્કરની બેઉ બાજુએ લાઇનબંધ ઉભું રહેતું એટલે જરૂર પડતાં પાછા ફરીને શત્રુઓના પાછલા ભાગ ઉપર હુમલો કરી શકે. કોઇ કોઈ વખતે યુદ્ધમાં પ્રથમ બેઉ પક્ષના મુખ્ય મુખ્ય વિરપુરોની વચ્ચે ઠંડયુદ્ધ થતું અને પાછળથી બેઉ ટોળાં પરસ્પરના ઉપર આક્રમણ કરતાં; અને કોઇ કોઇ વખતે એક પક્ષ બીજા પક્ષ ઉપર એચિંગેના હુમલો કરતો. આરબોનું લશ્કર અત્યંત દ્રુતગતિવાળું અને પોતાના કાર્યમાં બહુજ તત્પર રહેનાર તથા સહનશક્તિવાળું હોવાથી સર્વ જગોએ જય પામતું હતું. આ સત્રજા ગુલોની સાથે પાકપરવરદીગારના પુરા વિશ્વાસુ અને ધર્મોન્મત્ત હોવાથી તેઓ એક સમયે પૃથિવિમાં અજીત ગણાઇ ગયા છે. તેઓ ખાવાની સામગ્રી હમેશાં સાથે રાખતા, અને ઘણે દૂર જવું હોય તો ઉંટની મદદથી જતા હતા. આરબ લોકો પ્રથમ અવસ્થામાં લશ્કરી છાવણી સ્થાપન કરવા માટે ખાદુરીનાં પાતરાનાં છાપરાં બાંધતા પાછળથી હજરત ઉમ્મરે મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં કાયમ લશ્કર રાખવાનો હુકમ કરવાથી ખસરા, ક્રદા, ફેગટાટ, આફ્રીકાના, ફેઇરોવાન અને સિન્ધુ પ્રદેશના મનસરામાં લશ્કરોની પાકી છાવણીઓ બાંધવામાં આવી હતી. હેમસ, ગાગ્ન, ઇલિસા, ઇસ્પહાન અને આલેક્ઝાન્ડરીયા જેવાં શહેરોનું ફરમોનાના આક્રમક હુમલામાંથી બચાવવા સારૂ મજબુત કિલ્લાથી રક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું.

ઘોડેસ્વાર લશ્કરીઓ લોઢાનાં બખતર પહેરીને માથા ઉપર લોઢાની જાળીવાળી ટોપી પહેરતા હતા કોઇ કોઇ વાર ઇગલ પક્ષીના પીછાંથી ટોપીને શોભાયમાન કરતાં પ્યાદળ લશ્કરીઓ ગોડવણથી નીચે સુધી એક પ્રકારનો ટાઇટ જામો પહેરતા અને મજબુત જોડા પહેરતા. સ્કોટલેન્ડના કોવનેન ટારસ (Covenanters) અને ૩૦ વરસ સુધી યુદ્ધમાં જોડાયેલા પ્રોટેસ્ટન્ટો જેવી રીતે ગતીય ગાથાનું ગાયન કરતા કરતા લડાઇના

મેદાનમાં આગળ વધતા તેવીજ રીતે આરમોનું લશ્કર પણ પવિત્ર કુરાને શનીફની ચોકસ આયતો ગાતાં ગાતાં આગળ વધતું. પ્રથમ મોટા આનંદ-સાથે યુદ્ધ અવજે અલ્લાહો અકબર કહીને તેઓ બહાદુરીથી દુસ્મનોના ઉપર આક્રમણ કરતા હતા. યુદ્ધસ્થળે ઢોલ અને બેરી (Kettle drums) ના અવાજથી ચોદાઓના ઉત્સાહમાં વધારો કરતા હતા. પ્રત્યેક જાતિમાંથી નવા લશ્કરને એકઠું કરવાના સમયે બહુવાર તેમના પરીવારવર્ગનાં માણસો પણ સાથે થતાં હતાં કિલ્લામાં અને છાવણીમાં તેમના માટે જુદી જગા રાખવામાં આવતી હતી. ચરિત્ર દોષ તેમનો સ્પર્શ પણ કરી શકતો નહિં. મતલબ કે સંપૂર્ણ રીતે બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં આવતું હતું (આ સમયમાં હમણાંજ મદ્રાસ હાઇકોર્ટના ફેસલામાં જાહેર થયેલા ગુપ્ત જ્ઞાનનું રહસ્ય સમ-જવનારા તે સમયમાં નહોતા) કોઈપણ સિપાઈ માદકપદાર્થનું સેવન કરે તો ૮૦ અથુક મારવાની સજા કરવામાં આવતી હતી જે સજાનું લશ્કર પોતાના પરિવારને મૂકીને જુદા જુદા દેશમાં લગાડ કરવા જતું તેમને એક સાથે ચાર માસ કરતાં પણ વધારે વખત સુધી યુદ્ધ કરવું પડતું. ખલીફા હજરત ઉમ્મરે સજાના લશ્કરનું રજીસ્ટર રાખેલું હતું. સીમાડાના પ્રદેશમાં એક એક કિલ્લો ખતાવવાનું તથા લગાડના વખતે પ્રત્યેક લશ્કરની ટુકડીઓના માટે જુદા જુદા સહાયક સેનાપતિઓ રાખવાનું ઠરાવ્યું હતું.

સામાજિક અવસ્થા.

પ્રથમની હાલતમાં મુસલમાનોમાં શિલ્પવિદ્યાની ચર્ચા મુદ્દલ નહોતી. પવિત્ર કાબા મંદિર જેવાં, મક્કા નગરીમાં ખીજાં પણ પાકાં મકાનો હતાં અને તેજ શિલ્પવિદ્યાની યાદ દાસ્ત સંભારી રાખવાની નિશાની જેવાં હતાં. સારી હાલતના લોકોનાં ઘરો, ઇંટ, અને પથ્થરથી બાંધવામાં આવતા હતાં, મદીનાનાં ઘણાં ઘરો ઇંટોથીજ બાંધેલાં હતાં. સૂરજના તાપમાં સૂકાવીને, જે, એક પ્રકારની ઇંટો તૈયાર થતી, મદિનાની મુખ્ય મસજિદ, સામાન્યભાવે એનાથીજ તૈયાર કરીને, ઉપર માટીનું પ્લાસ્ટર કરવામાં આવ્યું હતું. ઘણાં ઘરો, એકજ માળનાં હતાં અને મકાનની મધ્ય સ્થળે પ્રાંગણ, અને પ્રાંગણની વચ્ચે કુવો રાખવામાં આવતો; પણ ખીજા ખલીફા હજરત ઉમ્મરના શાસનના છેવટના સમયમાં પન્દેશી શિલ્પવિદ્યાના પ્રવાહો, ઇસ્લામી રાજધાનીમાં પણ પ્રવેશ કરવાથી, અહીં પણ શિલ્પ નિદા પ્રતિષ્ઠિત, થઈ હતી. મક્કા અને મદીનાના, મુખ્ય મુખ્ય તમામ માણસો મા-

રખલ પથરની હવેલીઓ બંધાવતા. ત્રીજા ખલીફા હજરત ઓસમાનને માટે બહુ ખર્ચ કરીને સુશોભિત મહેલ બાંધવામાં આવ્યો હતો. મદિનાની પ્રથમ મસ્જિદને તોડવી નાંખી તે જગાએ મારખલ અને પથરથી, એક સુંદર અટાલીફા ઉભી કરેલી હતી. પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ લખનારો મસુદી લખી ગયો છે કે:—ખલીફા ઓસમાનના શાસન સમયમાં પેગંબરના સહચર વર્ગે સુંદર હવેલીઓ બંધાવી ને તેમાં નિવાસ કરવો શરૂ કર્યો હતો. ઉપર હીજરી સુધી આયામના પુત્ર જુબેરની બધેલી અટાલીફા વિદ્યમાન હતી. મસૌદી-એ આરખોના ઇતિહાસમાં તે સમયે લખેલું છે કે, એ મહેલ જુદા દેશના સોદાગરો અને ધંધાદારીઓ વાપરતા હતા. એ સિવાય કુફા, ફામટાટ અને આલેકઝાન્ડ્રીયામાં અનેક હવેલીઓ અને બગીચા હતા. ઐતિહાસિક મસૌદીના સમય સુધી આ સત્રળાં ઉત્તમ અવસ્થામાં હતાં. ખલીફા ઓસમાનની રાજનીતિનું વર્ણન કરતાં કરતાં તે સમયે આરખોના વૈભવ સામે જોઈને મુસલમાન ઇતિહાસ લખનારોએ અફસોસ સાથે લખી ગયા છે કે હજરત ઉમ્મરની સખત રાજનીતિ, નિર્મળ ચરિત્ર, અને સરળ અભ્યાસ એ મુસલમાન જાતિના ઉત્તમ સદ્ગુણો હતા. હમણાં તેના બદલામાં ખલીફા ઓસમાનના રાજવૈભવ અને વિલાસિતાએ તેની જગા લીધેલી છે. જ્યારે મક્કાના લોકો વેપારોજગારમાં નિયુક્ત હતા, તે વખતે મદિનાના લોકો ખેતીવાડીદારા ધનવાન થઈ પડ્યા હતા. પ્રાચિનકાળમાં ગ્રીસના રાજ્યની એથેન્સ નગરી સાથે સ્પાર્ટા નગરીને જેમ બચંકર શત્રુતા હતી, તેજ પ્રમાણે મક્કા અને મદિના વચ્ચે બચંકર શત્રુતા ધણી લાંબા કાળસુધી ચાલુ રહી હતી. જે સમય મક્કાના લોકો જુગાર રમવામાં, દારૂ પીવામાં અને મોજમજામાં પડેલા હતા; તે સમય મદિનાના લોકો ઇસ્લામિક નીતિનું અને તેમના ધર્મદેતાઓનું, અનુસરણ કરીને કઠોર સાધના સંપ, સરળ અને પવિત્ર જીવન ગુજારતા હતા. હજરત મેહમ્મદ (સ. અ. વ.) એ મક્કા જીતી લીધું તે પછી ત્યાંના આમોદ પ્રિય ચંચળ વૃત્તિના લોકો ઇસ્લામની નીતિ રીતિનું પાલન કરવા બંધાયા હતા અને હજરતના સમયથી લઈને ખલીફા હજરત ઓસમાનના સમય સુધી તેઓ કઠોર શાસનની સત્તા નિચે હતા; પણ જ્યારે હજરત ઉસમાને સત્તા હાથમાં લીધી કે તત્કાલ ઉમ્મિયા વંશના ઈર્ષાદ જુવાનીયાઓ શરીયા ભોગવિલાસ અને મોજશોખમાં પડવા માંડ્યા. ખલીફા ઓસમાનના એક સગા (બત્રીજ) એ તો જુગાર રમવાની ક્ષણ ખોલી હતી. રાતના સ્ત્રી લોકોનાં જ્ઞાનતાન સાંભળવાની પ્રથા શરીયા ચાલુ થઈ હતી. અને દુમાસ્કસમાં ઉમ્મિયા વંશના રાજ્યકાળમાં

આ સમયના દુર્ગુણી મોજશોખો ખરાખીની ટોચે પહોંચ્યા હતા. આ સમયમાં મહિનાવાસિઓ ધણુજ સાત્ત્વિક જીવન ગુજરતા હતા. પ્રતિભાશાળી અને ઉત્સાહી વિદ્યાર્થીઓથી લેકરહોલ ઉમરાઈ જતો હતો. સ્ત્રી પુરૂષ સૌ ખલીદાઓનો મધુર ધર્મોપદેશ શ્રવણ કરવાને હજર થતાં હતાં. સંગીત-ગાયનવિદ્યા એ સમયમાં શાસ્ત્ર સંગત નહોતી; તેમ છતાં આરખો આખો દિવસ પરિશ્રમ કરવા પછી રાતના, એક પ્રકારની વાંસળી વગાડતા હતા. મહિનાની ઉત્તર વિભાગની મહિલાઓ, ઉત્તમગાનારીઓ તરીકે પ્રખ્યાત હતી. ઇતિહાસ લખનારાઓ લખી ગયા છે કે, હજરત ઉમર છાની રીતે રાતના નગર ચર્યા નિહાળવા નિકળતા ત્યારે રાતના ગાયન સાંભળવા ઉભા રહેતા હતા.

શ્રીમંત લોકોના ઘરમાં મેજ ઉપર સુશોભિત ગાલીચો ખિલાવવામાં આવતો હતો. પણ ટેબલ કે ખુરશીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નહોતો. સુંદર દિવાનખાનામાં સુશોભિત ગાલીચો ખાંછાની ઉપર કાંખળી જેવું ઉત્તર વસ્ત્ર ખીલાવતા હતા. એંગ્લો સાકસન અને નોરમન લોકોના રાજ્ય સમયની પ્રથમ અવસ્થામાં જેમ સ્ત્રીઓના માટે જૂદા ઓરડાઓમાં બેઠક રાખવામાં આવતી હતી તેમ, મુસલમાન સ્ત્રીઓ જેથી શિક્ષણ લઈ શકે, ધર્મોપદેશ સાંભળી શકે, તેટલા માટે પુરૂષોની બેઠકની પાસેજ તેણીઓ માટે જૂદા દીવાનખાનામાં બેઠક રાખવામાં આવતી હતી. પહેલાં જણાવેલા ઉત્તર કપડાની સામે ચામડાની એક ચાદર ખીલાવી તે ઉપર દસ્તરખાન ખિલાવવામાં આવતું અને તેના ઉપર પ્લેટો મૂકી આરખો જમણ લેતા હતા. જમવાના પહેલાં અને પછી હાથ ધોવાની પ્રથા હતી. ખાવાના વખતે ટાઇ પણ પ્રકારના કાંટા ચમચોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નહોતો. ફક્ત હાથથીજ જમતા હતા; પણ જમતાં ત્રણ કરતાં વધારે આંગળીઓનો ઉપયોગ કરવાનું અસહ્ય ગણાતું હતું.

શેખના ટાઇટલથી ઓળખાતા બેદુષ્ટ આરખો જ્યાં સુધી ઘરના કામમાં રોકાતા ત્યાં રૂપી પગના કાંડા સુધી પોહોળો એક પ્રકારનો જામે પહેરીને તે ઉપર કેડે ચામડાનો પટ્ટો બાંધતા હતા; એ સિવાય એ જામોની નીચે તેઓ કાંઈપણ પ્રકારનો પાંચળમે કે ઇજર પરરતા નહોતા. તેઓનાં સ્ત્રી અને પુરૂષ સૌ આજ જાતનો પોશાક પહેરતા હતા. તેઓ એ જામોની ઉપર સાધારણ રીતે ઉંટના વાળનું એક પ્રકારનું અંગરક્ષણ વાપરતા. ફક્ત લડાઈ કરવા જવું હોય ત્યારે અને ઘોડેરવાર થવું હોય ત્યારે લાંબા ઢીલા જામોની નીચે પાંચળમે પહેરતા હતા. માથા ઉપર

સુંદર ભરત ચિત્રવાળો રેશમનો રૂમાલ રાખતા અને તેને ઉઠના વાળની દોરીએ કરીને માથાની આસપાસ બાંધી રાખતા.

અરબસ્તાનના સ્થાઈ વતનીઓની અંદર શ્રીમંત આરબો, અને મુખ્ય મુખ્ય શેખ લોકો, એક પ્રકારનો લાંબો જામો પહેરતા. આ જામો પાયજામાના નિચેના ભાગ સુધી આવતો. તેઓ તેના ઉપર પગના કાંડા સુધી પહેાએ તેવો ઢીલો ઝામો પહેરતા અને તેની ઉપર શાલે, રેશમના વસ્ત્રથી કેડને બાંધી લેતા અને સર્વની ઉપર એક આબો પહેરતા. આ આબાને તેઓ કાબા કહેતા હતા. કોઈ ઇતિહાસ લેખકોના મત પ્રમાણે આબાનો પહેરવેશ આરબો રોમન લોકો પાસેથી લાવેલા એમ લખે છે અને કોઈનો મત એમ છે કે આબાનો પહેરવેશ આરબો ઇરાનમાંથી લાવ્યા છે. ગમે તેમ હો પણ ઇસ્લામીક પ્રજાસત્તાક પદ્ધતીનો છેડો આવતા સુધીમાં આબાનો પહેરવેશ આરબોમાં નહોતો. આબા બે પ્રકારના હોય છે. એક પ્રકારનો આબો એંગ્લો સાકસન લોકોના જેવો, પહોળી બાંધેલા જામોના માફક અને બીજો ઇરાનીઓના જેવો. આરબો માથા ઉપર એક પ્રકારની પાધડી બધના હતા. વિદ્વતા, સામાજિક મન્માન, અને ઉન્નત પ્રમાણમાં પાધડીનું સ્વરૂપ જુદું જુદું હતું. એ પાધડીની ઉપર 'ટેહલાસાન' નામનો એક પ્રકારનો રૂમાલ ચારે બાજુએ ઝુલતો રહેતો અને તે રૂમાલથી માથાનું સ્પર્શના તાપથી રક્ષણ થતું હતું. હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ તરફના લોકો હાલમાં જે પ્રકારનાં પગરખાં પહેરે છે તેને કાંઈક મળતાં આવે તેવાં પગરખાં આરબો પહેરતા હતા.

આરબ સ્ત્રીઓ એક પ્રકારનો ઢીલો પાયજામો પહેરીને એક અંગરક્ષી પહેરતી હતી; એ અંગરક્ષી છાતીએથી કાપેલી નહોતી પણ ખભા ઉપર કાપેલી હતી. ટાહાડનો બચાવ કરવા સારૂ ઉપર એક કુરતી પહેરતી હતી, તેમનો સાધારણ પહેરવેશ એંગ્લો સાકસન સ્ત્રીઓના જેવો હતો. ઘરની બહાર કામ કરતી વખતે તેણીઓ આખા શરીરને ઢાંકી આપે તેવું ઢીલું વસ્ત્ર પહેરતી જેથી સંપૂર્ણ શરીર ઢાંકાઈને નાચેનાં કપડાં ધુળ વગેરેથી મેલાં થતાં નહોતાં. આ ઢીલા વસ્ત્રને યુરબો કહે છે. તેઓનાં માથાં ઉપર એક રૂમાલ ઢાંકેલો રહેતો જે રૂમાલને લલાટ સાથે બાંધી રાખવામાં આવતો હતો. અરબસ્તાનમાં ઇસ્લામ ધર્મ પ્રચારિત થવા પહેલાં આરબ સ્ત્રીઓનાં અંગરખાં અને કુરતીઓ છાતીના ભાગમાં કાપેલાં રાખતાં એટલાજ માટે હજરત મોહમ્મદ (સ.અ.વ.)એ બહારનું કામ કરતી વખતે

પુરખો વાપરવાનો આદ્ય કર્યો હતો. જેનો અગ્ગ્યાસી ખલીફાઓના વખતમાં બહુ પ્રચાર થયો હતો. મિસર અને ખીજાં કેટલાંએક ઇસ્લામી રાજ્યોમાં હમણાં પણ તેજ રીતનો પુરખો વાપરવામાં આવે છે.

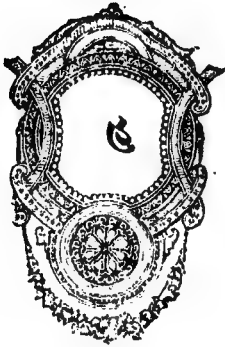
સ્વાધીનતાનો પ્રયાસ કરનારા સત્ય અભિમાની યુગોપીયનો ઇસ્લામી સ્ત્રીઓ માટે ભલે ગમે તેમ બોલે; પણ ખરી રીતે જેતાં આરખોની સ્ત્રીઓ પહેલાં પણ સ્વાધીન હતી અને હમણાં પણ તેણીઓ સંપૂર્ણ રીતે સ્વાધીનતા ભોગવે છે. કોઇ કોઇ મુસ્લીમ રાજ્યે પહ્લા સીસ્ટમ ચાલુ હોવા છતાં પાછળથી તમામ મુસલમાનોમાં આ પ્રથા ચાલુ થઇ હતી. ઇસ્લામીક પ્રજાસત્તાક રાજ્યનાં સમયમાં મુસલમાન સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર રીતે ફરતી, ખલીફાઓનો ધર્મોપદેશ સાંભળતી અને હજરતઅલી તથા ઇખ્ને અગ્ગ્યાસ અને ખીજાઓનાં બાપણો સાંભળતી. આરખ લોકો હમેશાં ઇરાની અને રોમનોની સંગતમાં રહેવા છતાં તેઓનું પ્રાથમિક વીરત્વ અને જાતિ અભિમાન ગુમાવ્યું નહોતું. ઇસ્લામ ધર્મ ગૃહણ કરવાના પહેલાં આરખોમાં પણ પ્રાચિન યાહુદીઓની માફક બહુ વિવાહની પ્રથા ચાલુ હતી. આરખોમાં માંદોમાંદો બહુ લગાઇઓ થતી તેમાં અનેક પુરખો મરવાથી તેની વિધવા સ્ત્રીઓ ખાવાપીવામાં દુઃખી ન થાય તે માટે આરખો એક કરતાં વધારે સ્ત્રી કરતા; પણ હજરત પેગમ્બર (સ. અ. વ.) એ આ બહુ વિવાહને અમુક હદમાં મુકરર કરીને ઇસ્લામ સમાજ ઉપર બે પ્રકારનો લાભ કર્યો છે. પ્રથમ તો બહુ વિવાહનો પ્રવાહ કાંઇક અટક્યો, અને ખીજું આરખ વિધવાઓનું રક્ષણ થયું.

ગુલામોના ખરીદ વેચાણની પ્રથા અટકી હતી. આવું કામ કરનારાઓને સખત સજા કરવામાં આવતી. જે સત્રજા લોકો યુદ્ધમાં કેદ પકડાતા તેઓ જ્યાં સુધી સામાવાળા સાથે સંધિના કરારો ન થાય, અથવા ફરેક બંધીવાન માટે ફરાવેશે દંડ વસુલ ન આવે ત્યાં સુધી શકત તેઓજ ગુલામ કહેવાતા હતા; પણ આવાં દાસ દાસીઓ સાથે પોતાનાં પરિવારનાં માણસો પેઠે સારાં આચરણથી વરતવામાં આવતું હતું.

પ્રકરણ ૭ મું.

હજરત ઇમામ હસન, માવીયા અને યજ્ઞના
સમયની રાજ્યનીતિ.

હીજરી ૪૦-૬૪, ઇ. સ. ૬૬૧-૬૮૩.

જરત અલીની શહાદત પછી કુશ અને તેના તાબાના પ્રદેશોના લોકોના મત પ્રમાણે તેમના મોટા દીકરા ઇમામ હસન ખલીફા પદે મુકરર થયા; પણ કુશના લોકોની જે લુચ્ચાઇના પરીણામે હજરત અલીની આશાઓ પડી ભાંગી હતી તેની તેજ લુચ્ચાઇએ કરીને ઇમામ હસનને ખીલાફત મુકી દેવાનો વખત

આવ્યો. ઇમામ હસન ખલીફાપદે આવતાં વાંતજ માવીયાએ ઇરાક પ્રદેશ ઉપર ચલાઇ કરી. પોતાને ગાદી ઉપર મજબુત થવા પહેલાં સામાવાળા દુસ્મનો સાથે લડાઇમાં ઉતરવું પડ્યું. સિરિયાવાસીઓને અટકાવવા સાર કયેસ, નામના એક સેનાપતીને સિરિયા મોકલીને પોતે મોટું લશ્કર લઇને માદાએન તરફ અગ્રેસર થયા. આ જગાએ “ સેનાપતિ કયેસ હાર્યો અને મરાયો.” એવા ખોટા સમાચાર ફેલાવાથી નવીન ખત્રીશાનું લશ્કર વિદ્રોહી થઇ પડ્યું. આ વિદ્રોહી લશ્કરે બળપૂર્વક છાવણીમાં પેસી સામથ્રી લૂટી લઇને હજરત હસનને દુસ્મનોના હાથમાં સોંપી દેવાની બાજ રચી હતી. આવી રીતે નાકમે ૧ સાથે ઇમામ હસન કુશ પાછા ફર્યા હતા. આ વખતે તેણે ખીલાફત ત્યાગ કરવાનો ઠરાવ કર્યો પ્રતિજ્ઞાનો ભગ કરનારા વિશ્વાસઘાતક એરાકવાસીઓનો ભરોસો મૂકી દઇને માવીયા સાથે સંધિ કરવાનો ઠરાવ તેમણે કર્યો. નીચે લખેલી શરત પ્રમાણે એક પક્ષની વચ્ચે સંધિ થઇ:—“ ઇમામ હસનની હયાતી સુધી માવીયાજ ખીલાફત ભોગવે માવિયની પછી હજરતઅલીના બાળ દિકરા, ઇમામ હસન ખીલાફત ભોગવે ” આવા કરારથી ઇમામ હસન ખીલાફતનો ત્યાગ કરીને મદિના આવીને રહ્યા; પણ તે જગાએ સંધિની શરત પ્રમાણે વધારે દિવસ પેન્શન ખાઇ શક્યા નહિ. કેટલાએક સમયની અંદર માવીયાના પુત્ર યજ્ઞના લુચ્ચાઇથી ઇમામ હસન ઝેરથી શહીદ થયા.

ઇમામ હસને ખીલાફત મુકી દેવા પછી માવીયાજ તમામ ઇસ્લામી સલતનતની ખીલાફતનો ધણી થયો. આ સ્થળે આપણે ઇસ્લામી સલતનતનું ઘેર પરિવર્તન થયેલું જોઈએ છીએ. હજરત મોહમ્મદ (સ.અ.વ.) ને ઇમ્મ કરનારા અને મૂર્તિપૂજના ધર્મનું પોપણ કરનારા-ઉમ્મિયાવંશીનું કારેશબળ, હજરતના પ્રતિષ્ઠિત ધર્મ અને રાજ્યના મુખ્ય પુરૂષો ગણાવા લાગ્યા.

હજરત અલીનું પ્રિય કુદ્દા, હવે ઇસ્લામી ગજવાની આજસીને તેના બદલામાં દુમાસ્કસ નગર સંઘળા ઇસ્લામી સામ્રાજ્યનું રાજધાની થયું. માવીયા પોતે દોલતના મલ્કી છકી જઈને રોમ અને ઇરાનના બાદશાહનું અનુકરણ કરીને ઘણા આડંબરે રાજ કરતો હતો. ઇટાલીના ફ્રેન્ચ પરીવારવાળાં બિટીસી અને હિંદુસ્તાનના પિંઢારા પ્રમાણે માવીયા, અનેક સમય પોતાના શત્રૂને છુરીથી કે ઝેરથી મરાવી નાખવાને ચુકતો નહોતો. દુશ્મન ધનવાન હોય કે પોતાનો નજીકનો સગો હોય, કે ઇસ્લામ ધર્મનો મોટો ઇમામ કે પેશ્વા હોય, ગમે તે બલે હોય, પણ તે માવીયાની જળમાંથી જીવતો જતો નહોતો. ઇમામ હસનની શહાદત પછી સિરિયા જીતનારનો પુત્ર અબ્દરહેમાન ખીલાફત મેળવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. સિરિયાના લોકો આને બહુ ચાહતા હતા, તેથી માવીયા ડરવા લાગ્યો એટલે તરતજ તેને પણ મરાવી નાંખ્યો. મુસલમાની રાજ્યમાં માવીયા ખીલાફત મેળવવાને કંઈ રીતે શક્તિવાન થયો? તેના માટે એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ ઇતિહાસ લખનારાએ નિયમક્ષપાતથી તેનું જે ચરિત્ર લખ્યું છે તેમાંથી કાંઈક વાંચનારાઓ માટે અમે નીચે લખીએ છીએ:—તે કઠોર નીતિ પરાયણ એટલે કે ધર્મનો તદ્દન અવિશ્વાસુ, ધાતકી માણસ હતો. ઉમ્મિયા વંશનો આ પ્રથમ ખલીફા પોતાને નિર્ભય બનાવવા સાર કોઈપણ પ્રકારના પાપ કર્મ કરવાને ચૂક્યો નહોતો પ્રબળ સત્તાવાળા દુશ્મનને દૂર કરવા સાર તેને છુપી રીતે મારી નાંખાવતો. હજરત મોહમ્મદ (સ.અ.વ.) ના નવાસા ઇમામ હસનને ઝેર દઈને મરાવી નાંખવામાં પણ તેનોજ હાથ હતો અને હજરતઅલીનો સહકારી સેનાપતિ બહાદુર પુરૂષ માલેક-અઝ-અસ્તારને પણ એજ રીતે મારી નાંખ્યો હતો. પોતાના મરણ પછી ગાદી પોતાના પુત્ર યજુદને આપવા માટે ઇમામ હસન સાથે થયેલી સંધીના કારારો તોડી નાંખ્યા. હજરત પેગંબર (સ.અ.વ.) ના વંશજો ઉપર વર્ણન નહીં કરી શકાય તેવો અમાનુષિક અત્યાચાર કરવા છતાં આ કૂટનીતિ વિશારદ લૂચ્યો અને ધર્મની મુદ્દલ બીક નહીં રાખનારો માવીયા, ૯૦ વરસ સુધી ઇસ્લામી સલતનતનું રાજ્ય

ભોગવવા શક્તિવાન થયો હતો. જગતના ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં ઘણા ભાગે એવું જોવામાં આવે છે કે જીલમગાર અને અધાર્મિક રાજાનું રાજ્ય લાંબો સમય ચાલતું નથી; પણ માવીયા અને તેના વંશજોએ કંઈપણ આપત્તિ વગર રાજ્ય કર્યું છે તે તરફ જોતાં એવી શંકા થાય છે કે આ જગોએ કુદરતનો એ નિયમ કેમ સચવાયો નહીં હોય? વધારે વિચાર કરતાં આ નિયમ તૂટવાનાં બે કારણો અમને મળી આવે છે. (૧) માવીયાએ ઉપરના ડોળથી ભોળા અને વિશ્વાસુ ધર્મી લોકોના મનનાં એવો વિશ્વાસ બેસાડી આપ્યો હતો કે, “માવીયાએ સંસારના તમામ ભોગ વિલાસોનો ત્યાગ કરીને ઇસ્લામની સંપૂર્ણ ઉન્નતિ કરી છે.” (૨) માવીયાનો પક્ષ કરનારા આરબોની દુસ્મનો સાથે લડવાની અસીમ ખડાદૂરી હતી. આ બે કારણોને લીધેજ ઉમ્મિયાવંશીઓનું રાજ્ય લાંબો સમય ચાલ્યું હતું. ઉત્તર આફ્રિકા, એશીયા, અને સ્પેન જીતનારા આરબોનાં રાજ્યો ઉમ્મિયાવંશીઓના રાજ્ય જેમ ઉન્નત અવસ્થાએ પહોંચ્યાં નહોતાં. એ સમયમાં ઉમ્મિયા ખલીફાઓ ઉન્નતિની ટોચે પહોંચેલા હતા. તેઓએ પોતાનાં રૂખ સમૃદ્ધિ અને મોજશોખમાં પણ ક્રોધ, દુસ્મનો સામે લડવાની ખડાદૂરી, વૈરભાવ, ધાતકોપણ અને એકાગ્રતા વગેરે પોતાના અસલ લક્ષણોને સાચવી રાખ્યાં હતાં. ઇસ્લામ ધર્મને પ્રચાર થવા પહેલાં આરબોએ પોતપોતામાં જેમ ભયંકર લડાઈઓ કરી હતી તેમ આ વખતે ઉમ્મિયાવંશીઓ પણ જીદ જીદ મુલકમાં સત્તા સ્થાપન કરવા માટે ભયંકર લડાઈઓમાં ગુંચાએલા હતા. (ઓસબર્નકૃત ઇસ્લામ અંદર અરબ.)

ઇસ્લામીક રાજ્યસત્તા ઉમ્મિયાવંશજોના હાથમાં આવવાથી રાજ્ય કરનાર વંશમાંજ માત્ર ફેરફાર થયો હતો તેમ નહોતું; પણ ઇસ્લામીક વિચાર અને શાસનનીતિ સંપૂર્ણ રીતે બદલાઇને મુસ્લીમ સામ્રાજ્ય અને મુસ્લીમ જાતિની અભૂતપૂર્વ ઉન્નતિ થઇ હતી. આ પ્રકારની હાલતનો ફેરફાર અને ધારા વાહક ઇતિહાસ જાણવો હોયતો તે સમયના જીદ જીદ પ્રદેશમાં વસનારા આરબોની અવસ્થા અને તેઓ પરસ્પરની અંદર કંઈ જાતનો સંબંધ હતો. તેનું અવલોકન કરવું જરૂર છે; તેટલાજ માટે આ નિચે વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. કદાચ આપણે એમ ધારીયે કે જીદ જીદ ધર્મોને લઇને ઉત્પન્ન થતો વિદ્રોહ અથવા પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિ અને રાજાની સર્વોપરી સત્તા ચલાવવાની રીતિ, વ્યક્તિગત સ્વાધિનતા અને જીદ જીદ જાતોના કે સંપ્રદાયોના આચાર વિચાર અને નીતિરીતીનાં ફેરફાર જ પૃથ્વીના હંમેશા ચાલનારાં યુદ્ધોનું મુળ કારણ નથી, પણ એશીયા અને યુરોપના

ખ્રિસ્ત અને મુસલમાનોએ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર જે બયાવહ લડાઇઓ કરીને લાખો માણસોનાં લોહી વેહેવડાવી પરસ્પરની અફસોસકારક અવનતિ કરી છે તેનું મુખ્ય કારણ અંદર અંદરનો વિદેવજ છે. આ અંદર અંદરના દેખાવે સેંકડો વરસ સુધી સ્થાયી રહીને રાજ્યદારી અને ધર્મસંબંધી સેંકડો લડાઇઓથી જગતનું સત્યાનાશ વાળ્યું હતું. પહેલાં લખાઇ ગયું છે કે, હજરત મોહમ્મદ (સ.અ.વ.)ના જન્મના વખતે અરબસ્તાનમાં જે જુદા જુદા સંપ્રદાયના લોકો રહેતા હતા તે માંહેનો એક સંપ્રદાય કાહતાનવંશજ અને ખીજે પેગંબર ઇબ્રાહીમના પુત્ર ઇસ્માઇલ વંશજ. કાહતાન વંશવાળા યમનમાં રહેતા હતા અને ઇસ્માઇલ વંશીઓ હિમ્મજમાં રહેતા હતા. પ્રાચિન ભૂપતિ અબ્દ-શમસના પુત્ર હિમયાર (Himyar) થી કાહતાનવંશીઓ હિમિરાઇટના નામે ઓળખાય છે. યમન પ્રદેશ હિમિરાઇટની ઓલાદનો નિવાસસ્થાન હતો, તેથી આરબો તેમને ઇમિનાઇટના નામે ઓળખતા હતા; એટલે અમો હવે પછી તેમને હિમિરાઇટ કે ઇમિનાઇટના નામે વાંચનાર સનમુખે ઓળખાવીશું. કાહતાનનાવંશજ આબ્દનાવંશીઓ ખાનુઆબ્દના નામે ઓળખાતા હતા. તેઓ ટોખાસ ટાઇટલવાળા હિ. મીરાઇટ રાજાઓના તાબે રહીને યમનની રાજધાની મારબ અથવા સાબામાં કે તેની નજદીકની જગ્યામાં રહેતા હતા. ધણું કરીને ઇસ્વીસનના ખીજ સૈકામાં આબ્દ વંશજોએ કિતર તરફ અગ્રેસર થઇને ત્યાંના અસલ વ. તનીઓને કાહાડી મૂક્યા હતા. આખરે ખાજ ટાઇટલવાળા આબ્દવંશી નામનો સંપ્રદાય હજરત મોહમ્મદ (સ.અ.વ.)ના વખત સુધી પવિત્ર મકકાનગર નજ્દમાં બાટનમાર (Battannar) નામની જગાએ રહેતો હતો અને એના એજ આબ્દ વંશના એક ટોળાએ મદિનામાં પણ નિવાસ કર્યો હતો.

આ આબ્દ વંશના લોકો કાળક્રમે આઉસ અને ખાજરાજ એ જે જાતમાં વહેંચાઇ ગયા હતા. એઓનાં અન્યાન્ય ટોળાંઓ જુદા જુદા સંપ્રદાયમાં સિરિયા અને ઇરાકમાં ભ્રમણ કરતાં હતાં; પણ જેઓ સિરિયામાં વાસ કરીને રહેતા હતા, તે ખાનુધાસન અને જેઓ ઇરાનમાં રહેતા હતા તે ખાનુકાલખના નામથી ઓળખાતા હતા. અન્ય એક સંપ્રદાય હામાદાનમાં વસ્તી સ્થાપન કરીને રહ્યો હતો અને તેજ સમયમાં એક મોટા સંપ્રદાય પૂર્વ તરફ વધીને ઇરાનના અખાતના કાંઠા ઉપર ઓમાનમાં રહ્યો હતો. સંક્ષેપમાં કહીએ તો હજરત મોહમ્મદ (સ.અ.વ.) અને તેની પછીના ચાર ખલીફાઓની રાજસત્તાના સમયમાં ઇમિનાઇટ આરબોએ ઉપર લખેલાં જુદા જુદા સ્થાનોમાં નિવાસ કર્યો હતો.

અર્યસ્તાનના નિવાસી હજરત ઇસ્માઇલના વંશજો કોઇ કોઇ વાર બાનુમાદના નામે ઓળખતા હતા. જેના ઉપરથી 'બાનુમાદ' નામ પડ્યું હતું. તે 'માયાદ, હજરત ઇસ્માઇલના વંશધર આદનાનનો પુત્ર હતો અને આદનાનનો પિતા, મોધરમાદ હતો, એટલે તેઓ 'મોધારાઇટ' ના નામથી ઓળખાતા હતા. જેકે ઇતિહાસ લખનારાઓએ આ 'મોધાર' વંશીઓના જુદા જુદા સંપ્રદાયને—'બાનુકોરેસ' 'બાનુકયેસ' 'બાનુમકર' 'બાનુતગલીમ' અને 'બાનુતમીમા' વગેરે જુદા જુદા નામથી ઓળખાવી ગયા છે; તો પણ હવે પછીના લખાણમાં અમે તે સઘળાઓનો બાનુમોધાર અથવા મોધારાઇટના નામથી ઓળખાવીશું. કોરેશ લોકો મક્કા અને તેની આસપાસના સ્થાનમાં રહેતા હતા, અને અન્યાન્ય ઓલાદવાળાઓ મદિના સિવાય હિજ્જા અને અર્યસ્તાનના મધ્યભાગમાં બોહોળી રીતે ફેલાઈ ગયા હતા.

ઉપર જણાવેલ બે મુખ્ય શાખાઓ હિમીયારાઇટ અને મોધારાઇટ વચ્ચે બહુ લાંબો સમય થયા બચંકર હિંસા મુલક શત્રુતા ચાલી આવતી હતી. યુરોપના ઇતિહાસનું અવલોકન કરતા એનું ગુટરહસ્ય બરાબર રીતે સમજવું સહેલું થઇ પડે છે. કારણકે સેંકડો વરસોના જૂલમ અને અન્યાયે કરીને સેકસનોની સાથે કાન્ટ લોકો, અંગ્રેજોની સાથે આઇરીશ લોકો અને પ્રશીયાના લોકો સાથે પોલાંડના લોકોનો વૈરભાવ અને પરસ્પરનો તિરસ્કાર સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે પ્રત્યેક બે જાતિની વચ્ચે એ પ્રકારના પરસ્પર હિંસા મુલક વ્યવહારથી દુર્બળ પક્ષ સમગ્રપક્ષ પાસે હમેશાં તાબેદારી સ્વિકારતો માણસ પડ્યો છે. (Guelf) ગુલ્ફ અને ધીમેલાઇન (Ghebeline) નામની બે ઇટાલીયન જાતિની વચ્ચે રાજનૈતિક પ્રતિયોગીતાને લીધેજ બચંકર વિદેષ લાંબો સમય ચાલ્યો હતો, ઇ. સ. ૧૨૫૦ થી ૧૫૦૦ સુધી આ ધેખીલાઇન લોકોનું દળ ત્યાંના બાદશાહ સામે લડ્યું હતું. પહેલાં યુરોપના કોઇ કોઈ બાદશાહે કે રાજ શક્તિએ, જુદા જુદા પ્રદેશોની બિન્ન બિન્ન જાતિઓને બળપૂર્વક એકજ સત્તાને તાબે કરવા છતાં તેઓની ભાષા અને આચાર વિચાર તથા ધર્મભેદે કરીને જુદી જુદી જાતો એક મહાજાતિમાં એકત્ર થઇ શકી નહોતી; પણ કાળે કરીને બ્યારે સેંકડો વર્ષ સુધી સઘળા એકજ સાથે વસ્યા ત્યારે પોતાના ઉન્ધારને માટે એકજ સત્તાની નીચેના યુરોપના સઘળા સંપ્રદાયો—જાતો—એક મહાજાતિમાં ફેરવાઇ ગઇ હતી.

હજરત મોહમ્મદ (સ. અ. વ.) ના જન્મની પહેલાં આર્યોની અવસ્થા, યુરોપની માફક નહોતી. આખરી પેગંબર હજરત મોહમ્મદ (સ. અ. વ.) ના

જન્મની પહેલાં બહુ દિવસે હિમિયારાષ્ટ્ર આરખો, સેમેટીક અને માતૃ-ભાષાનું મિશ્રણ કરીને એક જૂદી ભાષા બોલતા હતા, પણ કાળક્રમે તેઓની એ ભાષા બદલાઇને વિશુદ્ધ આરબિ-એરેબીક ભાષા થઇ પડી. મોધારાષ્ટ્ર આરખો વિધાપુદ્ધિમાં આગળ વધેલા હોવાથી તેઓ પણ આરબી ભાષામાં વાતચીત કરતા, પણ તેઓની એરેબીક ભાષા અને હિમિયારાષ્ટ્ર આરખોની એરેબીક ભાષા બેઉમાં મોટા પ્રભેદ જણાતો હતો. વહાલા વાંચકોની જાણને અર્થે એ બેઉ જાતિમાં મોટા પ્રભેદનું કારણ અમે નિચે જણાવીએ છીએ:—

અરબરતાનમાં ઇસ્લામ ધર્મનો પ્રચાર થવા પહેલાં સેંકડો વરસ પહેલાંથી હિમિયારાષ્ટ્ર આરખો, સબ્યતાના હિંદુ પગથીએ ચડી ગયેલા હતા. જે સઘળી જગોએ તેઓ નિવાસ કરતા હતા, તે જગોએ રાજસત્તાની સારી વ્યવસ્થા કરતા હતા. ટોળાના સરદારની ઇચ્છા પ્રમાણેની રાજસત્તાને લઇને સઘળાં કામેની વ્યવસ્થા થવા છતાં, જીવન ધારણોપયોગી નાનાં નાનાં કામોપરિત, તેઓ માંહેના પ્રત્યેકનું વિશેષ લક્ષ હતું. તેઓ બાપવાની કળા જાણતા હતા, છતાં ખેતી તરફ તેઓની વધારે કાળજી રહેતી. દ્રક્ત કોરેશ વંશ સિવાય, અન્માન્ય મોધારાષ્ટ્ર આરખો તેઓના પૂર્વ ‘પુરુષ’ કોશાયના સમયમાં જંગલમાં બટકતા અને ‘તદન આમ્ય’ ભાષા બોલતા હતા. એક ટોળાથી બીજું ટોળું હમેશાં પ્રથક રહેતું. તેઓ દરેક પોતપોતાના સ્વાર્થમાં વળગી રહેતા અને પરસ્પરના ટોળાઓને દુઃખને સમયે મદદ કરવાનું તો તેઓ શિષ્યાજ નહોતા. દરેક ટોળાંની અંદરના માણસોનો મત લઇને ટોળાનો સરદાર ચુકરર કરતા. આ મુખ્ય બે જાતિઓમાં આ પ્રકારે એકતા ન હોવાથી મોધારાષ્ટ્ર વર્ગના આરખોને, હિમિયારાષ્ટ્ર વર્ગના આરખોની તાબેદારી સ્વિકારવાની ફરજ પડી હતી જો કે તે બેઉ વર્ગોમાં, અનેક સમય લડાઇ ઝગડા થતા, તથાપિ, પાંચ દશ સૈકડા સુધી, મોધારાષ્ટ્ર વર્ગ, હિમિયારાષ્ટ્ર વર્ગને ચોક્કસ કર ફરજિયાત રીતે આપતા હતા. મોટાઇ અને સ્વાધિનતા મેળવવાના માટે હમેશની લડાઇઓથી, હિમિયારાષ્ટ્ર અને મોધારાષ્ટ્ર બેઉ વર્ગમાં ભારે દુસ્મનાઈ ઉભી થઇ હતી અને હિંદુઓએ જેમ તમીમને ભારે પીડા કરી હતી તેમજ કયસ, જે પ્રમાણે આજદને પીડા કરતો હતો. તે કાળના કવિઓ આ સઘળા બનાવોના વીરરસ પ્રાધાન્ય ગાયનો રચીને હિમિયારાષ્ટ્ર અને મોધારાષ્ટ્રની વચ્ચે બધું કર દુશ્મનાઇ હમેશાં સજગતી રાખવાને શક્તિવાન થયા હતા. હજરત મોહમ્મદ

(સ. અ. વ.) ના ધર્મના ઉપદેશ કરીને આ સઘળો જાતીય દ્રેષભાવ અને દ્રેષભાવ વધારનારી કવીતાઓ શાંત થવાનો આરંભ થયો હતો. જે હજરત મોહમ્મદ (સ. અ. વ.) હજી થોડાં વર્ષ વધારે જીવતા રહેત, તો તેમના પવિત્ર ધર્મોપદેશ અને અસાધારણ ચરિત્રજળના પ્રભાવે આ જે મોટા વર્ગને એક મહાજાતિમાં ફેરવી શકત કે જે જાતોના વૈરભાવે, સેંકડો વર્ષ સુધી ચાલુ રહીને, વૈરભાવનાં મૂળાંઓ આરબોના લોહીની અંદર જડ થાલી હતી. આવી રીતનો વૈરભાવ માહાપુરુષ હજરત મોહમ્મદ (સ. અ. વ.) ની માત્ર દશ વર્ષની કારકીદીમાં નાશ થઈ જાય એ સંભવિત નહોતું. ફક્ત મદીનામાં હજરતની કોઈ કાળે ન ખસે તેવી સત્તા જામેલી હોવાથી ત્યાંનાં જુદાં જુદાં ટોળાંઓનો અંદર અંદરનો દ્રેષભાવ શમી ગયો હતો.

હજરત અબુબકર અને હજરત ઉમ્મરના સમયમાં પૃથ્વીના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ધસ્લામતા વિજય વાવટા ઉડતા થવાથી, આરબની સઘળી જાતો તેમની સાથે પૃથ્વીના જુદા જુદા સ્થાનમાં રોકાઈ ગઈ હતી. એ પ્રમાણે મેધારાષ્ટ્ર વર્ગના આરબો બસરામાં અને હિમિયારાષ્ટ્ર વર્ગે મુખ્ય કરીને કુશમાં નિવાસ સ્થાપન કરેલો હતો. પાલેસ્તાઇન અને દુમાસ્કસના પ્રદેશો મેધારાષ્ટ્ર વર્ગે, સિરિયા અને ઉત્તર અરબસ્તાનમાં હિમિયારાષ્ટ્ર વર્ગે પોત પોતાનું આધિપત્ય જમાવ્યું હતું એ રીતે આ જે મુખ્યવર્ગો અરબસ્તાનના સઘળા પૂર્વ વિભાગમાં અને મિસર તથા આફ્રિકાના મોટા દેશમાં ફેલાઈ ગયા હતા પણ તેમણે જે જે સ્થાનમાં વસતી સ્થાપન કરેલી હતી ત્યાં પોત પોતાના પુરાતનિક વૈરભાવને કોઈ રીતે ભુલી ગયા નહોતા. પ્રતાપી હજરત ઉમ્મર પોતાની સખત સત્તાએ કરીને આ જે વર્ગની જીતુતાને અટકાવી શક્યા હતા અને વળી તે સમયમાં સઘળા આરબો પોતાના પ્રાધાન્ય, માટે અને ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે તથા રાજ્ય વધારવાના પ્રયાસમાં રોકાયેલા હતા. એટલે પરધર્મિઓ સાથેજ દુસ્મનાઈ સિવાય અંદર અંદરના વૈરભાવને સંભારવાને તેમને વખત નહોતો. જે હજરત અલી નિર્વિંદને હજરત ઓસમાનની ગાદી ઉપર આવી શક્યા હોત તો મેધારાષ્ટ્ર અને હિમિયારાષ્ટ્ર બેઉ વર્ગ એક થઈ જવા? સંપૂર્ણ સંભવ હતો, પણ હજરત ઓસમાનના સમયમાં, ઉમ્મિયા વંશીઓએ, પોતાની હલકી મસ્જિદો પૂરી કરવાની મતલબથી પુરાતનિક દ્રેષભાવ ફરીથી સળગી ઉઠ્યો હતો અને છેવટે તેજ દ્રેષભાવે બચંકર મુર્તી ધારણ કરવાથી જેમ આફ્રિકા, ખોરાસાન અને કાબુલના આરબોમાં બચંકર વિદ્રોહ સળગી ઉઠ્યો હતો તેજ પ્રકારે સીસીલી અને સ્પેનમાં પણ વિદ્રોહ સળગી ઉઠ્યો હતો. જે

સઘળા માણસોએ હિમિયારાષ્ટ્ર, અને મેધારાષ્ટ્ર વર્ગોની અંદર શત્રુતા સળગાવી હતી એ શત્રુતાનું શોચનિય પરિણામ તેઓના માટે ઘણું વિનાશકારી નિવડ્યું હતું, અને એ શત્રુતાનાં ફળેથી આરબોનો સૌભાગ્ય સૂર્ય બહુ થોડાજ સમયમાં નિસ્તેજ થઈ ગયો હતો. બવિષ્યમાં રોમન અને જરમનો સાથે આરબોને બયંકર શત્રુતા થઈ હતી, તેમાં આરબોના બે મુખ્ય વર્ગની અંદર અંદરના વૈરભાવેજ રોમ અને જરમનીને લાભ કરાવ્યો હતો. આરબોએ જે સમયમાં સઘળો એશિયા માધન્નર, મિસર, અલજરિયા, મોરાક્કો, સ્પેન, ભૂમધ્ય સાગરના સઘળા દ્વીપો, ક્રાંસનો કેટલોક ભાગ અને દક્ષિણ ઇટાલી જીતી લઇને ઉત્તર યુરોપમાં અર્ધઅંદરનો વિજયી વાવટો પ્રજળ વેગથી ઉડતો કર્યો હતો, તેજ સમયમાં તેમનો વિજય વેગ આજ કારણથી અટકી પડ્યો હતો અને થોડાજ સમયમાં તેમણે જીતેલા પ્રદેશો માંહેનો ઘણો ભાગ પોતાના હાથમાંથી નિકળી જવાનું પણ એજ કારણ હતું. આ પ્રમાણે અંદર અંદરનો વૈરભાવજ આરબોની પડતીનું કારણ હતું.

મેધારાષ્ટ્ર વર્ગ અસંતુષ્ટ થઇને વિદ્રોહ ન કરે તેટલા માટે અને એક વર્ગ બીજા ઉપર જીલ્લમ ન કરી શકે તેટલા માટે, માવીયાએ બેઉ વર્ગને કઠોર શાસન નીચે રાખ્યા હતા; પણ તેના પછીના ખલીફાના સમયમાં આ બે વર્ગની અંદર જે કોઇ એક વર્ગ પ્રજળ થતો તે બીજા ઉપર જીલ્લમ કરવાને પાછો હઠતો નહોતો. ઉમ્મિયા વંશવાળાઓ પરસ્પરની મગાઇમાં અને સ્વાર્થ બંધનમાં એટલા બધા જડીભૂત થઇ ગયા હતા કે તેઓ કદિપણ પોતાના વંશના બાદશાહની સામે વિદ્રોહ કરતા નહોતા. સિરીયાના પગાંદાર લશ્કર ઉપરજ માવીયા અને તેના વંશવાળાઓનો મુખ્ય આધાર હતો. તત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓ, અધ્યાત્મ ચરચા કરનારાઓ અને ધર્મપરાયણ પુરૂષો, સંસારની માયા જાળમાંથી છૂટા થઇને, સાહિત્ય સેવા અને તત્વ વિધાના અભ્યાસદ્વારા જીવન પૂરું કરવાનો આરંભ કરી ચૂક્યા હતા. ખરી રીતે કહીએ તો ઇસ્લામની રીતિનીતિ સંબંધી વ્યવહાર બંધારણ આ સમયમાંજ થયું હતું. ઇસ્લામ ધર્મ જલદીથી બહોળો ફેલાવો પામે તેવો પ્રયત્ન ઉપર જણાવેલા સંસાર વિરાગીઓ દીક્ષાજનથી કરતા હતા એટલે તેઓ રાજ ખટપટમાં મુદ્દલ મન ધાલતા નહોતા. જે સઘળા ધર્માંધ મુસલમાનોએ હજરત અલીની વિરુદ્ધમાં વિગ્રહ કર્યો હતો, તેઓ નેહાયાન્દતા યુદ્ધમાં શોચનીય રીતે હારીને ઘણો ભાગ માર્યા ગયા હતા અને બાકીના થોડાક માણસો દુર્ગમ, અલહાસા અને અરબસ્તાનના મધ્યભાગમાં વસ્યા હતા. આ જગોએ તેઓ પોતાનો અન્યાયપૂર્વક અંધ

શ્રદ્ધાવાળો ધર્મ-મત ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા અને એ જગાએ તે-
ઓની સંખ્યા ફરીથી વધી હતી. તેઓના ધર્મનો મદ અને પોતાના મત
ઉપરના ગંભીર વિશ્વાસથી તેઓ એટલા બધા ઉત્તેજિત થઇ પડ્યા હતા કે
ભવિષ્યમાં તેઓ દુમારકસ ગવર્મેન્ટના પ્રબળ શત્રુ થઇ પડ્યા હતા તેઓએ
માવીયાની વિરૂદ્ધમાં લડાઇ ઉભી કરીને કાલદીવા ઉપર હુમલો કર્યો અને
ધરાક પ્રદેશ ઉપર હુમલો કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા પણ તરતજ પરા-
જિત થઇને પોતાની જગાએ પાછા ર્યા

ખલીફા માવીયાએ દુમારકસના સીંહાસન ઉપર દઢ રીતે અધિષ્ઠિત
થઇને આફ્રિકા જીતવા વિચાર કર્યો. તે સમયના આર્યો મિસરની પશ્ચિમ
તરફના ઉત્તર આફ્રિકાને ઇક્રીકીયા કહેતા હતા. આ મોટો વિભાગ ત્રણ
ભાગમાં વહેંચાયેલો હતો (હમણાંનો મોરકકો દેશ) પશ્ચિમ તરફના સઘળા
વિભાગને, મગરીબ-અલ-આકસા કહેતા હતા, એની પશ્ચિમે આટલાંટિક
મહાસાગર, પૂર્વે ટ્વેમસન, ઉત્તરમાં ભૂમધ્ય મહાસાગર અને દક્ષિણે સહ-
રાનું રણ; આ ભાગને હમણાં અલજીરીયા કહે છે. એની પૂર્વના ભાગને
મગિરબ-અલ-આફના કહેતા હતા (ત્રીપોલી, બાર્ક અને ફેજન સહિત).
આ ભાગ ઓરાન અને યુગીયાની વચ્ચે આવેલો છે; એ ઇક્રીકીયાની
સામેપાર અલજીરીયાની પૂર્વ સીમાથી લઇને મિસરની પશ્ચિમ હદ સુધી
ફેલાયેલો છે. સાઇબીરીયાના રણથી પશ્ચિમે આવેલા ઉત્તર આફ્રિકા અને
સુદાનની ઉત્તરમાં આવેલા વિભાગમાં સેમેટીક વંશના પૂર્વજો વાસ કરતા
હતા. જે સઘળી જાતિઓએ, આ પ્રદેશની સમતલભૂમિ અને પર્વતો ઉપર
વસ્તી સ્થાપન કરેલી હતી, તે સઘળા લોકો આર્ય વંશથી ઉત્પન્ન થવાનો
દાવો કરે છે આર્યો જેવી રીતે સ્વતંત્રતાને ચાહનારા, સાહસીક અને
લડાઇમાં બહાદુર હતા, આ દાવો કરનારા લોકો પણ તેવાજ લક્ષણો.
વાળા હતા. ખલીફા હજરત ઉમ્મરના સમયમાં આ પ્રદેશ પહેલ-
વહેલો તામે થયો હતો. હજરત ઓસમાનના સમયમાં આર્યોએ બર્ક
પર્યંત અગ્રેમર થઇને તે જીતી લીધો હતો. પ્રાચિન કાર્યજની નજીકમાં
પ્રખ્યાત યુદ્ધમાં ગ્રીગોરીયસ ધી બાઇબન પ્રીફેક્ટ હાર્યો અને રોમન લોકો
આર્યોને વાર્ષિક કર દેવાને કબુલ થયા, એટલે તેઓ બાર્ક અને ઝાવી-
લાના કિલ્લામાં થોડુંક સૈન્ય રાખીને સ્વદેશે પાછા ર્યા હતા. રોમનરાજ્યએ
આખરે આર્યોનો તજ દીધેલો પ્રદેશ ફરીથી તામે કરી લીધો હતો પણ
તેઓ લોભથી પરવશ થઇને ત્યાંના રહેવાસીઓને દુઃખ દેવા લાગ્યા અને
જેર જુલમથી વધારે કર લેવા લાગ્યા, એટલે ત્યાંના રહેવાસીઓએ રોમન

દાસત્વમાંથી સ્વતંત્ર થવાને માટે થોડાજ દિવસમાં આરબોને બોલાવ્યા. ખલીફા માવીયાએ તેમની માગણી કબુલ રાખી અને નાયેફના પૂત્ર ઓકબાને લશ્કરની દુકડી સાથે ત્યાં મોકલ્યો. ઓકબા બાહાદુર સેનાપતિ હતો તેણે એ દેશ ફરીથી મુસલમાનોને તાબે કરી લીધો.

રોમન લોકો જળમાર્ગે આવીને વારંવાર ઉત્તર આફ્રિકાનાં સમુદ્ર કાંઠાનાં શહેરો લૂટી લેતા હતા તેમનો અટકાવ કરવા સારૂ તથા સખત બાબર જતિને તાબામાં રાખવા સારૂ સેનાપતી ઓકબાએ, ઇ. સ. ૬૭૦ (૫૦ હીજરી) માં ટ્યુનિસની દક્ષિણે કેરેવાન નામનું એક નગર વસાવ્યું ને ત્યાં લશ્કર રાખ્યું.

આ જગ્યા પ્રથમ જંગલમય હોવાથી જંગલી જનવરો તથા ઝેરી સરપોથી ભરેલી હતી. ઓકબા આ સ્થાનના જંગલને સાફ કરી જમીન સરખી કરાવી, સુંદર કેરેવાન નગર વસાવ્યું (૬૭૦ ઇ. સ.). એના ખંડેરો હજી પણ વિદ્યમાન છે. મોરકો દેશ રોમનોના તાબામાં હોવાથી તેઓ બાબર જતિની સહાયથી વારંવાર ઇફ્રિકીયા ઉપર હુમલો કરતા એટલા માટે બાહાદુર ઓકબાએ પશ્ચિમ તરફ ચડાઇ લઇ જવાનો મનસુબો કર્યો. જેમ જેમ તે અગ્રેસર થવા લાગ્યો તેમ તેમ શહેર ઉપર શહેર તાબે થવા માંડ્યા. રોમન અને ગ્રીક લોકોએ તેની પાછળના દેશો ઉપર ચડાઇ કરીને તેને મોરકો જવામાં પૂરી અડચણ કરી; પણ બાહાદુર ઓકબા તેઓના અટકાવને પગતળે કચરીને આટલાન્ટીક માહાસાગરના કિનારા ઉપર જઇ પહોંચ્યો. વિશાળ આટલાન્ટીક માહાસાગરનાં તરંગ જળ જોઇને ઓકબાને આગળ વધવું અટકી જવું પડ્યું પણ તેણે પોતાના ઘોડાને જોરથી ચાલુક માર્યો એટલે ઘોડે સમુદ્રના જળમાં કુદકો માર્યો ઘોડાની છાતી પૂર પાણી થયાં એટલે પોતે સ્વર્ગાભિ મુખે બે હાથ ઉંચા કરી પરવરદીગારને લક્ષ્ય કરી કહ્યું કે-હે જગત પિતા ! જો આ મહાસાગરનાં પાણી મારા આગળ વધવાનો અટકાવ ન કરત તો હજી પણ દૂરના પ્રદેશોમાં જઇને વિરૂદ્ધ ધર્મ પાળનારાઓનો વધ કરીને તારા નામનો મહિમા વધારે જગામાં ફેલાવત.

બહાદુર ઓકબાની ચડાઇની ખીકથી રોમન અને બાબરોનો અહંકાર શૂન્ય થયો હતો, તેથી ઇફ્રીકીયામાં શાંતિ જળવાઇ રહી હતી. ખલીફાના બોલાવવાથી વખતો વખત હમારકસમાં આવવા છતાં, તેના મરણુ પર્યંત તેણે ઇફ્રિકીયા અને તેની પશ્ચિમના પ્રદેશો ઉપર રાજસત્તા ચલાવી

હતી. ૬૫ હીજરીમાં અસ'બ્ય ખાખર જાતિ આટલામ પર્વત અને તેની નજીકના પ્રદેશોમાંથી ખાહાર નિ'ળીને કેરોવાન શહેરના મૂઝીબર મુસલમાનો ઉપર તૂટી પડ્યા. સ્કોટલેન્ડના લોકો પોતાની સ્વાધિનતાના માટે જે રીતે એકસ'પીમાં જોડાયા હતા, અહીંના ખાખર લોકોએ પણ એજ રીતે એકસ'પીમાં જોડાઈને આરબો વિરૂદ્ધ લડાઈ જાહેર કરી હતી. દત્તર આફ્રિકાની હિંસક અને લડાયક ખાખર જાતિ સહિત યુદ્ધમાં આરબોએ જે પ્રકારનું અદ્ભૂત સાહસ અને ખાહાદૂરી બતાવી હતી, પૃથ્વીના કોઈપણ લોકો તેવી ખહાદૂરી બતાવવાને સમર્થ થયા નથી. ખાખર લોકો હિંદુસ્તાનના લોકો જેવા શાંતિપ્રિય નહોતા, પણ યુદ્ધના હમેશના અભ્યાસી, સ્વતંત્રતાને ચાહનારા, ભયંકર દુર્દમ્ય હોવા છતાં, આરબોએ સામાન્ય લશ્કરથી તે વિસ્તિર્ણુ વિભાગ, જીતી લીધો હતો. ખાખર લોકોએ રાજધાનીનું શહેર કેરોવાન ઘેરી લીધું હતું છતાં ખહાદૂર ઝોકબા, પીંજરામાં પૂરાયેલા ઉંદર માફક મરવાને કબુલ થયો નહિ પણ મ્યાનમાંથી તરવાર ખેંચીને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે “મરીશ કે મરીશ” અને દુસ્મનોના લશ્કરની મધ્યમાં આવી પહોંચ્યો, અને ખહાદૂરીથી અનેક દુસ્મનોના વધ કરીને આખર લડાઈમાં મરાયો ૬૫ હીજરી. લશ્કરનો ઘણો ભાગ લડાઈમાં મરાયો અને બાકીનું લશ્કર દુસ્મનોના લશ્કરને ભેદીને મિસર આવ્યું કેરોવાન નગર ખાખર લોકોના હાથમાં આવ્યું અને ઇફ્રિકીયા તથા તેની પશ્ચિમના મુલકમાં આરબોની સત્તા ઓલવાઈ ગયેલી અગ્ની માફક રહી હતી.

બ્યારે ખાહાદૂર ઝોકબા પશ્ચિમના વિભાગમાં એ રીતે લડાઈમાં ગુંચાયેલો હતો, તે સમય સિંધુ પ્રદેશ, અને સિંધુ નદીના મુખની પાસેનો મુલક અબુસુફરાના પુત્ર મુહાલીએ જીતી લીધો હતો. તેજ સમયમાં અફગાનીસ્તાન જીતાઈ ગયો હતો. આરબોની સાથે ખાખર જાતિની લડાઈની તક જોઈને રોમન લોકોએ ઇસ્લામી મુલક ઉપર ચડાઈ કરી તેમાં રોમન લોકો વારંવાર હાર્યા. મુસલમાન લશ્કરે કેપેડોશીયામાં શીતરતુ પસાર કરી. રોમન લોકોનાં વહાણો આરબોના વાહણો સાથે લડાઈમાં હારીને નાસી ગયાં અને ઇજીપ્ત સાગરના સંઘળા બેટા આરબોના તાબામાં આવ્યા.

અસરાના ગવર્નર મુઘીરા (mughira) ની સલાહ પ્રમાણે માવીયાએ પોતાના પુત્ર યજીદને પોતાની પાછળ ખલીફા ઠરાવ્યો અને ઇમામ હસન સાથે કરેલી સંધીના કરારો તોડ્યા. યજીદને ખીલાફત મળવા માટે માવીયાને ખોરાસાનના ગવર્નર અરટાઈની વધારે સહાય મળી હતી. કોઈને

મીડીવાણીથી, તો કોઈને ખીક બતાવીને, યજુદને ખલીફા તરીકે સ્વિકાર કરવાની ફરજ પાડી હતી. સિરીયાના લોકોએ સહેજ સ્વીકાર કર્યો હતો.

યજુદની ખીલાશત કમુલ કરાવવા માટે હિખ્મનના લોકોની અનુમતિ મેળવવા સારૂ માવીયા મક્કા અને મદિના તરફ ગયો અહીં તેને સપૂર્ણ લાભ તો ન થયો. તે સમયના મુસલમાનોમાં મુખ્ય ચાર પુરૂષોએ યજુદને ખલીફા પદે સ્વિકારવાનો અસ્વિકાર કર્યો હતો. (૧) હજરતઅલીના ખીજા પુત્ર હુસેન (૨) હજરત ઉમ્મરના પુત્ર અબ્દુલ્લા (૩) હજરત અમુઅરના પુત્ર અબ્દરહેમાન અને (૪) જુબેરના પુત્ર અબ્દુલ્લા. જુબેરના પુત્ર અબ્દુલ્લાને ખલીફા થવાની વિશેષ ઇચ્છા હતી. માવીયા તેને કારેશવંશનો 'ધુતારો શિયાળ' કહીને ખોલાવતો. અન્યાન્ય મુખ્ય પુરૂષો યજુદનાં કુકર્મોને લીધે તેનો ખહુ તિરસ્કાર કરતા હતા તેથી તેઓએ યજુદને ખલિફા તરીકે સ્વિકાર્યો નહિ.

હિજરી ૬૦ રજબ મહિનામાં (એપ્રિલ-૬૮૦) માવીયા ગુજરી ગયો. કહેવાય છે કે તે સારા દેખાવનો, શરીરે ભરેલો અને લાંબા કદનો હતો. માવીયાના ચરિત્રનું વર્ણન કરનારાઓ લખે છે કે, :-પહેલાંના ખલીફાઓ ઉભા ઉભા લોકોને ઉપદેશ આપતા હતા, ખલીફાઓમાં તેણેજ આસન ઉપર બેસીને ઉપદેશ આપવાની શરૂઆત કરી હતી. પોતાના કામ માટે પ્રથમ તેણેજ ખોળે (નપુશક) નોકર રાખ્યો હતો. પ્રથમના ખલીફાઓની સાથે તેઓના સભાસદવર્ગ કોઈ રીતે હાસ્યવિનોદ કરી શકતા નહોતા. ખલીફા માવીયાએજ આ નિયમનો ભંગ કર્યો હતો. તેમના સભાસદ વર્ગ એકજ વર્ગના માણસો માફક તેમની સાથે હાસ્યવિનોદ કરતા. તે ધુર્ત, ધર્મ-ભય વગરનો, ગરમ મિત્રજનો અને લોભી હતો; પણ પોતાની જરૂરીયાતના માટે વખત આવતાં છૂટે હાથે ખરચ કરીને ઉદારતાનો ડોળ દેખાડતો હતો. ધર્મનાં કાર્યોનું પાલન કરવા ઉપર ઉપરથી ડોળ દેખાડતો પણ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને ગમે તે પ્રકારનું અનિષ્ટ કરવાને ચૂકતો નહિ. ખલીફા માવીયા ખીલાફત ઉપર દૃઢ થવા પછી, શત્રુઓને પોતાની ઉચ્ચ અભિલાષાના રસ્તામાંથી દૂર કરવા સારૂ અને રાજ્યની ઉન્નતિને માટે ઘણા ઉપાય કરતો હતો, પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ લેખક મસુદીએ માવીયાના દરરોજના કામોની રોજનીશી આ પ્રમાણે લખી છે:-સવારમાં નમાજ પડવા પછી શહેરનો ખંદોખસ્ત રાખનારાના રીપોર્ટો સાંભળતો, તે પછી રાજસભા-પ્રધાન અને અન્યાન્ય મંત્રીવર્ગોની મુલાકાત કરતો, સવારના જમણના વખતે એક સેક્રેટરી, રેટના ગવર્નરોના કાગળ પત્રો વાંચી સંભળાવતો. અપોરના

મસ્જિદે નમાજ પડવા જતો, તે જગાએ તેમને ખેસવા માટે વિશાળ જગા હતી, ત્યાં ખેસીને લોકોની શરિયાદ સાંભળતો. તે પછી બપોરનું જમણુ લઈને થોડોક આરામ લેતો. પાછલા પહોરે નમાજ પડવા પછી રાજ્ય-કાર્યની મસલત કરવા સારૂ શરીયા મંત્રીવર્ગની મુલાકાત કરતો. સંધ્યા-કાળે પરિષદ વર્ગની સાથે મળીને જમતો અને અમાત્યવર્ગની સાથે છેલ્લી મુલાકાત કરતો હતો. મુખ્ય કરીને ખલીફા માવીયાના સમયમાં દે-શનાં સુખ સમૃદ્ધિ વધ્યાં હતાં, દેશમાં શાંતિ હતી અને ઇસ્લામી રાજ્યનો વિસ્તાર વધ્યો હતો.

બીજો કોન્સ્ટન્સ, પોતાના ભાઈ થીયોડોસીયસને મારી નાંખીને માવીયાના સમયમાં રોમનો શેનશાહ થયો હતો. તેનું સિંહાસન ખુંચી લેવા પછી તેનો પુત્ર ચોથો કોન્સ્ટનટાઇન રોમની ગાદી ઉપર આવ્યો હતો. આ બાદશાહે પોતાના વંશના હિરોકિલિયસ તથા ટાઇમિરિયસ નામના બે ભાઇ-ઓનાં નાક કપાવ્યાં હતાં તથા એક ઉચ્ચપદના પાદરીને સૂળીએ ચડાવ્યો હતો.

યજ્ઞની રાજ્યસત્તા.

(ઇ. સ. ૬૮૧-૮૩, હી. ૬૨-૬૪)

માવીયાના મરણ પછી તેનો દીકરો યજ્ઞ પહેલાંના ઇરાવ પ્રમાણે દુમાસ્કસની ગાદી ઉપર બેઠો (એપ્રિલ ૬૪૦ હીજરી ૬૧ શાબાન). પહેલાં લોકોનાં મત પ્રમાણે ખલીફાની ચૂંટણી થતી હતી. આ નિયમ આરબો એવી દ્રઢતાથી પાળતા હતા કે તેઓએ હજરત પેગંબર (સ. અ. વ.) ના વંશધરને પણ ખીલાફત માટે પસંદ કર્યા નહોતા. આ વખતે મા-વીયાનો પુત્ર યજ્ઞ ગાદી ઉપર ખેસવાથી ઉપરનો નિયમ તૂટ્યો હતો.

માવીયાના સમયથીજ પ્રત્યેક ખલીફાઓ પોતાની પછી પોતાના પુત્રને ગાદી ઉપર ખેસાડવા લાગ્યા. બિવિખ્યામાં લોકો અસ્વિકાર કરે કે તકરાર કરે તે માટે પોતાની હયાતીમાંજ પોતાના પુત્ર માટે લશ્કરીઓ અને અમાત્ય વર્ગને, પ્રતિજ્ઞાથી બાંધી લેવામાં આવતા હતા. ખસરના પ્રસિદ્ધ ડોક્ટર (ઇમામ) હસન તે વખતે હયાત હતા, તેઓ કહી ગયા છે કે :—“ બે માણસોએ ઇસ્લામ રાજ્યનું બચાવ નુકશાન કર્યું છે. (૧) અલઆસનો પુત્ર આમર, (૨) મૂઘિરા. જે સમયે હજરતઅલી સાથે લડતાં સિદ્દિનના યુદ્ધમાં માવીયા અને તેનું લશ્કર હારીને પલાયન કરવાની તૈયારીમાં હતું

તે સમય હજરતઅલી અને તેના લશ્કરને યુદ્ધમાંથી અટકાવવા સારૂ સેનાપતિ આમરે, માવીયા સાથે મળી એવો પ્રપંચ રચ્યો કે તમારા (માવીયાના) લશ્કરના દરેક સિપાઇએ બરછીની અણી ઉપર કુરાનેશરીફના એકે એક ભાગને વિધીને સામા પક્ષના માણુસોની દયા માગવી. માવીયાના લશ્કરે તેજ પ્રમાણે કરવાથી હજરતઅલી પોતે પોતાના સેનાપતિની નામરજા હોવા છતાં તેમના લશ્કરે પવિત્ર કુરાનેશરીફની ખીકથી લડાઇ બંધ રાખી, મૂઢિરા યજુદને પોતાની પાછળ ખલીશા તરીકે મૂકરર કરી જવાની માવીયાને સલાહ આપનાર હતો. આમર અને મૂઢિરાદ્વારા જે આ ઘટના સંપાદિત ન થાત તો, ફુનિયાનો છેડો આવતાં સુધી લોકોનો મત લઇને ખલીશા પસંદ કરવાની પદ્ધતિ ચાલુ રહેત. માવીયાની રીતિ અખ્તિયાર કરીને પાછળના સઘળા ખલીશાઓ, પોત પોતાની હયાતીમાંજ પોતાના પુત્રોને ખીલાશત આપવા સારૂ રાજ્યનાં મુખ્ય માણુસોને પ્રતીજ્ઞા કરવાની ફરજ પાડતા.

યજુદ નિષ્ઠુર અને વિશ્વાસઘાતક હતો. તેની દૃષ્ટવૃત્તિમાં દયા અને ઇનસાફનો લેશ માત્ર નહોતો. તે નીચ સંગતમાં રહેતો અને હલકી મતિવાળા પાપી મિત્રો સાથે લઇને નીચ અને અપવિત્ર મોજમજ ભોગવતો, એક સિરીયા દેશના ગધેડાને સુંદર રંગ બેરંગી ડ્રેસ પહેરાવીને, એક વાંદરાને, તે સમયના વિદ્વાન ધર્મશિક્ષક ઇમામના જેવો ડ્રેસ પહેરાવી પેલા ગધેડા ઉપર બેસાડતો અને પોતે જ્યાં જતો ત્યાં આ પ્રાણીઓને સાથે લઈ જતો. એ પ્રમાણે આ મૂખ તે વખતના ધર્મ ઉપદેશકોની અવજા કરતો. તેના દરબારમાં મધપાનની મજની હદ રહી નહોતી. પ્રજાવર્ગ પશુ તેની નકલ કરવા શીખી ગયા હતા. હજરતઅલીના ખીજા પુત્ર ઇમામ હુસેન પોતાના પીતાના જેવાજ બાહાદુર અને વીરપુરુષ હતા. ઇતિહાસ લખનાર Mr. Sedillot લખી ગયેલ છે કે:—ઉમ્મીયાવંશીઓ વિશ્વાસઘાતકી અને પડયંત્રમાં પ્રસિદ્ધ હતા. ઇમામ હુસેનમાં શક્ત તે ગુણો નહોતા. કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ કબજે લેતી વખતે તેઓ બાહાદુરીથી લડ્યા હતા. હજરત મોહમ્મદ (સ. અ. વ.) અને હજરતઅલી બેઉના આ એકજ વંશધર હતા. માવીયાના મરણ પછી ખીલાશત ઇમામ હુસેનને મળે એવી રીતે સંધીનો કરાર હતો. ઇમામ હુસેન યજુદને દમાસ્કસના ખલીશા તરીકે સ્વિકારતા નહોતા પણ તેનાં ખોટાં આચરણોના લીધે તેનો તિરસ્કાર કરતા હતા. બપારે કુદના લોકોએ ઉમ્મિયા ખલીશાના ગુલમમાંથી પોતાને છોડાવવા માટે ઇમામ હુસેનની મદદ

માગી, ત્યારે કુદાના લોકોનું રક્ષણ કરવા માટે તેમની માગણી મંજૂર રાખી. ઇમામ હુસેનને આ જગતમાંથી દૂર કરવા સાડ જોખાયેરનો પુત્ર અબ્દુલ્લા બહુ પ્રયત્ન કરતો હતો. આ સુયોગ બહુ સારો મળ્યો જાણી તેમને કુશ જવા માટે બહુ ઉત્સાહીત કરવા લાગ્યો. ઇમામ હુસેનના તમામ અંધુઓ અને હિતેચ્છુઓ કુદાવાસીઓનો વિશ્વાસ રાખવાને ના પાડતા હતા. તેઓ એરાકવાસી લોકોનાં ચરિત્રાથી બરાબર જાણીતા હતા. એરાકવાસીઓ ઘણાજ વિચિત્ર સ્વભાવના અને દુર્દાંત હતા; તે સાથે તેઓના વિચારની મુદ્દલ સ્થિરતા નહોતી. દરરોજ તેમના મતનું પરિવર્તન થતું. કોઈ માણસનો પક્ષ લેવાનું કે અમુક કામ કરવાનું નક્કી કરીને એક સમયે અગ્નીવત ઉત્તેજિત થતા અને ખીજા ઘડીએ આ સઘળું શાંત થઈ જતું અને ઠંડા થઈને ખેસી જતા. ઇમામ હુસેને ધાયું હતું કે પોતે કુદા જતાં વાંતજ સઘળા એરાકવાસીઓ, પોતાના મતનું અવલંબન કરશે. આ પ્રકારના પૂર્ણ વિશ્વાસ ઉપર ભરેંસો રાખીનેજ કુદા જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેઓ પોતાના કુટુંબીઓ, જે પોતાનાં પુત્રો અને કેટલાએક તદ્દન પોતાનાં આત્મીય હતાં. પોતાનો પરિવાર વર્ગ (સ્ત્રીવર્ગે) અને બાળ બચ્ચાંઓને સાથે લઈને નિર્વિઘ્ને રેતીનું રણ પસાર કરી ગયા તેમની સાથે ૭૨ અનુચરો હતા તેમાં હજરત ફાતમત જોહોરાના વંશના ૧૭ જણ અને બાકીના ૫૫ જણ પોતાનાં ખીજાં સગાં હતાં. (See Lives of successor of Mohamed by W. I. 212.) પણ જે ઇરાકવાસી લશ્કરે તેમને સહાય કરવા કહ્યું હતું તેઓ પોતે ઇરાકના સીમાડમાં પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમાં પણ નજરે પડ્યા નહીં. એટલે હજરત ઇમામ હુસેન સમજ્યા કે નિશ્ચય ઇરાકવાસીઓ શત્રુના લોભને વશ થઈ ગયેલા હોવા જોઈએ. આ પ્રકારનો વિશ્વાસઘાત અને ઉશ્મિયા વંશીયોના આક્રમણની ખીકથી તેઓએ યુક્તિસ નદીના પશ્ચિમ કિનારે કરબલા નામની જગાએ છાવણી નાંખી. તેઓએ ધારેલી ધારણા તરતમાંજ ખરી પડેલી જોઈ. જેવાદના ઘાતકી પૂત્ર ઓબેદુલાના મોકલેલા એક લશ્કરે તેમને ઘેરી લીધા. વાંચનારની જાણને માટે આ જેવાદની ઓળખાણ આપવી જરૂરની સમજાયે છીએ. મી. વોશિંગટન અરવિંગ પોતાના લાઈફ ઓફ ધી સક્સેસર્સ ઓફ મોહોમેડના ગ્રંથમાં ૧૯૧ પાને લખી ગયો છે કે:—“ જ્યારે પેગમ્બર સાહેબ હજરત મોહમ્મદ (સ. અ. વ) કોરેશના જુલમથી પીડા પામીને મક્કાથી મદીના ગયા હતા, તે વખતે કોરેશ ટોળાનો સરદાર માવીયાનો પીતા અબુ સુરીયાન, હજરતની પાછળ પડ્યો હતો પણ હજરતની મુલાકાત ન થઈ એટલે પાછા ફરતાં તાયેફ નામની

જગાએ એક કલાલના ઘરમાં રાત્રી વાસો રહ્યો હતો. તે જગાએ દારૂ પીને ઉન્મત્ત થઇને સમિયા (Samyah) નામની એક ગ્રીક દાસની સહવાસે રાત્રી પૂરી કરી. કેટલોક સમય પછી તેમના ઔરસે સમીયાના ગર્ભે એક દીકરો અવતર્યો. આણુ સુશીઆન આ બનાવથી શરમાઇને તે પુત્રને પોતાના પુત્ર તરીકે સ્વિકારતો નહોતો. તેટલા માટે આ પુત્રનું નામ જ્યેષ્ઠ-ધમ્મ-આગિહ એટલે પીતાનો પુત્ર એવું પડ્યું.

કેટલાએક દિવસ સુધી ઓએદુલ્લાનું લશ્કર માત્ર ઇમામ હુસેનની છાવણીની દેખરેખ રાખી શક્યું પણ કોઇપણ તેમની તિક્ષણ તરવારની સામે આવી શક્યું નહીં; આખરે યુદ્ધરેતિસ નહિનું પાણી તેમના માટે અટકાવવામાં આવવાથી જીવનોત્સર્ગી આ નાહાનું લશ્કર બંધકર વિપત્તિમાં આવી પડ્યું. આખરે ઇમામ હુસેન શત્રુ પક્ષના મુખ્ય માણસ સાથે મસલત કરીને એરાકના ગવર્નર ઓએદુલ્લા પાસે પોતાની પદ્મમર્ધાદાનુયાયી (પોતાના પોઝેશન પ્રમાણે) નીચે લખેલી ત્રણ માગણી કરી:—પહેલું—પોતાને મદિના પાછા ફરી જવા દેવા. (૨) તુર્કસ્તાનની હદના કિલ્લામાં રહેવા દેવા. (૩) સન્માન સહિત યજુદના દરબારમાં જવાની રજા આપવી. પણ ઉમ્મિયા વંશીય કઠોર શાસનકર્તાએ પોતાના સખત હુકમમાં કાંઈપણ ફેરફાર કીધો નહિ; એટલુંજ નહિ પણ તેણે વધારે સખતાઇ કરીને ફરમાવ્યું કે, ઇમામ હુસેનના સાથીઓ અને તેના પરિવાર પ્રતિ કાંઈપણ દયા રાખવી નહિ; તેઓને અપરાધી માણસ માફક બંધિવાન હાલતે ખલીફાની પાસે હાજર થવું પડશે અને ત્યાં ઉમ્મીયાવંશીય ખલીફાની મરજી અનુસાર ઇન્સાફ કરવામાં આવશે. આ સંધળા સંજોગોથી નિરૂપામ બનીને ઇમામ હુસેને શત્રુઓ પાસે માગણી કરી કે, “ તેઓએ સ્ત્રીવર્ગ અને બાળકો ઉપર કોઇ પણ પ્રકારનું હથિયાર ન ચલાવવું. એક પક્ષના વિવાદનું છેવટ લાવવા તેઓએ માહરો (ઇમામ હુસેનનો) પ્રાણ લેવો.” પણ આ પ્રકારની માગણીથી તેમના સખત હૃદયમાં દયાનો સંચાર થયો નહિ. પોતે (ઇમામ હુસેન) પોતાના સગાઓ, ભાઈઓ અને અનુચર વર્ગને હજી સમય છે તે દરમીયાન પ્રાણ બચાવવા ખાતર નારી છુટવાની બહુ વિનંતિ કરી; પણ સંધળાઓએ એક અવાજે તેમની માંગણીનો અસ્વિકાર કર્યો અને દ્રઢ ભાવે બોલી ઉઠ્યા કે:—“જ્યાં સુધી કંઠમાં પ્રાણ હશે ત્યાં સુધી અમારા વહાલા ધર્મના માટે યુદ્ધ કરીશું અને આપની શહાદતની સાથે સાથે દરેક જણ બહાદુરી ભરેલી રીતે યુદ્ધક્ષેત્રમાં પ્રાણ વિસર્જન કરીશું.”

શત્રુપક્ષનો એક મુખ્ય સેનાપતિ ' હોર ' રસુલે ખુદા (સ. અ. વ.) ના નવાસા સાથે લડવાથી પોતાનું જીવન કલંકિત થવાની ધારનીથી અને ધર્માર્થે અનિવાર્ય મૃત્યુને આલિંગન કરવાની ઇચ્છા કરીને પોતાનાં ૩૦ માણસો સાથે ઇમામ હુસેન સાથે મલી ગયો. દરેક હુમલામાં અને સામ સામેની લડાઈમાં-શતમા વંશીઓ એવી અસાધારણ બાહાદુરી બતાવવા લાગ્યા કે આખરે કોઈપણ શત્રુએ સામે આવવાની હિમ્મત કરી નહીં. પણ દુશ્મનોના લશ્કરમાંહેના તીર મારનારા લોકો દૂર નિરાપદ જગાએ ઉભા રહીને તીર ફેંકવા લાગ્યા અને તેનાથી ઇમામ હુસેન સિવાય તેમના તમામ માણસો મરાયાં. અત્યાધાતે ધાયલ થયેલા લોકો લોકો શરીરે છેલ્લી ઘડીએ ઇમામ હુસેન પાણી પીવા માટે પોતાના ઘોડાને યુક્તિસ નદી તરફ ચલાવ્યો; પણ શત્રુઓનાં ઉપરા ઉપરી બાણના વરસાદથી અંતે પોતાને પાછું વળવું પડ્યું. જાવણીમાં પાછા ફરીને જ્યારે પોતે પોતાના બાળ પુત્રને ખોળામાં લઇને તેનું મુખનું નિહાળવા લાગ્યા, એવામાં દુશ્મન તરફથી એક બાણ છટવાથી આ બાળ પુત્રે પિતાના ખોળામાં જ પાણી ખોયો. દુઃખ લોકોની નિર્દયતાની પણ કંઈ સીમા હોય છે ? આ પ્રકારે યુધ્ધે, અનાહારી કલાંત પિપાસામાં શુષ્ક કંઠ ખીજ પુત્રો અને સંતાનોએ તેમના જ ખોળામાં માથું રાખીને પ્રાણત્યાગ કરેલો. વાંચનાર ! સમયને તામે થઇને ધીરજ રાખજો. આવાં હૃદય વિદ્વારક દ્રશ્યો તાહરા વાંચવામાં બહુ થોડાં આવ્યાં હશે. આવી રીતે ઇમામ હુસેન એકલા શત્રુ સાથે લડવાને જ્યારે અશક્ત થઇ પડ્યા એટલે જાવણીના દરવાજા પાસે ઉભા, એટલે જાવણીમાંથી એક બાનુએ પાણીનો પ્યાલો ભરીને આપ્યો, પોતે જવા પ્યાલો મોંએ માટે છે કે તુરત દુશ્મનનું એક તીર તેમનાં મુખપર લાગ્યું અને પ્યાલો પ્યાલાના ઠેકાણે રહ્યો. આખરે સ્વર્ગાભિમુખે બે હાથ ઉઘાડી કરીને, મરણ પામેલા અને જીવતાઓની મંગળ કામના માટે સર્વ શક્તિમાન, મહાન પરવર દિગાર પાસે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. છેવટે દુશ્મનોની ઇચ્છા પૂરી કરવા સાર ત્વરાથી તેમની જાવણીમાં પેડા. બસો માણસોએ ચારે તરફથી એક સાથે તેમને ઘેરી લીધા. પોતે મૂર્છાગત થઈ ભૂમિપર પડી ગયેલા બેઠને દુશ્મનો એકસાથે તેમની પર તૂટી પડ્યા અને શરીરથી મસ્તકને જૂદું કરીને મૃત શરીરના પ્રતિ બને તેટલો અમાનુષિક અત્યાચાર બતાવી પોતાના જંગલી-પણાની ઓળખાણ આપી. યજુઠનું લશ્કર હજારો ઇમામ હુસેનનું મરતક કુશળા કિલામાં લઇ ગયા. પાપ બુદ્ધિના ઓખેદુદ્ધાએ તેમના પવિત્ર મુખ ઉપર છડી મારીને પોતાના ક્રોધને શમાવ્યો હતો.

તે સમયે એક વૃદ્ધ મુસલમાન ત્યાં હાજર હતો તેણે આ હૃદયવિદારક દ્રશ્ય જોઇને કહ્યું કે—“ હે! ઓખેદુલાહ જે સુંદર મુખ ઉપર રસુલે ખુદા (સ. અ. વ.) ચુંબન કરતા હતા તે મોંપર છડી મારતાં તુંને શરમ નથી આવતી ? ” પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ લખનાર મી. ગીબન લખી ગયો છે કે:— પ્રલયકાળ સુધી પૃથ્વીના પ્રત્યેક મુલુકમાં સમયે સમયે ઇમામહુસૈનનો હૃદય વિદારક ઘાતકી ખનાવ પાપાણુ હૃદયના વાંચકોના દિલમાં પણ દિલગીરી ઉત્પન્ન કરશે. હવે આ સહેલાઇથી સમજી શકાશે કે હજરત અલીના અનુગામીઓ (પાછળ ચાલનારાઓ) અને વંશજો યજુદના પ્રતિ અત્યંત ક્રોધ અને તિરસ્કાર જાહેર કરીને તેમજ પોતાના અંતઃકરણની દિલગીરી દેખાડીને કરબલાના મેદાનમાં ઇમામ હુસૈનના અનેકા અફસોસકારક ખનાવ તરફ સંકાનુભૂતિ ખતાવવાની ઇચ્છાએ સાંવત્સરિક (વાર્ષિક) મહોરરમ ઉત્સવ કરે છે.

આ પ્રમાણે ઇસ્લામ જગતના સર્વ પ્રધાન પુરૂષનો જીવન પ્રદીપ ઓલવાઈ ગયો અને ફક્ત એકજ પીડીત સંતાન સિવાય દુધપિનારાં બાળકથી માંડીને વૃદ્ધસુધી તમામ પુરૂષવર્ગને ઘાતકી રીતે મારી નાંખવામાં આવ્યાં હતાં. ઇમામહુસૈનનાં બહેન ખીખી જૈનખ આ પીડીત સંતાનને સાધારણુ હત્યા ક્રિયામાંથી મોડ મોડ બચાવી શક્યાં હતાં. આ બાળકનું નામ અલી હતું પાછળથી તેમને જયનુલઆબદિન (ધાર્મિકોના અલંકાર)ના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. આ બાળક ઇમામ હુસૈનના ઔરસે સાસાની વંશજ (Sassanide) છેલ્લા પારસી રાજા એન્દજ્ઞરદની પુત્રીના ગર્ભે જન્મ્યા હતા અને ફક્ત તેમનાથીજ રસુલેખુદા (સ. અ. વ.) ના વંશનું રક્ષણ થયું હતું. માતા તરફના હક અનુસારે ધરાનના સિંહાસન ઉપર તેમનોજ હક હતો. જ્યારે આ બાળવયના બાળકને ઓખેદુલાહ પાસે લાવવામાં આવ્યા ત્યારે ઓખેદુલાહે તેમને મારી નાંખીને રસુલેખુદા (સ. અ. વ.) ના વંશનો લોપ કરવાનો સંકલ્પ કીધેલો; પણ આ ખનાવ સાંભળીને ખીખી જૈનખની આંખોમાંથી વિજળી નિકળવા માંડી. તેઓની તેજપૂર્ણ દ્રષ્ટિ અને જો તેમના બાળ ભત્રિજની હત્યા કરવામાં આવશે તો પોતે નિશ્ચય પ્રાણુ ઉત્સર્ગ કરશે એવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા જોઇને દુર્હાંત ઓખેદુલાહનું હૃદય થરથર કંપવા લાગ્યું એટલે ઇમામ હુસૈનના કુટુંબનાં તમામ સ્ત્રીવર્ગ અને બાળ ઇમામ જયનુલઆબદિનને દમાસ્કસ મોકલાવી આપ્યાં; તેમની સાથે ઇમામહુસૈન તથા તેમના અનુચર વર્ગનાં મસ્તકો યજુદના લશ્કર સાથે દમાસ્કસ મોકલવામાં આવ્યાં. તેઓ સઘળાં દમાસ્કસ પહોંચ્યાં ત્યારે પ્રથમ થાકેલી હાલતમાં શાટેલા-તૂટેલા વસ્ત્રે રસુલેખુદા (સ. અ. વ.) નાં નવાસાઓને યજુદના મહેલની

દિવાલ નીચે બેસાડવામાં આવ્યા. ત્યાં તેઓ છાતીફાટ હૃદયે રૂદન કરવા લાગ્યાં. તેઓના ગંભીર શોક વ્યંજક રૂદને યજ્ઞદ ઝહીવા લાગ્યો કે હજરત પેગંબર (સ. અ. વ.) ના પરિવારવર્ગને આવી હાલતે દુઃખી બેઠને દમાસ્કસના લોકો રખેને પોતાના વિરુદ્ધમાં વિદ્રોહ ઉભો કરે ! આવી ધાસ્તીથી આ પરિવાર વર્ગને તરતજ માન મરજદાની સાથે મદિના મોદલી આપવામાં આવ્યો.

કરબલાના આ ભયંકર ખનાવે સમસ્ત ઇસ્લામ જગતમાં એક ભીતિ-જનક ઉત્તેજનાનો ભાવ દેખાવા લાગ્યો અને ઇરાનના લોકો તો એટલાખધા ઉસ્કેરાઇ ગયા હતા કે તેમની ઉસ્કેરણીથીજ ઉમ્મિયા વંશની ખીલાશતનો ધ્વંશ કરીને આબ્બાસિ વંશની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. મદિનાના લોકો એટલાખધા ઉસ્કેરાઇ ગયા હતા કે તેઓને શાંત કરવા માટે તરતજ એક ખાંજો ગવર્નર ત્યાં મોકલવાની યજ્ઞદને ધરજ પડી હતી. તેની સલાહ પ્રમાણે મદિનાનાં મુખ્ય મુખ્ય માણસોએ ઇમામહુસેનના પરિવાર વર્ગના ખરચ ખુટ-ણના બદોખરતની અરજ કરવા માટે એક પ્રતિનિધિ મંડળને દમાસ્કસ મોકલવામાં આવ્યું. આ પ્રતિનિધિઓ સાથે યજ્ઞદ અસબ્ય રીતે વરતવાથી પ્રતિનિધિઓ પાછા મદીના આવ્યા. મદિનાના લોકો યજ્ઞદની આ પ્રકારની રીતભાતથી નારાજ થઇને યજ્ઞદને ખલીફા ગણવાનો અસ્વીકાર કર્યો અને તેણે મોકલેલા ગવર્નરને ગામમાંથી કહાડી મૂક્યો. આ ખખરથી યજ્ઞદ ક્રોધે ભરાયો અને સિરિયાના પગારદાર લશ્કર સાથે ઉમ્મિયાવંશના પક્ષાવલંબી માણસોને ઉમેરીને એક મોટું સૈન્ય મદિનાના લોકો સામે મોકલ્યું. આફ્રીકા વિજયા પ્રખ્યાત વીર ઓકબાના પુત્ર મુસ્લીમને આ સૈન્યનો સેનાપતિ બતાવવામાં આવ્યો હતો, કે જે આ ઇતિહાસમાં The accursed Murderer તરીકે જાણીતો છે. આ યુદ્ધમાં મદીનાના લોકોએ અસાધારણ જહાદૂરી બતાવવા છતાં, યજ્ઞદના લશ્કરનાં માણસો વધારે લોવાથી શોચનિય રૂપે હાર્યા. મદીનાના તમામ પ્રસિદ્ધ વીર પુરૂષો અને અનસારવર્ગ તથા મહાજેરીનવર્ગના હજરતના તમામ સહચરો આ ભયાનક લડાઈમાં મરાણા. ઇસ્લામ ધર્મના સ્તંભ સ્વરૂપ આ તમામ મુખ્ય પુરૂષોના મરણથી મુસ્લીમ જગતનો ધર્મ, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન ઇત્યાદી પ્રત્યેક વિષયનો નાશ થઇ ગયો. મહાપુરૂષ પેગંબર (સ. અ. વ.) સાહેબની વિપત્તિના સમયમાં જે મદિના નગરી તેમનું આશ્રય સ્થળ હતું અને જે મદીના હજરતના પગની ધુળનો સ્પર્શ કરીને જીવન જાપને પવિત્ર બની હતી. હાય ! અફસોસ છે કે-સીરીયાના લોકોએ તે મદીના-

નગરીને સર્વ પ્રકારે અસન્માનિત કરવાને બાકી રાખી નહિ. જે સઘળા લોકોએ હજરતના જીવન સંકટ સમયે પોતાના પ્રાણની માયાનો પણ પરિત્યાગ કરીને હજરતને સહાય કરી હતી તેનાં તેજ લોકોને હ-મણાં વિદ્રોહી ગણીને યજુદનું સૈન્ય કોઇને મારી નાંખે છે, તો કોઇનાં અંગ પ્રત્યંગો કપાવી નાંખે છે. જંગતના ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં જ-ણાઇ આવે છે કે, બે ઘટના સિવાય બીજાં કોઇની સાથે યજુદના જુલમી લશ્કરનો મુકાબલો થઇ શકતો નથી. (૧) ફાન્સના તાબાના 'કોન્સ્ટેબલ' પ્રદેશના સૈન્યદ્વારા જે જુલમ ખતાવવામાં આવ્યો હતો તે અને (૨) બીજો રોમ શહેરને લૂંટવાના સમયે જ્યોર્જ ફ્રાન્સબર્ગે, લ્યુથરન્સ લશ્કર દ્વારા જે જુલમ વરતાવ્યો હતો તે. મદિનામાં યજુદના લશ્કરે ખતાવેલો જુલમ અવર્ણનીય હતો. ત્યાંની જુમામસ્જિદનો ઘોડા બાંધવાનો તખ્તો ખતાવવામાં આવેલો અને હીરા માણેક જડેલું સિંહાસન લુટીને તોડી નાંખવામાં આવ્યું હતું. મદિનામાં ફરીથી મૂર્તિપૂજા દાખલ થઇ ગઇ હતી. એક યુરોપી ઇતિહાસ લેખક લખી ગયો છે કે:—આ મૂર્તિપૂજા એ ઇસ્લામીઓ ઉપર બહુ જુલમ કર્યો હતો. જ્યારે મદિનાના લોકોએ મક્કા જતી લીધું ત્યારે ઉમ્મિયા વંશીઓનાં પહેલાંના જૂલમોને બૂલી જઇને તેમના પ્રતિ દયા ખતાવતા હતા; પણ હમણાં તેના તેજ ઉમ્મિયા વંશીઓ ઉપકારના બદલામાં અપકાર કરવાનું પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા હતા. મદિનાના તમામ વિદ્વાન અને પ્રસિદ્ધ પુરૂષો દુસ્મનોની તરવારથી માર્યા ગયા હતા અને ફક્ત થોડાંજ માણસો દૂરના પ્રદેશોમાં નાસી જવાથી જીવન બચાવી શક્યા હતા. જેઓએ યજુદના દાસત્વનો સ્વિકાર કીધો તેઓજ મહા સંહારમાંથી બચવા પામ્યા હતા, અને જેઓ યજુદનું દાસત્વ સ્વિકારવાને ના પાડતા હતા તેના કપાળ ઉપર ગરમ લોહથી ઇમ દેવામાં આવ્યા હતા. ફક્ત ઇમામ હુસેનના પુત્ર ઇમામ જયનુલાબદીન અને હજરત અબ્બાસના પૌત્ર અલી આ બે પુરૂષોજ આ અપમાનમાંથી બચવા પામ્યા હતા. મદિનામાં ખલીફાઓના વખતમાં જે જે રફૂલો, કોલેજો અને હોસ્પિટલો સ્થાપન કરવામાં આવી હતી તથા મોટી મોટી હવેલીઓ બંધાવવામાં આવી હતી, તે સઘળાનો નાશ કરવામાં આવ્યો અને સઘળો અરબસ્તાન એક બીપણુ અરબ જેવો દેખાવા લાગ્યો. એના પછી ઘણાં વરષો બાદ ઇમામ જૈનુ-લાબદીનના પૌત્ર ઇમામ જાફર સાદીકે તેઓના પૂર્વ પુરૂષ હજરત અલીની સ્થાપેલી રફૂલ અને કોલેજની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી હતી; પણ એક બિપણુ મરૂબૂમિમાં સામાન્ય રણુદ્વીપ જેવી લાગતી હતી. સઘળો આરબદેશ મૂર્ખતા

અને અસંખ્યતા રૂપ ધોર અધિકારથી ઢંકાઇ ગયો હતો. એના પછી મદિના નગરી ફરીથી તેનું અસલ ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થઇ શકી નથી. ઉમ્મિયા ખલીફાઓના સમયમાં આ પવિત્ર મદિના નગરીનું કાંઇ નામ પણ લેતું નહોતું. એટલાજ માટે જ્યારે અબ્બાસી ખલીફા, મનસુરે રસુલેખુદા (સ.અ.વ.)ની કબરની જ્યારત કરવાની ઇચ્છાથી મદિના ગયા તેજ સમયે હજરત પેગંબર(સ. અ. વ.) ના સમયના જે જે વીર પૂરૂષો અને ધાર્મિક નેતાઓની કબરોનું કાંઇ પણ નિશાન જોવામાં આવ્યું નહિ. તેથી તેમની તપાસ કરાવી અનેક અનુસંધાને તે કબરોનાં સ્થળો મેળવ્યાં હતાં

યજુદનું સૈન્ય આ પ્રકારે મદિનાનું સત્યાનાશ વાળો મક્કા તરફ ગયું. આ પવિત્ર શહેરમાં જોખાયેરના પુત્ર અબ્દુલ્લાએ પોતાને ખલીફા તરીકે જાહેર કર્યો હતો. યજુદના લશ્કરે મક્કા આવતાં વાંતજ મક્કાને ઘેરી લીધું અને મક્કાવાસી તથા યજુદના લશ્કર વચ્ચે લડાઇ જાગી. તેનાથી પવિત્ર કાઆ મંદિર અને અન્યાન્ય હવેલીઓને વિશેષ નુકશાન થયું પણ સિરિયા વાસિઓ અકસ્માત યજુદના મરણના ખબર સાંભળીને મક્કાનો ઘેરો છોડી દઇને દમાસ્કસ આવ્યા ગયા (હીજરી ૬૪ રખીઉલ અવ્વલ નવેંબર ૬૮૩)

યજુદના મરણ પછી તેનો પુત્ર માવીઆ ગાદીએ બેઠો. તે ધણાજનન્ર સ્વભાવનો યુવક હતો. તે પોતાની પહેલાંના ખલીફાઓના દુષ્કર્મોનો તિરસ્કાર કરતો. કેટલાક માસ માત્ર રાજકરીને ઇચ્છાપૂર્વક સિંહાસન મૂકી દીધું અને નિર્જન નિવાસે જીવન ગુજરવા લાગ્યો, પણ થોડાજ દીવસમાં મરણ પામ્યો. ધણાઓ એવું અનુમાન કરે છે કે તેમને ઝેર દેવામાં આવ્યું હતું. આ ખીજ માવીયાની સાથેજ આબુ સુરીયાનના વંશ રાજ્યનો છેડો આવ્યો હતો. આબુ સુફિયાનના પિતાનું નામ હરજ હતું. એટલે એ વંશને હારખાઇટ વંશ કહેતા હતા. ‘ હાકામ ’ વંશથી જુદાઇ બતાવવા માટે આ પ્રમાણે ખુલાસો કરવાની જરૂર પડી છે. મરવાનના પિતાનું નામ ‘ હાકામ ’ હતું તેથી તે વંશને ‘ હાકામ ’ વંશ કહેતા હતા. આ મરવાનેજ પ્રથમ માવીયાના પુત્ર ખાલિદને દમાસ્કસના સિંહાસન ઉપરથી ઉતારી મૂક્યો હતો.

યજુદના મરણ પછી તરતજ સધળો કિજાજ, એરાક અને ખોરાસાનના લોકો જોખાયેરના પુત્ર અબ્દુલ્લાનો ખલીફા તરીકે સ્વીકાર કરવા લાગ્યા. જો તે બરાબર તેજ સમયે સાહસના ઉપર વિશ્વાસ રાખી સિરીયા ઉપર ચઢાઇ કરત તો બરાબર સંભવ હતો કે એ સમયથીજ ચિરકાળને માટે ઉમ્મિયા વંશના રાજનો છેડો આવત; પણ અબ્દુલ્લા આજસને તાબે થઇને મક્કામાંજ પડ્યો રહ્યો એટલે ઉમ્મિયા વંશીઓને સૈન્યબળ વૃદ્ધિ કરવાની તક મળી હતી.

પ્રકરણ ૮ મું.

ઉમ્મિયા ખીલાફત (હાકામ વંશ)

હિજરી ૬૪-થી-૮૬, ઇ. સ. ૬૮૩થી ૭૦૫.

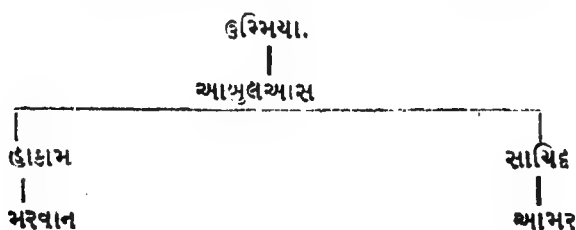

ખી માવીયાના મરણ પછી તેનો બાપ ખાલેદ, દમાસ્કસના સિંહાસનનો ખરો હકદાર હતો પણ તેની ઉમ્મર નાની હોવાથી ઉમ્મિયા લોકોએ ખલીફા તરીકે તેનો સ્વિકાર કર્યો નહિ; પણ તે સમયના કાયદા પ્રમાણે તેઓ માંહેના એક યોગ્ય ઉમ્મરના પૂરૂપને ખીલાફત આપવાનો ફરાવ કીધો. કોણ લાયક માણસ આ રાજદંડ ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય ગણાશે તેના માટે બહુ વિચાર કરવો પડ્યો. એક બાબુએ ઉમ્મિયા વંશીઓમાં સર્વ કરતાં વયોગ્રેષ્ઠ મરવાન, જોખાચેરના પુત્ર અબ્દુલ્લાની તાબેદારી સ્વિકારવા તૈયાર થયો. મરવાન પ્રથમ માવીયાના કાકાનો દીકરો હોવાથી તે વધારે હકદાર સાબીત થયો હતો, તે અબ્દુલ્લાની તાબેદારી સ્વિકારત તો તેના કુટુંબના ખીજાઓ પણ એ રસ્તાનું અવલંબન કરત પણ અબ્દુલ્લાએ, અરબસ્તાન, મિસર, એરાક અને ખોરાસાનની ખીલાફતથી સંતુષ્ટ થઈને સિરીયાની ખીલાફત માટે પ્રયાસ કર્યો નહિ.

જે સમયમાં આ પ્રકારની આજસ બતાવીને અબ્દુલ્લા મક્કામાં રહેતો હતો, તે વખતે જોખાફનો દુષ્ટ પુત્ર ઓબેદુલ્લા જે બસરામાં રોટની નોકરી કરતો હતો તે ત્યાં પોતાને ખલીફા કહેવડાવવાની કોશીશ કરતો હતો; પણ તેમાં નહીં ફાવી શકવાથી નાસીને મરવાન પાસે આવ્યો અને તેને દમાસ્કસની ખીલાફત લેવાને ઉશ્કેરવા લાગ્યો. દમાસ્કસનું સિંહાસન હાથ કરવું મરવાનના માટે સહેલું નહોતું. ઉમ્મિયા લોકો શંકાતૂર હતા એટલે તેઓ પરસ્પર જૂઠા થઈ ગયા હતા. મોધારાષ્ટ વર્ગવાળા ધરભામી દુનિયાના ખલીફા થશે આવું ધારીને સિરિયાના હિમિયારાષ્ટ લોકો, તેઓની સાથે પ્રબળ વિદ્રોહ કરતા આવતા હતા. યોગ્ય ઉમ્મરવાળા મરવાનની પ્રતિબા

જાંખી થઇ નહોતી પણ ઉશ્ચેડે તે ચંડાળ ચોકડી અને કાવાદાવા (પોલિટીકલ મોરેલીટી)માં ઉપયોગી હતો. મજ્જના સૌથી નાના દિકરા ખાલીદને દમાસ્કસનું સિંહાસન આપવું પડશે, આ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કરીને મરવાને ખાલીદના પક્ષના લોકોને હાથ કરી લીધા. તેના કાકાના દિકરા આમરના પક્ષમાં પણ બહુ લોકો હતાં મરવાને તે લોકો પાસે એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને તેમને પણ હાથ કરી લીધા. સિરિયાવાસી હિમિયારાષ્ટ્ર નેતાઓને, નાના પ્રકારનાં સુખ-સગવડો આપવાનું કબુલ કરીને તેને પણ હાથમાં લીધા. આ પ્રમાણે મરવાને ધારેલી શક્તિ મેળવી. પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસીક મસૂદી કહી ગયો છે કે, —“ખલીફાઓમાં પ્રથમ મરવાનેજ, તરવારના બળથી સિંહાસન મેળવ્યું હતું.” મોધારાષ્ટ્ર દળપતિ ‘જવાહાક’ (Zabbhak) જોખાચેરના પુત્ર અબ્દુલ્લાનો પક્ષ કરતો હતો. એટલે મરવાને તેના વિરુદ્ધમાં લડાઇ ઉભી કરી. દમાસ્કસની ઇશાન કોણમાં ‘ મારજરાહાટ ’ નામની જગાએ બારે લડાઇ થઇ. હિમિયારાષ્ટ્ર વર્ગનું લશ્કર વધારે હોવા છતાં પ્રથમ લડાઇમાં કોણુ જીત્યું અને કોણુ હાર્યું તે નક્કી થઇ શક્યું નહિ. પણ મરવાનની કુશળતાથી વિરુદ્ધ પક્ષના સેનાપતિ જવાહાકને મારી નાંખવા પછી બીજા દિવસની લડાઇમાં મોધારાષ્ટ્ર વર્ગ સંપૂર્ણ રીતે હાર્યો અને તેમની તમામ શક્તિનો લોપ થઇ ગયો. અત્યારે તમામ સિરિયા મુલક મરવાનના તાબામાં આવ્યો અને એના પછી થોડાજ દિવસમાં મિસર પણ એમનીજ સત્તામાં આવ્યો. મરવાને આવી રીતે પોતાની સત્તાનો પાયો મજબુત કરવા પછી દમાસ્કસની ગાદી ખાલીદને આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી હતી તેનો ભંગ કર્યો અને પોતાના મરણ પછી આમરને * સિંહાસન આપવાનું ઠરાવેલું તે પણ ભંગ કરીને પોતાના પુત્ર અબ્દુલ માલેક અને અબ્દુલ અજ્જને દમાસ્કસની ગાદી આપવાની આમરને ધરજ પાડી. હિમિયારાષ્ટ્ર અને મોધારાષ્ટ્ર વચ્ચેનો દ્વેષ અત્યાર સુધી શાંત હતો. મારજરાહાટની લડાઇ પછી તે બહુ પ્રબળતાથી સળગી ઉઠ્યો. હવે હિમિયારાષ્ટ્રના હાથમાં રાજસત્તા

* મરવાન અને આમર શું સગા હતા તે નિચે બતાવીએ છીએ.

આવી એટલે સામાવાળાઓને બહુ ધાતકી રીતે પીડા કરવા લાગ્યા હતા. આ પ્રકારનો જુલુમ મરવાનના ઉત્તરાધિકારી, અબ્દુલ માલેકના સમય સુધી ચાલ્યો હતો.

ઇમામહુસેન અને તેમના વહાલા સહચરો તથા પરિવારવર્ગને કર-બલાના બિપણ્ય મેદાનમાં નિઃસહાય હાલતમાં આવી પડીને પ્રાણ આગ કરવા પડ્યા હતા અને તેમને મદદ કરવાને કોઇ પણ બાહાર આવ્યું નહોતું. આ વખતે એરાકવાસીઓના મોટા લશ્કરે ગઇ વાતના પસ્તાવાથી અનુતપ્ત થઇને ઇમામ હુસેન તથા તેમના કુટુંબિયોનું વેર લેવા માટે હથિયાર ઉપાડ્યાં. એક રાતના તેઓ સઘળા ઇમામ હુસેનની કબર પાસે જઇને તેમની પ્રાર્થના કરીને ઝારોઝાર રોયા અને ખીજે દિવસે સવારમાં સિરિયાવાસીઓની વિરૂદ્ધમાં લડવા માટે ઉપડ્યા. તેઓએ પોતાને પસ્તાયેલા પુરૂષો તરીકે (The Penitints) ઓળખાવ્યા છે. પ્રથમ તેઓ પોતાના સરદાર સુલેમાનના તાબામાંથી બાહાર નિકળીને આગળ વધ્યા હતા. પણ તેઓ મરવાનના મોકલેલા એક મોટા લશ્કરના મુકાબલે હાર્યા. સુલેમાન અને ખીજ અગ્રેસરો મરાયા અને બચેલું લશ્કર કુદા ચાલ્યું ગયું. અહિં તેઓ ઇમામ હુસેનના ધાતકી કૃત્યનો બદલો લેવાની ઇચ્છા રાખનારો એક ખીજો વીર પુરૂષ મુખ્તાર મલ્યો તે સાથે મળી ગયા.

દિનરી ૬૫ માં યજુદની એક વિધવા સ્ત્રીએ, મરવાનને મારી નાંખી, તેની લુચ્ચાઇનો યોગ્ય બદલો આપ્યો હતો. યજુદના પુત્ર ખાલેદનો પક્ષ કરનારા લોકોને રાજી રાખવા સારૂ મરવાને આ સ્ત્રી સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું હતું. મરવાને જે બાળકની ગાદી પ્રપંચથી ખુંચી લીધી હતી, તે બાળકને (ખાલીદને) એક દિવસે ધણોજ અપમાનીત કરવાથી એજ બાળકની માતા કે જેણે મરવાન સાથે નીકા કર્યા હતા, તેણીએ મરવાનને રાત્રીએ સૂઇ જવા પછી ગરદન ફાળવીને મારી નાંખ્યો હતો. સુન્નત જમાતવાળાઓ મરવાનને ખલીફ તરીકે સ્વિકારતા નથી. આ સંપ્રદાયના વિરૂદ્ધ ઐતિહાસીકો તેને જેબાચેરના પુત્ર અબ્દુલાના વિદ્રોહી તરીકે ઓળખાવે છે. ૬૬૮ સિરિયા સિવાય સમગ્ર મુસલમાનો અબ્દુલાને ખલીફ તરીકે સ્વિકારતા હતા. અબ્દુલાના મરણ પછી જે કે તેઓએ અબ્દુલ માલેકને ખલીફ તરીકે સ્વિકારેલો હતો પણ મરવાન પોતાના બે પુત્રોને બિવિખના ખલીફ તરીકે ઠરાવી ગયેલો. આ કાર્યને તેઓ ઇસ્લામીક રાજ્ય વ્યવસ્થાથી ઉલટું ગણે છે.

અબ્દુલ માલેકનો શાસનકાળ.

મરવાનના મરણ પછી વધારે મત પ્રમાણે અબ્દુલ માલેકનેજ ઇમર-
સની ગાદી મળી હતી. તે એક આદર્શ-નકલ કરવા યોગ્ય પુરૂષ હતો.
ઉત્સાહી, બાહાદુર અને ધર્માસક્ત હતો. પોતાની સત્તા દૃઢ કરવા સારૂ તેણે
અસાધારણ સત્તા બતાવી હતી. જે સમય પોતે એક બાબુએ પોતાની સત્તા
સ્થાપવામાં રોકાયો હતો તે સમય બીજી બાબુએ એરાકમાં મુખ્તાર, ઇમામ
હુસેનના ખુનીઓની પશુપક્ષી મારફત કતલ ચલાવતો હતો. તેઓ માંહેના
દરેકને ચુંટી કાઢાડીને કીડા અને પતંગીઆ મારફત મારી નાંખવામાં આવતા
હતા. ખલીફા અબ્દુલ માલેકે મુખ્તારની વિરુદ્ધમાં, જ્યાંના પુત્ર ઓબેદુ-
લાની સરદારી નીચે એક ઇજા લશ્કર લઇને મોકલ્યો; પણ ઓબેદુલા
સખ્ત રીતે હાર્યો અને મરાણો; તેનું કાપી નાંખેલું માથું મુખ્તાર પાસે લઇ
જવામાં આવ્યું. ઇમામ હુસેનના કુટુંબને અને પોતાને મારી નાંખાવનાર
ઓબેદુલાને મારી નાંખવા પછી મુખ્તાર અને તેનો પક્ષ લેવાવાળા લોકોએ
વિચાર્યું કે જે કારણને માટે આપણે હથીયાર ઉપાડ્યાં હતાં તે હેતુ પાર
પડી ગયો છે આ પ્રકારની ધારણાના તાબે થઇને તેઓની બદલો લેવાની
વૃત્તિ તિરોહિત થઇ ગઇ અને સાથે સાથે તેમનું સાહસ અને એકતા પણ
તુટી ગયાં અને જૂઠા જૂઠા વિખરાઇ ગયા. તેઓની એ પ્રકારની હાલત
થવાથી તેઓ એક એક કરીને એરાકના શાસનકરતા અબ્દુલાના ભાઇ
મોસાબના હાથે હાર પામ્યા. મુખ્તાર અને મોસાબની વચ્ચે લાંબો સમય
સુધી બિપણ ચુક ચાલ્યું હતું આખરે મુખ્તાર મરાયો અને તેઓના પક્ષા
વલખીઓને પણ મારી નાંખવામાં આવ્યા અને મોસાબ આખા એરાકનો
અધિકારી થયો.

મુખ્તાર સંબંધી વિશેષ હકીકત વાંચનારાઓ માટે નીચે લખીએ છીએ:
મુખ્તારના પિતાનું નામ, અબુવાયદ હતું. પોતે તાયેફનો નિવાસી
હતો એટલે કોઇ કોઇવાર તેને અલતાયશીના નામથી ઓળખાવતા હતા.
પાછળથી તે અલમુખ્તાર કહેવાઇ ગયો છે. (Avenger) ઇમામ હુસેનના
વખતમાં મુખ્તાર તેનો અત્યંત ભક્ત હતો. જ્યારે મુસ્લીમને ઇમામહુસેને
કુદ્રે મોકલ્યા હતા ત્યારે મુખ્તારે તેમને બહુ મદદ કરી હતી અને યજ્ઞદાના
વિરુદ્ધમાં વડવંત રચ્યાં હતાં. જ્યાંના પુત્ર ઓબેદુલાએ કુદ્દામાં આવીને
અલમુખ્તારને વડવંતનું કારણ પૂછ્યું. મુખ્તાર લુચ્ચાઇથી તેનો ઉત્તર
આપ્યો હતો; એટલે ઓબેદુલાએ પોતાના હાથ માંહેની એક સોટી તેના

મોંપર મારી હતી; જેનાથી મુખ્તારની એક આંખ ટુટી ગઇ હતી. ઇમામ-હુસેનના ખૂન કરવાના વખતમાં મુખ્તારને તેણે કેદ કરી રાખ્યો હતો. આ ખનાવ બન્યા પછી થોડા દિવસે મુખ્તારે, યજ્ઞ પાસે પોતાને છૂટા કરવાની અરજ કરી અને તેને મુક્ત કરવાનો હુકમ મળ્યો. ઓખેદુલાએ તેને મુક્ત કરવાની સાથે એવો હુકમ કર્યો હતો કે, જે ત્રણ દિવસ પછી માહારા અધિકારના મુલકમાં જોવામાં આવ્યો તો મારી નાંખાવીશ. મુખ્તાર મક્કામાં જુબેરના પુત્ર અખ્દુલા પાસે ગયો પણ ઇમામહુસેનના ખુનનો બદલો લેવાની શરતે અખ્દુલાની તાબેદારી સ્વિકારવા કબુલ થયો. યજ્ઞના લશ્કરે પવિત્ર મક્કા નગરી ઉપર ઘેરો ઘાલવાથી, મુખ્તારે બહુ બહાદુરીથી તેનું રક્ષણ કર્યું હતું. પછી યજ્ઞના આકસ્મિક મરણ સમાચારથી, સિરિયાનું લશ્કર મક્કાથી પાછું આવ્યું ગયું હતું. આ ઘટના પછીથી અખ્દુલા તેને ઇર્ષાની દ્રષ્ટિથી જોતો હતો. એટલે મુખ્તાર તેનો પરિત્યાગ કરીને આવ્યો ગયો. રસ્તામાં તે સઘળી મસ્જિદોમાં જઇને ઇમામહુસેન ઉપર ગુજરેલી નિર્દયતાનો બદલો લેવાને લોકોને ઉશ્કેરતો હતો. તેણે કુદ્દામાં આવીને જોયું કે સુલેમાન નામનો કેદ સાહસીક પુરૂષ ઇમામહુસેનના વેરનો બદલો લેવા સૈન્ય એકઠું કરે છે. મુખ્તારે હજરતઅલીના પક્ષના લોકોને એકત્ર કરીને, ઇમામહુસેનના ભાઇ મહમદ હનીફની પાસે એક પરવાનો લખાવી લીધો. આ પરવાનાથી તે સૌનો વિશ્વાસ મેળવી શક્યો હતો. દુમાસ્કસના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવાના અપરાધે તે ફરીથી બંધીખાને પડ્યો. કેદની હાલતમાં તેણે હજરત અલીના અનુવર્તિઓ સાથે પત્ર બહવાર કર્યો હતો. મરવાનના મરણ પછી તેને ફરીથી છૂટા કરવામાં આવ્યો હતો. છૂટા થવા પછી હજરત અલીના અનુવર્તિઓએ તેને નિચેની શરતોએ ખલીફ તરીકે સ્વિકારવા કબુલત આપી હતી. (૧) કુરાન અને હદીસ અનુસારે શાસન કાર્ય ચલાવવું પડશે. (૨) ઇમામહુસેનના હત્યાકારીઓને તેના વંશ-વારસ સાથે મારી નાંખવા પડશે.

અલમુખ્તારે આ વખતે ખીલાક્રત ઉપર બેસીને ઇમામ હુસેનનો બદલો લેવાનો આરંભ કર્યો. સૌથી પહેલાં ઇમામ હુસેનના મુખ્ય ખુની સીમરને મારી નાંખ્યો. કઉલા નામનો માણસ ઇમામ હુસેનનું માથું કાપીને ઓખેદુલા પાસે લઇ ગયો હતો, તે કઉલાને મારી નાંખીને બાળી મૂક્યો. તે પછી કરબલાની લડાઇમાં યજ્ઞના સેનાપતિ કુદ્દા નિવાસી સાદના પુત્ર ઉમર અને તેના દીકરાને મારી નાંખીને બેઉનાં મસ્તક કપાવી મહમદ હનીફના સ્વાધિને મોકલી દીધાં. ઇમામનું પવિત્ર શરીર-મસ્તકથી છૂટું પડીને જે સમયે તરફડતું

હતું તે સમયે હાતેમના પુત્ર આદિ નામના એક માણસે તે મૃતદેહ ઉપર સોટીના ધા કર્યા હતા, તે આદીને પકડીને પોતાના ચાકરોના સ્વાધિને સોંપી દીધો. ચાકરોએ તેને સોટીઓવતી બરાબર માર મારીને એક ઢંચી ટેકરી ઉપર બેસાડ્યો અને ત્યાં તેને ઉપરા ઉપરી બાણ મારીને મારી નાંખવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે ઇમામના ખુનીઓને શોધી શોધીને મુખારે મારી નાંખ્યા હતા.

આખા બાબીલોનીયામાં મુખારે પોતાની સત્તા ફેલાવી હતી. પછી પોતે જોયું કે પોતે બે બાળુએથી ચિંતાતૂર હતો. ખલીફા અબ્દુલ માલેકે તેના વિરુદ્ધમાં સિરિયાથી લશ્કર મોકલ્યું હતું અને બીજા બાળુએ અબ્દુલ્લાનો ભાઈ મોસાબ તેના ઉપર ચડાઈ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. આ વખતે તેણે અબ્દુલાને જણાવ્યું કે હું તમારા લશ્કર સાથે મળી જવાને તૈયાર છું; પણ ચતૂર અબ્દુલ્લાએ શંકાતૂર થઈને તેની માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો અને ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે મુખારના વિચારની સત્યતાની પરીક્ષા માટે પ્રથમ તો મુખારના તમામ સહચરોએ તેને (અબ્દુલાને) ખલીફા તરીકે સ્વીકારવો અને ખલિફા અબ્દુલ માલીકની વિરુદ્ધમાં એક દળ સૈન્ય એકઠું કરવું પડશે. આ બંને માળતાં વાંતજ અલમુખારે શેરન્જખીલ નામના એક પુરૂષને ૩ હજાર માણસના લશ્કર સાથે મદીના તરફ આગળ વધવા હુકમ કર્યો. બીજા બાળુએ ચતૂર અબ્દુલાએ સાહેલના પુત્ર અબ્બાસને એક લશ્કરની ટુકડી સાથે શેરન્જખીલની સામે તૈયાર થવા મોકલ્યો. તેને ચેતવવામાં આવ્યો હતો કે જરૂર પડતાં લડાઈ કરવાને પણ ચૂકવું નહિ. અબ્બાસે શેરન્જખીલની વિશ્વાસઘાતકતાના અનેક ચિન્હ જોયાં અને કૌશલે તેના ઉપર હુમલો કરીને આશરે ૪૦૦ માણસને મારી નાંખ્યા. બાકીનું લશ્કર તેના લશ્કર સાથે મળી ગયું.

અલમુખારે જોયું કે અબ્દુલાએ તેનો વિશ્વાસ કર્યો નહીં ત્યારે તેણે મહમદ હનીફને એક પત્ર લખી છુપી રીતે જણાવ્યું કે—જો તેઓ પોતે હથિયાર ઉપાડે તો એક બળવાન લશ્કરની મદદ આપવા હું તૈયાર છું. મહમદ હનીફ આ વખતે ખલીફા અબ્દુલાના હુકમથી મક્કામાં રહીને શાંતિથી જીવન ગુજારતા હતા. મુખારના પત્રના ઉત્તરમાં એટલુંજ લખી મોકલ્યું કે:-હું મુખારના વિચારને અનુમોદન આપું છું. જો કે હું પોતે હથિયાર ઉપાડવા તૈયાર નથી; પણ બાકીનું જીવન ખુદા પરાયણ રીતે પુરું કરવા ચાહું છું. સંદેશો લાવનાર સાથે વધારે કહેવડાવ્યું કે મુખાર

ને કહેવું કે ખુદાથી ડરે અને હવે રકતપાતથી જરા છેટે રહે. આ ઘટના પછી થોડાજ દિવસે મહમદ હનીશ અને મુખ્તારના પત્રવ્યવહારની વાત જાહેરમાં આવી એટલે ખલીશ અબ્દુલાએ મહમદ હનીશને અને તેના પરિવારને તથા કુશના ૧૭ માણસોને પકડીને પવિત્ર જમજમ કુવા પાસે કેદ કર્યાં, અને નક્કી કરેલા વખતની અંદર પોતાનો ખલિફા તરીકે સ્વિકાર ન કરે તો તેમને મારી નાંખવાની ખીક દેખાડી. તેઓની આ વિપત્તિના ખબર, મુસ્લીમી અલમુખ્તારને મળ્યા. આ ખબર મળતાં વાંતજ મુખ્તારે મહમદ હનીશને છોડવવા માટે કુશના સર્વ લોકોને ઉશ્કેરવા માંડ્યા. મુખ્તારનો ઉપદેશ સફળ થયો. તેણે ૭૫૦ અતીવ સાહસીક સિપાઇઓને કેટલાક ભાગમાં વિભક્ત કરીને અબ્દુલાની વિરુદ્ધમાં ચડાઇ કરી—પ્રથમના ૧૫૦ માણસના લશ્કરમાં સેનાપતિ અબુ અબ્દુલા અલજોદાલી હતો. આ સેનાપતિએ મક્કા નગરીમાં ચડાઇ કરીને મહમદ હનીશ અને તેના પરિવારને છોડાવ્યા. આખરે આ ખબર ખલીશ અબ્દુલાને મળ્યા. તેણે થોડું લશ્કર જોધને સામે થવા ઇચ્છા કરી પણ એટલામાં બાકીના લશ્કરે “અલ્લાહો અકબર” ના ગંભીર સ્વરે મક્કામાં પ્રવેશ કર્યો. સેનાપતિએ ખલીશને મારવાનો વિચાર કર્યો પણ મહમદ હનીશની દયા અને સદાશયથી તેની રક્ષા કરવામાં આવી હતી.

ખીજા બાબુએ કુશનો પહેલા સમયનો અમીર ઓબેદુલ્લા કુશ નગરીનો ઉદ્ધાર કરવા સાથે ખલીશ અબ્દુલ માલેકના હુકમથી એક મોટું લશ્કર લઇને અગ્રેસર થયો હતો. અલમુખ્તારે અલઅસ્તારની સરદારી નિચે એક લશ્કર ઓબેદુલ્લા સામે મોકલ્યું. કુશથી કેટલેક દૂર ઇબ્રાહીમ અને ઓબેદુલ્લાનું લશ્કર સામ સામે થયું. સિરીયાવાસીઓ સંખ્યામાં ઘણા વધારે હોવાનું જાણીને બચાવ લઇ પછી તેઓ સંપૂર્ણ રીતે હાર્યા. ઓબેદુલ્લા અને તેનું કેટલુંક સૈન્ય મરાયું અને બાકીનું લશ્કર નદિમાં પડીને ડૂબી મરી ગયું. ઇબ્રાહીમે ઓબેદુલ્લાનું માથું કાપીને અલમુખ્તારને મોકલી આપ્યું અને તેના બાકીના દેહને સળગાવી દીધો. મુખ્તારે ઓબેદુલ્લાનું મસ્તક જેતાં-વાંતજ પોતાની આંખ ઉપર મારેલી સોટીને સંભારીને આ લોહીલોહાણુ મસ્ત ઉપર એક સોટી મારી પ્રતિશોધ લીધો. આ જમલાબનું ફળ મુખ્તાર વધારે સમય ભોગવી શક્યો નહિ. ચંચળ પ્રકૃતિના કુશવાસીઓએ તરતજ તેના પરિત્યાગ કર્યો અને ખલીશ અબ્દુલાના બાઇ મોસાબને ખસરાના શાસનકર્તા તરીકે બોલાવ્યા. મોસાબે તેમની માગણી સ્વિકારીને

ઇરાનના શાસનકરતાં મુહાલીબની મદદ માગી. મુહાલીબનું લશ્કર મોસાબના લશ્કર સાથે મળી ગયું. કુશનગરીના બહારના ભાગમાં એક ભીષણ યુદ્ધ થયું, તેમાં મુખાર હાર્યો અને કિલ્લામાં ભરાયો. મોસાબે કુશના કિલ્લાને ઘેરી લેવ થી મુખતાર બહુજ બાહાદુરીથી કિલ્લાનું રક્ષણ કરવા લાગ્યો. પણ વધારે ધા લાગવાથી મરણ તુલ્ય થઇ પડ્યો. કિલ્લો દુસ્મનોના હાથમાં ગયો. મોસાબે કિલ્લાના સાત હજાર માણસોના માથાં કપાવી બાહાદુરી બતાવી હતી. એ રીતે ૬૭ હીજરીમાં અબુઓબેદનો પુત્ર મુખાર મરાણો. એવું કહેવાય છે કે સાધારણ લગાઇઓ સિવાય ફક્ત ઇમામ હુસેનના વેરનો બદલો લેવા માટે તેણે ૫૦ હજાર મુસલમાનોને મારી નાખ્યા હતા. મુખારના મરણ પછી મોસાબને ખલીફા અબ્દુલ માલિકે હરાવ્યો ને મારી નાંખ્યો. જ્યારે મોસાબનું માથું કુશના કિલ્લામાં અબ્દુલ માલિક સન્મુખે લાવવામાં આવ્યું તે વખતે કિલ્લા માંહેના નેહું વર્ષના એક માણસે ખલીફાને કહ્યું હતું કે:-

“ મેં આજ કિલ્લામાં ઇમામ હુસેનનું માથું ઓબેદુલા સન્મુખે અને ઓબેદુલાનું માથું મુખાર સન્મુખે તથા મુખારનું માથું મોસાબ સન્મુખે અને મોસાબનું માથું તમારી સન્મુખે હાજર કરવામાં આવતાં જોયું છે. ”

ખલીફા અબ્દુલ માલિકે આ વૃદ્ધની વાતથી ડરીને વખતે પોતાનું માથું પણ આ કિલ્લામાં લાવવામાં આવે. એવી બીકથી તરતજ તે કિલ્લો તોડાવી નાખવાનો હુકમ કર્યો હતો (See Lives of successors of meho-inet by Washington Irving p.p. 222-234).

મોસાબ આખા એરાકનો ધણી થતાં સુધીની હકીકત આપણે જાણી ચુક્યા હતા. તે પછી મુખારની વિશેષ હકીકત જણાવવા વાંચનારના લક્ષને બીજા બાબુએ રોકેલું લક્ષ પાછું તેજ સ્થળે ખેંચવાની નમ્ર વિનંતી કરીએ છીએ.

એરાક અને મેસોપોટોમીયામાં અબ્દુલાની સત્તા જામી હતી. અને ખોરાસાન પ્રદેશ પણ તેનીજ સત્તા નિચે આવ્યો હતો; પણ ત્યાં તેની સત્તા મજબુતીથી બેઠી નહોતી. આ બાબુએ વિશ્વાસઘાતક ઇરાકવાસીઓ ઇનામના લોભે અબ્દુલ માલિકને ખલીફા તરીકે સ્વિકારવાને ધ્રુવી રીતે પડ્યંત્રનો આરંભ થઈ ગયો હતો. એ વખતમાં ખારજ લોકો પોતાના નિવાસ સ્થળથી નિકળીને કાલદિયા અને હક્ષિણ ઇરાનના નિરપરાધિ લોકોને લૂટીને મારી નાંખવા લાગ્યા હતા. ખલીફા અબ્દુલાનું લશ્કર તેઓની સાથેના હમેશના યુદ્ધથી ડુર્બ થઈ પડ્યું હતું. આ સમગ્ર ધર્માંધ ખારજો શાંતિ પૂર્ણ સમાજ ઉપર પાર્શ્વિક અસાચાર કરીને આગળનું વેર લેતા હતા.

એક આર્ય ઐતિહાસીક લખી ગયો છે કે—હીજરી ૭૧ હજ્જના સમયમાં મુસલમાનોનું સામ્રાજ્ય કેટલાએક વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. સાબિત થાય છે કે અરક્ષતના મેદાનમાં ચાર જુદાં જુદાં ટોળાંના નિર્દેશન સ્વરૂપમાં ચાર પતાકા (વાવટા) ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા. (૧) જુબાયરના પુત્ર અબ્દુલ્લાનો (૨) મરવાનના પુત્ર અબ્દુલ માલેકનો (૩) મહમદ અલ હનીફનો * અને (૪) ચોથો વીદ્રોહી ખારજી લોકોનો. પ્રત્યેક વાવટા તેમના પક્ષાવલંબી લોકો સહિત હતો અને તેઓમાં માંદોમાંદો શત્રુતા હોવા છતાં આ પવિત્ર હજ્જના વખતે એક લશ્કર ખીજા ઉપર હુમલો કરતું નહોતું.

તરવારનો ચાલુ ઉપયોગ કરીને ખલીફા અબ્દુલ માલેકે કેટલાએક વરસની અંદર સિરિયા દેશને શત્રુથી મુક્ત કરી દીધો. એ વખતે સાદના પુત્ર ઉમરે વિદ્રોહી થવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પણ લોભ બતાવીને રાજમહેલમાં બોલાવીને ખલીફાએ પોતાના હાથે તેને મારી નાંખ્યો હતો. હમાસ્કસના શાંતિસ્થાપન કરવા પછી ખલીફા મેસેપોટેમીયા અને કાલદીઆ કરફ ગયો. આ બેઉ પ્રદેશની સત્તા મક્કાના ખલીફા અને અબ્દુલ્લાના ભાઈ મોસાબના હાથમાં હતી. એરાકવાસીઓએ મોસાબનો પક્ષ મૂકી દેવાથી અબ્દુલમાલેક ઉત્સાહી થઈ કુશનો કબજે લેવા ગયો. મોસાબ તથા તેનો પુત્ર એહિઆ અને મોસાબનો સરકારી સેનાપતિ માલેક-અલ-અરતારનો પુત્ર ઇબ્રાહીમ એઓ યુદ્ધમાં મરાણા અને એરાક પ્રદેશ ફરીથી ઉત્તિમયા વંશના તાબામાં આવ્યો. મોસાબને મારી નાંખવા પછી અબ્દુલ માલેકે પોતાના લશ્કરને અબ્દુલ્લાની વિરુદ્ધમાં લડવા માટે મોકલ્યું. યુસુફના પુત્ર હાજ્જનનું અધીન લશ્કર હિજ્જ પ્રદેશ તરફ ચાલ્યું. સામાન્ય અટકાવ પછી મક્કિના જીતી લીધું અને મક્કાને ઘેરો ઘાલ્યો. મક્કા નગરી ચારે તરફથી પર્વતોથી ઘેરાયેલી હતી. ઘેરો ઘાલનારા લોકોએ પર્વત ઉપર ચડીને કિલ્લાને તોડનારાં સાધનો પર્વત ઉપર ગોઠવ્યાં અને તેના આધારે મોટા વજનનાં સાધનો જોસબેર કિલ્લાની દિવાલને લાગવાથી બચાવ કરનારા બહુ માણસો મરાયાં અને નગરીના કેટલાક ભાગનો નાશ થયો; પણ ખલીફા અબ્દુલ્લા વારંવાર લશ્કર

* મહમદ અલ હનિફ હજરત અલીના ઐ. સે હનીફ વંશની એક મહિલાના પેટે જન્મ્યા હતા. ફત્તમત જોહરાની વંશત પછી હજરત અલી આ સ્ત્રી સાથે પરણ્યા હતા. મોહમદ અલ હનીફનું ખર્ નામ મહમદ હતું. માતૃવંશના નામાનુસારે તેઓ અલ હનિફ તરીકે ઓળખાતા હતા. કરબલાની બિષણ લડાઈમાં તેઓ ઇમામ હુસેન સાથે નહોતા મારેજ તેઓ પરિવાર સહિત બચવા પારખ્યા હતા. અબ્બાસી ખલીફાઓ મહમદ હનીફથીજ ખીલાફતનો દાવો કરતા હતા.

સાથે ઘેરાએલા ભાગમાંથી બહાર નીકળીને દુશ્મનોને અંદર આવતાં અટકાવતા. આખરે સિરિયાવાસિઓએ એ પ્રમાણે નગરીને ઘેરી લીધી કે શહેરની અંદરનું કોઇ પણ માણસ બહાર નિકળી શકે નહિ. શહેરના લોકો બંધકર રીતે ખોરાકનું કંઈ ભોગવવા લાગ્યા; એટલે ઘણા લોકો અખંડુલાનો પક્ષ મૂકી દઇને ચાલ્યા ગયા અને ફક્ત થોડાજ માણસો તેની સહાયમાં રહ્યા. અખંડુલાએ દુશ્મનો સાથે છેલ્લું યુદ્ધ કરવા પહેલાં તેની માતા હજરત અયુબકર સીદીકનાં દીકરી આશ્માને પૂછ્યું કે, :- “હવે શું કરવાને તમે સલાહ આપો છો ? દુબ્બ ઉમ્મિયા વંશની તાબેદારી સ્વિકારી લેઉ, કે બહાદુરીથી તેમની સામે લડીને પ્રાણ વિસર્જન કર ? ” આ સાંભળીને પ્રૌઢ મહિલાએ આરબ : જાતિનું સ્વાભાવિક તેજ બતાવીને કહ્યું કે, :- “હે અખંડુલા ! જો તને વિશ્વાસ હોય કે, તું ન્યાયના રસ્તાનું અવલંબન કરે છે તો જીવનની છેલ્લી ધડી સુધી બહાદુરીથી લડવું અને જો તે અન્યાયનો રસ્તો લીધો હોય, તો, દુશ્મનોની તાબેદારી સ્વિકારી લેવી.” મરણ પછી દુશ્મનો મારા મૃત શરીરનું અપમાન કરશે એવી બીકથી અખંડુલા શત્રુના હાથે મરવાને ડરતો હતો, પણ તેની : જ્ઞાનવૃદ્ધ માતાએ તેને કહ્યું કે, :- “મરણ પછી જ્યારે આત્મા, પાક પરવરદિગારની સન્મુખે રજુ થાય છે, પછી મૃતદેહની ગમે તે અવસ્થા થાય તે વિષે કોઇ પણ રીતે ચિંતા રાખવી યોગ્ય નથી.” માતાના આ પ્રમાણેના બોલોથી અખંડુલાનો મરણ બંધ દૂર થયો હતો. અખંડુલાએ માતાના લલાટ ઉપર ભક્તિ સહિત ચુંબન કરીને તેમના પાસેથી છેલ્લી રજા લીધી. યુદ્ધમાં જય મેળવીશ કે મરીશ ! એ પ્રમાણે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરીને તરવાર ઉપર હાથ નાંખ્યો અને પવિત્ર નગરમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેના બિપણ આક્રમણથી સિરિયાવાસી લશ્કર ચારે તરફ વિખરાઇ જવા લાગ્યું પણ દુશ્મનોનું લશ્કર વધારે હોવાથી છેવટે બહાદુર અખંડુલા લડાઇમાં મરાયો. સાધારણ રીતે બહાદુર હૃદયના શત્રુઓ, સામાવાળાના સૈન્યના મૃતદેહને સન્માન આપે છે પણ સિરિયાવાસીઓમાં વીરત્વ અનુરાગ મૂળમાં હતોજ નહિ એટલે મૃતદેહના પ્રતિસન્માન બતાવવું જોઇએ, એવા રસુલે ખૂદાના બોલોની અવમાનના કરી હતી. અખંડુલાના મૃતદેહને કબરવાસી કરવાના હેતુથી તેની માતાએ શત્રુઓ પાસે માગણી કરી; પણ તેઓએ એ માગણી સ્વિકારી નહિ અને તરતજ પાર્શ્વિક ઉત્તેજનાને તાબે થઇને તેઓએ અખંડુલાના મૃતદેહને શળા પર ચડાવીને એક લાકડા ઉપર સ્થાપિત કર્યું અને અખંડુલા તથા તેના બે સહાયકારીઓનાં માથાં મહિનાની બજારમાં ફેરવીને ત્યાંથી દમાસ્કસ મોકલી આપ્યાં.

ખલીફા અબ્દુલ્લાના ચરિત્રમાં પ્રશ્નસા કરવા યોગ્ય અનેક સદ્ગુણો હતા. તે ચતુર અને ઉચ્ચ અભિલાષિ હોવા છતાં એક સાદસી વીરપુરુષ હતો. તે ન્યાયપરાયણતા માટે એવો યશસ્વી હતો કે તેના વખતમાં તેની બરાબરી કરે તેવો બીજો કોઈ નહોતો. કૃપણતા તેના ચરિત્રમાં મુખ્ય દોષ હતો; એથીજ તેનું પતન થયું હતું. તે એટલે સુધી કે જે સમય હાઝાજ મકાને ઘેરો ધાલવા દરવાજે આવી પહોંચ્યો તે સમય પચૈત અબ્દુલ્લાએ પોતાની તીજેરી બંધ રાખીને લશ્કરના પગાર ચુકાવ્યા નહોતા, તેમજ લડાઇની સામગ્રી ખરીદી નહોતી. પવિત્ર મકા અને મદીના નગરી અબ્દુલ્લાના સ્વાધિનમાં હતી અને બેક નગરોની મસ્જિદોમાં તેનાજ નામે ખૂતબો પડાતો હતો; એટલે સુન્ની મુસલમાનો તેને ઇસ્લામ જગતના ખલીફા તરીકે સ્વીકારતા હતા.

અબ્દુલ્લાના મરણ પછી અબ્દુલ માલેકનો કોઈ દુશ્મન રહ્યો નહિ, તેથી ઇસ્લામ જગતનો તે એકજ અધિપતિ થયો. અબ્દુલ્લાનો મુકરર ક-રેશો દક્ષિણ ઇરાનનો શાસનકર્તા આમુ સફરાનો પુત્ર મૂહાલીબ, અબ્દુલ માલેકને તાબે થયો. ખોરાસાનનો શાસનકર્તા મૂહાલીબ કરતાં જુદી પ્રકૃતિનો હતો. તેણે અબ્દુલ માલેકની તાબેદારી સ્વિકારી નહિ એટલે અબ્દુલ માલેકે તેને તાબામાં લેવા સાર એક પત્ર લખીને દૂત મોકલ્યો. ખોરાસાનના પ્રતિનિધીના શરમાનથી ખલીફાની મોકલેલી ચિઠી ગલાઘઃકરણ કરવાની દૂતને ફરજ પડી અને દમાસ્કસમાં પાછું ફરવું પડ્યું. અબ્દુલ માલેકની તાબેદારીના નિર્દર્શન સ્વરૂપ ખોરાસાનના શાસનકર્તાએ દૂત પાસે આવા પ્રકારનું આચરણ કરાવ્યું હતું. જે વખતે અબ્દુલ્લા અને અબ્દુલ માલેકની વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું તે સમયનો લાભ લઇને ખારજ સંપ્રદાયના લોકોએ દક્ષિણ ઇરાન અને કાલદિયામાં પોતાની સત્તા વધારી હતી. તેઓ ઉમ્મિયા શાસનકર્તાઓના ધાતકી અત્યાચારથી ઉશ્કેરાઇ જઇને જીવ જતાં સુધી લડવાને તત્પર થઇ ગયા હતા. તેઓના મૂઠીમર લશ્કરે અબ્દુલ માલેકના લશ્કરને ઉપરા ઉપરી હરાવ્યું હતું, પણ તેઓ પોતપોતામાં એકતા કરી શક્યા નહોતા. તેઓ માંહેના કેટલાએક લોકોએ એવી ઇચ્છા કરી હતી કે, હજરત ઉમ્મરના શાસન કાળની માફક તેઓનામાં એક ખલીફાને મુકરર કરીને તેઓએ તેનાજ તાબામાં રહેવું, અને તેઓનામાં જેઓ ઐશ્વરીક શાસનના પક્ષપાતી હતા (Theocrats) તેઓ કોઇપણ માણસને ખલીફા તરીકે સ્વિકારવાને ચાહતા નહોતા. તેઓ પોતાનામાંથી કેટલાક મેમ્બરોની કમીટી બનાવીને તેની સહાયથી શાસનકાર્ય ચલાવવાને ચાહતા હતા. આ

સઘળાં કારણોને લીધે આખરે તેઓ અબ્દુલ માલેકથી પરાજય પામીને તેને તાબે થયા. ધરાન દેશમાં આ ખારજી લોકો બાહાદુર મુહાલિબની સાથે લડવા તૈયાર થયા. લાંબો સમય કતલ ચાલવા પછી મુહાલીબે તેઓના નાના નાના કિલ્લાઓનો નાશ કરીને તેઓ માંહેના ઘણા માણસોને મારી નાંખ્યા. બાકી રહેલા ખારજીઓ શરીયી અલહાસાની ભૂમિમાં ચાલ્યા ગયા. ખારજી લોકોની મારક રોમન લોકોએ પણ માંહોમાંહેની તકરારનો લાભ લઇને, ઇસ્લામી રાજ્યમાં અનધિકારે પ્રવેશ કર્યો હતો. અબ્દુલ માલેકે કેટલીએક લડાઇઓ પછી તેઓને હરાવીને બાઇબનટાઇન સામ્રાજ્યના અનેક ભાગ જીતી લીધા. હમણાં જ્યાં કાયુલ છે તેની આસપાસનો મુલક એક (Ratbil) નામના હીંદુ રાજાના તાબામાં હતો. તે રાજાએ પણ અબ્દુલ માલિકની સ્વાધિનતાનો સ્વિકાર કર્યો અને એજ પ્રમાણે ઉત્તર આફ્રિકાના અનેક ભાગ મુસલમાનોએ ફરી જીતી લીધા.

આફ્રિકા વિજય.

આરબોનું આફ્રિકા વિજયનું કાર્ય નાના પ્રકારે આશ્ચર્ય પરિપૂર્ણ છે. અબ્દુલ માલેકે ઇ. સ. ૬૮૩ હી. ૬૯ માં જાહેર નામના પુરપતે સેનાપતિ મુકરર કરીને બાર્બરી (ઇફ્રીયા) નો મુલક જીતી લેવા સાર એક સૈન્ય સાથે મોકલ્યો. જાહેર બહાદુર સેનાપતિ ‘ઓકબા’ નો મદદગાર સેનાપતિ હતો. ‘ઓકબા’ ના મરણ પછીથી બહાદુર સેનાપતિ ‘જાહેર’ ને બંધકર અડચણો પસાર કરવી પડી હતી. દુસ્મનોના પૂર જોર સામે તેણે બર્ક પ્રદેશનું રક્ષણ કર્યું હતું. અને પહેલીજ લડાઇમાં મુસલમાનોએ ફતેહ મેળવી હતી. વિદ્રોહી સેનાપતિ ‘કસીલા’ (Kasila) અને તેની સાથે મળેલા બાર્બર લોકો તથા રોમન લોકોનું સૈન્ય મરાઇ જવા પછી સઘળો મુલક શત્રુ મૂકત થયો હતો; પણ સેનાપતી જાહેરે બાર્કની પાસેની જગાએ છાવણી મુકરર કરીને ત્યાં એક લશ્કર રાખ્યું અને બાકીના લશ્કરને પાસેનો મુલક તાબે કરવા સાર હુકમ કરીને એક વિપમ ભ્રમમાં પડ્યો હતો. બાર્કમાં છુપી ખબરો મેળવવાનો કોઇપણ બંદોબસ્ત નહિ હોવાથી મુસલમાનો દુસ્મનોના અકસ્માત ચડી આવવાના વિચારને જાણી શક્યા નહીં. આ પ્રકારના સંકટના સમયમાં સેનાપતિ જાહેર અને તેનું મુઠીબર લશ્કર પાછળથી જળમાર્ગે રોમનોનું મોટું લશ્કર ઓચિંતું આવી પહોંચવાથી દુસ્મનોના પંજમાં સપડાઇ ગયા હતા. મોટી લડાઇ ચાલવા પછી બાહા-

દૂર સેનાપતિ 'જહેર' અને તેનું લશ્કર મરાયું અને બાર્બરી મુલક ફરીથી મુસલમાનોના હાથમાંથી ગયો, પણ ખલીફા અબ્દુલ માલિકે જે ૬૯ પ્રતિજ્ઞાના બળથી, પોતાના દુશ્મનોને પરાજીત કરવાને સમર્થ થયો હતો હમણાં તેજ પ્રતિજ્ઞાના બળથી બાર્બરી પ્રદેશ ફરીથી તાબે કરવાને શક્તિવાન થયો હતો. તેણે ધરાન ફત્તેહ કરનાર સેનાપતિ નોમાનના પુત્ર હસનના તાબામાં એક મોટું લશ્કર આપીને ત્રીજી વાર બાર્બરી જીતવા મોકલ્યો. હસને દુશ્મનોના સઘળા અટકાવોને દૂર કરીને રાજધાની કેરોવાન ફરીથી તાબે કરી લીધી અને કાર્યેજનો નાશ કરવા પછી રોમન અને બાર્બર લોકોના સન્મુખ યુદ્ધમાં પરાજીત કર્યા. બાકીનું રોમન લશ્કર એ દેશમાંથી ચાલ્યું જવાથી બાર્બરી દિવાલથી માંડીને આટલાંટીક મહાસાગરના કિનારા સુધીનો સઘળો વિભાગ આરબોના તાબામાં આવ્યો. એ સમયે બાર્બર લોકો તથા આફ્રિકાની અન્ય જાતિના લોકો એક સ્ત્રીનું પ્રાધાન્ય સ્વિકારતા હતા. આરબ ઐતિહાસકો આ સ્ત્રીને કાહિના 'કહેતા' હતા. સાધારણ લોકોની એવી માન્યતા હતી કે આ દૈવજ રમણી કોઇ અલૌકિક શક્તિ ધરાવે છે અને એવા પ્રકારની માન્યતાથીજ તે સ્ત્રીનો હુકમ થતાં વાંતજ અસંખ્ય જનજવર લોકો તથા અસંખ્ય જાતિના લોકો વિજયી મુસલમાનો ઉપર તૂટી પડતા હતા. દુશ્મનોના લશ્કરની સંખ્યા બહુ મોટી હોવાથી, આરબોને સહેજ હાર ખાવી પડી. તેમનું કેટલુંક લશ્કર તરવારથી કપાઇ ગયું અને બાકીના લશ્કરને બાર્બરો પાછું આવવાની ફરજ પડી. પાંચ વરસ સુધી આ 'કાહિના' નામની સ્ત્રી આફ્રિકાની શાસનકર્તા હતી. હીજરી ૭૯ ની સાલમાં ખલીફા અબ્દુલ માલિકે સેનાપતી હસનની મદદે એક બીજું લશ્કર મોકલ્યું હતું. આ જગાએ જે સમયની વાત લખવામાં આવે છે તે સમયે મુસલમાનો પાસે અગ્નિ વર્ષાવનારી તોપો કે પ્રતિ સેકન્ડે અનેક બલાકા કરનારી રાઇફલો નહોતી. બીજી બાજુએ બાર્બરી લોકો પાસે એક પ્રકારની પ્રાચિન બંદુકો અને દિવાસળીની સહાયથી ફાયર કરી શકાય એવી તોપો હતી. જે કે આરબોનું લશ્કર તેમના સેનાપતિની તાબેદારી બહુ માનથી સ્વિકારતું અને યુદ્ધના સરંજામ તથા વ્યુહ રચનામાં આરબોનું લશ્કર બાર્બર લોકોથી શ્રેષ્ઠ હતું; તોપણ યુદ્ધસ્થળે એક પક્ષને સરખી શક્તિવાળાં ગણવામાં આવ્યાં છે. એ સમયમાં મુસલમાનો અસાધારણ સાહસી, ઉત્સાહી અને મહેનતુ હતા. તેઓને આત્મશક્તિ અને સ્વધર્મ પ્રતિ ગંભીર વિશ્વાસ હતો. તેઓ તે સમયની પૃથ્વીની સમસ્ત જાતિઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ હતા. દરલામ જગતના ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં જોઇ શકાય છે

કે, તે સમયના મુસલમાનો જે જે પ્રકારના મહાગુણોથી વિભૂષિત હતા, તેથી જગતના પ્રાચિન અથવા વર્તમાન કોઇપણ જાતિની સાથે તેમનો મુકાબલો થઇ શકતો નથી. બહુવેગથી ચાલનારી સ્ટીમરો સમુદ્રમાં જે પ્રકારે મહાસાગરના તરંગોને તુચ્છ ગણીને પોતાના ગંતવ્યપથે તેવાજ વેગથી આગળ વધતી જાય છે, તેમ ખલીફા અબ્દુલ માલિકનું લશ્કર જાળવર અને બાર્બર જાતિના એકઠા મળેલા લશ્કરનો નાશ કરતું કરતું પોતાના ગંતવ્યપથે અગ્રેસર થતું હતું. સ્થીર પ્રતિજ્ઞાશ્રાળી સેનાપતિ હસનના ગંતવ્યપથનો રોધ કરવા માટે અને તેને ઐશ્વર્યશાલીની નગરીઓના ધન, માલથી બેનસિંચ રાખવા સારૂ બાર્બર લોકોની રાણી 'કાહિના' ની જ્યારે તે સધળી ઉમેદો પડી ભાંગી ત્યારે તેણીએ પોતાના સધળા આબાદ પ્રદેશને વેરાન-મય કરી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. સુશોભિત નગરીઓ જેમાં સંપૂર્ણ રીતે ધન-માલ ભરેલો હતો તેવો મુલક એવી ને એવી આબાદ હાલતે મુસલમાનોના હાથમાં ન જવા દેવો, આના હેતુથી તે રાણીએ શહેરોની મોટી મોટી હવેલીઓ અને રમણિક સ્થળોનો નાશ કરાવી નાંખીને સધળું જંગલ જેવું વેરાન કરાવી નાંખ્યું. જે જે ધન, માલ અને મૂલ્યવાન સામગ્રી તેઓ પર્વતો ઉપર ન લઇ જઇ શક્યા તેનો નાશ કરાવી દીધો. સુંદર નગર, નગરીઓ અને બાગબગિચાનો નાશ કરાવી મૂક્યો. જે પ્રદેશ એક સમયે અતૂલ સમૃદ્ધિ માટે વિખ્યાત હતો તે આ સમયે રમશાન જેવો થઇ ગયો. રોમન લોકો અથવા જેનસીરીક ધી વેન્ડાલ (Genseric the Vandal) એઓએ પહેલાં આ પ્રદેશના આ લોકોને મારી નાંખીને એઓનો નાશ કર્યો હતો.* આજ અતિહાસકો આ વિષયમાં અજણ્યા હોવાથી તેઓએ આ રાણીએ કરાવેલા નાશને પહેલવહેલો નાશ ગણ્યો છે. 'કાહિના' રાણીએ આ પ્રકારે જંગલી કામ કરીને કંઇ લાભ મેળવ્યો નહિ. તે ઠેકાણાના તમામ લોકોએ સેનાપતિ હસનને બોલાવ્યો અને તેનો આદરપૂર્વક સ્વિકાર કર્યો હતો.

આટલાસ પર્વતની તળેટીમાં એક ભયંકર લડાઇ થઇ તેમાં આરબોની સંપૂર્ણ ફતેહ થઇ. બાર્બર લોકોએ સંધિની માગણી કરવાથી, તેઓ

* આજ પ્રસિદ્ધ વેન્ડાલ રાજ, તેણે સ્પેનમાંથી આફ્રીકા જઈને પ્રથમ કાર્થેજ જતી લીધું, પછી નૂમિડિયા, મોરોક્કો, કાર્સિકા, સાર્ડિનીયા અને બાલિયારિક બેટા જતીને, આફ્રીકામાં રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું. તેણે ઈ. સ. ૪૫૫ માં ઈ. ટાલી ઉપર હુમલો કરીને રોમ હુટ્યું હતું. તે ઈ. સ. ૪૦૬ માં સેરિલમાં જન્મ્યો હતો અને ઈ. સ. ૪૭૭ માં મરણ પામ્યો હતો.

(દીકરનેરી એફ યુનિવર્સલ ઇન્ડરમેશનનું પાનું ૫૩૬ જુઓ.)

૨૫૦૦૦ ઘોડેસવાર લશ્કરથી મુસલમાનોને મદદ કરે એવા કરારથી સંધિ થઈ. આ સંધિ થવા પછી બાર્બર જાતિમાં દ્રુતગતીથી ઇસ્લામ ધર્મનો પ્રચાર થવા માંડ્યો; પણ દુર્ભાગ્ય બળે તે સમયમાં ખારજી લોકોએ આફ્રિકામાં પ્રવેશ કર્યો હતો એટલે તેમના સાંકડા વિચારોના સ્વરૂપવાળો ઇસ્લામિક મત અને ધર્માધિ વિચારો તથા અનુકાર અને પ્રતિક્રિયાસૂચક ધર્મમત બાર્બર લોકોને એટલા માટે વધારે પસંદ પડ્યો કે જેમ બાર્બર લોકો ઇમારકસના ખલિફાપ્રતિ સંપૂર્ણ દુસ્મનાધથી જોતા હતા તેજ પ્રમાણે ખારજીઓપણ ઇમારકસના ખલીફાના કદા દુસ્મન હતા; એટલે આ બેઉ વર્ગના વિચારો સહેલાઈથી એક થઈ ગયા. ખારજીઓ બે વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયે-લ'નુ' આપણે આગળ જોઈ ગયા. છીએ (૧) Theocrats અને (૨) Separists. આ બેઉ વિચારવાળાઓને ખલીફા અબ્દુલ માલેકે હાંકી કહાડ્યા હતા. તેઓ આફ્રિકા જઈને બાર્બર અને અસબ્ય જાતિના લોકોના નેતા તરીકે ગણાયા. એ પછી આફ્રિકામાં જે મોટી ભયંકર લડાઈઓ થઈ તે મુખ્ય કરીને ખારજીઓના શિક્ષણથીજ થઈ હતી.

હાજ્જાનનુ વર્ણન.

યુસુફનો પુત્ર હાજ્જાન એક વખતે હિજ્જાનનો શાસનકરતા હતો. પાછળથી ખલીફા અબ્દુલ માલેકના પ્રતિનિધિ સ્વરૂપે ઇરાક, સેલ્જુસ્તાન કેરમાન અને ખોરાસાનનું શાસન ચલાવવા લાગ્યો. પહેલાં કાબુલ અને ટ્રાન્સ-કસીઆનાનો કેટલોક ભાગ ખોરાસાનના નામથી ઓળખાતો હતો. હાજ્જાનના સખત જુલમથી સઘળા પ્રદેશના લોકોએ બળવો ઉઠાવ્યો હતો; તેમાં અલ આશાદનો પુત્ર અબ્દ રહેમાન વિદ્રોહિ બનીને ખલીફા અબ્દુલ માલેકનું સિંહાસન પર્યંત લઈ લેવાને તૈયાર થયો હતો; પણ હાજ્જાનના લશ્કરમાં બહુ માણસો હોવાથી લોકવર્ગ હારીને શાંત થઈ ગયા હતા. હાજ્જાન જે સમયમાં હિજ્જાનનો શાસનકર્તા હતો તે સમયે મદિનાના લોકો ઉપર પીડા કરીને હજરત પેગંબર(સ.અ.વ.)ના વંશજો પ્રતિબહુ અનાયાર બતાવ્યો હતો. તેણે એક સમયે એવો વિચાર કર્યો હતો કે મદિનાનો સહંતર નાશ કરી તેનું નામ નિશાન પણ ન રાખવું. ઇરાકમાં લાંબો સમય સત્તા ભોગવતાં ખોટી લડાઈઓમાં જોડાઈને એક લાખ પચાસ હજાર માણસોનો નાશ કરાવ્યો હતો. તેઓમાં કેટલાક જાણીતા માણસો પણ હતા. હાજ્જાનના મરણ વખતે પચાસ હજાર લોકો કારામદમાં સખત દુઃખ ભોગવતાં ભોગવતાં જુલમી શાસનકરતાને આપ દેતાં હતાં. આ સાર્વજનિક હત્યાકાંડના માટે મી.

સીલ્ટ લખી ગયો છે કે “આ મરણોથી આરબોના ધણા ઉપયોગી માણસો મરણ ગયા હતા. અને અનેક પરિમાણે આરબોની શક્તિનો લોપ થયો હતો.”

આરબ સંપ્રદાયનો વિનાશકારી ‘મુહાલીબ, હાજ્જાજના તાબામાં ખોરાસાન વિભાગનો ગવર્નર હતો, તે ઇ. સ. ૭૦૩ માં મરણ પામ્યો. તેના મરણથી આરબ કવિઓ દુઃખી થઈને ગાઈ ગયા છે કે:—” તેના મરણની સાથે સાથે સદાશય અને બંધુતા પણ મરી ગઈ હતી.” તેના મરણ પછી તેનો પુત્ર યહ્યૂએ પદે મુકરર થયો હતો. યહ્યૂ સાથે હાજ્જાજ થોડા દિવસ ઠીક ચાલ્યો હતો.

ખલીફા અબ્દુલ માલિકનું ચરિત્ર.

ખલીફા અબ્દુલ માલિક ૮૬ હીજરીમાં ૬૨ વરસની વયે મરણ પામ્યો. તે પોતાના વખાણની કવિતાઓ ઉપર બહુ વાહાલ બતાવતો. અર્થ—લાલસા અને નિહુરતા એ મેટા દુર્ગુણો તેનામાં હતા. પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક મસૂદી લખી ગયો છે કે:—” તેના તાબાના શાસન કરનારાઓ, તેનું અનુકરણ કરીને વૃથા રક્તપાત કરવાને ચહાતા નહોતા.” એવું કહેવાય છે કે અબ્દુલ માલિક ખલીફા હોવા પહેલાં ધણા ધાર્મિક અને સારાં આચરણવાળો હતો. એક દિવસ પોતે પવિત્ર શરારેશરીફ પડતો હતો તે વખતે તેણે સાંભળ્યું કે તે પોતાના પિતાના મરણ પછી ખલીફાપદે મુકરર થયો છે. આ સાંભળતાં વાંતજ “ હે કુરાન ! તારા સાથે આ હેલ્લી સલામ !” એટલું કહીને કુરાને શરીરને મૂકી દીધું. આખ્યાયકા લખનારાઓ લખી ગયા છે કે:—” ઇસ્લામમાં વિશ્વાસઘાતકનાં બીજા પ્રથમ એણેજ રોપ્યાં હતાં.” પહેલાં ઠરાવ હતો કે પ્રજાવર્ગ પોતાની દરેક જાતની અડચણો ખલીફાને જણાવી શકતો, પણ આના સમયમાં આ નિયમ બંધ થયો હતો. તેણેજ પ્રથમ નિયમ ઠરાવ્યો હતો કે:—” ખલીફાએને ન્યાયની બાબતમાં કોઈ સલાહ આપી શકે નહિ. “ વળી બીજો એવો પણ નિયમ ઠરાવ્યો હતો કે “ કોઈ પણ માણસ મને ખુદાની બીક વિશે કે નિરપેક્ષતા સંબંધે બોધ આપશે તેનું માથું કપાવી નાંખીશ.” તેનું ચરિત્ર ફ્રાન્સના રાજા Charlemagne ના ચરિત્ર જેવું હતું. પોતાના વંશના સ્વાર્થ માટે તે ધર્મના બચથી બીતો નહોતો કે સદિયારની પરવા કરતો નહોતો અને પોતે સાહસી, ઉત્સાહી, દૃઢપ્રતિજ્ઞ અને ઉચ્ચાભિલાષિ છે એવું કહીને પોતાનો હેતુ પાર પાડવામાં કોઈ પણ રીતે પાછો પગ કરતો નહોતો. આટલું બધું હોવા છતાં તે ફ્રાન્સના રાજા Charlemagne કરતાં ઓછો ઘાતકી હતો. આ રાજાએ જે પ્રકારની નિહુરતાથી ક્રીશ્ચિયાન અને સેકસોનોની હત્યા કરી

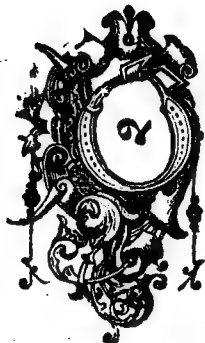
હતી, ખલીફા અબ્દુલ માલિકે એવા પ્રકારની નિર્દયતામાં કદિ હાથ નાખ્યોજ નથી. ચારલમેગીની અને રશીયાના સમ્રાટ પીટર ધી ગ્રેટ આ બે જાણુની નિર્દયતા સાથે અબ્દુલ માલિકની નિર્દયતાને સરખાવવામાં આવે તો અબ્દુલ માલિક ઉપરના બેઉ કરતાં ઘણું કહેવાશે. મોસાબ અને અબ્દરહેમાનના તાબાના વિદ્રોહીઓ સાથે યુદ્ધમાં જોડાવા પહેલાં ખલિફા અબ્દુલ માલિક તેઓની સાથે વારંવાર સંધિના સંદેશ ચલાવતો હતો. સ્વયંશના સ્વાર્થ માટે અને તેની સત્તા મજબુત કરવા માટે તે વારંવાર નિર્દયતા બતાવતો. એરાકનો શાસનકર્તા હાજ્જાજ નિરપરાધી લોકોના ઘાતકી રીતે જીવ લેતો તેના માટે ખલિફા અબ્દુલ માલિક વારંવાર મના કરતો હતો; તેમ છતાં એ પ્રકારની નિર્દયતાના જોખમમાંથી તે પોતે કોઈ પણ રીતે છુટી શકતો નથી. ખલિફા અબ્દુલ માલિકના વખતમાં પહેલ વહેલી ટંકશાળ ખોલવામાં આવી હતી. તેના પછીના શાસનકરનારા સિક્કાની કિમ્મત બરાબર રાખતા અને કોઈ પણ કૃત્રિમ સિક્કો ન ચલાવે તેના માટે બહુ દેખરેખ રાખતા હતા. છુપી રીતે કોઈ રાજ્યનો સિક્કો બનાવવા પ્રયત્ન કરતો તેને સખત સજા કરવામાં આવતી. ખલીફા અબ્દુલ માલિકના સમય સુધી સરકારી હિસાબ અને ખાતાં પતરાં ઇરાની કે ગ્રીક ભાષામાં લખાતાં હતાં; આથી બહુ અગવડ આવવાથી ખાતાં પત્રાં આરબી ભાષામાં લખવાનો ઠરાવ કર્યો.

ખલિફા અબ્દુલ માલિકે પોતાના મરવા પહેલાં થોડા દિવસે પોતાના પુત્ર વાલીદના માટે હમાસ્કસનું સિંહાસન મુકરર કરવાના ઇરાદાથી :પોતાના ભાઈ અબ્દુલ અજીજને તેણે પોતાનો હક કાઢાડી નાંખવા માટે બહુ ભોલમાં નાંખ્યો; પણ અબ્દુલ અજીજ કોઈ રીતે પોતાનો હક મૂકી દેવા માટે કમુલ થયો નહીં. આ ઘટના પછી થોડાજ દિવસમાં અબ્દુલ અજીજ મરણ પામ્યો એટલે વાલીદ નિર્વિધે હમાસ્કસના સિંહાસનનો ધણી થયો.

આ વખતે કોન્સ્ટાન્ટીનોપલમાં પેગોનટસનો બીજો પુત્ર જરદીનીયન બીજો શાસન કરતા હતો. બીજો જરદીનીયન નિર્વાસનમાંથી પાછા ફરતાં ઘણાંઓએ તેને કહ્યું કે હવે શત્રુઓને માફ કરો. તેના ઉત્તરમાં તેણે કહ્યું હતું કે:—“ શું મારની વાત કરો છો ? કદી હું મરણની પથારીમાં હોઉં અને સર્વ શક્તિવાન ખુદા મને લાખો દુઃખમાં ફેંકી દેવા તત્પર હોય તથાપિ હું મહારા હુસ્મનનું માથું કાપી નાંખતાં પાછું પગલું ન કરું.”

પ્રકરણ ૯ મું.

હાકામ વંશીય-ખલીફા વાલીદનો શાસનકાળ.

હીજરી ૮૬ થી ૯૬, ઇ. સ. ૭૦૫-૭૧૫.

યારે વાલીફ હમારકસની ગાદી ઉપર બેઠો, ત્યારે હાજજન પશુ પૂર્વ પ્રદેશોનો શાસનકરતા હતો. તેણે મુહાલીખના પુત્ર યહ્યુ પાસેથી ખોરાસાનની ગાદી ખુચ્ચની લઇને તે જગ્યાએ મોધારાષ્ટ્ર વંશના 'કાતેખા' નામના એક મુખ્ય માણસને મુકરર કર્યો. આ કાતેખા એક કુશળ યુદ્ધ વિદ્યાશાળી બાહાદુર સેનાપતિ હોવા

છતાં અનેક યુરોપી સેનાપતિ મારક પાયાણુ હૃદયનો ઘાતકી હતો. સગેડીયન જાતિ આકસ નદિની ઉત્તર તરફ મધ્ય એશિયાના સઘળા દેશોમાં મુસલમાનો સાથે શાંતિથી વાસ કરતી નહોતી. અને તેઓ મુસલમાન વતનીયો પ્રતિ કોઇ પ્રકારનો અત્યાચાર કરતા નહોતા. તેઓ મુસલમાનોના સ્વાર્થના સંરક્ષણ માટે મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં મુસલમાન પ્રતિનિધિઓ રાખવાને કમુલ થયા હતા; પણ એ દેશોની શાસનસત્તા ઉપરથી યહ્યુને ખસેડવામાં આવ્યો તેથી, તેઓ પોતાની અસલ સ્વતંત્રતા પાછી મેળવવા તત્પર થયા. તેઓ સઘળાઓ એકદમ એકત્ર થઇને આરબોની વિરુદ્ધમાં વિદ્રોહી તરીકે બહાર પડ્યા અને પ્રતિનિધિઓને ખસેડીને મુસલમાન નિવાસીઓને મારી નાંખ્યા. આ પ્રકારે આફ્રિકા અને મધ્ય એશિયાના લોકોએ વિદ્રોહ મચાવીને મુસલમાનોને કબ્જુ આપ્યું હતું. દશ વરસ (૭૦૫-૭૧૫) સુધી અખંડ લડાઇમાં બેઉ પક્ષનાં બહુ માણસો મરવા પછી શાસન કર્તા 'કાતેખા'એ કાશગડની સીમા સુધીનો સઘળો મધ્ય એશિયા પોતાના તાબામાં કરી લીધો હતો.

ઘણું કરીને એજ સમયમાં મેકરાનના શાસનકર્તા મહમ્મદ કાસમ, સિંધ અને બલુચિસ્તાનના લુટનકારી લોકોના જુલુમથી હિંદુસ્તાન તરફ ગયો, અને એનાજ પરિણામે સિંધુ દેશ, મુલતાન અને પંજાબનો કેટલોક ભાગ ઇસ્લામ સામ્રાજ્યમાં જોડાયો. હીજરી ૮૯ થી ૯૬, ઇ. સ. ૭૦૮-૭૧૫.

ખલીફા વાલીદના વખતમાં તેનો ભાઇ ઉમ્મિયાવંશી વીર, ‘ માસલામા’ એશિયામાઇનરમાં મોરલીમ લશ્કરનો મુખ્ય સેનાપતિ હતો. વાલીદનો પુત્ર અબ્બાસ એક ઢળ લશ્કર સાથે હમેશાં માસલામાની મદદમાં રહેતો હતો. આ એકઠી થયેલી શક્તિની સહાયથી તેઓ અનેક સ્થાન જીતી લેવાને શક્તિવાન થયા હતા. એશિયા માઇનરનો ધણું કરીને સઘળો વિભાગ આરબોના હાથમાં આવ્યો હતો.

૮૯ હિજરીમાં ખલીફા વાલીદે પોતાના પિતરાઇ ભાઇ અબ્દુલ અજીજના પુત્ર ઉમ્મરને હિજળનો શાસનકર્તા ઠરાવ્યો. ઉમ્મરે મદિના આ વર્તાં વાંતજ ત્યાંના વ્યહવાર કુશળ શાસ્ત્રજ અને પ્રધાન વર્ગમાંથી અમુક પુરોની ચુંટણી કરીને એક મંત્રણા સભા ઠરાવી અને હુકમ કરાવ્યો કે, “મંત્રણા સભાના મેમ્બરોની અનુમતિ વગર શાસન-સંક્રાંતનું કોઇ પણ કામ થઇ શકશે નહિ.” ખલીફા યજીદ અને અબ્દુલ માલિકના સમયમાં જે પવિત્ર નગરીનું જેજે અનિષ્ઠ થયું હતું, હમણાં તેની નુકશાની પુરી કરવા પ્રયત્ન થતો હતો. તેણે રાજકીય કાર્યને માટે અસંખ્ય હવેલીઓ, નવીન નહેરો અને હિજળ પ્રદેશના; મોટાં મોટાં શહેરોથી મદીના નગરી સુધી સુંદર રસ્તા બંધાવીને મકકા અને મદિનાની હાલતમાં મોટા સુધારો કર્યો હતો. ઉમ્મર મધ્યપંથીના ઢળનો મનુષ્ય હોવા છતાં બહુ દ્રઢ પ્રતિજ્ઞાવાળો હતો અને રઘવત વર્ગના ભલા માટે હમેશાં આતૂર રહેતો હતો. તેના શાસન સમયમાં સઘળા વર્ગના લોકો; શાંતિથી જીવન ગુજારતા હતા.

એરાકના ફેટલાંએક લોકો હાજળનો જીલ્લમ; નહિ સહન કરી શકવાથી અને ઉમ્મરના રાજ્યમાં અતીવ સુખ-શાંતી સાંભળીને હિજળમાં વસવા આવ્યા હતા. આ ઘટનાથી હાજળજ કોષે ભરાયો અને ખલીફા વાલીદ પાસે ઉમ્મરના વિરુદ્ધમાં અભિયોગ રજુ કર્યો. અબ્દુલ માલિકની માફક વાલીદ પાસેપણ હાજળજ માનીતો હતો એટલે તેના પડ્યંત્રનું પરિણામ સફળ થયું અને હિજળજના અસંખ્ય લોકોની વિલાપ ધ્વનીની ઉપેક્ષા કરીને ખલીફા વાલીદે હિજરી ૯૨ માં ઉમ્મરને હિજળજ પ્રદેશમાંથી બરતરફ કર્યો.

ધણું કરીને એજ સમયમાં મુહાલીબનો પુત્ર યજીદ અને તેના બીજા ભાઇયો સાથે હાજળજના હુકમથી કારાગરમાં પડ્યા હતા અને ત્યાં તેમને બહુ દુઃખ દેવામાં આવતું હતું; પણ તેઓ કોઇ પણ ઉપાયે કરીને આ અત્યા-

ચારીના જુલમમાંથી નાસી જવાને સમર્થ થયા. ખલીશ વાલીદના બાઇ સોલેમાને તેમને આશ્રય આપ્યો હતો.

આફ્રિકા વિજય (૮૯ હીજરી.)

આફ્રિકાની પેલી શક્તિશાળી સ્ત્રી (કાહાની) ના મરણ પછી શાસન-કર્તા હસને કાંઈક શાંતિ અને નિરાપદે દેશ શાસન રાજ્ય કર્યું હતું પણ હીજરી ૮૯ માં તેને પદબ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો અને નાસીરના પુત્ર મુસાને તે જગ્યાએ નિયુક્ત કર્યો. ખલીશ માવીયાના શાસનકાળે મુસાનો પીતા પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ હતો, તે સિદ્દિનની લડાઈમાં હજરતઅલીની વિરુદ્ધમાં યુદ્ધ કરવાને અસન્મત હતો: એટલા ઉપરથી માવીયાએ તેના ચરિત્રબળથી સંતુષ્ટ થઈને તેને વિશેષ સન્માન આપ્યું હતું. નવા શાસન કરનારના ઉદય અને સાહસથી પૂરતી રીતે જાણીતા થવા પહેલાં ભૂત-પૂર્વ શાસનકરતા હસનના જવા પછી ખાખર લોકોએ ફરીથી વિપ્રોહ આરંભ્યો. વિરશ્રેષ્ઠ મુસાએ પોતાના બે પુત્રોની સહાયથી એકલા થયેલા ખાખર લોકોને હરાવીને તેને શીખવનારા ગ્રીક લોકોની મોકડીને વીળી નાંખી અને સઘળા દેશમાં શાંતિ સ્થાપન કરી. ખાખર લોકોના સરદાર સાથે પ્રીતિ મેળવવા સારૂ તેઓને રાજ્યના કાર્યમાં નિયુક્ત કરીને તેઓને ઉત્સાહિત કર્યા હતા. ઇસ્લામની રીતી નીતીનું શિક્ષણ દેવા સારૂ ચારે તરફ ધર્મોપદેશકો મોકલીને થોડા સમયની અંદર સઘળી ખાખર જાતિ પવિત્ર ઇસ્લામ ધર્મે દિક્ષિત થઇ. ભૂમધ્ય સાગરના સઘળા દ્વીપોમાં રહીને રોમન લોકો પાસેના પ્રદેશના મુસલમાન વતનીયોને પીડા કરતા હતા. આ સઘળા બેટા જીતી લેવાની ઇચ્છાથી મુસાએ એક લશ્કર મોકલ્યું હતું. આથી મેજરકા, મિનર્કા અને ઇરિસા બેટા મુસલમાનોએ જીતી લીધા હતા અને મુસલમાનોના હાથમાં આવવા પછી આ બેટોના લોકો બહુ સુખી થયા હતા. આરબોએ ખીજ જગ્યોની માફક મોટી મોટી હવેલીઓ બંધાવીને તથા શીલ્પકાર્યનો વિસ્તાર કરીને અને અન્યાન્ય હિતકર ઉપાયોદ્ધાર આ સઘળા બેટોની શ્રીવૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ કરી હતી. મુસા અને હાજમજ સરખા રાજ પ્રતિનિધિઓ હોવા છતાં મુસા, હાજમજના કરતાં ડાહ્યો પ્રતિનિધિ અને યુદ્ધવિદ્યાનો કુશળ સેનાપતિ હતો. મીસરની પશ્ચિમની હદથી આટલાંટીક મહાસાગરના પશ્ચિમ કિનારા સુધીનો તમામ પૂર્વવિભાગ મુસાના અધિકારમાં હતો. ઈફકતરોમ રાજ્યની તાબેદારી સ્વિકારનાર ગથીક વંશજપર રપેનના રાજાએ નિયુક્ત કરેલો કાઉન્ટ જુલીયન નામનો એક પુરૂષ સ્વયં પ્રદેશમાં

રાજ કરતો હતો. ભૂમધ્ય સાગરની પશ્ચિમના ખેટા એ સ્યુટા પ્રદેશના તાબામાં હતા પણ આ સ્યુટા અને અન્ય એક નવું સામ્રાજ્ય જલદીથી ઇસ્લામના સ્વાધિને આવ્યાની તવારીખ અમે નીચે આપીએ છીએ.

ગથિક રાજઓના શાસનકાળમાં રપેન દેશના લોકોની હાલત.

જે સમયે આફ્રિકાવાસિઓ પવિત્ર ઇસ્લામવર્ગે દીક્ષિત થઇને મુસલમાન શાસનકર્તાના ન્યાય વિચારે દ્રુતગતિમાં ઉન્નતિમાર્ગે આરોહણ કરીને યાવતીય સુખ સમૃદ્ધિનો ઉપભોગ કરતા હતા; જરાબર તે સમયમાં, પાડોશમાં આવેલા સ્કેન્ડીનેવીયા (રપેન અને પોર્તુગાલ)ના દ્વીપકલ્પના લોકો ગથ રાજઓના કઠોર રાજશાસન નીચે અત્યંત પીડા પમીને પોકાર કરતા હતા. ગથ રાજઓના કચરી નાખનારા શાસનયંત્રમાં એ દેશના લોકોની અવસ્થા શોચનિય થઇ પડી હતી. ધનવાન અને મુખ્ય મુખ્ય લોકો પાસેથી કોઇપણ જાતનો ટેકસ લેવામાં આવતો નહોતો. ફક્ત ગરીબ લોકો તથા વચલા વર્ગના લોકોજ હમેશના ટેકસના બોજ નીચે કચરાઈ મરીને દારિદ્રતા દુકત ધ્વંશ પ્રાપ્ત હાલતે આવી પહોંચ્યા હતા. બજારમાં વેચાતી સઘળી વસ્તુઓપર જકાતનો મોટો બોજો નાંખવાથી, શિલ્પ અને વેપાર રાજગારના મૂળમાં કુહાડો મારવા જેવું થયું હતું. રપેનદેશમાં મુસલમાનોને હાંકી કહાડવા પછી વર્તમાન સમયમાં એ દેશ જેવી અધમ અવસ્થામાં આવી પડ્યો છે, ગથ રાજઓના સમયમાં પણ આખો દેશ જરાબર તેવીજ અધમ અવસ્થામાં હતો. ધર્મોપદેશકો અને મુખ્ય મુખ્ય લોકોના અધિને આખો રપેનદેશ હુદ્ર હુદ્ર અંશમાં વહેંચાઇ ગયો હતો. એ સઘળા ધર્મોપદેશકો અને મુખ્ય મુખ્ય લોકો રાજમહેલ જેવી સુંદર હવેલીઓમાં નિવાસ કરીને નાના પ્રકારનાં દુષ્કાર્યદ્વારા જીવન પસાર કરતા હતા. વાંચનારા શ્રમ ભરેલાં આચરણોનું વર્ણન વધારે સહેલી ભાષામાં કરવું ઉચિત નથી. ખેડુત વર્ગની હાલત પાંચમાલ થઇ પડી હતી. “આ માહાડું છે” એવા પ્રકારની આશાજ તે લોકોની લોપ થઇ ગઈ હતી. એવા પ્રકારની કલ્પના કરવાનો હક્ક પણ તેઓના પાસેથી ખૂંચી લેવામાં આવ્યો હતો. જેઓની આવા પ્રકારની આશાઓ લોપ થઇ ગઇ છે એવા કૃષિ પરિવર્તક કર્મચારીઓ સોટીઓના મારથી જર્જરિત થઇ ગયા હતા. ખેતીનું કામકાજ આવી કંગાળ સ્થિતિમાં આવી પડેલા ભૂત્ય, અને ગુલામ કરતાં પણ ઉતરતી પં-

કિતના લોકો પાસે કરાવનામાં આવતું; એટલે ખેતી તદ્દન અધમ અવસ્થામાં આવી પડી હતી. હવે ઉપર ખતાવેલા ભૂત્યો અને ગુલામોની અવસ્થાનું કાંઈક વર્ણન વાંચકવર્ગ પાસે રજુ કરવાનું યોગ્ય ગણીએ છીએ. આ ભૂત્યો, અને દાસવર્ગે મરણપર્યંત મૂકત-થઈ શકતા નહોતા. કોઈ પણ પ્રકારના સુખ સ્વચ્છંદતાને ઉપભોગ કરી શકતા નહોતા. તેઓ કોઈપણ વસ્તુને “ આ માહારી છે ” એવી કલ્પના પણ કરી શકતા નહોતા; એટલુંજ નહિ પણ શેઠની રજ સિવાય પરસ્પરમાં લગ્ન સંબંધ પણ કરી શકતા નહોતા. જે કોઈ પાડોશી શેઠો માંહેનો એક પુરૂષ, દાસના બીજા શેઠનાં સ્ત્રી નોકર સાથે વિવાહ કરવામાં આવતા તો તેઓનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં સંતાનો એક શેઠો સમભાગે વહેંચી લેતા હતા. તેઓ આ સઘળા વિષયોમાં ધણીજ હીણ અવસ્થામાં આવી પહોંચ્યા હતા અને સર્વ પ્રકારના શિક્ષણના સ્વિમલ પ્રકાશથી બેનસીબ રહીને તેઓનું હૃદયમંદિર નાના પ્રકારના કુસંસ્કારથી કલુપિત થઈ ગયું હતું.

મુસલમાનોનું રૂપેનમાં પહેલું પગલું.

રૂપેન દેશમાં યાહુદિઓની વસતી હતી, પણ તે સઘળા યાહુદિઓ ત્યાંના રાજા, ધર્મોપદેશકો અને મુખ્ય મુખ્ય શ્રીમંત લોકોના જુલમથી અત્યંત દુઃખમાં દિવસ ગુજરતા હતા. આખરે જ્યારે જુલમ નહિ સહન થઈ શક્યો ત્યારે વિદ્રોહનો વાવટો ઉભો ઠીધો. પણ કોઈ ઉપયુક્ત નેતા નહિ મળવાથી શોચનિય રૂપે પરાજીત થયા હતા. તેઓનાં ધનમાલ અને જંગમ નિઃકત મળીને સઘળું દ્રવ્ય દાંડ સ્વરૂપે લૂટી લેવામાં આવ્યું અને સઘળાઓને હ-મેશના માટે ગુલામી અવસ્થાનો સ્વિકાર કરાવ્યો. યુવક, વૃદ્ધપુરૂષ અને સ્ત્રી, સઘળાને દાસ-દાસી સ્વરૂપે ક્રિશ્ચિઅનોના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યાં હતાં. વૃદ્ધ માણસોના પ્રતિ પોતાનો ધર્મ પાળી શકવાની દયા ખતાવવા છતાં સઘળા બાળક અને યુવકોને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં આવવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી. કોઈ પણ યાહુદી, પોતાના સંપ્રદાયની કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરી શકશે નહિ. એવો દરાવ કરવામાં આવ્યો હતો પણ યાહુદી દાસની સાથે ખ્રિસ્તિ દાસીને વિવાહ કરી શકવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી. રૂપેન દેશના કરતા હરતા ધર્મોપદેશકોએ યાહુદી લોકોને આવા પ્રકારની સજા કરવાથી દરિદ્ર અને ધ્વંસ પ્રાપ્ત શહેરવાસી લોકો, નિરાધાર દાસદાસીઓ અને ઉત્પીડિત યાહુદીઓ સૌ પોત પોતાની મૂક્તિના માટે આતંક પક્ષીની માફક ઉત્કંઠિત હૃદયે વાટ જોતાં હતાં. તેઓની આવા પ્રકારની વિપત્તિના સમયમાં

એક નહિ ધારેલી શક્તિએ કરીને તેઓનો ઉદ્ધાર થયો હતો. ધર્મોપદેશકો અને ગથ રાજાઓના જીવનમથી દુઃખી થતા અને નાસી છૂટેલા લોકોએ જીઆલ્ટરની સામી બાજુએ આવેલા મુસ્લીમ રાજ્યનો આશ્રય લેવાનું ધાર્યું હતું, એટલુંજ નહિ પણ રાજા અને ધર્મોપદેશકોની કચરી નાંખવાની રાજ-પદ્ધતિથી અનેક સ્પેનવાસીઓને, આફ્રિકાના મુસ્લીમ અધિકારે આશ્રય મળ્યું કરવાની ફરજ પડી હતી. સ્પેન દેશની આ પ્રકારની અદ્વિસાસ-કારક હાલતના વખતે આફ્રિકાનો શાસનકર્તા મુસા હતો; અને રોડરીક (Roderico) આઇબેરીયન, સ્પેન અને પોર્ટુગાલનો રાજા હતો. આ રોડરીક, ત્યાંના પ્રથમ રાજા વીટઝા (Witzza) ને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકી તેને મારી નાંખીને ગાદી ઉપર બેઠો હતો. સ્યુટર શાસનકરતા જૂલિયાનની દીકરી ફ્લોરિંડાની સાથે રોડરીકે ધણોજ કનિષ્ઠ વહેવાર ચલાવેલો તેથી જૂલિયાન તેના ઉપર બહુ ક્રોધે ભરાયો હતો. તેણે સ્પેનના જીવનમથી નાસી જનારા લોકોને હાથમાં લઇને સ્પેન દેશનો ઉદ્ધાર કરવા સારું મુસલમાનોના બાહાદુર સરદાર મુસાને સ્પેન દેશ જીતી લેવાને આમંત્રણ કર્યું. * બાહાદુર સરદાર મુસાએ ખલીફા વાલીફની રજાથી સ્પેનવાસીઓના આમંત્રણના ઉત્તરમાં જીયાલના પુત્ર તારીક નામના એક સાહસીક જીવાનને સ્પેન દેશના દક્ષિણ કિનારાનું અવલોકન કરવા માટે મોકલ્યો. +

* ઇબ્ને અલ આસીએ પોતાના પુસ્તકના ૪ થા ખંડના ૪૪૩ પાનામાં ગથિક રાજા રોડરીક અને ફ્લોરિંડાના વિષયમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે-વીટઝા મરી ગયો ત્યારે તેને બે પુત્રો હતા પણ સ્પેનવાસીઓ બેમાંથી કોઈને ગાદી આપવા રાજ થયા નહિ અને રોડરીક ગાદીપર બેઠો. રોડરીક સાહસી વીર પુરુષ હતો. પણ રાજવંશનો નહોતો. તે વખતે તેના તાબાના બીજા સ્પેન રાજ્યોમાં એવો નિયમ હતો કે રાજાની સેવા કરવા સારું તેઓના પુત્ર પુત્રીઓને ટાલેરા નગરીમાં રાજા પાસે મોકલવાં પડતાં. ત્યાં તેઓ રાજાની સેવા કરતા અને તેમને શિક્ષણ આપવામાં આવતું. તેઓના વય પ્રાપ્ત થતાં પરસ્પરમાં વિવાહ થતા. રાજા પ્રત્યેક વિષયની દેખરેખ રાખતો હતો. જ્યારે રોડરીક રાજ થયો ત્યારે સ્યુટા અને અલજીસીરાસ એ બે પ્રગણના શાસનકરતા જીલિયાને પોતાની કન્યા ફ્લોરિંડાને રાજધાનીમાં મોકલી. રોડરીકે ફ્લોરિંડાના અનુપમ સૌંદર્યથી મોહિત થઈને તેની સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છા બતાવી. બાલિકાએ રાજાનો સધળો દુન્યૌહવાર પોતાના પિતાને લખી જણાવ્યો. આથી જીલિયાન બહુ ક્રોધે ભરાયો હતો. ઇબ્ને ખાલફન પણ પોતાના અંથના ૪ થા ખંડના ૧૧૭ પાનામાં બરાબર આજ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે.

+ તારીક અને તેનું લશ્કર, જીઆલ્ટરની સામુદ્રધૂની ઓળંગીને માનીફ પર્વત તરફ આગળ વધીને ત્યાં ઉતર્યા હતા, એટલાજ માટે એટલે સુધીતા પર્વતને

આ કિનારાના વિભાગની પરીક્ષા કરતાં તે વિભાગ, ધારેલી ઇચ્છા પાર પાડવા માટે અનુકુળ જણાવાથી મુસાનો બહાદૂર સહાયક તારીક, પવિત્ર રજા મહિનામાં ૭૦૦૦ માણસોના લશ્કર સહિત જુલાઈ તરફ રવાના થયો. (૮ રજા હિજરી ૯૨, બહરપતિવાર તા. ૩૦ એપ્રિલ ઇ. સ. ૭૧૧). એ તારીકનાં નામ ઉપરથીજ જુલાઈના વિભાગને ‘જબલ (ઉ) તારીક’ કહે છે. આ પર્વતને મુખ્ય સેનાનિવાસ માટે યોગ્ય સમજીને તેને કિલ્લા-દ્વારાએ સ્પર્શિત કરીને તે સમુદ્રપર્યે પાસે આવેલા અલજસીરસ પ્રદેશમાં ઉતર્યો. આ પ્રદેશમાં આ વખતે રોડરીકની સત્તા નિચે થીયોડોમીર રાજ-સત્તા ચલાવતો હતો. જે સધળા ગય, તારીકના જવાના રસ્તામાં અટકાવ નાંખવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા; તે સધળા બાહાદૂર મુસલમાન વીર તારીકની તરવારથી કપાઈ ગયા અને તે પછી તારીક ટોલેડો તરફ રવાના થયો.

મેડીનીયા સિડોનીયાનું ઇન્ક.

(રમજન ૯૨ હિજરી, સપ્ટેમ્બર ૭૧૧)

એવામાં મુસાનું મોકલેલું નવું લશ્કર યથા સમયે આવી પહોંચવાથી તારીકના લશ્કરમાં ૧૨૦૦૦ માણસો એકઠાં થયાં હતાં. રોડરીક આ વખતે રાજ્યના ઉત્તર વિભાગમાં વિદ્રોહ શાંત કરવામાં રોકાયેલો હતો. મુસલમાનોએ પોતાના રાજ્યને ઘેરી લેવાના ખબર સાંભળતાંજ તે તુરતા તુરત રાજધાનીમાં પાછો ફરીને પોતાના તાબાના તમામ રાજાઓને લશ્કર સહિત કાર્ડોવામાં બોલાવ્યા. એ સમયમાં રાજકીય લશ્કર પણ મોકલ્યું હતું; તેમાં તાબાના રાજાઓનું લશ્કર મળવાથી રોડરીક પાસે ૧ લાખ માણસ એકઠું થયું હતું. મેડીનીયા સિડોનીયાની ઉત્તર દિશાએ ‘ગ્વેડીલેટ’ નહિના કાંઠે તારકનું મુઠીભર લશ્કર, રોડરીકના વિરાટ લશ્કર સામે બરાબરી કરવા ખડે પગે ઉભું રહ્યું (૯૨ હિજરી રમજન).

“ જબલ તારીક ” કહે છે. જે સમયે અબ્દુલ મામિન, રબેનના સિંહાસન ઉપર બેઠો ત્યારે તેણે એ પહાડ ઉપર એક નગર વસાવવાનું ફરમાવીને તેનું નામ જબલ-અલ-ફતહ રાખ્યું હતું; પણ આ નામ વધારે સમય સુધી પ્રચલીત નહોતું. રબેનના લોકો એને જબલ તારીકના નામથીજ ઓળખતા હતા. તારીક જબલ-અલ-ફતહ, પાસે ઉતર્યો હતો માટે તેને ‘જબલ તારીક’ કહેવું જોઈએ. રોડરીક, લશ્કર લઈને તારીકની સામે આવી પહોંચ્યો. હિજરી ૯૨ રમજન માસની છેલ્લી બે રાત્રીએ ‘સિડોનીયા’ જગ્યામાં આવેલા ‘નહર ઉલ્લાક’ નામની નાહાની નદીના કિનારે બેઠે લશ્કર સામસામે આવી પહોંચ્યાં. ૮ દિવસ સુધી લયંકર લડાઈ આવી હતી. (ઇબ્ને-અલ-અસિ ૪ થો ખંડ ૪૪૫ પાનું)

રોડરીકનો પરાજય અને મૃત્યુ.

પ્રથમના રાજા વીટઝા (Witza) ના પુત્રો, રોડરીકના અન્ધાથી વર્તનથી શુરસે થઇને પ્રથમ હુમલા પછી તરતજ તેનો પરિત્યાગ કરીને આલ્યા ગયા હતા; તેપણુ રોડરીકના તાબામાં સુશિક્ષીત અને ડેળવાયલું લશ્કર બહુ મોટું હતું અને એ સઘળું લશ્કર એક અવિચળ પર્વતની માફક આરબોના લશ્કરને આગળ વધતાં અટકાવી રાક્યું હતું. આખરે સેનાપતિ તારીક પોતે લશ્કર સહિત બાહાદુરીથી શત્રુના લશ્કર ઉપર તૂટી પડ્યો. તેનો અટકાવ કરવા માટે ગથીક લશ્કર અસમર્થ નિવડવાથી, તેઓનો સંપૂર્ણ રીતે નાશ થયો અને રોડરીક યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી નાસી જતાં ગ્વેડેલીટી નદિમાં પડીને મરી ગયો. મુસલમાનોના માટે આ યુદ્ધની ફત્તેહ બહુજ આવકારદાયક નિવડી હતી. સ્પેનવાસીઓ આરબોના પ્રતાપથી ડરીને ટાળેટાળામાં તેમની સાથે મળી જવા લાગ્યા.

સિડોનિયા અને કારમેના વગર અડચણે મુસલમાનોના તાબામાં આવ્યાં. રોડરીકના બાકીના લશ્કરે ધરીજનો આશ્રય લીધો હતો. તેઓ સામાન્ય રીતે મુસલમાનોના લશ્કરને અટકાવીને અંતે ઉપયુક્ત સંધિના કરારો કરી તાબે થયા.

સ્પેન તાબે કરવું.

બાહાદુર સેનાપતિ તારિકે તેના નાના લશ્કરને ચાર ભાગમાં વહેંચીને એક ભાગને પોતાના સહાયક સેનાપતિની સરદારી નિચે કાર્ડોવા તરફ, બીજા ભાગને માલાગાર તરફ, ત્રીજા ભાગને આનાડા તથા અલવીરા તરફ અને ચોથા ભાગને લઇને પોતે પુરતી ત્વરાથી ગયની રાજધાની ટાલેડો તરફ રવાના થયો. માલગા, આનાડા અને કાર્ડોવા થોડી મહેનતે મુસલમાનોના તાબામાં આવ્યાં, અને થિયોડોમોના તાબાનો અલજુસારસ પ્રદેશ પણ મુસલમાનોના તાબામાં આવ્યો. ગય રાજ્યો તારીકની ત્વરા ભરેલી સ્વારીથી મોટી ધારતીમાં આવી પડ્યા હતા. આખ્યાત્રકા લખનારાઓ લખી ગયા છે કે “ આ મૂર્તિપૂજાના હૃદયમાં કુદરતી રીતેજ બીક પેસી ગઇ હતી ” ધનવાન, કીર્તિવાન અને મહત્ત્વ પુરપો તો મુસલમાનોને તાબે થતા અને તેમ નહીંતો નાસી જતા હતા. મુખ્ય ધર્મોપદેશકે રામનો આશ્રય લીધો હતો. દેશના સાધારણ લોકો, યાહુદીઓ, શુભાઓ અને દુકાળથી પીડાતા નગરવાસીઓ મુસલમાનોને પોતાના મૂકિતદાતા ગણીને તેમને

અભિવંદન આપતા. સેનાપતિ તારીકે ટોલેડો નગરમાં આવીને જોયું કે નમસ્લાસીઓ શહેરનો પરિત્યાગ કરીને ચાલ્યા જાય છે, એટલે નગરના રક્ષણ માટે થોડું મુસલમાન અને યાહુદીઓનું લશ્કર રાખીને ત્યાંના પ્રથમના રાજા વીટઝાના ભાઈ ઓપાસને, ત્યાંના શાસનભાર સોંપીને પોતે ગયની પાછળ એસ્ટોરગા (Astorga) ગયો એટલામાં આફ્રિકાના શાસન કરતા ૮૦ વર્ષની ઉમ્મરનો સેનાપતિ મુસા, પ્રતિહિંસા કે પ્રતિયોગીતાથી ઉત્તેજિત થઈને તેના પ્રખ્યાત નામધારી સહકારીનું બાકી રહેલું વિજય કાર્ય પૂરું કરવાની ઇચ્છાથી ૧૮૦૦૦ માણસોના લશ્કર સાથે સ્પેનમાં ઉતરી પડ્યો. તેનું આ સૈન્ય યમનવાસી અનેક પ્રખ્યાત આરબોનું અને હજરત પેગંબર (સ. અ. વ.) ના કેટલાએક નામવર સહયોગીના વંશજોદ્વારા તૈયાર થયેલું હતું. બાહાદૂર મુસાએ જરા આગળ વધીને સેબિલ અને મેરિદા બે પ્રદેશોને તાબે કરવા પછી ૭૧૧ ની સાલમાં ટોલેડો નગરીમાં તેના સહાયક સેનાપતિ તારિકને મળ્યો. આ બે વિજયી સેનાપતિઓની પરસ્પર મુલાકાતે બેઉનું લશ્કર એક કરીને આરાગા તરફ આગળ વધ્યા. સારાગોસા, તારાગોના, બાર્સિલોના અને ઉત્તર તરફના અન્યાન્ય શહેરો કબ્જે કરીને સેનાપતિ તારીક તથા મુસાએ જીતી લીધા અને બે વરસની અંદર પેરેનીઝ પર્વતની તળેટી સુધીના સઘળા સ્પેન દેશમાં મુસલમાનોનો વિજય વાવટો ઉડતો કર્યો. એના પછી કેટલેક વરસે તેઓએ પોર્ટુગાલ જીતીને તેને અલ્-ધારવ નામ આપીને એક જુદા પ્રદેશ તરીકે ઠરાવ્યો. ૫૬૮ એસ્ટુરીઆ પર્વતના અધિવાસી ખ્રીસ્તી સ્પાનીયાર્ડો મુસલમાનોનો અટકાવ કરતા હતા.

બાહાદૂર સેનાપતિ મુસાની કાર્યદક્ષતા.

આ વખતે મુખ્ય સેનાપતિ મુસાએ ગ્યાલેસિયા પ્રદેશ જીતી લેવા માટે તારીકને મોકલી, પોતે ફ્રાન્સ તરફ ગયો અને સહજમાં (Lang-wdoo) પ્રદેશનો ગથિક અધિકાર હાથ કરી લીધો. આફ્રિકાના મુસ્લીમ પ્રતિનિધિ આ ‘બાહાદૂર પુરુષ’ પીરીનીઝ પર્વત ઉપર ચડીને ચારે તરફ દૃષ્ટિ કરીને કહ્યું કે:—“હું આખો યુરોપ જીતી લઉંશ.” અને જો તેને હમારકસના ખલિફાની રજા મળી હોત તો તેમ કરતે પણ ખરો! યુરોપનો લગભગ સઘળો પશ્ચિમ ભાગ તેના હાથમાં આવી ચુક્યો હતો. એ દેશના લોકોમાં એવી એકતા નહોતી કે પાછળથી એકસંપ થાય ને મુસાને નિરાશ થવું પડે. વળી અત્યાર સુધી તેઓની અંદર એવો કોઈ મોઝા રાજા પણ

થયો નહોતો કે જે સધળા ખ્રિસ્તિઓને એક કરીને, મુસલમાનોની ઇચ્છામાં અડચણ નાંખી શકે. દમાસ્કસ ગવર્નમેન્ટની સતર્ક અને ભીતિવ્યંજક રાજ-નીતિએ આખો યુરોપ હાથ કરી લેવાના સુવર્ણ સુયોગનો નાશ થવા દીધો હતો અને એનાજ શ્રેય કરીને સ્પેન અને પોર્ટુગાલ સિવાયના સમગ્ર યુરોપને ૮૦૦ વરસ સુધી અજ્ઞાનના અધકારમાં પડી રહેવું પડ્યું હતું. જે સમયે બાહાદુર સેનાપતિ મુસા ક્રાન્સની દક્ષિણના વિભાગને જીતી લઇને ઇટાલીના રાજ્યમાં પ્રવેશ કરવાની કલ્પના કરતાં કરતાં સધળા લશ્કરને યોગ્ય બંદોબસ્તમાં સજ્જ કરતો હતો, તેજ સમયમાં ખલીફા વાલીદના હુકમથી તેને પોતાની કલ્પના મુકી દેવી પડી હતી. એ વખતે સ્પેનના પર્વતવાસી ખ્રિસ્ત લોકો જીવનની આશાનો પરિત્યાગ કરીને અસીમ સાહસે મુસલમાન લોકોને અટકાવતા હતા. તેઓને તાબે કરવા માટે બહાદુર સેનાપતિ મુસા તે તરફ આગળ વધ્યો. તેણે ગ્યાલેસીઆમાં પ્રવેશ કરીને ત્યાંના કિલ્લાઓ જીતી, શત્રુઓને અરટુરિયાની ટેકરી તરફ હાંકી કહાડ્યા. લ્યુગોથી લશ્કર સહિત નિકળીને ચારે તરફથી વિદ્રોહીઓને ઘેરી લીધા. આ વૃદ્ધ પુરૂષની અદ્ભુત શક્તિથી હત્યાશ્વાસ થઇને એક પછી એક એમ સધળાં ખ્રિસ્ત ટોળાં મુસલમાનોને તાબે થયાં. ઈસ્ત પિલાયો (Pelayo) નામના એક માણસે પોતાના કેટલાએક સહચર સાથે મુસલમાનોની તાબેદારી કબ્જા કરી નહોતી. યુદ્ધવિધામાં કુશળ અને બિવિખ્યનો યોગ્યાયોગ્ય વિચાર કરનાર સેનાપતિ મુસાએ પિલાયોની પૂઠ પકડી હતી અને ખેડતું લશ્કર સામ સામે બહાદુરીથી લડતું હતું. લગાઇ લગભગ પુરી થવા આવી હતી. મુસલમાનોના વિજય ડંકાને લાંખી વાર નહોતી, એવામાં દમાસ્કસથી ખલીફા વાલીદનો મોકલેલો દૂત, સેનાપતિ મુસા અને તારીકને એકદમ દમાસ્કસ આવવાનો કાગળ લઇને આવી પહોંચ્યો. મુસા અને તારીકને દમાસ્કસ તેડાવવાનું ખલીફા વાલીદને ગમે તેવું જરૂરી કારણ હોય પણ આતો વગર શકની વાત છે કે એજ કારણે ઇસ્લામિક શક્તિનું ભિયણ અનિષ્ટ કર્યું છે. બિવિખ્યમાં જે શક્તિએ કરીને દક્ષિણ સ્પેનમાંથી મુસ્લીમ રાજ્યનો નાશ થયો હતો, તે શક્તિ પિલાયોનીજ હતી. મુસાના દમાસ્કસ જવા પછી પિલાયોએ પોતાને પર્વતમય પ્રદેશથી સુરક્ષિત કરીને તેજ શક્તિના બીજનું રાપણ કાઢેલું હતું. બે બહાદુર સેનાપતિઓની ગેરહાજરીમાં આરખોનું લશ્કર સુક્ષ્મ વાતને સમજી શક્યું નહિ. તેઓ આ પર્વતવાસી ખ્રિસ્ત ટોળાંને તૃણવત સમજતા હતા તેથી, તેમનું દમન કરવામાં આજસ રાખેલી; જેના પરિણામમાં તેમની સંખ્યા અને શક્તિ દિવસે દિવસે વધવા લાગેલાં. એતિ-

હાસિક મેકારી લખી ગયો છે કે, અગ્નીના એકજ તથુખાએ બવીખ્યામાં પોતાની શક્તીને વધારીને રપેનીય મુસ્લીમ શક્તીને સળગાવી મૂકી હતી. જે ખુદાની મરજી હોત તો મુસલમાનો આ અગ્નીના તથુખાને યોગી નાંખવાને શક્તિવાન હતા. મુખ્ય સેનાપતિ મુસાએ રપેનનો પરીત્યાગ કરવા પહેલાં રાજ્યવ્યવસ્થા અને આવશ્યકીય સંધળાં કાર્યનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કરેલો હતો. તેણે સેખીલ નગરીને આ નવા પ્રદેશની રાજધાની મુકરર કરેલી હતી. પોતાના પુત્ર અબ્દુલ અજીજને તેની રાજસત્તા સોંપી હતી. અબ્દુલા નામના પોતાના ખીજા વીરપુત્રને ઇફ્રીકીયાનો શાસન કરતા ઠરાવ્યો હતો. અને સૌથી નાના પુત્ર અબ્દુલ મલેકને મોરકકોની રાજસત્તા આપી હતી, અને ટેંજીયર નગરને સમુદ્ર કાંઠાની રાજધાની ઠરાવીને અબ્દુસ સાલેહ નામના એક પુરુષને દરિયાઇ લશ્કરનો સેનાપતિ ઠરાવ્યો હતો. આ પ્રકારે રાજ્ય શાસનનો સુબંદોબસ્ત કરીને, સર્વ નીતિવિશ્વારૂ મુસા મોટા લશ્કર સાથે દમાસ્કસ રવાના થયો (ઇ. સ. ૭૧૪, હીજરી ૯૫).

રપેનમાં આર્યોની રાજ્ય વ્યવસ્થા.

આર્ય લોકોએ રપેન દેશમાં અધિકાર કરવાથી આઘખિરિયન દ્વિપ-કલ્પની ઉન્નતિનો નવયુગ આરંભ થયો હતો. અઢારસો વરસની ભયંકર વિપ્લવતા પછી ક્રાન્સને કેટલાએક થયેલા નુકશાનના બદલા સ્વરૂપ મળેલી સત્તાથી તે જે પ્રકારની ઉન્નતિના પગથીએ ચડવા માંડ્યું હતું તે પ્રકારે રપેન દેશ મુસલમાનોના તાબે થવાથી તેની સંધળા પ્રકારની સમાજોની ઉન્નતી થવા માંડી હતી. દેશના સત્તાવાળા લોકો અને ધર્મેપદેશકો, સાધારણ લોકોની પ્રતિ જે પ્રકારનો અમાનુષિક અત્યાચાર કરતા હતા, મુસલમાનોના શાસનકાળમાં આવા અત્યાચારો મુજમાંથી નાશ થયા હતા. અનેક રસ્તે લોકોનું નાણું ખેંચી લેવાનું, તેથી દેશની સાધારણ પ્રજા પાપમાલ થઇ ગઇ હતી અને શિલ્પવિદ્યા તથા વેપાર રોજગારનો નાશ થઇ ગયો હતો. ઇસ્લામીક સુશાસનથી એ સંધળા અર્થશોષણ નીતિ દૂર થઇ ગઇ હતી, અને દેશની આબાદી થઇ હતી. અનિયમિત અને કચરી નાખનારી કર લેવાની પ્રથાનો નાશ કરીને તેના બદલામાં ન્યાયસર ચિરસ્થાઇ કર લેવાનો નિર્ણય થયો હતો. મુસલમાનો સિવાય અન્ય ધર્માવલંખીઓ ઉપર પોલટેકસ અને ખેતીના ઉપયોગની જમીનના માટે સંધળા ધર્મના લોકો ઉપર સાધારણ કર મુકરર કરવામાં આવ્યો હતો. કર આપનારાઓની હાલત ઉપર પોલટેકસનું તાર-

તમ્ય ટકી શકતું હતું એટલે એનું પરિમાણ ખહુ સામાન્ય રાખવામાં આવ્યું હતું અને તે પણ ખાર મહિનાના ખાર હપતાથી વસુલ લેવાની રીતી હતી. (આ પોલટે-કસનું પરીમાણ ૧૨ દેરહામથી માંડીને ૪૮ દેરહામ સુધી હતું. ૧ દેરહામ ૧૦ પેન્સ ખરાબર હતો) તેમાં પણ ધર્મપરાયણ લોકો, સ્ત્રીઓ, બાળક, ખાલીફાઓ, અપંગ, અંધ, પીડીત, સંન્યાસીઓ અને ગુલામોને પોલટેકસ આપવો પડતો નહોતો. જમીનની ઉપજ ઉપર જમીનનો કર નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો એટલે ખેતીને કાંઈપણ નુકશાન થતું નહિ. જમીનમાં અનાજ દરપત્ર થતું ત્યારે અમુક ભાગનું અનાજ કર તરીકે લેવામાં આવતું અને ઉપજ ન થતી તો કર લેવામાં આવતો નહિ. રપેનના વિજય વખતે જે જે રપેનીશ નગરો સાથે સંધિના કરારો થયા હતા; મુસલમાનોએ તે કરારો અતીવ વિશ્વસ્તતા અને ન્યાયપરાયણતાથી પાળ્યા હતા. જે સઘળા ધર્મોપદેશકો અને મુખ્ય મુખ્ય માણસો નાસી જઈને ગ્યાલીસીયાના વિદ્રોહીઓ સાથે મળી ગયા હતા, ફક્ત તેઓનીજ મિલકત જપ્ત કરી લેવામાં આવી હતી. જે કોઈ મુલક ઉપર આક્રમણ કરતી વખતે સાધારણ સૈન્યદ્વારા કે અમુક માણસો દ્વારા સ્વભાવતઃ દેશવાસીઓની મિલકત ઉપર લૂટ ચલાવવામાં આવે છે પણ રપેન વિજયના સમયે મુસલમાનોનું લક્ષકર આવા પ્રકારનો કાંઈપણ જુલમ ન કરે તેના માટે સખત બંદેબસ્ત રાખવામાં આવ્યો હતો. ગય રાજ્યોના નિર્દય વ્યવહાર અને તૃશંસ અત્યાચારથી લોકો પાયમાલ થઈ ગયા હતા, એટલે ઇસ્લામિક શાસનકાળ ચાલુ થતાં વાંતજ લોકોનાં ટોળે-ટોળાં ઇસ્લામ ધર્મમાં દીક્ષિત થવા લાગ્યાં હતાં. ખહુ પિડા પામેલા અને જુલમથી નિરાશ થઈ ગયેલા ચાહુદિ લોકોને કાંઈપણ પ્રતિબંધ વિના પોતાના ધર્મમાં રહેવા દેવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી. તેમ ખ્રિસ્તિઓને પોતાનો ધર્મ સ્વતંત્રતાથી પાળવા દીધો હતો એટલુંજ નહિ પણ તે લોકોનો ઇન્સાફ કરવા માટે તેમનીજ જ્ઞાતીનો ન્યાય કરનાર મુકરર કર્યો હતો. કોઈ પણ માણસને પોતાનો ધર્મ છોડવવા માટે પીડા કરવામાં આવતી નહોતી. દરેક પુરૂષ, સ્ત્રી કે બાળક-ખાલીફા, પોતાના ધર્મ પ્રમાણે છુટથી ઉપાસના કરી શકતાં હતાં. આ પ્રકારની સર્વની સ્વતંત્ર ઇચ્છાનું પૂરી રીતે રક્ષણ કરવામાં આવતું હતું. ખ્રિસ્તિઓ પાસેથી કર વસુલ કરવા માટે તથા તેઓની અંદર અંદરના ઝગડાઓનો ઇન્સાફ કરવા સહ તેનાજ ધર્મનો એક શાસનકર્તા મુકરર કરવામાં આવ્યો હતો. રાજ્યના સાધારણ અને મોટા હોદ્દાઓ મુસલમાન, ચાહુદિ અને ખ્રિસ્તિઓને સમભાવે વહેંચી આપવામાં આવતા હતા. રપેનમાં મુસલમાનોની આવા પ્રકારની સમદર્શી શાસન

પ્રજાલીમાં હમણાંની વધારે સભ્યતાભિમાની જિન્ટીઓને શિક્ષણ લેવા યોગ્ય અનેક વિષયો હતા. મુસલમાન શાસન કાળમાં રપેનની હંમેશની ઉન્નતિમાં ગુલામોને મોટા દુઃખમાંથી છોડાવીને ઉન્નત અવસ્થામાં ભાવી મુકવાની ઘટના સૌથી વધારે લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. ગય રાજ્યોના વખતમાં તેઓની હાલત બોલે ઉઠાવનારા પશુ કરતાં પણ વધારે ખરાબ હતી અને મુસલમાનોના વખતમાં તેમની સ્થિતિ સભ્ય માણસોની હાલતે પહોંચી હતી. જે સધળા શ્રીમંત ધર્મોપદેશકોની જમીનમાં, દાસ-દાસીઓ કામ કરતાં હતાં, તે જમીન મુસલમાનોના હાથમાં આવતાં વાંતજ મુસલમાનોએ આ દાસ-દાસીઓને મૂકત કરીને તેઓ જે જે જમીન ખેડતાં હતાં તે તે જમીનનો તેઓને હંમેશના માટે અમુક ગણોત મુકરર કરીને પટ્ટો કરી આપ્યો હતો. જમીનની તમામ ઉપજના માલીક હવે તે દાસ-દાસીઓજ હતાં. મુસલમાનોને તો ફક્ત જમીનની ઉપજમાંથી અમુક ભાગ ગણોત તરીકે મળતો હતો. જે સધળા દાસ દાસીઓ હજી ખ્રિસ્તિઓની સ્વાધિનતામાં રહેવા બંધાએલાં હતાં તેઓના માટે પણ મુસલમાનોએ એક ઠરાવ કર્યો હતો કે, જે તેમના ઉપર તેમના શેઠો તરફથી કાંઈપણ જીલમ કરવામાં આવે અથવા તે દાસ-દાસીમાંથી કાંઈપણ ઇસ્લામ ધર્મ ગ્રહણ કરે તો તત્કાળ તેમને છૂટાં કરી દેવાં. ખ્રિસ્તિ અને ગય લોકોના જીલમમાંથી મૂકિત મેળવવા સાર અનેક દાસ-દાસીઓએ મોટા આનંદથી પવિત્ર ઇસ્લામ ધર્મ અંગિકાર કર્યો હતો અને શ્રીમંત લોકો તથા મુખ્ય મુખ્ય માણસોએ પોતાની બૂલને સમજીને કે પોતપોતાના હિતને માટે અતીવ આગ્રહ અને ગંભીર વિશ્વાસપૂર્વક ઇસ્લામ ધર્મ અંગિકાર કર્યો હતો. ગય અને ફ્રેન્ચોના જીલમમાં કચરાઈ જઈને જે જે ખ્રિસ્તિઓ ભીતિ વિહવલ ચિત્ત પોતાના નિવાસનાં ગામો છોડી ગયા હતા તેઓ અસારની આરબોની વિનમ્ર, ઉદાર અને હિતકર રાજ્ય વ્યવસ્થાને પસંદ કરી, પોત પોતાના નિવાસસ્થળમાં પાછા આવી વસ્યા હતા. પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસીક ડોઝી (Dozy) લખી ગયો છે કે:—“ એટલુંજ નહિ પણ ધર્મોપદેશકો પણ મુસલમાનોની સુખકર રાજ્યનીતિથી અને આ પ્રકારના પરિવર્તનથી નારાજ થયા નહોતા.” એક બીજો પ્રસિદ્ધ લેખક આ વિષયમાં પોતાનો મત પ્રકાશ કરી ગયો છે તે વાંચનાર સન્મુખે રજૂ કરીએ છીએ:—“ રપેનના આરબ લોકોએ જે આશ્ચર્ય પ્રજાલીથી કાઢીવા સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતું, તે મધ્યયુગમાં અલૌકિક ઘટના પ્રમાણે જાહેર થયું હતું. જે વખતે આખો યુરોપ ભીષણ વર્ષરતા, અને કલહરૂપ ધોર અંધકારે ઘેરાયેલો હતો તે વખતે રક્ત એકલા મુસલમાનોજ શિક્ષા અને સભ્યતાનો

અતિ ઉજ્જવળ પ્રદિપ હાથમાં લઇને પાશ્ચાત્ય પ્રદેશને અજવાળામાં લાવતા હતા. આરબોએ પોતાના અસહ્ય પૂર્વજોના માફક સ્પેન દેશમાં કોઇ પણ પ્રકારનો જુલમ કે દેશવાસીઓ ઉપર કોઇપણ જાતનો અત્યાચાર કીધો નથી. પણ ઉલટું એન્ડલુસીયા (સ્પેન અને પોર્ટુગાલ) ના શાસન કાર્યે તેઓએ જે પ્રકારની નમ્રતા અને ન્યાયપરાયણતા બતાવી છે, પહેલાંના ગથ શાસન કરનારાઓની કલ્પનામાં પણ તેવા વિચારો આવ્યા નહોતા. આરબો તરતમાંજ તેઓના રેતાળ વતનને ઝુગીને આવ્યા હતા અને તેઓ સર્વદા દેશ જીતી લેવાના કાર્યમાં એટલા તો વ્યતિવ્યસ્ત હતા કે, વિભિન્ન જાતિ ઉપર રાજ્ય ચલાવવાને ઉપયુક્ત જ્ઞાન મેળવવાનો તેમને બહુ થોડો વખત મળેલો હતો તેમ છતાં પણ તેઓએ આવી ઉત્તમ શાસન નીતિનું જ્ઞાન ક્યાંથી મેળવ્યું તે અતિ આશ્ચર્યનો વીષય છે. આ સ્થળે એટલું તો સીદ્ધ થાય છે કે ઇસ્લામ ધર્મની અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ ઉદાર નીતિનું આરબોએ બહુ દ્રઢતાથી અવલંબન કર્યું તેથીજ આવા જ્ઞાનને મેળવી શક્યા હતા.

આરબોએ સ્પેનની રાજ્ય વ્યવસ્થાનું બંધારણ એવી રીતે કર્યું હતું કે, સ્પેનને ચાર મુખ્ય વિભાગમાં વહેંચી નાખીને પ્રત્યેક વિભાગ ઉપર એક શાસનકર્તા ઠરાવ્યો હતો અને એ પ્રમાણેના ચારે શાસનકર્તાના ઉપર ખલીફાના મોકલેલા એક પ્રતિનિધિને સરદારી આપી હતી.

ભૂમધ્ય સમુદ્રથી ગ્વાડલકવીવર અને ગ્વાડલકવીવરથી ગ્વાડીયાના નદી સુધીના જમીનના વિભાગને એન્ડલુસીયા કહેતા હતા. એ એન્ડલુસીયાને લઇને સ્પેનનો પ્રથમ વિભાગ મુકરર કરવામાં આવ્યો હતો. ષાર્ડોવા, સેવિલ, માલાગા, ઇસીજ, જેએન, અને વોસુના શહેરો એ વિભાગમાં હતાં.

સમસ્ત મધ્ય સ્પેનને બીજા વિભાગમાં મુકરર કર્યો હતો. એની પૂર્વમાં ભૂમધ્ય સમુદ્ર, પશ્ચિમે લુસીટાનીયા અર્થાત હાલના પોર્ટુગાલની પૂર્વ સીમા, ઉત્તરમાં ડાવરો નદી અને દક્ષિણે ગ્વાડીયાના નદિ. ટેગાસના કિનારા ઉપર આવેલું ટેલેડો જુકારને કિનારે આવેલું કુએનકા, ડાઉરોની એક શાખાના કિનારા ઉપર આવેલું સેગોવિયા, ગ્વાડા, લાકસાના, વાલેન્સીયા, ડેનીયા, અલીકાન્ટ, કાર્થેજોના, મરસીયા, લોરકા, અને બેઇઝા, જેમોરા અને શહેરો આ બીજા વિભાગમાં હતાં.

ગ્વાલેસિયા અને લુસીટેનીયા, અથવા પોર્ટુગાલને સ્પેનનો ત્રીજો વિભાગ ઠરાવવામાં આવ્યો હતો. મેરીડા, ઇવોરા, બેજા, લીસ્બોન, કોઇબ્રા, લ્યુગો, એસ્ટોર્ગા, સાલામાંકા, વગેરે શહેરો આ ત્રીજા વિભાગમાં હતાં.

પશ્ચીમે ગ્યાલેસિયાથી, પૂર્વમાં હુમધ્ય સમુદ્ર સુધી અને દક્ષિણે ડાઉરેા નદિથી, ઉત્તરે પીરનીઝ પર્વત સુધી ઇબ્રો નદીના ખેડ કિનારા ઉપરના સખળા વિભાગને રપેનનો ચોથો વિભાગ ઠરાવવામાં આવ્યો હતો. સારાગોસા, ટારટાસા, ટારાગોના, ખારસીલોના, ગીરોના, અરબલ, ટ્યુડેલા, હ્યુએસ્કા, જડ (Jard), વાલાડોનીયા અને બોખાર્ટ્રો વગેરે શહેરો આ ચોથા વિભાગમાં હતાં.

એના પછી જો ફ્રાન્સનો દક્ષિણ ભાગ જતાય તો પીરીનીઝ પર્વતની સામી ખાજુનો એક પાંચમો ભાગ મુકરર કરવામાં આવ્યો હતો. નારબોની નાઈમ્સ, કારકારસોની, બેજ્યર્સ, અગડી, માગોયલોન, અને લોડીવીનગરો એ વિભાગમાં હતાં.

આરબો, મોટાં શહેરોમાંજ નિવાસ કરવાનું પસંદ કરતા એટલે દરેક નગરમાં એક એક મંડળ દળબદ્ધ થઈને રહેતું હતું. એક રીતે આમ, દળબદ્ધ રહેવાથી ખ્રિસ્તિઓ તેમના પપર આક્રમણ ન કરે એ હેતુ આરબોનો યોગ્ય હતો.

નીચે લખેલાં વર્ણન ઉપરથી રપેન દેશમાં આવેલા મુસલમાનો કયા કયા પ્રદેશમાંથી કઈ કઈ જાતિના હતા તે જણાઈ આવશે.

અલવીરા (Elzira) અને કાર્ડોવા	}	દમાસ્કસથી આવેલા લશ્કરે અહિંજ નિવાસ કર્યો હતો.
સેવિલા (Sevilla) નિએબલા (Niebla)	}	હેમસની સરદારી તળે દમાસ્કસના લશ્કરે નિવાસ કર્યો હતો.
જેયેના Jaen—	}	કિનિસરીનની સરદારીતળે આવેલ દમાસ્કસના લશ્કરે નિવાસ કર્યો હતો.
મેડીના, સિડોનીયા અને અલજીરીઆસ	}	પાલેસ્ટાઇનથી આવેલા લશ્કરે અહિં નિવાસ કર્યો હતો.
રાયા (Rayah) અને માલાગા.		જેર્ડન આરબો, પાલેસ્ટાઇનથી આવેલા.
જેરિસ (Xeris.) ટેલેડો. આનાડ		ધરાની મુસલમાનો પાલેસ્ટાઇનથી આવેલા. યમન નિવાસીઓ પાલેસ્ટાઇનથી આવેલા. એરાકવાસીઓ પાલેસ્ટાઇનથી આવેલા.
મેરીડા. લીસ્બોન.	}	મિસરમાંથી આવેલા લશ્કરે અહિં નિવાસ કર્યો.

સ્પેનનો ગવર્નર અબ્દુલ અજિઝ.

આખરે હિઝળ પ્રદેશના ૧૦ હજાર થોડા પુરૂષો પોતાના સંગતીઓ સાથે સ્પેનના મધ્ય ભાગમાં આવીને રહ્યા હતા. સ્પેન દેશના રાજપ્રતિનિધિ મુસાના પાછા ફરવા પછી તેના પુત્ર અબ્દુલ અજિઝે ઇસ્લામીક આઈન, અને રીતભાત એ દેશવાસીઓને ઉપયોગી થઈ પડે તેવાં કરવા, તથા અન્યાન્ય ધર્મ પાળનારાઓમાં એકતા સ્થાપન કરવા સાર એક સભા (કમીટી) મુકરર કરી હતી. તેણે પોતાના ગંભીર, રાજનૈતિક જ્ઞાન અને શાંતીદાયક તથા પરોપકારી શાસનપ્રણાલીદ્વારા દેશના સઘળા વતનીઓનાં હૃદય આનંદમય કરી નાંખ્યાં હતાં. તેણે મોગલ શહેનશાહ અકબરની માફક જીતનારા અને જીતાએલા પરસ્પરને લગ્નની ગાંઠથી જોડીને ઉત્સાહીત કર્યાં હતાં અને પોતે, મરહુમ રાજ રોડરીકની વિધવા, ઇજલોના સાથે વિવાહ કરીને આ કાર્યનો રસ્તો ખૂલ્લો કરી બતાવ્યો હતો. આ મહિલાને, આરબો ઉમ્મે આસિમ કહેતા હતા. સ્પેનમાં આવી વસેલા આરબ ખેડુતો, મુખ્ય કરીને, મિસર, સીરીયા, અને ઇરાન વગેરે કૃષી પ્રાધાન્ય દેશમાંથી લાવવામાં આવ્યા હતા. તેઓનું અનુસરણ કરનારા યાહુદીઓ જે પ્રકારે ઉનતી યોગ્ય વેપાર રોજગાર કરતા, તેઓએ પણ તેજ પ્રકારે વેપારનું અવલંબન કર્યું હતું. શારીરીક પરિશ્રમદ્વારા પૈસો મેળવવાથી ધર્મનું રક્ષણ થાય છે, એવા હજરત પેગમ્બર (સ.અ.વ.) ના ઉપદેશને વળગી રહીને તેઓએ ખેતીના કાર્યમાં સંપૂર્ણ લક્ષ આપ્યું હતું. ખ્રીસ્તીઓના શાસન કાળમાં જે સ્પેન દેશ જંગલી હાલતમાં આવી પડ્યો હતો, મુસલમાનોના અસાધારણ પ્રયત્ન અને પરિશ્રમથી તેજ સ્પેન દેશ ઉર્વરા શક્તિ લાભ કરીને શરય સમૃદ્ધિમાં પરિપૂર્ણ થઈ પડ્યો હતો. આરબ લોકોએ કૃષિ કાર્યની ઉત્તતી કરવા મારે નાના પ્રકારના ઉપાયોએ કરીને અનેક પડતર જમીનને ખેતી કરવા યોગ્ય હાલતમાં લાવી મૂકી હતી. જન શુન્યપરીત્યક્ત નગરોને ફરીથી વસ્તીવાળાં કરીને સુંદર સુંદર કીર્તિસ્તંભદ્વારા તેઓની ખૂબસુરતીમાં વધારો કર્યો હતો. અને કૃષિ અને વ્યવસાયગત નાના પ્રકારના બંધનથી નગરના સઘળા લોકોને એકતાયે બાંધી લીધાં હતાં. ગય લોકો જે પ્રકારે દેશની સઘળી જમીનને પોતાના સ્વાધિનમાં રાખીને દેશના સઘળા લોકોને નિરાશ કરી મૂક્યા હતા, ખીજ બાજુએ મુસલમાનોએ તે જમીન દેશવાસીઓમાં વહેંચી આપીને તેઓને પ્રજ્ઞના હકમાં સ્વતંત્ર કર્યા હતા. સ્પેન દેશ લાંબો સમય ગુલામી જીવનમાંથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, આખા યુરોપમાં આ એકજ દેશ વિશેષ વસ્તીવાળો અને સમૃદ્ધિશાળી ગણાવા લાગ્યો હતો. આ પ્રકા-

રના હિતકર ઉપાયે કરીને આરબ લોકોએ સ્પેન દેશને એક પુખ્તોદ્યોગની હાલતમાં ફેરવી નાખ્યો હતો. તેઓએ શાસન પ્રજાલીમાં પુરતો સુધારો કરીને શિલ્પ વિજ્ઞાનની અભૂત પૂર્વ ઉન્નતિ કરી હતી; પણ અફસોસની વાત છે કે આ બહુ દૂરના પ્રદેશમાં પણ તેઓનો મરજૂમિ જનીત જાતિ વિદેષ દૂર કરવાને અથવા તેનું દમન કરવાને સમર્થ થયા નહોતા. તેઓ આ અંદર અંદરના વિદેષનું દમન કરવાને અસમર્થ થવાથી સ્પેન દેશમાં દીર્ઘ કાળ સ્થાપ્ત સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવાનો સુવર્ણમય સુયોગ ખોઈ બેઠા હતા.

માંહોમાંહેના દ્રેપથીજ સુવર્ણ સુયોગ તેમના હાથમાંથી ગયો હતો. પરદેશમાં મુસલમાનોમાં દ્રેપભાવ દિવસે દિવસે વધવા માંડ્યો તેનાં મુખ્ય બે કારણો હતા.

(૧) આરબોના લશ્કરમાં કનિષ્ઠ બાઈર લોકો લશ્કરીઓ તરીકે સ્પેનમાં આવ્યા હતા. તે સ્પેનના આરબ રાજ કમિયારીઓનો બહુ તિરસ્કાર કરતા હતા અને તેઓના દ્વારા રાજદ્રોહ અને અંતરદ્રોહ સર્વદા સળગ્યા કરતો હતો અને તેઓનું દમન કરવા જતાં સાગં ફળ આવતાં નહિ; પણ ઉલટા જાતિદ્રેષની ગંભીર મનોવેદના સ્પષ્ટભાવે પ્રકાશીત થતી હતી.

(૨) સ્પેનવાસીઓ ખીલાડીયન લોકો જેઓ તાજા મુસલમાન થયા હતા, તેઓ આરબોને પોતાના અત્યંત અહંકારના માટે અને બાઈર લોકોના ઉશ્કેરવાથી ધિક્કારતા હતા. જે કે ઇસ્લામનું પ્રજાસત્તાક શિક્ષણ સમસ્ત જાતિ અને વર્ણગત પાર્થક્યને દૂર કરવાને સમર્થ થયું હતું; તોપણ જે દૂરના પ્રદેશ (સ્પેન) માં ઇસ્લામ પ્રથમ તરવારની સહાયથી પ્રવેશ કરી શક્યો હતો, ત્યાં આરબો પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ જાતિગત ગર્વદ્વારા ઉચ્ચ આસન મેળવી શક્યા નહોતા. એંગ્લો સાક્સન પ્રમાણે આરબો પોતાને ઇશ્વરકૃત શ્રેષ્ઠ સમજતા હતા. જે પ્રજા જાતિવિદેષથી લેંબોર્ડિ પ્રદેશના ઓરટુરિયન અને ઇટાલીયનો પરસ્પરમાં છીન્ન બીન્ન થઈ પડ્યા હતા; અથવા વર્તમાને જે પ્રકારે આયર્લેન્ડ, કેન્ટ અને સેક્સન જાતિ વિભક્ત થઈ પડી છે, આરબ અને સ્પેનના ખીલાડીયનોની વચ્ચે પણ આજ પ્રકારનો પ્રજા જાતિ વિદેષ શરૂ થયો હતો. આઘરીશ લોકો પ્રમાણે ખિલાડીયનો પણ કાંઈક ફેરફારવાળી સ્વતંત્ર સત્તા મેળવવાને અર્થાત તેઓની સ્વજાતિય પાર્લામેન્ટ રચીને તે દ્વારા પોતાના ઉપર સત્તા ચલાવવાનો હક મેળવવા પ્રયત્ન કરતા હતા. જે ‘ફકીહ’ વર્ગ હિંદુ બ્રાહ્મણોની માફક મુસલમાનોનું ધર્મકાર્ય સંપાદન કરતા હતા. અનેક સમય તેઓનાથી ઉશ્કે-

શામ જમને બિલાડીયન લોકોએ વિદ્રોહના વાવટા ઉડાડ્યા હતા. સ્પેનના લોકો પ્રથમ જે પ્રકારે ઉગ્ર સ્વભાવના, પ્રચંડ, અને અવિવેકી હતા. પછી ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં અને ત્યાર પછી ઇસ્લામ ધર્મે દિક્ષિત થવા છતાં તેઓના તે સ્વભાવમાં મુદલ ફેરફાર થયો નહોતો. આરબોની ધર્મવિધિની ઉદાર વ્યાખ્યા અને તેઓની સાર્વજનિક સહિષ્ણુતાના સુયોગનું અવલંબન કરીને અને રકિહ વર્ગની કુમંત્રણાથી દત્તેજીત થઇને સ્પેનવાસી મુસલમાનો ધણું કરીને હમેશાં વિદ્રોહી થતા હતા. આ સધળા કલહદ્વારા સ્પેનમાં મુસ્લેમ શક્તિ ક્રમે કરીને દૂર્બળ થઇ પડી હતી અને એજ નિમિત્તે ઐતિહાસિક ઇખ્તે ખાલફન કહી ગયો છે કે:—“સ્પેનમાં મોસ્લીમ રાજ્ય સ્થાપન થવાને ૮૦ વરસ પૂરાં ન થયાં તેટલામાં તો અંતરદ્રોહના પરિણામે ખાસિલોના પયંત સમગ્ર રાજ્ય મુસલમાનોના હાથમાંથી નિકળી ગયું હતું.”

ખલીફા વાલીદનું ચરિત્ર.

વાંચનાર ! હવે સ્પેનના મુસ્લિમ રાજ્યના અવલોકનમાંથી જરા નિવૃત્ત થઇને રાજધાની દમાસ્કસના ખલીફાની અવસ્થા જાણવા માટે થોડો પ્રયત્ન કરીએ. ખલીફા વાલીદે, જે એ સેનાપતિઓને પોતાના કામ ઉપરથી પાછા બોલાવ્યા હતા. તેઓને આદર પૂર્વક આવકાર દેવા માટે તે વધારે જીવન ભોગવવા શક્તિવાન થયો નહિ.

ખલીફા વાલીદે તેના પિતા અબ્દુલ માલિકના પ્રમાણે તેના મરણની પહેલાં હાજમજ, ક્રેંતાઇયા અને અધિકાંશ મોધારાઇટ નેતાઓની સહાયથી દમાસ્કસનું સિંહાસન પોતાના પુત્રનેજ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પણ પોતાની ઇચ્છા પૂરી થવા પહેલાં તે મરણ પામ્યો હતો.

ખલીફા વાલીદે નવ વરસ અને સાત માસ સુધી પ્રતાપીપણાથી દમાસ્કસની ગાદી ભોગવી હતી. ઇ. સ. ૭૧૫માં દેએર માર્શન નામની જગાએ મરણ પામ્યો હતો. ઐતિહાસિક મસૌદી અને ઇખ્તે અલ આસિર એકઠાએ તેને સ્વેચ્છાચારી અને અત્યાચારી ખલીફા તરીકે ઓળખાવ્યો હતો. પણ આજ સેંકડો વરસ પછી મુઘલ યુધવાનું કામ ફક્ત કાગડાઓનેજ સોંપીને અમે ફક્ત તેના સતકાર્યની સ્મૃતિના વિખ્યાનુંજ અવલોકન કરીશું. પિતામહ મરવાન અને પિતા અબ્દુલ માલેક, એ એક કરતાં ખલીફા વાલીદ શ્રેષ્ઠ હતો કે નહિ? એ સંબંધી કાંઈ પણ પ્રશ્ન આ જગાએ ઉપસ્થિત થઇ શકતો નથી. પણ એ તો નિશ્ચય છે કે ખલીફા વાલીદ તેઓના વંશધરો કરતાં

હૃદયબળે બળવાન હતો. સિરિયાવાસીઓએ આને બહુજ પ્રખ્યાત ખલીફા તરીકે ઓળખાવ્યો છે. હમારકસની મુખ્ય મસજીદ તેના વખતમાં નિર્મિત થઈ હતી અને જેરસાલમ તથા મદીનાની મસજીદોમાં સુંદર ફેરફારો કર્યા હતા. જ્યાં જ્યાં મસજીદો નહોતી, ત્યાં મસજીદો બંધાવી હતી અને સિમાના પ્રદેશોનું રક્ષણ કરવા સાર અનેક કિલ્લા બંધાવ્યા હતા અને સધળા રાજ્યમાં અનેક સુંદર અને વિશાળ રસ્તાઓ બંધાવી તેના કિનારાપર વૃક્ષો મંખાવી બે જગો વચ્ચે અંતર બતાવનારા પીલરો નંખાવ્યા હતા. જગો જગોએ કુવા ખોદાવ્યા હતા. અનેક સ્કુલો અને હોસ્પિટલો સ્થાપી હતી. ખીજે સુધારો એ કર્યો હતો કે દરિદ્ર અને રોગી કે પીડીત લોકોને સહાય કરવાને અનિયમિત દાન કરવાનો રીવાજ તેણે બંધ કરાવ્યો હતો અને પીડીત લોકો માટે માસીકવૃત્તિઓ બાંધી આપવાની રાખ્ય તરફથી ગોઠવણ કરી હતી. આંધળા, લંગડા, દીવાના વગેરે દીન લોકોને રહેવા માટે અને તેમના ખોરાક માટે, આશ્રમો સ્થાપીને સેવા કરવા માટે માણસો રાખ્યા હતા. માળાપ વગરનાં અને દરિદ્રી બાલક-બાલિકાઓનું પ્રતિપાલન કરી તેમને શિક્ષણ આપવા સાર અનાથાશ્રમો બંધાવ્યાં હતાં. તે પોતે બજારમાં જઈને વસ્તુઓના ભાવની વધ ઘટની સંભાળ રાખતો હતો. ઉમ્મિયા ખલીફાઓમાં તેણેજ પ્રથમ સાહિત્ય અને શીલ્પવિદ્યાની ઉન્નતિનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ખલીફા વાલીદના રાજ સમયે હજરત મોહમ્મદ (સ. અ. વ.) ના વંશના ચોથા ઇમામ જઈનુલાબ્દીન વરાત પામ્યા હતા. શિયા મુસલમાનો તેમનેજ ઇસ્લામ ધર્મ વિભાગના પ્રકૃત નેતા સ્વિકારે છે. તેમના મરણ પછી તેમના પુત્ર મહમ્મદ તેમના પદપર આવ્યા હતા. પાંચમા ઇમામ મહમ્મદની ઉચ્ચશિક્ષા અને ગંભીર જ્ઞાનને માટે તેઓ અલ બાકિર (Profound) ના નામે જાહેર થયેલા છે.

ખલીફા વાલીદના શાસન કાળમાં ખીજે જસ્ટિનિયન, દિલિપ્પિકાસ, ખીજે એનરસ્ટાસીયસ અનુક્રમે કોન્સ્ટાન્ટીનોપલની ગાદી ઉપર આવ્યા હતા. ૭૧૧ ઇ. સ. માં ખીજ જસ્ટીનીયનનો વધ કરવામાં આવ્યો હતો. ૭૧૩ ની સાલમાં જસ્ટીનીયન વંશના દિલિપ્પિકાસની બેક આંખો ફેડી નાંખીને તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો હતો. ખીજ એનરસ્ટાસીયસને ૬૧૫માં ત્રીજા થાયોડોસીયસે મારી નાંખ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ખલીફા સુલેમાનનો સમય.

ઉમ્મિયા વંશ, (હાકામના વંશજો.)

હીજરી ૯૬-૧૦૫, ઇ. સ. ૭૧૫-૭૨૪.

લીફા અબ્દુલ માલેકે કરેલી વ્યવસ્થાની નકલ કરીને ખલીફા વાલીદે પોતાના મરણ પહેલાં પોતાના બાઈ સુલેમાનને દમારકસની ગાદી આપી હતી. તેના ચરિત્ર સંબંધે આ પ્રમાણે લખાયું છે કે-“તે ઉદાર અંતઃકરણનો, સરળ, આમોદપ્રિય, મિષ્ટભાષિ અને

દુઃસાક્ષી હતો. તે પોતાના પિતૃવ્ય અબ્દુલ અજીજના સારા આશયવાળા પુત્ર ઉમરની જ્ઞાનમય સલાહ પ્રમાણે સધળાં કામો કરતો હતો.” તેના (સુલેમાનના) મરણ પછી આ ઉમ્મરજ સિંહાસનનો ઉત્તરાધિકારી થયો હતો. સુલેમાને ગાદી ઉપર બેસતાં વાંતજ એરાક પ્રદેશના કારાગ્રહના દરવાજા ઉઘાડી નાંખીને હાજીજના હાથથી કેદ થયેલા, હજારો માણસોને છોડી મૂક્યાં હતાં. જુલમી હાજીજને જે જે નોકરો રાજનો કર વસુલ કરવા મુકરર કરેલા હતા, તે સધળાને સુલેમાને ખરતરફ કર્યા હતા; અને જુલમી વ્યવસ્થા લગભગ અંધ કરી હતી. એરાકના ગવર્નર હાજીજને ત્યાંના ભોકો પ્રતિ જે ભારે જુલમ કર્યો હતો તે જુલમમાંથી ભોકોને છોડાવીનેજ સુલેમાન શાંત થયો હોત, તો તેના ચરિત્રમાં કોઈ પણ પ્રકારનું કલંક સ્પર્શ કરી શકત નહિ. ખલીફા વાલીદના મરણ પછી સુલેમાન ગાદિ ઉપર ન આવી શકે તેને માટે વાલીદે પોતાના મરણ પહેલાં પ્રયત્ન કરેલો હતો અને મોધારાષ્ટ વર્ગવાળાઓએ વાલીદને તે સંબંધે મદદ કરી હતી; આવા સંદેહને તાબે થઇને સુલેમાને મોધારાષ્ટ વર્ગ પ્રતિ બિપણ અત્યાચાર કરવાનો આરંભ કર્યો હતો. પહેલાં એરાકના ગવર્નર હાજીજને, ઇમીનાષ્ટિ વર્ગ ઉપર જે પ્રકારનો જુલમ કર્યો હતો, અત્યારે સુલેમાને તેનું વેર લેવાની શરૂઆત કરી હતી. એરાકના નવા શાસનકર્તા, મુહાલીખનો પુત્ર યજીદ, તેના પરમ શત્રુ હાજીજના મરણથી આનંદિત થઇને હાજીજના પક્ષ કરનારાઓ તથા તેના સગા વહાલાઓ પ્રતિ બિપણ અત્યાચારદ્વારા પ્રતિશોધ (ખલ્લો)

લેવા લાગ્યો હતો. આખા દેશના મોધારાદટ અને હિમિયારાદટ વર્ગો વચ્ચે ભીષણ વિવાદનો અગ્નિ સગળી ઉઠીને ખોરાસાન પ્રદેશમાં આ અંતરવિદ્રોહના પરિણામે સેનાપતિ કાતેળા મરાયો હતો.

સ્પેનનો વિજય કરનારા બહાદુર સેનાપતિઓ-મુસા અને તારીકનાં અફસોસકારક પરિણામો.

સ્પેનનો વિજય કરનારા બહાદુર સેનાપતિઓ મુસા અને તારિક બેક ઇમિનાદટ વંશના હતા અને યજુદ બીજે તેઓના પ્રતિ બહુ શ્રદ્ધા રાખીને તેમની ભક્તિ કરતો હતો. એમ છતાં પણ ખલીફા સુલેમાને તેમના પ્રતિ શામાટે દુર્વ્યહવાર કર્યો હશે? તેનું કારણ સમજી શકાતું નથી. ખલીફા તેઓને બહુજ તિરસ્કારની આંખથી જોતા હતા; તેથીજ આ બે બહાદુર સેનાપતિઓ ભૂખમરાએ મરણ પામ્યા હતા. સ્પેનમાંથી બહાદુર સેનાપતિ મુસાના પાછા વળવા પછી તેનો બાહોશ પુત્ર, અબ્દુલ અજિજ અતીવ દ્ધાતા સહિત સ્પેન દેશે શાસન કરતો હતો. તેના માટે એવો શક રાખવામાં આવે છે કે, ખલીફા સુલેમાનના ઇશારાથીજ સ્પેનમાં તેને મારી નાંખવામાં આવ્યો હતો. સિંધ અને પંજાબ વિજેતા કાસમનો પૂત્ર મહમ્મદ અતીવ ન્યાયપરાયણતા અને શાંતિથી એ પ્રદેશોનું શાસન ચલાવતો હતો અને હિંદુઓની પ્રીતિ મેળવી હતી; તેમ છતાં પણ તેને તે પદ ઉપરથી ખસેડીને તેની જગ્યાએ બીજાને મુકર કર્યો. મહમ્મદનો એટલોજ દોષ હતો કે, તે હાજમજનો ભાણેજ થતો હતો અને તેટલાજ મટે મુહાલીખના પુત્ર યજુદે તેને ઘણીજ નિર્દય રીતે મરાવી નાંખ્યો હતો. મહમ્મદને પદભ્રષ્ટ કરીને યજુદના ભાઈ હબીબને તેની જગ્યાએ મુકર કર્યો હતો. હબીબ સાહસવાળો હતો પણ રાજ્ય પદ્ધતિમાં યોગ્ય નહોતો તેથી યોગજ સમયમાં તેને હિંદુસ્તાનનો કિનારો છોડી જવું પડ્યું હતું.

ખલીફા સુલેમાનના સમયમાં સ્પેન દેશના લોકો પોત પોતામાં ઘણી શઘ જવા લાગ્યા હતા. અબ્દુલ અજિજના ખૂન પછી ત્યાંના સૈન્યનું સેનાપતિપણું તથા સ્પેનની રાજ્યસત્તા બહાદુર સેનાપતિ મુસાના ભાણેજ હબીબના પુત્ર અયુબને આપી હતી. પણ એ સમયમાં સ્પેનને આફ્રિકાના રાજ પ્રતિનિધિના તાઆનું ગણીને તેમણે અયુબની સત્તાને નામંજુર કરી હતી. ફક્ત યોગજ મહિના સત્તા ચલાવવા પછી તેને સ્પેનના શાસન ઉપરથી

ખસેલી તે જગોએ મોધારાઇટ વંશના અલ હાર (Al-Harr) ને મુકરર કરવામાં આવ્યો હતો. અયુબ પોતાના યોગ સમયના શાસનકાળમાં સ્પેનની રાજધાની સેબીલમાંથી ફેરવીને કાર્ડોવામાં લઇ ગયો હતો. એવું કહેવાય છે કે સ્પેનમાં જ્યારે અલહાર આવ્યો ત્યારે તે આફ્રિકાના ૮૦૦ આરબો સાથે લાવ્યો હતો. તેઓના વંશવાળાઓજ ભવિષ્યમાં સ્પેનના મુસલમાનોમાં ગણાયા હતા. એ સમયથી લઇને અબ્બાસી ખલીશઓના સમય સુધી જે જે હાકેમો સ્પેનમાં રાજ્ય ચલાવતા હતા તેઓમાં કોઇ કોઇ હાકેમ હમારકસના ખલીશ તરફથી મોકલવામાં આવતો અને કોઇ કોઇ હાકેમને આફ્રિકાનો રાજપ્રતિનિધિ કેરોવાનથી મોકલતો હતો. આ પ્રમાણે બે સ્થળોમાંથી પરસ્પર વિરોધી શાસનકરતાઓ મુકરર થવાથી વિપત્તિ પરિણામ આવેલું હતું. રાજ્યની શાસનપદ્ધતી અનિયમીત થઇને અંતર વીદ્રોહો ઉઘ્ર મૂર્તિ ધારણ કરેલી તેનું કારણ પણ તેજ હતું અને એજ કારણને લીધે સીમાના પ્રદેશોના કીલ્લાઓની શક્તિ ઓછી થઇગઇ હતી. અલ હારની સત્તા ત્રણ વરસ સુધી સ્પેનમાં રહી એટલા સમયમાં તેણે રાજ્યની ઉત્તરનો ધણો ભાગ જીતી લીધો હતો.

કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ ઉપર ઘેરો.

૯૮ હીજરીમાં ખલીશ સુલેમાન પ્રાચીન ચેલસીજ (chalcis) ની પાસેના દાબીક (Dabie) નામની જગોએ ગયો હતો. ત્યાં તેને ઇસરી. યાન (Isaurian) ટાઇટલવાળા લી (Lee) નામના એક બાઇઝન્ટાઇન સેનાપતીની સાથે મુલાકાત થઈ. આ સેનાપતી એશીયા માઇનરના રોમન લશ્કરનો પરીચારક હતો. આ વીશ્વાસઘાતક લી ખલીશ સુલેમાનને સમજાવવા લાગ્યો કે, જો હું ધાડું તો કોન્સ્ટાન્ટીનોપલને સહેજમાં કમજો કરાવી આપું અને જો મુસલમાનોના તાબામાં આ નગર આવે તો, ઇસ્લામ જગતને વધારે સગવડ થાય. તેની સાથે સેનાપતી લી, કમુલ કરી ચૂક્યો હતો કે, આક્રમણ કરનારા લશ્કરને રસ્તો બતાવનાર તરીકે મદદ કરવાને પોતે તૈયાર છે. ખલીશ સુલેમાન સ્પેન દેશની માફક બીજા એક રાજ્ય લાબની આશાએ ઉત્તેજિત થઇને, લીની કમુલતથી ઇલાઇને સેનાપતી માસલામાના હસ્તગે એક લશ્કર મોકલ્યું. આ લશ્કરે કાંઇપણ અટકાવ વગર હેલ્સપોઇટ પ્રણાલી ઓળંગીને કોન્સ્ટાન્ટીનોપલના કીલ્લા પાસે ઉભા રહીને શહેરને ઘેરી લીધું. ખલીશના લશ્કરની બીજી ટુકડીએ, ટ્રેસ અને

રાજધાની સાકાલીઆત (Sakaliat), જીતી લીધાં. આ પ્રકારે આરે તરફના આક્રમણથી ઈરીને રોમનોએ કોન્સ્ટાન્ટીનોપલનો ઘેરો ઉપાડી લેવા માટે બહુ નાણું આપવાની માગણી મુસલમાનો પ્રતી કીધી પણ મુસલમાનોએ એ માગણી નાકાબુલ કરવાથી રોમનો બારે વીપત્તીમાં આવી પડ્યા હતા. બરાબર આજ સમયે કોન્સ્ટાન્ટીનોપલનો સમ્રાટ ત્રીજો થીયોડોસીયસ મરાયો કે પદબ્રષ્ટ થયો એટલે રોમનો વધારે ગભરાયા અને પેલા વીશ્વાસઘાતક લીને રોમનું સીંહાસન આપવાની આદરપૂર્વક માગણી કરી. આ સાંભળતાં વાંતજ વીશ્વાસઘાતક 'લી' મુસલમાનના લશ્કરમાંથી પલાયન કરીને રાજધાનીમાં ગયો ને ત્યાં પોતાને રોમ સામ્રાજ્યનો બાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યો. તે મુસલમાનોનો પોતાનો થઇને ઘેરો ધાલનારાઓની અંદરની દુર્બળતાને જાણી ચૂક્યો હતો એટલે તેઓના પ્રત્યેક આક્રમણ સામે બચાવ કરવા શક્તિવાન થયો હતો. તેણે વીશ્વાસઘાત કરીને મુસલમાનોના રક્ષક વર્ગનો નાશ કર્યો હતો. મુસલમાનોનું દરીયાઇ અને જમીનનું લશ્કર દુકાળ, મરકી અને અતીશય દંડીથી ઘણીજ ખરાબ સ્થિતિમાં આવી પડ્યું હતું. આ પ્રકારનું દુઃખ ભોગવવા છતાં ખલીફાની પરવાનગી સીવાય પાછું ફરવાની કલ્પના પણ કરતા ન હોતા. ખલીફા સુલેમાને વાલીદનો ઉત્તરાધિકારી થઇને માસલામા અને તેના લશ્કરને યોગ્ય સહાય નહીં આપી શકવાથી, પોતાની નીર્બળતા દેખાડી હતી, નહીંતો કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ તેના હાથમાં આવવાને બહુવાર નહોતી.

મુસલમાનો કોન્સ્ટાન્ટીનોપલમાં સફળ ન થયા તેમ છતાં પાછળથી મુહાલીબના પુત્ર યજ્ઞે તાજારીસ્તાન અને કીલસ્થાન જીતી લીધાં હતાં. આ બે પ્રદેશો કાશ્પિયન સમુદ્રથી અગ્નિખૂણમાં આવેલા છે અને લાંબુ સુધા તે સ્થાનિક શાસનકર્તાને તાબે હતા. તેઓ પોતાના મજબૂત કિલ્લામાં ભરાઇને વારંવાર મોરચીમ શક્તિની મસ્કરી કરતા હતા. કોન્સ્ટાન્ટીનોપલની વિપદવાર્તા ખલીફા સુલેમાને સાંભળી અને બહુજ ક્રોધે ભરાયો અને પોતે જાતે તેમની મદદ કરવા ગયો; પણ પોતે 'કિન્નીસરીન' જીલ્લાના દામિક નગર સુધી પહોંચ્યો એટલામાં પેલો વિશ્વાસઘાતક "લી" તેમને મળ્યો અને એજ જગાએ સખત પીડાથી પીડાઇને ૯૯ હીજરી સરર માસની ૨૦ મી તારીખે મરણ પામ્યો (સપ્ટેમ્બર ૭૧૭). તેણે પ્રકટ બે વરસને પાંચ મહિના રાજ્ય કર્યું હતું.

ખલીફા વાલિદની માફક ખલીફા સુલેમાને પણ પોતાની પછી દુમાસ્કસની ગાદી પોતાના પુત્રને મળે એવા પ્રયત્ન પોતાના મરણ પહેલાં કર્યો હતો.

તેનો મોટો પુત્ર અયૂબ, સુલેમાનની હયાતીમાં મરણ પામ્યો હતો. ખીજો પુત્ર ફાઉદ કોન્સ્ટાન્ટીનોપલને ઘેરો ધાલવામાં રોકાયો હતો. વળી એ કાઇ નિશ્ચય રૂપે જાણી શક્યું નહોતું કે તે મરી ગયો છે કે જીવતો છે. ખલીફા સુલેમાન ભવિષ્યની આ પ્રકારની ગંભીર ચિંતામાં આવી પડીને વિચાર કરતો હતો કે જો પોતે ભવિષ્યનો શાસનકરતા નફી કરી નહિ જાય તો ઇસ્લામી સામ્રાજ્યનું ગંભીર પરિણામ આવશે. તેટલા માટે તેણે મરણ પથારીમાંથી એવું જાહેર કર્યું કે, તેના મરણ પછી પોતાના પિતૃવ્ય અબ્દુલ અજીઝના પુત્ર ખીજ ઉમ્મરને ખિલાફત આપવી અને તેના પછી અબ્દુલ માલિકનો ખીજો પુત્ર યહ્યા હમાસ્કસની ગાદી ઉપર બેસે. આ બે નામો એક કાગળના કટકા ઉપર લખી તે ઉપર રાજકીય સીલ મોહોર મારીને અયુબના પુત્ર રાજ નામના એક વિશ્વાસુ માણસના હાથમાં આપી. રાજ પરિવારના તમામ લોકો આ બે શુરૂપોને ખિલાફત આપવાને કબુલ થયા.

ખલીફા સુલેમાનના ચરિત્રમાં જેમ કેટલાએક ગંભીર દોષો હતા તેમ તેને ઢાંકી નાંખે તેવા કેટલાએક સદ્ગુણો પણ હતા. તે પોતાના પક્ષના લોકો સાથે બહુ ઉદારતાથી રહેતો પણ શત્રુઓ પ્રતિ પોતાના પિતા અબ્દુલ માલિકની માફક બહુ ધાતકી રીતે વર્તતો હતો અને પોતે આમોદપ્રિય વિદ્વાસી પુરૂષ હતો. જરૂર પડતાં પ્રખ્યાત ‘વેન્ડોમી’ પ્રમાણે ઉત્તેજનમાં અધિરો થઇ પડતો. હાજીજને એરાક પ્રદેશનાં હજારો માણસોને કારાગરમાં નાંખીને સખ્ત દુઃખ આપ્યું હતું. ખલીફા સુલેમાને તે સઘળાંઓને છોડી મૂકીને તેમને નિર્વાહના માટે માસિકવૃત્તિ બાંધી આપી હતી. કારાગરના કેદીઓને છોડી મૂકવાથી લોકો તેને, મેફતાહલ-બેઅર (Key of Blessing) કહેતા હતા.

ખલીફા ઉમ્મર ખીજનો શાસનકાળ.

ખીજ ઉમ્મરને “અલ ખલીફાત-અસ-સાલેહ”નો ટાઇટલ મળેલો હતો. હીજરી ૯૯ સફર (સપ્ટેમ્બર ૭૧૭)માં પોતે ગાદીએ બેઠો હતો. ખલીફા અબ્દુલ માલિકના ભાઈ અને ખીજ ઉમ્મરના પિતા અબ્દુલ અજીઝે એક સમયે અતીવ ન્યાયપરાયણતા અને વિચક્ષણતાથી મિસરમાં રાજ ચલાવ્યું હતું. ખલીફા ખીજ ઉમ્મરનાં માતૃશ્રી તે ઇસ્લામના ખીજ ખલીફા હજરત ઉમ્મર ફારૂકનાં પૌત્રી હતાં. સુત્રી લોકો ખીજ ઉમ્મરને પણ પાંચમા રાશેદીન

ખલીફા તરીકે સ્વિકારે છે * તે ધાર્મિક, ન્યાયપરાયણ, સત્યવાદી, ચિન્તાશીલ અને સરળ પ્રકૃતિના હતા. તેઓ પોતે હજરત પેગંબર (સ.અ.વ)ના સમયના પ્રાચિન મુસલમાનો પ્રમાણે સઘળા ગુણો ધરાવતા હતા. ખલીફા થઇને તેમણે જે જોખમનો બોજ ઉપાડ્યો હતો તેને માટે તેઓ હમેશાં ચિંતાતૂર રહેતા હતા અને ખૂદાથી ડરીને બહુ લોકોનાં કલ્યાણ કર્યાં હતાં. એક સમય પોતે નમાજ પડીને રોઝ પડ્યા; તેઓનાં પ્રિયતમા સહધર્મની કાતમાંએ આનું કારણ પૂછતાં તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે:—“હે પ્રિયતમે કાતમાં મેં જે સઘળા મુસલમાનો અને ભિન્નધર્માવલંબીઓ ઉપર રાજ ચલાવવાનો બાર ઉપાડ્યો છે તેઓમાં જેઓ અનાજ વગર બૂખ્યાં મરતાં હશે, જેઓ શારીરીક પીડાથી પીડાતાં હશે, કોઇની પણ મદદ વગર જેઓ દીન અવસ્થામાં દુઃખી થતાં હશે, જેઓ વસ્ત્ર વગર દુઃખી થતાં હશે, જેઓ જુલમી સરદારોથી દુઃખી થતાં હશે, જેઓ વગર અપરાધે કારાગૃહનું દુઃખ ભોગવતાં હશે, જેઓ સામાન્ય આવકથી બહોળા કુટુંબનું ભરણપોષણ નહિ કરી શકવાથી દુઃખી થતા હશે, તેઓના માટે અને મહારા બહોળા વિસ્તારવાળા રાજ્યમાં તેઓના જેવાં બીજાં અનેક સંકટો ભોગવનારાં બીજાં ઘણાં લોકો હશે, તેમના દુઃખ સામે જેતાં મને બહુ ફિકર થાય છે. સર્વદર્શી મહાન પવરદિગાર પાસે રોજે કયામતને દિવસે મહારે જરૂર આનો હિસાબ આપવો પડશે. મને બીક લાગે છે કે તે સમયે કોઈપણ પ્રકારનું આત્મસમર્થન ઉપયોગમાં આવી શકશે નહિ તેનાજ માટે હું ડરું છું.”

ઉમ્મર બીજાએ ખલીફાપદે બેસતા વાંતજ, રાજની અશ્વશાળાના તમામ ઘોડાઓ વેચી નાંખીને, તેની કિમ્મત, રાજની તિજોરીમાં નાંખી દીધી હતી. તે સિવાય પોતાનાં સ્ત્રીને તેમના પિતા અને તેમના બાઇ તરફથી જે સોના, અને હીરામાણિકનાં કિમ્મતિ ધરેણાં અને રોકડ નાણું મળેલ હતું તે સઘળું રાજની તિજોરીમાં આપી દેવાને તેમને વિનંતિ કરી, અને તે પ્રમાણે તેમની માગણીને સ્વિકારીને તે પ્રમાણે અમલ કરવામાં આવ્યો હતો. ઉમ્મર બીજાના મરણ પછી યજુદ બીજાને દમાસ્કસની ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાની બહેન (બીજા ઉમ્મરનાં સ્ત્રી) ને તેમના સઘળા દાગીના અને ઝવેરાત, રાજની તિજોરીમાંથી પાંચું આપવા ઇચ્છા જણાવી તે સાંભળીને તે ધાર્મિક મહિલાએ જ્ઞાનગર્ભિત ઉત્તર આપ્યો કે—

* હજરત અબુબકર સિદિક, હજરત ઉમ્મર, હજરત ઉસમાન અને હજરત અલી એ ચાર ખલીફાઓને રોશદીન ખલીફા કહે છે. રોશદિન વિધિ સંગત-ન્યાયયુક્ત.

“ પ્રિય પતિની હયાતીમાં જેની દરકાર પણ કીધી નથી, તેના વિષે તેમના મરણ પછી શા માટે લક્ષ આપું? ” પ્રાચિન સંધીઓના કરાર પ્રમાણે જેજે ખ્રિસ્તીઓ અને યાહુદિઓ પોતાના ગિરજા વગેરે પાશ્વું મેળવવાને હકદાર હતા, પણ પછીના અલિશાઓએ બળ પૂર્વક લઇ લીધા હતા, અલીશા ખીજા ઉમ્મરે આ સઘળા ગીરજાઓ તેમના હકદારોને આપી દીધા હતા. હજરત પેગંબર (સ. અ. વ.) નો ‘ દેઠક ’ નામનો બગીચો, અલીશા મરવાન પચાવી પડ્યો હતો, અલીશા ખીજા ઉમ્મરે તે બગીચો હજરતના પરિવાર વર્ગને આપી દીધો હતો. મસ્જિદના માંબર ઉપર ઉભા રહીને હજરત અલી અને તેમનાં સંતાનોને આપ દેવાની રીતી અત્યાર સુધી ઉમ્મિયા અલીશાઓમાં ચાલુ હતી, તે આ અલીશા ખીજા ઉમ્મરે બંધ કરાવી દીધી અને હુકમ કીધો કે, “ અમુક પુરૂષની જાત માટે આપ દેવાના બદલામાં જેનાથી લોકોનાં હૃદયમાં, દાનશીલતા, ક્ષમા, અને પરહિતેયા, ઉત્પન્ન થાય તેવી પરવરદિગાર પાસે દુઆ માંગી નેંધએ.” કોઇ પણ પુરૂષની નિતિ સંબંધી શિથિલતા જેવામાં આવે તો તેનો વિશેષ ભાવે તિરસ્કાર કરવામાં આવતો હતો. કોઇના ઉપર જુલમ કરવામાં આવે તો જુલમ કરનારને સખ્ત સજા કરવામાં આવતી. એરાક, ખોરાસાન, અને સિંધના પ્રદેશમાં જેઓ નવા સુલેમાનો થયા હતા, તેમના ઉપર હાજમજા અને તેના જુલમી સરદારોએ જે ભારે કર નાંખેલા હતા તે કરો અલીશા ખીજા ઉમ્મરે માફ કર્યા હતા. ઉમ્મિયા અલીશાઓમાં અલીશા ખીજા ઉમ્મરના સમયનો શાસનકાળ બહુજ વખાણવા યોગ્ય હતો. ઐતિહાસકો અલીશા ખીજા ઉમ્મરના ચરિત્રનું અવલોકન કરતાં આ વિષય આનંદથી જાણી શક્યા છે, કે પ્રજાને કેમ સુખી કરવી એજ માત્ર અલીશા ખીજા ઉમ્મરના જીવનનો ઉદ્દેશ હતો.

અલીશા ખીજા ઉમ્મરના શાસનકાળે, ધર્મોન્મત્ત ખારજી લોકો અરમ-સ્તાન અને આફ્રિકા, બેઉ દેશોમાં, શાંત ભાવે રહેતા. તેઓએ અલીશા, ખીજા ઉમ્મર પાસે દૂત મોકલી એવું કહેવડાવ્યું હતું કે:-“ તેઓ અલીશા ખીજા ઉમ્મરના રાજ્યમાં સુખી છે, પણ અલીશા સુલેમાને કરેલા દરાવ પ્રમાણે તમારા મરણ પછી જ્યારે બીજો યજ્ઞ ગાદી ઉપર આવે તેના માટે અમારો સખ્ત પ્રતિવાદ છે.” અલીશા ખીજા ઉમ્મરે રાજ્ય વધારવાની ઇચ્છા પડતી મૂકીને પોતાના હાથ માંહેના વિસ્તિર્ણુ મુલકને મજબુત કરવામાં મન લગાડ્યું હતું. તેણે કોન્સ્ટાન્ટીનોપલનો ઘેરો ઘાલનારા સેનાપતિ માસલામાના લશ્કરને રાજધાનીમાં પાછું ખેલાવ્યું. સઘળા સિમા ઉપરના

મુલકોને દુશ્મનોના હુમલા રહિત કર્યા, અને પ્રદેશોના મુસલમાન શાસન કરતાઓને પોતાના સમયનો બરાબર હીસાબ રજુ કરવા હુકમ કર્યો. મુહાલીબના પુત્ર યજીદને અત્યાચારી સમજીને તેના ઉપર તિક્ષણ દ્રષ્ટિથી જોતા અને યજીદ પણ તેમને કપટી કહેતો હતો; પણ તેમને કપટી કહેવા છતાં તેઓ પ્રજાવર્ગના પ્રતિ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવામાં તે સતત રીતે વ્યસ્ત રહેતા હતા. મુહાલીબના પુત્ર યજીદે, માજી ખલિફા સુલેમાન પાસે લૂટમાં આવેલાં મૂલ્યવાન દ્રવ્યનું લીસ્ટ રજુ કરેલું હતું. હમણાં ખલીફા ખીજા ઉમ્મરે, તેનો બરાબર લીસ્ટ પ્રમાણે હિસાબ રજુ કરવા ફરમાવ્યું હતું; પણ યજીદ તેનો સંતોષકારક હિસાબ નહિ રજુ કરી શકવાથી તે સમયમાં ચાલતા સખ્ત નિયમ પ્રમાણે તેને સજા નહિ કરતાં અક્ષેપો નગરના કિલ્લામાં કેદ કરવાનો હુકમ ફરમાવ્યો હતો. ખીજા ઉમ્મરના મરણ સુધી તે ત્યાં રહ્યો હતો, જેનાથી પ્રજાવર્ગના લોકો ઉપર તેઓ ક્રોધપણ પ્રકારે ખલીફાના ઉપર આક્ષેપ ન કરી શકે તેટલા માટે તેમણે કુશાના શાસનકર્તાના ઉપર એક હુકમ લખી મોકલ્યો હતો, તે વાંચકવર્ગના માટે અમે નીચે આપીએ છીએ. તમારે અવશ્ય જાણવું જોઈએ કે “ન્યાયપરાયણતા અને ખીજાનું હિત કરવાની ઇચ્છા આ બે સદ્ગુણો નહિ હોય તો ધર્મનું રક્ષણ કરી શકાશે નહિ. ક્રોધપણ પાપના કામને હલકું સમજશે નહિ. માણસોથી ભરપૂર નગરને જૂલમ કરીને ઉજડ બનાવી દેશે નહિ. પ્રજાવર્ગની શક્તિ ઉપરાંત ક્રોધપણ પ્રકારનો કર વસુલ લેવાનો પ્રયત્ન કરશે નહિ અને તેઓ જે કાંઈ આપી શકે તેજ વસુલ લેજો. દેશના લોકોની સંખ્યા અને શક્તિ-સમૃદ્ધિમાં જેનાથી પુરતો વધારો થાય એવાં પગલાં ખરા દિલોજનથી લેજો. અત્યાચાર કર્યા વગર શાંતિ સહિત રાજ્ય-સત્તા ચલાવજો. ક્રોધપણ પ્રકારના ઉત્સવમાં પૈસા કે ક્રોધપણ પ્રકારનો ટેકસ લેશે નહિ. જે સઘળાં પવિત્ર પુસ્તકો વગર કીંમતે ફેલાવો કરવાની આવશ્યકતા હોય તેની કીંમત લેશે નહિ. દેશદેશાંતરની મુસાફરી કરનારાઓ પાસેથી, વિવાહના પ્રસંગે અને ઉંટનું દૂધ એ ઉપર કર લેશે નહિ. જેઓએ ઇસ્લામ ધર્મ અખિતયાર કીધો છે, તેમના પાસેથી પોલ ટેકસ લેશે નહિ.” ખલીફા ખીજા ઉમ્મરનો સત્તર વરસનો એક પુત્ર અબ્દુ માલેક પ્રજાવર્ગના બહાને માટે પોતાના પિતાને આ પ્રકારના સદ્ ઉદ્દેશમાં વધારે ઉત્તેજિત કરતો હતો. એક દિવસે તેણે પોતાના પિતાને કાંઈક ગુસ્સા ભરેલા વચને કહ્યું કે—“જે સઘળા પાપાચારોથી મુસલમાન સમાજની અવનતિ થાય છે તેનો મૂળમાંથી નાશ કરવા શા માટે તમે આથી પણ વધારે સખ્ત પગલાં

નથી ભરતા ? ” તેના જવાબમાં ખલીશાએ જણાવ્યું કે, — “હે મહારા વાહાલા પુત્ર ! તું મને જે કરવાનું કહે છે તે તરવારની સહાય વગર થઈ શકે તેમ નથી અને જે સુધારો કરવા સારું તરવાર ઉપાડવાની જરૂર પડે તેનાથી કાંઈપણ ઉપકાર ન થાય ! ”

ઇ. સ. ૭૧૯માં ખલીશા ખીજા ઉમ્મર રપેનના શાસનકરતા અલ-હારની અયોગ્યતા અને સાંતી અશાંતિના વિષયથી જાણીતા થઈને તેને પદ્મષ્ટ કરીને, ખોલાન વંશના માલેકના પુત્ર અસ-શામ નામના એક ધર્મિનાઈટ સરદારને તેની જગો ઉપર મોકલ્યો. તે રાજનીતિ અને વીરત્વ બેઉ વિષયોમાં ઉત્તમ હતો. વસુલાતનો સારો બદોબસ્ત કરીને શાસનકાર્યમાં સુધારો કરવાનું ખલીશા તરફથી તેને ફરમાવવામાં આવ્યું હતું. ખલીશાના હુકમ પ્રમાણે તેણે રપેન દેશના જુદા જુદા જાતના અને જુદા જુદા, સંપ્રદાયોના લોકોની સંખ્યા નક્કી કરીને અને તેની સાથે રપેન દેશની અંદરનાં સધળાં શહેરો, પર્વતો, નદીઓ અને સમુદ્રના વિભાગનું માપ લેવડાવીને તેના શ્રેણી વિભાગો કર્યા હતા. જમીન કેવા પ્રકારની છે, તેમાં કેવી કેવી જાતનો પાક થાય છે તે તથા તેની ફળદ્રુપ શક્તિનો વિષય સારી રીતે જાણી શકાય તેવું પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. પુસ્તકનું કદ વધી જવાની ખીકથી આ સંખ્યા વધારે વર્ણન અહિં કર્યું નથી. સારાગોસા શહેરમાં એક મોટી મસ્જિદ બંધાવી હતી અને ઘણા નવા પૂલો બાંધ્યા હતા તથા જૂના પૂલો સમરાવ્યા હતા.

અસ-શામની ફ્રાન્સ ઉપર ચડાઇ.

રપેનમાં શાંતિ સ્થાપન કરવા પછી અસ-શામે લાંગોચેક્ક અને પ્રોવેન્સના ખ્રિસ્તિ વિદ્રોહીઓનું દમન કરવા ઠરાવ કર્યો. રપેનની અંદરની રાજ્ય વિવેચનામાં આ પ્રોવેન્સ ગથીક રાજાઓના તાબામાં હતું. વિદ્રોહીઓ હારીને એસ્ટુરીયા પર્વત ઉપર ચડી ગયા. સેપ્ટેમેનિયા તાબામાં આવતાં, નારબોન, અને ખીજાં શહેરો સહેજે, તાબે થયાં. આ નારબોન નગર સમુદ્રના કિનારા ઉપર હતું એટલે ઉપયુક્ત સैन्यદ્વારા તેના રક્ષણને મજબુત કરીને એકવીટાઇનની રાજધાની દૂસો નગર ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો; પણ ખીજા કિલ્લાઓમાં લશ્કરની મોટી સંખ્યા રોકાયેલી હોવાથી, સેનાપતિના તાબામાં આ વખતે લશ્કર બહુ થોડું હતું. નગર તાબે કરવાની ઇચ્છાથી છેલ્લો હુમલો કરવા પહેલાં એકવીટાઇનનો ડ્યુક, યુડસ (Eudes) તેની રાજધાનીનો

ઉદ્ધાર કરવા માટે એક મોટું લશ્કર લઇને આવ્યો. આ યુદ્ધમાં પ્રત્યેક મુસલમાનને દશ દશ દુસ્મનો સામે લડ્યું પડ્યું હતું. આ પ્રમાણે દુસ્મનોનું લશ્કર વધારે હોવાથી, મુસલમાનોનું લશ્કર, દુસ્મનોનું લશ્કર જે દિશામાં હતું તથા બહાર હતું તેની વચ્ચેના સ્થળમાં આવી પડ્યું હતું. તેથી આરબોના કુદરતી બળ પ્રમાણે નિર્ભય રીતે બાહાદુરીથી લડ્યું હતું. મુખ્ય સેનાપતિ પોતાના હાથમાં તરવાર લઇને “ મારીશ, કે મરીશ. ” આ પ્રકારની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા કરીને યુદ્ધ ચડ્યો હતો. આ જગોએ આટલું બોલતાં જરાપણ અતિશયોક્તિ કરેલી નહિ ગણાય કે, નેપોલીયનના ઓલ્ડ-ગાર્ડ લશ્કરીઓએ જે પ્રકારે આત્મ-સમર્પણ કરીને હારવા કરતાં મરણના આલિંગનને વધારે શ્રેયસ્કર ગણેલું. પ્રાચિન કાળના આરબોએ પણ એજ પ્રમાણે બાહાદુરીથી યુદ્ધમાં પ્રાણ વિસર્જન કર્યા હતા. દુલો નગરના દિલ્લાના દરવાજા પાસે બચકર લડાઇ થઇ હતી. ઘણા સમય પર્યંત યુદ્ધનું પરિણામ અનિશ્ચિત રહ્યું. કોઇ પક્ષનો જય પરાજય નક્કી થયો નહિ. એટલામાં અકસ્માત રીતે એક તીર સેનાપતિ અસ-શામના ગળામાં લાગવાથી તે મરાયો અને પોતાના સેનાપતિના આવા હાલ જોઇને લશ્કરમાં ભંગાણુ પડતાં, અખ્દરહેમાન નામના એક બાહાદુર પુરુષે સેનાપતિ થઇને લશ્કરને સાહસિકતાથી પાછું વાળીને, દુસ્મનો પાસે પોતાની બાહાદુરી અને સમય સૂચકતા માટે વાહ વાહ કહેવડાવી હતી. આ યુદ્ધમાં આરબોનાં ઘણા માણસો મરાયા અને ખલીફા ખીજ ઉમ્મરના મરણ પછી કેટલાક દિવસે ઇ. સ. ૭૨૧ માં આ લડાઇનો અંત આવ્યો હતો.

ખલીફા ખીજ ઉમ્મરનું મરણ.

ખલીફા ખીજ ઉમ્મરનું કંઠાર અને સ્વતંત્ર શાસન ઉમ્મિયા વંશી-ઓને પસંદ પડ્યું નહોતું. તેઓ એમ ધારતા હતા કે ખીજ ઉમ્મરની ખીલાફતમાં, તેઓની સત્તા અને માન-સન્માન હાથમાંથી ચાલ્યાં જાય છે. તેઓની હાજરીથી રાજદરબારની પવિત્રતા નષ્ટ થવાથી તેઓને દરબારમાં આવવાનો ખલીફાએ નિષેધ કર્યો હતો, અને ખીજે ઉમ્મર બલી રીતે સમજી શકતો હતો કે પોતાની વિરુદ્ધમાં ખટપટ ઉભી કરવાવાળા ઉમ્મિયાઓ જલદીથી ખલીફાનો ફેરફાર કરશે. ઉમ્મિયા લોકોએ આ ધર્મપરાયણ શાસનકર્તાના હાથમાંથી જલદી છૂટવાના માટે ઘટતા ઉપાયો કરવા માંડ્યા હતા. ખલીફાનું ખાનગી કામકાજ કરનારા એક ચાકરને તેઓએ નાણાંના

લોભમાં નાંખીને તેની સહાયથી ઝેર દેવણ્યું હતું; તેના પરિણામે અલીશ ખીજા ઉમ્મરનું હીજરી ૧૦૧ માં હેમસનગરની પાસેના દેર-સીમાન (Dair Siman) નામની જગાએ મરણ થયું હતું (રજબ ૧૦૧ હીજરી, જાનેવારી ૧૭૦૨ ઇસ્વી.).

અલીશા યજુદનો શાસનકાળ.

અલીશા ખીજા ઉમ્મરના મરણ પછી અલીશા સુલેમાનના ઠરાવ પ્રમાણે, અલીશા અબ્દુલ માલેકનો ત્રીજો પુત્ર યજુદ ખીજો દમાસ્કસના સિંહાસન ઉપર બેઠો. તે હાજ્જનજની એક બાણેજ સાથે પરણ્યો હતો. તેટલા માટે મોઘરાઇટ વર્ગ સાથે તેનો સંપૂર્ણ પક્ષપાત હતો. અલીશા ખીજો ઉમ્મર મોઘરાઇટ અને ઇમીનાઇટવર્ગોમાં પોતાની બાહોશીથી સામ્યભાવ રખાવવામાં શક્તિવાન થયો હતો, પણ અલીશા ખીજા ઉમ્મરના વખતમાં મોઘરાઇટવર્ગના વેરનો બદલો લેવા માટે ઇમીનાઇટવર્ગ બચકર શત્રુતા કરવા તૈયાર થઇ ગયો હતો. રાજ-સરકારની ગેરકાયદે મેળવેલી ધન-સંપત્તિ, પાછી મેળવવા સારૂ અલીશા સુલેમાનના સમયમાં મુહાલીખના પુત્ર યજુદ, હાજ્જનજના પરિવારવર્ગ ઉપર જે ધાતકી અત્યાચાર કર્યો હતો; તેનો બદલો લેવા સારૂ ઇમીનાઇટવર્ગ એ પ્રકારે તૈયાર થઈ ગયો હતો. તેઓના પાસેથી બળપૂર્વક સંપત્તિ પાછી મેળવતાં હાજ્જનજની બાણેજ-ખીજા યજુદની સ્ત્રીની પણ રક્ષા કરવામાં આવી નહોતી. તે સમયે ખીજા યજુદની બચાવ સ્વરૂપે જે કાંઇ ફરીયાદ હતી તેનો પણ તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો; તેથી તે સમયે ખીજા યજુદે સોગન ખાઇને કહ્યું હતું કે,—"જો બિ-પ્પમાં રાજસત્તા માહારા હાથમાં આવે તો નિશ્ચયથી મુહાલીખના પુત્રનું માથું કાપી નાંખીશ." તેના જવાબમાં તે સમયે મુહાલીખનો પુત્ર પણ બાહાદૂરીથી બોલી ઉઠ્યો હતો કે—"હું પણ લક્ષાધિક, બરછીધારી લસ્કર સાથે તાહરી સન્મુખે ઉભો રહીશ." આ ઘટના પછી થોડા સમયે મુહાલીખનો પુત્ર જ્યારે અલેપો નગરના કારાગ્રહમાં કેદી હતો, ત્યાં સંબળ્યું કે અલીશા ખીજો ઉમ્મર ગંભીર પ્રકારની પીડા ભોગવે છે, ત્યારે તે સમજી ગયો હતો કે હવે ખીજો યજુદ ગાદી ઉપર બેસશે અને માહારી બચકર હાલત આવશે. કેદખાનામાં પહેરેઢારને નાણાંના લોભમાં નાંખીને એરાક તરફ નાસી ગયો અને ત્યાં પોતાના ભાઇની મદદ મેળવીને વિદ્રોહનો વાવટો ઉભો કર્યો. તત્વજ્ઞાન સંબંધી વિદ્યાલયના સ્થાપનાર પ્રખ્યાત નામી ઇમામ હસન (ઇમામ-

હસન બસરી) તે સમયમાં બસરામાં રહેતા હતા. તેમણે નગરવાસીઓને એવો ઉપદેશ કર્યો હતો કે તેઓએ કોઇપણ પક્ષમાં બળવું નહિ; પણ અંચળ પ્રકૃતિવાળા, બસરાના લોકો મુહાલીબના પુત્ર યજ્ઞદ તથા તેના ભાઇની ઉસ્કે-રણીથી ઉન્નત થઇને અને યજ્ઞદના ભાઇની બાહાદુરીથી મોહીત થઇને બહુ સંખ્યાબંધ આર્યો મુહાલીબના પુત્ર યજ્ઞદની પક્ષમાં એકઠા થઇ ગયા. એટલુંજ નહિ પણ ઇસ્લામના ખલિફા તરીકે તેનો સ્વીકાર કરીને સૌએ તે પ્રમાણેની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. આ બાબતે ખલીફા બીજા યજ્ઞદે વિદ્રોહનું દમન કરવા સારૂ બાહાદુર સેનાપતિ માસલામા અને ખલીફા વાલીદના પૂત્ર અબ્બાસની સરદારીમાં એક મોટું લશ્કર એકઠું કર્યું. યુક્તિસ નદિના દક્ષિણ કિનારે આરકા નામની જગાએ એક પક્ષનાં લશ્કર સામસામે આવી પહોંચ્યાં. યુદ્ધની શરૂઆતમાંજ વિદ્રોહી લશ્કરમાં ભંગાણું પડ્યું અને મુહાલીબના પુત્રો યજ્ઞદ તથા હમિયનો તેમના લશ્કરે પક્ષ મૂકી દીધો, એટલે આખરે બેઉ બાહાદુર ભાઇઓએ હાથમાં તલવાર પકડીને લડતાં લડતાં પ્રાણ વિસર્જન કર્યાં. તેઓના અન્યાય ભાઇઓ કેરમાનમાં નાસી ગયા, પણ ત્યાં બીજી લડાઇમાં તેઓ મારેલા એક મરાયા અને બાકીનાઓએ ટરકી રાજ્યનો આશ્રય લીધો હતો. જે મુહાલીબના પુત્ર યજ્ઞદના વિદ્રોહથી દમાસ્કસનો ખલીફા પણ ધારતીમાં આવી પડ્યો હતો. હમણાં જો કે તે વિદ્રોહનું દમન કરવામાં આવ્યું હતું પણ એ વિદ્રોહ-દારા ભવિષ્યમાં બચકર પરિણામ ઉત્પન્ન થયું હતું. ઇમીનાઇટવંશના મુહાલીબના પુત્ર યજ્ઞદના વંશજો અને તેનો પક્ષ કરનારાઓનો કેરમાન અને એરાકમાં નાશ થવાથી સમસ્ત મુસ્લીમ સામ્રાજ્યમાં અંતર વિખલવ ઉભો થયો હતો. ઇમીનાઇટ અને મોઘારાઇટ વર્ગો, રબેન આફ્રિકા, અને અરબસ્તાનના પૂર્વના પ્રદેશોમાં ભયાવહ આત્મકલહમાં પડેલા હોવાથી ઇસ્લામના દુસ્મનો આનંદીત થઇને બીજા બાબતે ખલિફા અને તેમના મંત્રીઓ, તથા પ્રદેશોમાં શાસનકર્તાઓની નિર્બળતા યુક્ત પ્રદેશોમાં તદ્દન અંધાર થઇ ગયો હતો અને રાજ્ય વ્યવસ્થા તદ્દન અવ્યવસ્થિત થઇ પડી હતી. આજર વિજ્ઞાન પ્રદેશ જીતી લેવાની ઇચ્છાથી ત્યાં જે લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું હતું તેમને કોકેસસ પર્વતવાંસી, ખાન્નર અને કિપચાક, જાતિના લોકોએ હાનીને કાઢાડી મૂક્યા હતા. નવા ગવર્નરના ભારે કરના બોજથી પીડાઇને ટ્રાન્સેકસિયાના પ્રદેશના લોકો વિદ્રોહી થવાથી તે વિદ્રોહ શમાવવા માટે અનેક લશ્કરનો લખ થયો હતો અને બહુ કટથી વિદ્રોહ શમાવો શક્યો હતો. ફક્ત એશિયા માઇનરમાંજ દમાસ્કસની રાજશક્તિ ગેમનોની વિરુ-

હમાં લડતાં જય મેળવવાને શક્તિવાન નિવડી હતી. આ પહેલાં આફ્રિકાનું શાસન કરનાર જે સરદારને હાજમજે આફ્રિકા મોકલ્યો હતો, તેણે પોતાના ધણી એરાકના શાસનકર્તાની નકલ કરીને ખાજ્જર લોકો પ્રતિ ધણાજ નિર્દય વ્યવહાર ચલાવતો હતો. એનાથી ધણાજ થોડા સમયમાં આખા દેશમાં એક ભયંકર વિદ્રોહ સળગી ઉઠ્યો હતો કે તેનું દમન કરવાને ખીજ યજ્ઞની પછીના ખલીશાને રાજ્યની સમસ્ત શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો હતો. ખલીશા ખીજ ઉમ્મરના શાસનકાળ સુધી સ્પેન દેશમાં સંપૂર્ણ શાંતિ હતી; પણ તેના મરણ પછી ત્યાં સાંપ્રદાયિક વિદ્રેષ અને વિવાદનો ફરીથી આરંભ થયો હતો અને પ્રત્યેક નગર-નગરીઓ, અંતર વિદ્રોહમાં શક્તિ શુન્ય થઈ ગયાં હતાં. ખલીશા વાલીદના શાસન કાળમાં હાજમજનો એક ભાઈ યમનમાં શાસન કરતો હતો તેણે ત્યાંના લોકોને અત્યંત કરના બોળથી ખડુ દુઃખી કર્યા હતા. ખલીશા ખીજ ઉમ્મરે એ પ્રકારની ભારેકર લેવાની વ્યવસ્થા રદ કરી હતી; પણ ખલીશા ખીજ યજ્ઞના સમયમાં ફરીથી તેનો તેજ નિયમ ચાલુ કરવામાં આવ્યો હતો. તેના પરિણામે સઘળા યમનવાસીઓ દમારકસની રાજશક્તિમાંથી વિચ્છિન્ન થઈ પડ્યાં હતાં અને ખલીશા ખીજ ઉમ્મરના સમયની સઘળા પ્રકારની સુવ્યવસ્થા તિરોહિત થઈ ગઈ હતી. ખારજ લોકોએ ખીજ ઉમ્મરના વખતમાં અત્યાચાર અને જુલમમાંથી હાથ ખેંચી લીધો હતો, પણ ખીજ યજ્ઞને તેઓ પાપી અને જુલમી સમજતા હતા, એટલે તેના સમયમાં તેઓએ ફરીથી ઉપદ્રવ કરવાનો આરંભ કરવા માંડ્યો હતો. જ્યારે આખું ઇસ્લામ રાજ્ય આવા પ્રકારની અવ્યવસ્થામાં આવી પડ્યું હતું તે વખતે ખલીશા ખીજે યજ્ઞ બે ગાયન કરનારી રમણીઓને^x લઈને પોતાના અંતઃપુરમાં મોજમજાહ બોગવતો હતો. પણ તે ગાયન કરનારીઓ માંહેની હાખાખા નામની એક પ્રિયતમાના અકસ્માત મરણથી પોતે એટલો ગંધો શોકમાં આવી પડ્યો હતો કે, તેણીના મરણના શોકમાં પોતે પણ થોડાજ વખત પછી મરી ગયો (રજબ ૧૦૫ હીજરી. જાનેવારી ૭૨૪ ઇસ્વી). ઇતિહાસકોએ તેના ચરિત્રનું એક ઉજ્જવળ ચિત્ર ચિતર્યું છે તે અમે વાંચક વર્ગ સન્મુખે રજૂ કરીએ છીએ. તેના સમયમાં મદિનાનો શાસનકર્તા જેની પ્રકૃતિ જુલમી હાજમજના જેવી હતી. તેણે કરબલાના મેદાનમાં જીવન અર્પણ કરનારા હજરત ઇમામહુસેનની વહાલી દીકરી ફાતમા સાથે નીકાહ કરવાની માગણી

^x આ બે ગાયન કરનારી સ્ત્રીઓમાં એકનું નામ સાલામા અને બીજનું નામ હાખાખા હતું. એવું કહેવાય છે કે આ બે સ્ત્રીઓ પ્રખ્યાત ગાયિકાઓ હતી.

કરેલી; તેના ઉત્તરમાં એ વિધવા ધાર્મિક મહિલાએ જણાવ્યું કે—“હવે તેણી કોઈની સાથે વિવાહ કરવાને ચાહતી નથી. બાકીનું જીવન તેણી પોતાના પરિવારનાં પિતૃહિણુ બાળકોનું રક્ષણ કરવામાંજ ગુજારશે.” આ ઉત્તર સાંભળીને તે જીલમી શાસનકરતાએ તેણીના પ્રતિ દુર્વ્યહવાર કરવાનો ભય ખતાવેલો. આ ઘટનાની જ્ઞાતિમાંએ ખલીફા ખીજા યજ્ઞ પાસે ફરિયાદ કરેલી તે ઉપરથી તેણે એ જીલમી શાસનકરતાને ખરતરફ કરીને તેને સખત સજા કરી હતી.

અબ્બાસીવંશના ખલીફાઓનું સ્થાપન.

ઉમ્મિયા વંશનો ધ્વંશ કરીને હજરત અબ્બાસના વંશજોના હાથમાં સમગ્ર ઇસ્લામિક સામ્રાજ્યનો શાસનભાર સોંપવા માટે યજ્ઞ ખીજાના સમયમાં, એરાક અને ઇરાનના કેટલાએક મુખ્ય પુરૂષો એકસંપી કરીને એ પ્રદેશના અન્ય અન્ય લોકોને અતિ તીવ્રવેગે પોતાના મતમાં મેળવતા હતા. અબ્બાસ વંશના છૂપા જસુસો સાધારણ વેપારીઓના વેશમાં પ્રથમ ખોરાસાનમાં ગયા હતા, પણ તેઓ તે સમયના અબ્બાસ વંશના પ્રધાન પુરૂષ મહમ્મદને આખા મોસ્લેમ જગતના ખલીફાપદે અધિષ્ઠિત કરવાને જે પ્રકારે પુર્ણ ઉત્સાહે કાર્ય કરતા હતા, તે સંઘળું થોડા દિવસની અંદર ખોરાસાનના ઉમ્મિયા વંશના શાસનકર્તા *સાદના સાંભળવામાં આવ્યું. તેણે આ સંઘળા છૂપા જસુસોને પોતાની પાસે ઉભા કરીને નાના પ્રકારના બારીક પ્રશ્નો પૂછ્યા, પણ તેઓના સતર્ક અને કુશળતા ભરેલા જવાબથી અને તેઓના સહાયકારી ખંધુઓના પણ સમર્થન ઉપર વિશ્વાસ રાખીને શાસનકર્તા સાદે, તેમને છોડી મુક્યા. તેઓની પછીના શાસનકરતાઓ એ રીતે દયાળુ અથવા સહેલાઈથી છેતરાય તેવા લોકો નહોતા. તેઓના સમયમાં અબ્બાસ વંશીઓના છૂપા જસુસોને જીવના જોખમે દામ કરવું પડ્યું હતું. જે તેઓનું પાલ્યંત્ર મુળક ગુપ્ત કાર્ય જહરમાં આવી પડે તો તેઓને તે સમયના પ્રચલિત કાયદા પ્રમાણે સખત સજા ભોગવવી પડત. આ ભયંકર પાલ્યંત્રનું દમન કરવાના અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં, અંદર અંદરમાં મત એકલા કરવાનું કામ જોરથી ચાલતું હતું. ચારે બાજુથી સહય કરનારાઓ પોતાના મત આપી

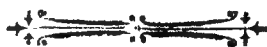
* સાદ ઇરાની સ્ત્રીઓ માફક પહેરવેશ પહેરવાને ખુશી થતો હતો એટલા માટે તેને ખોઝાના (Khozama) કહીને લોકો ઉપહાસ કરતા હતા.

જતા હતા અને તિરસ્કાર યુક્ત ઉમ્મિયાવંશનો નાશ કરવા માટે બહુ થોડા વખતમાં આ પડ્યંત્ર ધરાનમાં ફેલાઈ ગયું હતું. બરાબર એજ વખતમાં ખીજાં પણુ કેટલાએક કારણો એકઠાં થઇને આ પડ્યંત્ર તથા દેશ વ્યાપી વિદ્રોહના વિસ્તારને સહાય ભૂત થઇ પડ્યાં હતાં; જેના પરિણામે થોડાંજ વરસોની અંદર અકસ્માત બીપણુ સામુદ્રિક પ્લાવનની માફક ઉમ્મિયાવંશને ખાધ જઇને તેનો નાશ કર્યો હતો. યજ્ઞ ખીજના ગાદી ઉપર આવવા પહેલાં ખલીશ ખીજ ઉમ્મરના સદ્વિચારથી, એરાકના શાસન કર્તા હાજ્જાજની નિર્દયતાનો મુળમાંથી નાશ થયો હતો. મુહાલીખના પુત્ર વિદ્રોહી યજ્ઞનાં સગાં વહાલાંઓ સાથેના ખીજ યજ્ઞના ધાતકી વહેવારથી ધમિનાઇટ વર્ગની પ્રતિહિંસા બેવડી સળગી ઉડી હતી. એ સિવાય ખીજ એક મૂખ્ય કારણથી, અખ્ખાસવંશીની પ્રતિજ્ઞાનો રસ્તો પહોળો થવા પામ્યો હતો. ખલીશ ખીજ યજ્ઞના જુલમથી રાજ્યના સઘળા લોકો વિરકત થઇને હજરત મોહમ્મદ (સ. અ. વ.) ના વંશજને મોસ્લીમ જગતના સિંહાસને પુનઃ સ્થાપિત કરવાને વિશેષ ખુશી હતા. દેશનાં સમસ્ત લોકો પોતાના પ્રખ્યાત વંશધર ધમામોને કર્મક્ષેત્રમાં અગ્રેસર થયેલા જેવાને વિશેષ ખુશી હતા; પણ એ પૂન્યશાળીઓએ આ મોહાંધ જગતનો સંબંધ છોડી દઇને અધ્યાત્મ જગતમાં રાજનો વિસ્તાર કરેલો હતો. આ પ્રકારના સંકટ અને આવશ્યક સમયમાં હજરત અખ્ખાસના વંશજો મદદગાર લોકોના લશ્કર સહિત પોતાનો હક સાબિત કરવાને ઉપસ્થિત થયા હતા.

હજરત મોહમ્મદ (સ. અ. વ.) ના પિતૃવ્ય, હજરત અખ્ખાસના વંશધાર હતા. હજરત અખ્ખાસ ૩૨ હિજરીમાં અબ્દુલ્લા, ૫૦જ, ઓબેદુલ્લા, અને કયસાને નામના ચાર પુત્રો મૂકીને ગુજરી ગયા હતા. અબ્દુલ્લા, હદિસ શરીફ અને ઇતિહાસમાં ઇખ્ને અખ્ખાસના નામથી પ્રખ્યાત છે. તેઓ હિજરી સતના ત્રણ વરસ પૂર્વે મક્કામાં જન્મ્યા હતા. “ જેટલ ઓફ ધી કેમલ ” ની લગાઇમાં ચારે ભાઇઓ હાજર હતા. ઇખ્ને અખ્ખાસ જેમ મહાવિદ્વાન હતા તેમજ સુદક્ષ, વીરપુરુષ હતા. તેઓ સેશીનના યુદ્ધમાં હજરત અલીના ઘોડેસ્વાર લશ્કરના સેનાપતિ હતા. તેમણે બહુવાર ખલીશના દૂતનું કામ પણ કર્યું હતું અને જ્યારે લવાદી ઇન્સાફથી માનીયા અને હજરત અલીની વચ્ચેના વિવાદની મીમાંસા કરવાનો પ્રસ્તાવ ઉપસ્થિત થયો હતો, તે સમયે હજરત અલી, હજરત મોહમ્મદ (સ. અ. વ.) ના વંશજોમાં પ્રતિનિધી સ્વરૂપ ઇખ્ને અખ્ખાસને મોકલવાને

ચાહતા હતા. હજરત ઇમામ હુસેનના અશ્વસોસકારક ખનાવ પછી ઇબ્ને અબ્બાસ, ભગ્ન હૃદયે ૭૦ વરસની ઉમ્મરે તાયેશમાં શહીદ થયા હતા. તેમના પુત્ર અલી, પિતાના પગલે ચાલીને, હજરત ફાતમત જોહોરાનાં સંતાન, સંતતીઓ ઉપર વિશેષ મહોબત રાખતા હતા. તેઓ ૧૧૭ હીજરીમાં ગુજરી ગયા અને તેમના સ્થળે તેમના પુત્ર મહમ્મદ આવ્યા. મહમ્મદ ધણાજ ઉમદા સદ્ગુણોથી વિભૂષિત હતા અને પોને પ્રથમ ખિલાફત મેળવવાને ગુપ્ત પ્રયત્ન કરતા હતા. હજરત અબ્બાસના વંશજોજ ખરી રીતે જોતાં ઇસ્લામીક સામ્રાજ્યના ઇમામ અને હકદાર છે એમ લોકોના મનમાં ઠસાવવા સારૂ તેમણે એક નવીન મતનો પ્રચાર કર્યો હતો. તેમણે જાહેર કર્યું હતું કે, કરમલાના મેદાનમાં હજરત ઇમામ હુસેનના શાયનિય ખનાવ પછી ઇસ્લામિક અધ્યાત્મ જગતનો અધિકાર તેમના પુત્ર જયનુલાયદીનને નહિ સોંપતાં મહમ્મદ અલ-હનિશને સોંપાયો હતો અને અલ-હનિશના મરણ પછી ધર્મ જગતનો અધિકાર (ઇમામત) તેના પુત્ર અબુહાશમે સોંપાયો હતો અને એ અબુહાશમે પોતાનો આધિકાર ખાનુ અબ્બાસ (અમદુલ્લા) ના પૌત્ર મહમ્મદને આપ્યો હતો. મહમ્મદની આ વાત ઉપર અનેક લોકો વિશ્વાસ કરતા હતા, પણ રાજ્યના મોટા ભાગના લોકોએ હજરત મહમ્મદ (સ. અ. વ.) ના વંશજોના માટે મહોબત ખતાવવાથી અબ્બાસ વંશના ગુપ્તચરો-ધુપા જસુસો-એ એજ વાત જાહેર કરી મૂકી કે તેઓ, હજરત મોહમ્મદ (સ. અ. વ.) ના વંશજો માટેજ આ પડયંત્ર કરતા હતા. હજરત ફાતમત જોહોરાનાં વંશજો તેઓની ગુપ્ત વિશ્વાસઘાતકતા ઉપર શક નહિ લાવીને, ઇમામોથી છાની રીતે અને તેઓની મંજુરી સિવાય અબ્બાસના વંશધર અલીના પુત્ર મહમ્મદની અને તેઓનો પક્ષ કરનારાઓની કાર્યસિદ્ધિના માટે આવશ્યક સહાય કરવાને તત્પર થયા હતા.

૧૨૫ હીજરીમાં મહમ્મદનું મરણ થયું. તેઓ પોતાના મરણ પહેલાં પોતાના પુત્ર ઇબ્રાહિમ, અમદુલ્લા, અબુલઅબ્બાસ અને અમદુલ્લા અબુજશર (અલ-મનસુર) ને અનુક્રમે પોતાના ઉત્તરાધિકારી નક્કી કરી ગયા હતા. અબ્બાસ વંશને ઇસ્લામ જગતના ખલીફાપદે અવિશિત કરવા માટે તેમની હમાયિમાં જેજે પ્રકારના પ્રયત્નો ધીરજ અને સાહસની સાથે ગુપ્ત રીતથી મત એકઠા કરવાનું કાર્ય ચાલતું હતું તેવીજ રીતે તેના મરણ પછી પણ ચાલુજ હતું.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ખલીફા હિશામનો શાસનકાળ.
ઉમ્મિયાવંશ (હાકામના વંશજો).

(૧૦૫-૧૨૫ હિજરી ૭૨૮-૭૪૪ ઇસ્વી).

લીફા ખીજા યજીહના મરણ પછી તેનો ભાઇ હિશામ હમાસ્કસના સિંહાસને બેઠો. એ સમયમાં આખું મોસ્લીમ સામ્રાજ્ય ઘેર જાતિય વિદ્રોહ અને અશાંતિમાં હુબેલું હતું. તૂર્કી અને ખારજી સંપ્રદાયની જંગલી જાતિના લોકોએ રાજ્યના ઉત્તર વિભાગ

ઉપર હુમલો કર્યો હતો. ધર્મોધ ખારજી લોકો રાજ્યના મધ્યભાગમાં અસંતોષે ઉશ્કેરાઇ જતા હતા અને અખ્યાસવંશીઓના દૂષા જાસુસો છાની રીતે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરતા હતા. આ ત્રણ પ્રકારની શક્તિઓએ એકત્ર થઇને પૂર્વ તરફના સઘળા પ્રદેશમાંથી ઉમ્મિયાવંશની સત્તાને મૂળમાંથી ઉંઘેડી નાંખવાનો આરંભ કર્યો હતો. આરબોના મુખ્ય પુરૂષો કોઇ કોઇ અંતર વિદ્રોહથી અને કોઈ કોઈ ગુપ્ત ષડયંત્રથી મરાયા હતા. ખલીફા ખીજા યજીહનો તેમના મંત્રીવર્ગ ઉપર અધવિશ્વાસ હોવાથી, તેઓ મારશત રાજ્યશાસન કાર્ય નકામા રચાઇ લોકોના હસ્તગતે નાશ થયું હતું અને તેઓની આવા પ્રકારની અન્યવસ્થાથી સામ્રાજ્યના સઘળા લોકો વિરક્ત ગઇ ગયા હતા. ઘેર અધકારવાળી રાત્રીમાં આકાશમાર્ગે જેમ બે ચાર તારાઓ રાત્રીના અધકારનું હરણુ કરે છે, તેજ પ્રમાણે અધકાર પૂર્ણ રાજ્યના કોઇ કોઇ સ્થાને માત્ર બે ચાર જણુ કર્તાવ્યપરાયણ રહીને માંડ માંડ પ્રાચિન આદર્શનું રક્ષણ કરતા હતા; પણ વ્યક્તિ. ગત ઉન્ન્યાભિલાપાની ઇચ્છાએ મુખ્ય કરીને રાજકર્મચારીઓની અંદરથી પ્રાચિન સ્વદેશ પ્રેમિકતા અને ધર્મોન્મત્તતા અંતર્હિત થયાં હતાં. આ પ્રકારના સંકટના સમયે ઇસ્લામ સામ્રાજ્યરૂપ તરણીને અનિવાર્ય ધ્વંસમાંથી બચાવવા સાફ કોઇ એક દક્ષ નાવિકની જરૂર હતી પણ ખલિફા હિશામ એ કાર્યમાં થોડોજ ઉપયુક્ત હતો. તથાપિ એ વાત વગર શકે કહી શકાય કે, ખલીફા ખીજા યજીહ કરતાં તે ઘણી રીતે ઉપયુક્ત હતો. તેના શાસન

કાળમાં રાજ દરબારની અનેક રીતિનીતિનું પરિવર્તન થયું હતું. શાસન શિથિલતાનો સુખદોષસ્ત, સમાજક આચાર વહેવાર અને ધર્મ જીવન પ્રતિપાલન માટે બહુજ લક્ષ આપવામાં આવ્યું હતું; પણ કઠોરતાની જગાએ અપ્રસન્નતા અને કૃપણતાની જગાએ અર્થહોલુપતા દેખાવા માંડી હતી. આ એ મુખ્ય દોષો તેનાં ચરિત્રનાં બીજાં કલંકો સાથે મળીને ગુસ્તર થઇ પડ્યાં હતાં. તે લોકો પ્રતિ સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરવાને ચાહતો હતો; પણ જાતિ અહંકાર છોડતો નહોતો. મનમાં હમેશાં શંકાશીલ રહેતો અને કાંઈનો પણ વિશ્વાસ કરતો નહોતો. શત્રુ અને પડયંત્રના હાથમાંથી છૂટી જવાને માટે તે હમેશાં ગુપ્તજનસુસો અને ગુપ્ત પડયંત્રના ઉપર આધાર રાખતો હતો. ખોટા સમાચારો ઉપર આધાર રાખીને અને સંદેહના વશીભૂત થઇને તેણે ઘણા ભાગે રાજ્યના સર્વગુણસંપન્ન કામદોરોનું નિકંદન કાઢાડી નાંખ્યું હતું અને આ રીતે વારંવાર શાસનકર્તાઓના ફેરફારથી રાજ્યમાં અંધકાર વ્યાપી ગયો હતો. તેના શાસન કાળમાં જે કોઇપણ પુરૂષે લાંબા સમય સુધી પ્રદેશમાં શાસન ચલાવ્યું હોય તો તેમાં અબદુલ્લા-અલ કાસરીનો પુત્ર ખાલેદ ઉત્તમ હતો. તેણે ખલીફા હિશામના સિંહાસન ઉપર આવવાના સમયથી ૧૨૦ હિજરી સુધી ઇરાક પ્રદેશમાં શાસન કર્યું હતું. તે ઇમીનાઇટવર્ગનો એક ઉદાર નૈતિક મતવાળો પુરૂષ હતો. તે અતીવ દક્ષતા અને ન્યાયપરાયણતા સહીત મોઝારાઇટ અને ઇમીનાઇટ વર્ગોમાં સમદર્શિપણું રાખવાને સમર્થ થયો હતો; અને તેના સમયમાં આ આ એ પ્રતિસ્પર્ધિ વર્ગોની અંદર વિવાદનો જન્મ પણ થતો નહોતો. તે ખ્રિસ્તિ અને યાહુદીઓ ઉપર ઉદારભાવ પ્રદર્શિત કરતો હતો. તેણે તેઓના પુરાતનિક ગીરજાઓમાં સુધારો કરાવ્યો હતો અને સાર્વજનિક તથા લાભજનક રાજકાર્યમાં તેઓને નીમ્યા હતા. તેના જ્ઞાનગર્ભ અને રાજનીતિય સમભાવનાના પ્રભાવે તે ખારજી લોકોનો વિશ્વાસુ થઈ શક્યો હતો. આ પ્રકારે વિદેપનો ભાવ સઘળા સમયમાં સઘળા દેશોમાં જેવામાં આવે છે, પણ ખલીફાની કૃપાદ્રષ્ટિએ તેનું શત્રુની સર્વ પ્રકારની હિંસામાંથી રક્ષણ કર્યું હતું. ૧૫ વરસ સુધી તેણે જે પ્રકારે ખાલાફુરીથી શાસન કાર્ય ચલાવ્યું હતું તે પ્રમાણે તેનું પતનપણુ અકસ્માત રીતે થયું હતું.

સગડિયાન જાતિનો વિદ્રોહ.

ખલિફા હિશામના ગાદી ઉપર આવવા પછી થોડાજ સમયમાં ખોરાસાનમાં મોઝારાઇટ અને ઇમીનાઇટ વર્ગોની વચ્ચે વિવાદ અગ્નિ સળગી

ઉઠ્યો હતો અને તેને સમાવવા સાર ખલીશાને અનેક શક્તિ વાપરવી પડી હતી. એ પછી સગડીયાન જાતિવાળાઓ, ત્યાંના શાસનકરવાળાના જુલમથી વિદ્રોહી થઈ પડ્યા હતા. ત્યાંના શાસન કર્તાએ એવું જાહેર કર્યું હતું કે:—“ જેઓ ઇસ્લામ ધર્મ અંગીકાર કરશે તેના પાસેથી વ્યક્તિગત રાજકર-જાતીવેરો-(Tribute tax) લેવામાં આવશે નહિ ” પણ આ પ્રમાણે જણાવ્યા પછી તેઓ માંહેના ઘણાએ ઇસ્લામ ધર્મ અંગિકાર કર્યો હતો એટલે તેણે ફરીથી તે કર લેવા માંડ્યો હતો. આજ તેના વિદ્રોહી થવાનું કારણ હતું. ત્યાંના આરબ ઉપનિવેશીકો, તેઓના ઇજાપતિ હારેસની સરદારી નિચે વિદ્રોહી લોકો સાથે મળી ગયા હતા. સગડીયાન જાતિ સાથે કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવાથી આ, આરબ ઇજાપતિ ત્યાંના શાસન કરતાનો અતિશય તિરસ્કાર કરતો હતો. એ સિવાય વીદ્રોહીઓને ટ્રાન્સ-એકસીયાના પૂર્વ તરફના ભ્રમણ કરનારા તુર્કી ઇજાપતીઓની સહાય મળેલી હતી. આ વીદ્રોહનું દમન કરવા સાર પ્રથમ અનેક નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યા, આખરે એરાકના પ્રતીનીધી ખાલેદે પોતાના ભાઈ આસાદને એ પ્રદેશમાં શાંતિ કરવા સાર મોકલ્યો. આસાદના આવવાથી વિદ્રોહીઓએ નાસીને તુરકી ઇજાપતિનો આશ્રય લીધો હતો. આ જંગલી જાતિ વારંવાર આક્રમણ કરીને દેશની શાંતિનો ભંગ કરતી હતી એટલા માટે ૧૧૯ હિજરીમાં તુરકી ઇજાપતી ‘ આકાન ’ ના રાજ્યમાં ‘ ખાદાલ ’ નામના પ્રદેશમાં સેનાપતિ સાદ યુદ્ધ કરવા ગયો. સાદના લશ્કર સહિત આવવાથી તુરકીઓએ હુમલો કર્યો પણ તેઓ હાર્યા. તે પછી તેણે અનેક સામગ્રી તુરકીની લૂટી લીધી હતી; પણ તે પ્રદેશોમાં નહિ સહન થઈ શકે તેવી ટાહાડ પડવાથી શત્રુઓ ઉપર ફરીથી હુમલો કરવાનું માંડીવાળાને બદલમાં પાછા ફરવાની ફરજ પડી. આ જગાએ શીતરતુ પૂરી કરવાનો સંકલ્પ કરીને તેણે લશ્કરને વિદાય કરી દીધું. આ તકનો લાભ લઈને તુર્કી લોકોએ ફરીથી ટ્રાન્સ-એકસીયાના પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ કર્યું. ત્યાંના લોકોને મારી નાંખીને તેમનું સર્વસ્વ લૂટી લીધું. જે સમયે તુર્કીઓ, આવી રીતે લોકોને મારી નાંખવામાં અને તેઓનું સર્વસ્વ લૂટી લેવામાં રોકાયેલા હતા, તે સમયે ત્યાંના શાસનકરતા આસાદે પર્વત ઉપર વિપદ સૂચક સાંકેતિક અગ્નિ સળગાવીને તેના લશ્કરને એકઠું કરી શત્રુઓનો વિનાશ કર્યો. ફક્ત તુરકી સેનાપતિ ખાદાન નાસી જઈને પ્રાણ બચાવી શક્યો; પણ થોડાજ સમયમાં તેના પોતાના એક સરદારે તેને મારી નાંખ્યો. ખલીશા હિશામને પ્રથમ આ સેનાપતિ ખાકાનના મરણનો વિશ્વાસ આવ્યો નહિ એટલે આ

હકીકત ખરી છે કે ખોટી તે જાણવા માટે એક દુત મોકલ્યો હતો. જ્યારે તેણે જાણ્યું કે, ઇસ્લામનો દુષ્ટ શત્રુ મરાયો છે તે વખતે હમારકસમાં ખુશાલી ફરશાવી હતી. (આ સમયે તુરકી લોકો ઇસ્લામમાં આવ્યા નહોતા. તેઓ જાનજીવન નામની જંગલી જાતિના હતા.) ઇરાકની શાસન સત્તા ખાલેફના હાથમાંથી લઇ લેવા પહેલાં થોડાજ વખતે ૧૨૦ હિજરીમાં તેનો ભાઈ આસાદ ગુજરી ગયો હતો. તે પછી સાધારણના પુત્ર નસરને ખોરાસાનની શાસનસત્તા આપી હતી. તેના વિરુદ્ધમાં નાના પ્રકારનાં પડયંત્રો હોવા છતાં તે પોતાના મરણપર્યંત ૧૩૦ હિજરી સુધી આ પ્રદેશનું શાસન કરવાને સમર્થ થયો હતો. તે વચલા વર્ગના ટોળા માંહેનો હતો અને તેના તાબામાં જન સાધારણના કલ્યાણ માટે તે અત્યંત પ્રયત્ન કરતો હતો. તેના શાસનકાળના પ્રારંભમાં એટલે કે, મોઘારાષ્ટ અને ઇમિનાષ્ટ વર્ગોમાં વિવાદ ઉત્પન્ન થવા પહેલાં તે શાસન-કાર્યમાં, ફરત સખત નહોતો એટલુંજ નહિ પણ ન્યાયપરાયણ અને ઉદાર હતો. વિદ્રોહી સગડીયાન જાતિ કે જેઓ અત્યાર સુધી તુરકી અધિકાર મધ્યે પરિભ્રમણ કરીને રજળતા ફરતા-તાબેદારી સ્વીકારવા માટે કહેણ મોકલતાં તેઓએ શાસન કરતા નસરને, નીચે લખેલી બે શરતોએ સંધી કરવાની ઇચ્છા જણાવી હતી. પ્રથમ અમારા માંહેના કોઈપણ માણસને અમારા પોતાના ધર્મ માટે પીડા કરવી નહિ તેમજ ઇન્સાફ કરવા વગર સજા કરી શકાય નહિ. બીજું—અમારા માંહેના કોઈને ઇસ્લામ ધર્મની બાહારનો ગણીને અપરાધિ ગણી શકાશે નહિ. શાસનકરતાએ આ બેઉ શરતોનો સ્વિકાર કરવાથી તેઓ પોતાની જગોએ પાછા ફરી ગયા.

ઉત્તર ઇરાન અને આરબીનીયાની હાલત.

જે સમયે એશિયામાં આ પ્રકારની ઘટના ચાલતી હતી તે સમયે ઇરાન અને આરબીનીયાના કોકેસસ પર્વતવાસી લોકો વારંવાર હુમલા કરતા હતા. મેસોપોટો-મિયા, આર્મીનીયા અને આજરવિજનની શાસનસત્તા એક સાથે, આર્મીનીયાના શાસનકર્તા ખલિશ હિશામના ભાઇ માસલામાના હાથમાં હતી. ૧૦૮ હિજરીમાં સંખ્યાબંધ તુરકીઓ આશરાટ પર્વતની ઉપરના પર્વતમય પ્રદેશમાંથી બહાર નિકળીને ઇરાન અને આજરવિજન ઉપર ચડી આવ્યા હતા, પણ પાછળથી તેઓ હારીને નાસી ગયા. તેઓએ એક વખત ઇરાન ઉપર આક્રમણ કરીને શિક્ષણ મેળવ્યું હતું તે પછી ચાર વરસે આજર સંપ્રદાઇ અસંખ્ય તુરકીઓએ એક સાથે આરબીનીયામાં પ્રવેશ કર્યો. માસલામાના

પછીના આરબ શાસનકરતા જરરા, આરબીલની પાસે હારીને મરાયો અને અસબ્ય તુરકી લોકોએ મોજેલ સુધીનો મુલક ઉજડ કરી મૂક્યો. એજ સ્થળે સમયદ અલ-હારસીની સરદારી તળેનું વોલંટીયર લશકર તેને મળ્યું, તે સાથે લડતાં તુરકી લોકો હાર્યા અને બહુ માણસો મરાયાં. મોજેલના મરણની ખબર મળતાં ખલીફા હિશામે સમયદ અલ-હારસીને એ જગાએ મોકલ્યો. દુર્બળ તુરકી લોકો લૂટેલું દ્રવ્ય, તથા પકડેલાં માણસો, પાછાં આપીને આરાસટ પર્વતને ઝાળંગીને નાસી ગયા. પાછળથી આ સમયું દ્રવ્ય તેના ઉત્તરાધિકારીને આપી દીધું હતું.

ખલીફા હિશામે પોતાના એકલશર સ્વભાવથી સમયદને પદબદ્ધ કરીને તેની જગા ઉપર ફરીથી માસલામાની નિમનોઝ કરી હતી. એના પછી એક વરસે (૧૧૪ હીજરી) માસલામાને ફરીથી પદબદ્ધ કરીને મરવાન *નામના એક પુરુષને એ જગા ઉપર ગોઠવ્યો હતો. એજ મરવાન બવિખ્યામાં દુમાસ્કસની ગાદી ઉપર બેઠો હતો. મરવાને સત્તા હાથમાં લેતાં વાંતજ ખાખર જાતિની નિવાસભૂમિ ઉપર હુમલો કરીને તેઓને હરાવ્યા અને પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી. જેર્જીયા પ્રદેશ જીતી લીધો હતો અને લેસ-ધીસ અને અન્યાન્ય પર્વતવાસી જાતિઓ પાસે તાબેદારી કબુલ કરાવી હતી; પણ ઉત્તરમાં તુરકી લોકોએ મુસલમાનની સત્તા ઉપર વારંવાર હુમલા કરવાથી તેઓની સાથે મરવાન નિરંતર લડાઈમાં વ્યસ્ત રહેતો હતો અને તેથી સામ્રાજ્યને નાણાં સંબંધી મોટું ખર્ચ થયું હતું. દક્ષિણ અરબસ્તાનમાં પણ સંપૂર્ણ રીતે અશાંતિ ફેલાયેલી હતી. એરાકમાં ખાજુ લોકોએ બળવો ઉઠાવવાથી ઘણું લશકર મોકલીને તેઓનું દમન કરવું પડ્યું હતું.

ખલીફા હિશામના સમયમાં આફ્રિકા અને સ્પેનની હાલત.

આફ્રિકા અને સ્પેનમાં કેટલાક દિવસો થયાં શાંતિ હતી, અને આ શાંતિના સમયમાં કેટલોક નવો વિભાગ જતાદને ઇસ્લામ સામ્રાજ્યમાં વધારો થયો હતો. ૧૧૫ હીજરીમાં સૂફાન અને તે પછીના વરસમાં સાદિનિયા બેટો જીતી લીધા હતા. ૧૨૨ હીજરીમાં સિસિલી બેટ ઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો અને બચકર લડાઈ પછી, 'સાઈરાકયુઝ' જીતી લીધું હતું. ફ્રાન્સની

* આ મરવાન હાકમ વંશના સ્થાપનાર પ્રથમ મરવાનનો પૌત્ર હતો તેના આપનું નામ મહમદ હતું.

પણ કેટલીક જગાએ છતી લીધી અને ખલીફા હિશામનાં સૌભાગ્ય સૂર્યનાં કિરણો રાજ્યની પશ્ચિમ તરફના મુલક સુધી ચમકવા લાગ્યાં હતાં પણ તેના પછી એક વરસ પસાર થયું એટલામાં બાર્બર અને ખારજ લોકોએ ઉત્તર આફ્રિકામાં ભયંકર વિદ્રોહ અન્નિ સળગાવી મૂકી હતી. એ સમયમાં મોરાકકો દેશમાં એક નવો ધર્માધ સંપ્રદાય ઉત્પન્ન થયો હતો. તેઓ સોફારાઈડસ (Soffarides) ના નામથી ઓળખાતા અને જુલમ તથા ધર્માધપણામાં તેઓ પૂર્વ દેશના આબ્જરીકા સંપ્રદાયની બરાબર હતા. પૂર્વ દેશના બ્રાતા આ માફક અત્યાચારથી પીડાઈને તેઓ જુલમ કરનારાઓનો અત્યંત તિરસ્કાર કરતા હતા અને તેમના વિરુદ્ધમાં હમેશના માટેનું લશ્કર ઉભું કર્યું હતું. જેઓએ ઉમ્મિયા ખલિફાની તાબેદારી સ્વિકારી હતી તેઓ તેને અવિરોધાસી ધારતા હતા. ટાંજ્યારના શાસન કરતાની ગેરહાજરીમાં તેનો પુત્ર પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ કામ કરતો હતો તેણે ત્યાંના મુસલમાનો ઉપર વ્યક્તિગત-ગતીવેરો (Test-tex) સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો હતો તેનાથી તેઓ સધળા અત્યંત ક્રોધે ભરાઈને બાર્બર લોકો સાથે મળી ગયા અને બળવો ઉઠાવ્યો હતો. શાસન કરતાને મારી નાંખીને નગર કબજે કરી લીધું ને પછી તેઓ કેરોવાન તરફ ગયા સિસિલીના વિજય કાર્યને હમણાં જેમની તેમ હાલતમાં રાખીને બાર્બર લોકોનો મુળમાંથી નાશ કરવા સાથે ત્યાંના સેનાપતિને બોલાવ્યો. સિસિલીના સેનાપતિનો પુત્ર જે સમય પોતાનું નાનું લશ્કર લઈને રાજધાનીમાં પાછો ફરતો હતો તેજ સમય તે અસંખ્ય બાર્બરોના સન્મુખે આવી ચડ્યો. આ વિદ્રોહીદળ સંખ્યામાં મુસલમાનો કરતાં અત્યંત વધારે હોવા છતાં જે બાહાદૂરીના માટે આરબો પ્રખ્યાત હતા તેના ઉપર વિરોધાસ રાખીને મોસ્લેમ સેનાપતિએ તતક્ષણાત પોતાના લશ્કરને યુદ્ધ કરવાને હુકમ કરી આપ્યો. પણ તેઓ સંખ્યામાં બહુજ કમ હોવાથી, તેઓની બાહાદૂરી સફળ નિવડી નહિ. આરબોએ પોતાના સ્વાભાવિક ધર્મનાવશીભૂત થઈને હાથમાં તરવાર પકડી એકદમ લગાઈના ફરીયામાં ઝપલાવ્યું, અને લશ્કરનાં માણસોએ પણ તેમનું અનુકરણ કીધું. આરબો શત્રુઓથી ઘેરાઈને હાર્યા, અને લગાઈમાં એકે એક જાણુ મરાયા. આ ભયંકર લગાઈમાં આરબ ઘોડેસ્વારો અને યશસ્વી આરબ બાહાદૂરો મરાયા હતા. એટલા માટે ઐસ્લામિક ઇતિહાસે આ લગાઈ ફાઈટ ઓફ ધી નોબલ (Fight of the noble) ના નામથી જાણીતી છે. ગજવત-અલ-અશરફ, આ પ્રમારે હખીબના પુત્રના લશ્કરનો નાશ થવાથી, ઉત્તર આફ્રિકામાં

ફરીથી અધિકાર ફેલાવા લાગ્યો હતો. આ વિદ્રોહનું કંપન-થરથરાટ-રપે-નમાં પણ જણાયું હતું. ત્યાંના રહેવાશીઓ પોતાના શાસનકરતાના વિરુદ્ધે ઇલા થઇને, શાસન કરતાને કાઢાડી મૂક્યો અને તેનીજગ્યાએ એક એવા પુરુષને ગોઠવ્યો કે જેને ખલીશા હિશામે પદબ્રષ્ટ કર્યો હતો. પોતાના સૈન્ય તરફથી ખલિફા હિશામને આવા સમાચાર મળતાં તે અતિ-શય ક્રોધે ભરાયો હતો. તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે, મારા ક્રોધનું પરિણામ વિદ્રોહી લોકોએ અવશ્ય ભોગવવું પડશે. વિદ્રોહી લોકોએ નિમેલા પ્રતિનિધીને ખલીફાએ યરતરફ કરીને તેની જગ્યાએ કુલસુમ નામના એક દક્ષ સેનાપતિને મોકલ્યો અને તેને પૂર્વ ધટનાનું વેર લેવાની ભલામણ કરવામાં આવી. યુધ્ધની શરૂઆતમાંજ એ પ્રતિરૂપિની સેનાપતિઓની વચ્ચે વિવાદ શરૂ થયો. તેના પરિણામે આરખો ફરીથી હાર્યા અને તેમના મુખ્ય મુખ્ય યોધાઓ લડાઇમાં મરાયા. સિરીયાના લશ્કરનો એક ભાગ સ્પેનમાં ચાલ્યો ગયો અને બાકીના લશ્કરે કેરોવાનમાં આશ્રય લીધો; પણ તે જગ્યાએ ઓકાશા નામના વિદ્રોહી સેનાપતિની સરદારી નીચે બાર્બર લોકો અને ધર્મોન્મત્ત સોફિસ્ટારાઇટ સંપ્રદાયના લોકોએ તેમને કેદ કર્યા. આ ઓકાશાએ પ્રથમ કેમસ નગરમાં હથિયાર ઉપાડી વિદ્રોહી વાવટો ઉડાડ્યો હતો. બાર્બર લોકોએ મુસલમાનો ઉપર વારંવાર ચડાઇ કરીને થાકી ગયા હતા અને તેઓ માંહેના ધણા જણ માર્યા ગયા હતા. તેમનો સરદાર ઓકાશા થોડા દિવસને માટે દુર્ગમ મરુભૂમિમાં પાછો ફર્યો હતો.

શાસનકર્તા હાંજલાનું વર્ણન.

એ સમયમાં ખલિફા હિશામે કાળા સંપ્રદાયી સફવાનના પુત્ર હાંજલાને આફ્રિકાનો શાસનકર્તા ઠરાવ્યો હતો. તેણે રાજધાની કેરોવાનમાં આવીને કિલ્લાને મજબુત કરવા નિશ્ચય કર્યો અને અંદરના લશ્કરને નવા સાહસથી તેજસ્વી કર્યું. તેના પછી થોડાજ વખતે ત્રણ લાખ બાર્બરોએ કેરોવાન નગરીને ઘેરી લઇને નગરવાસીઓને અંદર પેસવાના તથા બહાર નિકળવાના રસ્તાને બંધ કરી દીધા. આરખોને બચકર વિપત્તિમાં નાંખ્યા, પણ સેનાપતિ હાંજલા પ્રાથમિક યુગના મુસલમાનો માફક બાહાદુર હતો. ફક્ત તેણે જ બીજા ખલીફા હજરત ઉમ્મરના પ્રમાણે સંઘળા મુસલમાન લશ્કરોને ધર્મમંદે ઉત્તેજિત કર્યા હતા. આ સમયમાં લશ્કરમાં આવો વ્યવહાર દેખાતો નહોતો. તેણે, રાજધાનીની મોટી મસજિદના આંગણામાં ઉભા રહીને મુસ-

લખાનોને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું:—“ હે ભાઈઓ, અંદરના ભાગમાં ઘેરાયેલા મુસલમાનો અને બહારમાં ઉભેલા દુશ્મનો વચ્ચેના યુદ્ધના પરિણામ ઉપર માહારા જીવન મરણનો આધાર છે. જે આ બચકર લડાઈમાં બાબર લોકોનો વિજય થયો તો વૃદ્ધ, યુવાન, પુરૂષ કે સ્ત્રી, બાલક-બાલિકા કે કોઈપણ નગરવાસી તેઓના હાથ માંહેની તરવારના મુખમાંથી બચવા પામશે નહિ. ઇસ્લામિક ઇતિહાસમાં આ એક ભયાવહ ઘટના કોઈ કાળે જુલાવાની નથી.”

જે સમયે ઘેરા ધાલનારા રાજધાનીની ચારે તરફ ખૂન અને લૂટફાટ કરતા હતા, તે વખતે ઘેરાયેલા નગરવાસીઓ અનાહારે કિલ્લાની દિવાલો ઉપર ચડીને શક્તિ ચિત્તે તેઓની નિર્દયતાનું નીરક્ષણ કરતા હતા. સેનાપતી હાંજલા નગરવાસીઓને વોલન્ટીયર તરીકે લશ્કરમાં જોડાવાની માગણી કરતાં તેઓએ આનંદ સાથે માગણી કબુલ રાખી હતી. આરબની સ્ત્રીઓ લડાઈનું કષ્ટ સહન કરવાને ટેવાયેલી હતી; એટલુંજ નહિ પણ તેણીઓ પોતે પ્રસંગ આવતાં હથિયાર ગૃહસ્થ કરીને પોતાના સ્વામીને કે ભાઈને અનેક સમય સહાય કરી અસાધારણ બાહાદુરી બતાવતી હતી. સેનાપતી હાંજલા, સ્ત્રીઓનું એક સૈન્ય બનાવી નગર રક્ષણ કરવાનું તેણીઓને સોંપ્યું અને સઘળા પુરૂષ લશ્કરને તેમજ વોલન્ટીયર લશ્કરને દુશ્મનો ઉપર તુટી પડવા હુકમ કીધો. આખી રાત સેનાપતિ હાંજલાએ તેમના કર્મચારીઓને હથિયાર વહેંચવામાં અને બીજા દિવસની લડાઈ સંબંધી ઉપદેશ દેવામાં કંઠાડી હતી. સવારની નમાજ પછી મુસલમાનો ઉઘાડી તરવારે દુશ્મનો ઉપર તુટી પડ્યા અને સહવારથી સાંજ સુધી મોટી બચકર લડાઈ ચાલી. આખરે બાબર લશ્કરમાં બંગાળી પડ્યું અને દુશ્મનો નાસવા માંડ્યા. એ નાસી જનારા લોકોની બચાવ કરવાની શક્તિનો નાશ થતાં સુધી મુસલમાનો તેમની પાછળ પડ્યા હતા. એ યુદ્ધમાં લગભગ એ લાખ બાબરો મરાયા અને આરબોનાં પણ બહુ માણસો મરાયાં. બાબરોના હાથમાં પકડાઈને આરબોએ જે દુઃખ ભોગવ્યું હતું અને બાહાદુર હાંજલાએ દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા કરીને જે પ્રકારના કષ્ટથી યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો હતો તેના માટે સર્વશક્તિવાન પરવરદિગાર પાસે કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શન કરવા માટે કેરોવાનની સઘળી મસજીદોમાં પ્રાર્થના કરવામાં આવી હતી. હાંજલા આ પ્રકારે સમસ્ત ઉત્તર આફ્રિકામાં શાંતિ સ્થાપન કરવાને શક્તિવાન થયો હતો અને જ્યાં સુધી તેણે એ દેશમાં શાસન-સત્તા ચલાવી હતી, ત્યાં સુધી તે ઠેકાણે કોઈ પણ પ્રકારના વિદ્રોહની સુચના થઈ નહોતી. તેની નમ્ર અને ન્યાયનિષ્ઠ શાસનનીતિદ્વારા જલદીથી ઉત્તર આફ્રીકા પોતાનાં પૂર્વ સુખ, સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થયો હતો.

આન્ડાલુસિયા અથવા સ્પેનની હાલત.

આઇબિરિયન દ્વીપકલ્પના ગ્યાસકલિ, લાંગોયેડક અને સેવોય (savoys) નો કેટલોક ભાગ લઇને આન્ડાલુસીયા પ્રદેશ ઠરાવવામાં આવ્યો હતો, અને ઉમ્મિયા ખલીફાઓનાં રાજ્યોમાં આ પ્રદેશ વધારાનાં રાજ્ય તરીકે ઉમેરાયેલો હતો. આરબોના શાસનના સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે ચાલનારા અન્યાન્ય દેશો પ્રમાણે આ પ્રદેશના સંધના લોકોએ વિજેતા-આરબ લોકોની સહયતા અને આચાર વ્યવહારનું અવલંબન કર્યું હતું; પણ આ પ્રદેશ રાજધાનીથી બહુ દૂર હોવાથી તેની રાજ્યવ્યવસ્થા સારી રીતે કરી શકાતી નહોતી. જે વ્યવસ્થાથી ત્યાંનું રાજ્ય ચલાવવામાં આવતું હતું તેનાથી હમેશાં રાજ્ય વ્યવસ્થા અવ્યવસ્થિત રહેતી હતી. હાલમાં જેમ હિંદુસ્તાન ઇંગ્લાંડની સત્તા નીચે છે, તે સમયમાં સ્પેન પણ તેવીજ રીતે આફ્રિકાની સત્તા નીચે હતું. આફ્રિકાના કેરોવાનના રાજપ્રતિનિધિઓ ઉમ્મિયા ખલિફાના અનુમોદન સિવાય આન્ડાલુસિયાનો શાસનકર્તા નિયુક્ત કરવાને સત્તા ધરાવતા હતા. પારિવારિક અથવા સાંપ્રદાયિક સ્વાર્થરક્ષાના માટે ધણું કરીને લોકવર્ગના સ્વાર્થની દરકાર ઓછી રખાતી હતી અને શાસન કરતાના વારંવારના ફેરફારથી શાંત ન થાય તેવો અંતર-વિદ્રોહ દત્તપન્ન થયો હતો. દુલ્લો નગરીના કિસ્તાની દિવાલ પાસે અસ-શામનું મોત થતાં, લશ્કરી લોકોએ તે જગોએ અબ્દરહેમાન અલ હાફેડી નામના સરદારને મુકરર કર્યો હતો. પણ યક્ત થોડાજ મહિના શાસનકાર્ય ચલાવવા પછી આફ્રિકાના રાજપ્રતિનિધિએ, અનખાસા નામના એક પુરુષને તે જગો ઉપર નિયુક્ત કર્યો હતો; એ પ્રમાણે લખાયેલું છે કે, અબ્દરહેમાન ધણોજ સાહસીક, દક્ષ, ન્યાયપરાયણ અને વિચાર કાર્યમાં નિષ્પક્ષપાતિ હતો. નવા શાસન કરતા, અન-ખાસાના આવતાં સુધી તેણે આઇબીરીયન દ્વીપકલ્પના ઇર્ષાપૂર્ણ સંપ્રદાયના લોકોને સુશાસનમાં રાખ્યાં હતાં. અનખાસાએ ૧૦૩ હીજરીના સરર મહિનામાં રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં લીધી હતી. ખલિફા હિશામના સિંહાસને આવવા પછી થોડાજ વખતમાં તેણે ફ્રાન્સ દેશ ઉપર ચઢાઈ કરીને કારકાસોન, નાઇન્સ, અને અન્યાન્ય મુખ્ય શહેરો જીતી લીધાં હતાં. (ઓગસ્ટ, ૭૨૧ ઇસ્વી) “એક ખીજાએ પરસ્પરમાં સહાય કરવી.” એ મતલબથી તેણે પાસેના ગય લોકો સાથે સંધીના કરારો કર્યા. ઐતિહાસિક રેન્ડ (Rainaud) સાહેબ, જેજર ઇસિડોરના મતાનુસારે લખી ગયો છે કે—“બળ પ્રયોગના બદલામાં યુધ્ધિપૂર્વક ડહાપણ અને સુખદોષસ્ત, યક્ત એજ કારણે કરીનેજ અનખાસાનો જય થયો હતો:

અને નિવાસી લોકોના પ્રતિ સહવ્યહવારે વર્તવાથીજ દક્ષિણ ફ્રાન્સમાં મોસ્લિમ અધિકાર મજબુત થયો હતો.”

ફ્રાન્સના લોકો સાથે થયેલી સંધિના કરારોનું રક્ષણ કરવાની મતલબથી ત્યાંના મુખ્ય મુખ્ય પ્રખ્યાત લોકોને બાર્સિલોનામાં બોલાવીને તેમની સાથે સદગૃહસ્થાધિને છાજતો વ્યહવાર બતાવવામાં આવ્યો હતો; અને જેનાથી આરબો અને તેઓની સાથે સંબંધ રાખનારાઓની અંદર સહ-બાવ સંસ્થાપિત થાય, તેટલા માટે પ્રયત્ન કરતા હતા; પણ દુર્ભાગ્યક્રમે શાસનકર્તા અનબાસા, પિરિનીઝ પર્વત ઉપરના વિદ્રોહીઓના ઓચિંતા હુમલાથી મરાણો. તેના મરણથી સ્પેન દેશમાં ફરીથી ગેરવ્યવસ્થા ચાલુ થઇ અને મદદનીશ સેનાપતિ ઉઝરા (Uzrah) સમ્રાજ્ય લસ્કર લઇને રા-જધાનીમાં પાછો ફર્યો. (સાલ્વાન ૧૦૭ હિજરી. જાનેવારી ૭૨૬ ઇસ્વી.) અનબાસાના, મરણ પછી ૧૧૩ હિજરીમાં અબ્દરહેમાનના નિયોગ કાળપર્યંત, પાંચ વરસની અંદર કોઇ કોઇ પુરૂષે ફક્ત કેટલાક મહિના શાસનસત્તા ચલાવી હતી. આ સમ્રાજા ફેરારોથી દેશનું શાસનકાર્ય તદ્દન અવ્યવસ્થિત થઇ પડ્યું હતું અને એટલાજ દારણથી પીલોયાની સરદારી તથા વિદ્રોહીઓ શક્તિવાન થઇ પડ્યા હતા. ૧૧૧ હિજરીમાં હેસેમ (Haisem) સ્પેનનો શાસન કરતા મુકરર થઇને સ્પેનમાં આવ્યો હતો. આ પ્રતિનિધિ પિલોયાની સરદારી તથા વિદ્રોહીઓના નિવાસ સ્થળોના ધ્વંસ કરવાને અને પીરીનીઝ પર્વતની ઉપરના કેટલાકેક સ્થ-ળોનો કબજો લેવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. લિયે મેકોન (Macon), ચેક્ષો-ન્સ ઓન ધી સેઓનાને તાબે કરી લીધાં હતાં અને બોયુન (Boayne) અને (Autun) અટન, ઉપર ઘેરો ધાલીને લુંટી લીધાં તથા અન્યાન્ય સ્થાનનાં લોકોને કર આપવાની ફરજ પાડી હતી; પણ છેવટે આ સમ્ર-ાજા વિજયોનું સારું ફળ આવ્યું નહિ. આરબો પોતાના પરસ્પરના અ-નૈક્યને વશ થઇને આ સમ્રાજાં શહેરોનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ થયા નહિ અને આરબોના લસ્કરના મુખ્ય અંગ સ્વરૂપ બાર્સિલોના પોતાના ઉધ્ધત વ્યહવારદારા મેસેપેટોમીયા નિવાસીઓની બંધુતા તે શત્રુતા થઇ પડી હતી

બાહાદુર પ્રતિનિધી અબ્દરહેમાન અલ ધાફ્રીનું ચરિત્ર.

શાસન કરતા હેસેમના મરણ પછી બલીદા હિશામે અબ્દરહેમાન અલ ધાફ્રિને બોલાવીને તેને આન્ડાલુસિયાની શાસન-સત્તા આપી.

તેના આવવાથી સ્પેનનાં લોકો શુભ લક્ષણ સમજીને આનંદ પામ્યા હતા. ઉમ્મિયા શાસનકાળમાં, અબ્દરહેમાનના જેવો ડહો અને સ્વદેશ પ્રેમિક શાસનકર્તા સ્પેનમાં કદિપણ આવ્યો નહોતો. શાસન પદ્ધતિ અને યુદ્ધ કુશળતાએ એક સફળજ્ઞાનો તે સંપૂર્ણ અધિકારી હતો. ઇમીનાઇટ અને મોધારાઇટ એક વર્ગના લોકો ઉપર તેનું વિશેષ સન્માન હતું. લશ્કર તેના ઉપર દ્વિગોળનથી શીઘ્ર હતું. અને ભદ્રતા, ઉદારતા અને ન્યાયપરાયણતાએ કરીને, તેણે સમસ્ત દેશ નિવાસિઓના અંતઃકરણનું આકર્ષણ કરેલું હતું. લોકોની સર્વ પ્રકારની હાલત જાણી શકાય તેટલા માટે તે સઘળા દેશના જીલ્લાઓ અને શહેરોમાં મુસાફરી કરતો હતો. સ્થાનિક મેજિસ્ટ્રેટો કર્તવ્ય કાર્યમાં એકરકારી કે વિશ્વાસઘાત કરવા માટે અપરાધી ઠરે તો તેમને ખરતરફ કરીને તેમની જગોએ ખાતદાન, ન્યાયપરાયણ લોકો નિયુક્ત કરતો હતો. જાતિગત કે ધર્મગત, વિભિન્નતાનો પરિત્યાગ કરીને પ્રત્યેક વર્ગના લોકો પ્રતિ સમાન દ્રષ્ટિ અને નિષ્પક્ષપાત વિચાર પ્રદર્શિત કરતો હતો. ખ્રિસ્તિઓ પાસેથી જે જે ગીરજાઓ બળપૂર્વક લઇ લેવામાં આવ્યા હતા. તે તેઓના ઉત્તરાધિકારીઓને પાછા આપવામાં આવ્યા હતા. બહુજ હાપણ અને સતર્કતાથી રાજ્ય વિભાગોમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રજાવર્ગની શાંતિમાં અવ્યય કરનારાઓનું તથા હુમેશાં વિદ્વન વિપતિઓ કરનારાઓનું ધણીજ કડોરતથી દમન કરવામાં આવતું હતું. બલ્કે તે ધકન સ્પેનમાંજ રાજ્ય પદ્ધતિમાં સુધારો કરીને અટક્યો નહિ, પણ રાજ્યની ઉત્તર તરફના વિભાગનું પણ સંરક્ષણ કરી તે વિભાગને સુરક્ષિત કરવાનું તેને આવશ્યક જણાયું. ટુલોના યુદ્ધનો બલ્કો લેવાની ઇચ્છાથી સ્વાભાવિક ઉત્તેજનથી ઉત્તેજિત થઇને અને બાહાદૂર સરદારો મુસા અને તારીકના પ્રમાણે વિજય મુદ્રે આભુષિત થવાની ઇચ્છા કરીને તે ઉત્તર સિખામાં મોકલવા માટે બાહાદૂર લડવૈયાઓનું એક જા એકઠું કરવાનો અવિનિયમ પ્રયત્ન કરતો હતો. ધર્મ-યુદ્ધમાં પ્રાણ આપવાના ઉત્સાહે ઉત્સાહિત થઇને બહુદર્શી, યુદ્ધકુશળ, બાહાદૂર સેનાપતિના અધિને કાર્ય કરવાને તરતજ અમરૂપ્ય સ્વેચ્છા સેવકો (વોલન્ટીયરો) તેના વાવટા નીચે એકત્ર થયા હતા. પીરીનીઝ પર્વતની ખીણ બાજુના સર્ડાગન (Cerdagne) પ્રદેશના મુસલમાન શાસનકર્તાને, તે સમયના ખ્રિસ્ત લખનારાઓ “મૂનૂજ” નામે ઓળખાવી ગયા છે પણ તેનું ખરૂં નામ ઓસમાન, અને તેના પિતાનું નામ આયુનેસા અથવા આયુનેઝા હતું. તે યાકવીટાઇનના ડ્યુક, ઇડીસની સ્વરૂપવાન કન્યા

લેમ્પેગિક (Lampagic) સાથે પરણીને પરસ્પર એક બીજાને સહાય કરવાના કરારથી ડ્યુક સાથે સંધિના કરારથી બંધાયેલ હતો. તે મુસલમાન સરદાર પોતાના સસરા સાથે મળીને આરબોની સામે વિદ્રોહ કરવા તૈયાર થયો. આ વિદ્રોહના ખચર સાંભળીને અબ્દરહેમાને તરતજ અલખાબ* નામની જગાએ લશ્કર મોકલ્યું. એજ સ્થાને મુનુજ પોતાની સ્ત્રી સાથે રહેતો હતો. અંતે વિદ્રોહી ઇળપતી મુનુજ મરાયો. તેની કમ બાગ્ય સ્ત્રી અબ્દરહેમાનના મદદગાર સેનાપતિના હાથમાં પકડાઈ, તેને સન્માનપૂર્વક દમાસ્કસ મોકલી આપી, અને ત્યાં તેણીને ખલીફા હીશામના એક પુત્ર સાથે પરણાવી દીધી.

ફ્રાન્સ ઉપર ચડાઈ.

મુનુજના મરણ પછી તેની સાથે સંધિના કરારથી બંધાયેલા પ્રીરિત રાજ્યોની સાથેના કરારો રદ થયા અને તેઓમાં અવ્યવસ્થા ચાલુ થઈ. ઉત્તર પ્રદેશોમાં મોકલવાનું લશ્કર જરાજર તૈયાર થવા પહેલાં સેનાપતિ અબ્દરહેમાનને યુદ્ધયાત્રા કરવાની ફરજ પડી હતી. ઇ. સ. ૭૩૨ માં વસંત કાળે આરાગન અને નેવરને રસ્તે બાઇગોરાલ અને વિરાનની ઉપલકાની મધ્યમાં થઈને તેણે ફ્રાન્સમાં પ્રવેશ કર્યો. આરબ ઐતિહાસકોના મત પ્રમાણે આર્લ્સ (Arles) નગરી સમુદ્રથી ત્રણ લીગ છેટે, નિર્જળ સપાટ મેદાનમાં એક નદી કીનારે હતી. સેનાપતિ અબ્દરહેમાનના આવવાથી, એ લોકો કર આપવાને કમ્પલ થયા હતા. મુનુજના મરણ પછી ત્યાંના અધિવાસી લોકો પૂર્વની સંધિ પ્રમાણે આખર રહેવાને નાકમ્પલ થયા હતા. બહાદુર સેનાપતિ અબ્દરહેમાને પ્રથમજ આર્લ્સના લોકો વિરુદ્ધમાં લડાઈ જાહેર કરી. નગરવાસીઓ હોન નદીના કાંઠે એક ભયંકર લડાઈમાં હાર્યા અને મુસલમાનોની તાબેદારી સ્વિકારી. આ જગાથી પૂર્વ તરફ અગ્રેમર ન થતાં બોર્ડો તરફ પાછો ફર્યો અને તે પણ જીતી લીધું. પારકવીટાઇનનો ડ્યુક ડોરડોગની (Dordogne) નદીના કાંઠે સેનાપતિ, અબ્દરહેમાન સામે અટકાવ નાંખી ઉભો, પણ ઘણીજ ખરાબ રીતે હાર્યો અને તેનું લશ્કર મરાયું. બેનરમ્સીડોર લખી ગયો છે કે:—“આ ડોરડોગનીના યુદ્ધમાં

*અલખાબ; શબ્દનો અર્થ દરવાજો થાય છે. આ ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે, આ નગર પિરિનીઝ પર્વતની તળેટીમાં હતું. એવું કહેવાય છે કે Paycorda થી થાંડે દૂર ઘણું પર્વતની પશ્ચિમ તરફ એ હતું અને એનું નામ પ્રસેડા હતું.

ખિરિત લોકોનું 'કેટલું' બધું લશ્કર મનાયું તે શક્તિ સર્વ શક્તિવાન ખુદાજ ભણે છે, એની સંખ્યા નક્કી કરવી મનુષ્યના જ્ઞાનની બાહારનો વિષય હતો. આ વિજય લાભથી ચાર્કવીટાઇનમાં પ્રવેશ કરવાની અડચણો દૂર થઇ હતી. એ પછી બાર્ગાન્ડીનો નાશ થયો અને ઇસ્લામનો અર્ધ ચદ્દાકાર વાવટો, લીયે બેસાન્ક (Beasaneon) અને સિન (Sens) નગરીઓના મધ્ય ચોકમાં ગર્વપૂર્વક ઉડવા લાગ્યો. આ સધળાં શહેરોના કિલ્લામાં ઉત્કૃષ્ટ લશ્કર રાખીને વિજયી સેનાપતિ ક્રાન્સની રાજધાની તરફ અગ્રેસર થયો. આ સધળાં નગરોમાં રક્ષણ માટે અધિક લશ્કર રાખવાથી બાહાદુર સેનાપતિનું બળ ઓછું થઇ ગયું હતું. ડોરડોગની નદીના કાંઠે શૌચનિય પરાજય પછી ડ્યુક યુડસે આરબોની સામે પોતાનો બચાવ કરવાને તદ્દન અશક્ત સમજીને હેરીસ્ટાલના પાપીનના પુત્ર ચાર્લસની * સહાય માગી. તે મેરોવીન્જીયન કોર્ટનો Merovingian court નગરાધ્ય હતો એટલે ક્રાન્સ પ્રતિ તેનું વિશેષ સન્માન હતું. તે બાહોશ અને ધર્મના બચ વગરનો હતો. તે ડ્યુકના આક્રમણમાં પોતાને ગૌરવયુક્ત સમજીને આનંદ સહિત ડ્યુકને સહાય કરવા કમુલ થયો. દાન્યુમ અને એલમ નદીના કીનારા ઉપરથી અને જર્મનીના જંગલમય પ્રદેશમાંથી તેણે અસંખ્ય લોકોનું મોટું લશ્કર એકઠું કર્યું અને દક્ષિણ તરફ ચઢાઇ કરી, એ દરમિયાન આરબ લોકોએ આગળ વધીને ટુરસ (Tours) નગર જીતી લીધું. આરબ ઇતિહાસ લખનારાઓ, લખી ગયા છે કે ટુરસ જીતી લેવા પછી સેનાપતિનો સખત હુકમ છતાં, અર્ધ જંગલી બાજર લોકોએ, નગરવાસીઓ પ્રતિ બહુ જીલમ કર્યો હતો, એટલાજ માટે ખુદાએ આરબ લોકોને આ રથજો મોટી વિપત્તિમાં લાવી મૂક્યા હતા. રસ્તો બતાવનારાએ ખરાબેશી ભૂલના પરિણામે ઉલટે રસ્તે થઇને જે સમય આરબ સેનાપતિ લીયર નદી ઓળંગવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો, તે સમય ચાર્લ્સ પોતાના લશ્કર સહિત ત્યાં ઉભો હતો. શત્રુની સંખ્યા પોતાના લશ્કર કરતાં બહુ વધારે જોઇને, સમયકુશળ અબ્દરહેમાન ત્વરાથી પાછો હટી, લીયર નદીનો કિનારો મૂકી દઇ, ટ્યુરસ અને પયટીયારસ શહેરોમાં છાવણી નાંખી. પોતાનું લશ્કર દુસ્મનોના મુકાબલામાં બહુ થોડું હોવાથી ચિંતા કરવા લાગ્યો. પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્માપૂર્ણ લોકોથી એકઠું થયેલું લશ્કર હમેશાં પોતપોતામાં કુસંપ કરીને બહુ દિવસ થયાં એક સાથે રહીને કાર્ય કરવા માટે અનિચ્છક હતું. વળી જુદી જુદી લડાઇમાં લૂટથી મળેલું દ્રવ્ય મળવાથી તેઓ સધળા સ્વદેશમાં આવવા માટે અધિરા થઇ ગયા હતા. ઉત્તર પ્રદેશમાં ચડાઈ કરીને

* આરબ ઇતિહાસકો ચાર્લસને કારલા અથવા કાલદુસ કહેતા હતા.

લૂટમાંથી જે દ્રવ્ય મળ્યું હતું તેનું રક્ષણ કરવા સારૂ તેઓ યુદ્ધમાં શિથિલતા બતાવતા હતા અને તે કારણને લઇને તેઓ સેનાપતિ સાથે ક્વચિત નાશરમાની કરવા લાગ્યા હતા. સેનાપતિ અબ્દરહેમાન સ્વભાવતઃ આશંકિત થયો હતો અને સામા પક્ષનો આદર્શ પણ સમજાડાયો હતો કે મુસ્લીમ લશ્કર પોતાના લૂટથી મળેલા દ્રવ્યનું રક્ષણ કરવા માટે રીતી પ્રમાણે યુદ્ધ કરી શકનાર નથી. એટલે તેઓના મનમાં દુઃખ ન થાય એવા ભાવથી સેનાપતિએ લશ્કરના માણસોને વિનંતિ કરી કે તેઓ લૂટથી મળેલા દ્રવ્યમાંથી થોડા ભાગનો પરિત્યાગ કરે. મુસ્લીમ સેનાપતિની આ નિર્બળતાનું પરિણામ —જે આને નિર્બળતા કહેવામાં આવે તો—જે પ્રમાણે ભયંકર પરિણામ લાવશે કરીને ધારેલું તેજ પ્રકારે ભયંકર પરીણામ અવ્યું હતું.

ટયુરસનું યુદ્ધ.

આદર્શના પાયદળ લશ્કરના માણસોએ વાઘનાં ચામડાં પહેરેલાં હતાં અને ઘોડેસવાર અને પાયદળ લશ્કરના માણસોના માથાના વાળ, ખભા સુધી પડે તેટલા લાંબા હતા. આ અસંખ્ય લશ્કરે આરબ લશ્કરની છાવણીથી કેટલાક માઇલ ઉત્તર લી, નદી એળંગીને તેને પાછળ રાખીને છાવણી કરેલી હતી. * પ્રથમ ૮ દિવસ સુધી કેટલીક નાની નાની લડાઈઓ થઇ તેમાં આર્યો જીત્યા. નવમા દિવસે એક પક્ષની અંદર ભયંકર લડાઇ શરૂ થઇ. આખો દિવસ બિપણ યુદ્ધ ચાલવા પડી, સાંજના બેઠ લશ્કરો આરામ લેવા માટે પોત પોતાની છાવણીમાં ગયાં. બીજા દિવસે સવારે ફરીથી લડાઇ ચાલુ થઇ આ દિવસે મુસ્લીમ લશ્કર બેવડા ઉત્સાહથી લડવા લાગ્યું એટલે ફ્રાન્સનું લશ્કર નારી જવાની તૈયારીમાં હતું અને મુસલમાનો લગભગ લડાઇ જીતી ચૂક્યા હતા, એવા સમયમાં “આરબ છાવણીમાં લૂટ પડી છે” આવી ખુબ યુદ્ધસ્થળમાં જોરથી ઉડવાથી, આર-

* આ ટયુરસની લડાઇ, ઈજિપ્તમાં થઇ હતી તે નક્કી કરવું અશક્ય છે પણ એનો નક્કી કદી શકાય કે, આ સ્થળ પયટીયારસ અને ટયુરસ નગરીની મધ્યમાં હતું. આ જગ્યા લી મદીની કેટલીએક શાખા નીચેના પાણીથી ઘેરાઈ જવાથી, ત્યાં નદીઓનાં પાણી ફરી વળ્યાં છે. અને તે જગ્યાએ ઠેકાણે ઠેકાણે ઝાડનાં ઝુંડો, અને સુરોગીન વાડીયો હાલ નજરે પડવાથી, તે જગ્યા સુદૂર જગ્યાઓ જેવી હાલતમાં ફેરવાઈ ગઈ છે. પણ તે સમયે આ સ્થળે મોટું લશ્કર ભયંકર લડાઈમાં રોકાયેલું હતું.

બોના લશ્કરમાં બંગાળી પડ્યું અને પોતાના લૂટના દ્રવ્યનું રક્ષણ કરવા સાફ ચાલતી લડાઇનો પરિત્યાગ કરીને આરબો છાવણી તરફ દોડ્યા. સેનાપતિ અબ્દરહેમાને લશ્કરના માણસોને સમજાવીને બંગાળી પડતું અટકાવવાને બહુ પ્રયત્ન કરીએ પણ તે નિષ્ફળ ગયો અને દુશ્મનોની બરછીઓથી આરબોના સઘળા માણસો મર્યા. સેનાપતિના મરણથી આરબોનું લશ્કર બચંકર વિપત્તિમાં અનિયમિત હાલતમાં આવી પડ્યું. આ સુયોગ મળતાં દુશ્મનોના લશ્કરે, બહુ માણસોને મારી નાંખ્યા. તોપણ યુદ્ધક્ષેત્રમાં દુશ્મનોએ આરબોના હાથનો ઠીક સ્વાદ આપ્યો હતો તેટલા માટે સંધ્યા સમયને સૌભાગ્ય સ્વરૂપ સમજી તેઓએ પોતાની તરવારો આનમાં નાખી બેઠે લશ્કરો પોતપોતાની છાવણીમાં ગયાં હતાં.

જેવા આરબો પોતાની છાવણીમાં આવ્યા કે તુરતજ અબ્દરહેમાનના મદદનીશ સેનાપતિની સાથે બચંકર વિવાદ ઉત્પન્ન થયો અને લશ્કરનાં માણસોએ પોતપોતામાં હથિયારો ઉપાડ્યાં. ક્રાન્સ ઉપર જ્ય મેળવવાની વાતને ભૂલી જઇને નિરાપદે પાછા ફરવામાંજ તેઓ પોતાનું શ્રેય સમજવા લાગ્યા. રાત્રીના ગંભીર અંધકારમાં આરબ સેનાપતિ પોતાનું લશ્કર લઇને મેસેપેટામીયા તરફ પાછો ફર્યો. સવારમાં આદર્શ અને ટ્યુક દુશ્મનોની છાવણીમાં શાંતી જોઇને સદેહ કરવા લાગ્યા કે અમેને (ક્રાન્સને) વિપત્તિમાં નાંખવા માટે દુશ્મનોએ કાંઇક બાજી રચી છે. ધણાજ શંકાતૂર ચિત્તે, હુશીયારીથી તેઓ આરબોની છાવણીમાં આવ્યા તો આનંદ સાથે જેવા લાગ્યા કે, પાછા ફરવાને અશક્ત જણાએલાઓને છાવણીમાં પડતા મૂકીને આરબો નાસી ગયા છે. તરતજ આ ઘાપલ થયેલા આરબોને નિદેય રીતે મારી નાંખ્યા. તે પછી આદર્શ પાછા ફરેલા આરબોની પછવાડે થવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ. લશ્કર સહીત તુરતજ ઉત્તર તરફ પાછો ફર્યો અને ટ્યુરીસના યુદ્ધમાં લગભગ વિજય પ્રાપ્ત પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય, આરબોના હાથમાંથી નિકળી ગયું. * નાશરમાનની અને અંદર અંદરના કુસંપથી જીતેલી બાજી હાથમાંથી આવી રીતે નિકળી ગઇ હતી.

* ઘણા યુરોપી ઇતિહાસ લેખકોએ, પ્રાચીન લોકોનું મતાનુસરણ કરીને, ક્રાન્સના સેનાપતિઓ અને તેમના લશ્કરના શૌર્યની અતિશયોકિત કરી છે અને વર્ણવી ગયા છે કે, ક્રાન્સે આ યુદ્ધમાં જ્ય મેળવનાથીજ આખો યુરોપ આરબોના હાથમાં જતો બન્યો છે. દાર્શનિક મીઠ ગીબન, આદર્શની કૃત કાર્યતા સંબંધે જે સત્ય ઘટના લખી ગયો છે તે વાંચક સન્મુખે અમે રજૂ કરીએ છીએ:—“ ક્રાન્સના પાદરી લોકોની આ અવિશ્વાસ યોગ્ય વાર્તા આ સમસ્ત

બાહાદુર સેનાપતિ અબ્દરહેમાનની સાથે મુખ્ય મુખ્ય વીર પુરષો માંહેના ધણી સરદારો મરણ પામવાથી આરખ ઐતિહાસકો આ લડાઈને “બાહાત-અસ-શાહાહ” અથવા “ધર્મવીર પુરષોનો ધ્વંસ” એ નામથી ઓળખાવે છે. ધાર્મિક, વિશ્વાસુ માણસો હમણાં પણ એવું માને છે કે, “જન્મતના શીરશ્તાઓ મગરીબની નમાઝ વખતે, આ શાહાહત પામેલા ધર્મવીર પુરષોને નમાઝ પડવા માટે આમંત્રણ કરે છે.”

ફ્રાન્સના ધર્મોપદેશકો-પાઠરીઓ-લખી ગયા છે કે-ટ્યુરસના યુધ્ધમાં આરખોના ત્રણ લાખને સાઠ હજાર માણસો મરાયા હતા પણ આ લખવું તદ્દન પાયા વગરનું છે. કારણ કે સેનાપતિ અબ્દરહેમાને એના ચોથા ભાગ કરતાં પણ ઓછાં માણસો લઈને ફ્રાન્સમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. તેઓની અતિ શયોક્તની અસત્યતા સહેજમાં સાબિત થાય છે કે, દેશમાં અંતર વિદ્રોહ અને લશ્કરમાં અવ્યવસ્થા હોવા છતાં ટ્યુરસની લડાઈ પછી થોડોજ સમય જતાં, આરખોએ એક મોટું લશ્કર લઈને ફ્રાન્સ ઉપર ચડાઈ કરી હતી, પણ એટલું સત્ય છે કે બાહાદુર સેનાપતિ અબ્દરહેમાનના સૈન્ય જેવું આ સૈન્ય સુશીક્ષિત નહોતું. જો ટ્યુરસના યુધ્ધમાં મુસલમાનોના સાઠત્રણ લાખ કરતાં વધારે માણસો મરાયા હોત તો તે પછી તુરતજ આવડું મોટું લશ્કર લઈને ફ્રાન્સ ઉપર ફરીથી ચડાઈ કરવાને સમર્થ થઈ શકત નહિ.

ઘટના દ્વારા મિથ્યા કરે છે. યુદ્ધના અંતે ફ્રાન્સનો સેનાપતિ શંકાશીલ હૃદયે અને સત્વધનીથી આરખોની છાવણીમાં ગયો હતો. આરખો ચાલ્યા ગયા હતા તેથી તે ધણોજ ખુશી થયો હતો. કારણ કે પરાજીત થવાની તેની સઘળી બીક દૂર થઈ હતી એટલે આરખોની પાછળ જવાનું સાહસ કરી શક્યો નહોતો અને જર્મનીના મદદ-ગારોને તેઓના જંગલ નિવાસે વિદાય કર્યા હતા. કેઈ વિજયી સેનાપતિ કાયર-પણું ખતાવે તો તેની નિર્બળતા જાહેર થઈ જાય છે. સન્મુખ યુદ્ધમાં ફ્રાન્સનું લશ્કર આરખોના લશ્કરને, કાંઈ પણ નુકશાન કરી શક્યું નહોતું. તેઓ ન્યારે છાવણી તરફ પાછા ફર્યા ત્યારે તેમની પાછળ પડીને નિર્દયતા ખતાવી હતી. મુસલમાનોએ ફરીથી ફ્રાન્સના લશ્કર ઉપર આક્રમણ કર્યું, નહોતું. ફક્ત એટલીજ બાબતનો વિચાર કરવાથી ફ્રાન્સના લશ્કરના વિજયનો સ્વિકાર કરી શકાય. પણ આ વિચાર કરવા યોગ્ય છે કે ફક્ત અબ્દરહેમાનજ, મોધારાઈટ અને ઇમિનાઈટ વર્ગોને ને એકતામાં બાંધી રાખવાને સમર્થ થયો હતો. તેના મરણથી મુસ્લીમ સામ્રાજ્યને ને નુકશાન થયું હતું તેનો ખદ્દો ફરીથી વધ્યોજ નથી. કારણ કે તેના પછી બીજો કોઈ પણ આવો સમર્થ પુરુષ થયોજ નથી.”

એવું કહેવાય છે કે, આરબો પોતાના બાહાદુર સેનાપતિના મરણથી અત્યંત ક્રોધે બરાધને, દક્ષિણ તરફ પાછાં ફરતી વખતે લીમસીન (Limousin) નગરમાં આવેલો સોલીગનાન (Solignan) નો મઠ (ગીરજા-ધર્મોપદેશકાનું નિવાસસ્થળ) સળગાવી મુક્યો હતો.

ટ્યુરસના યુદ્ધ પછી અબ્દરહેમાનના મદદગાર સેનાપતિએ, તુરતા તુરત આ શોચનિય સમાચાર આફ્રિકાના પ્રતિનિધિ અને દમાસ્કસના ખલીફાને 'મોકલી આપ્યા હતા. આ ખરાબ સમાચાર મળતાંજ ખલિફા હિશામે કાતાનના પુત્ર અબ્દુલ માલેકને સ્પેનનો શાસનકર્તા હરાવીને તરતજ સ્પેન મોકલ્યો અને ક્રાન્સમાં આરબોના સન્માનનું ફરીથી સ્થાપન કરવા માટે તેને વિશેષ ભાવે ઉપદેશ આપ્યો હતો. અબ્દરહેમાનના મરણની તકનો લાભ લઇને શત્રુઓ સ્પેનની ઉત્તરે પર્વતમય પ્રદેશના લોકો ધરલામી શાસનને નુકશાન કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. શાસનકર્તા અબ્દુલ માલેકે પ્રથમજ આરાગન અને નેવર તરફ લશ્કર મોકલી ત્યાંના વિદ્રોહીઓને કેટલીક લડાઇઓમાં હરાવીને માથે માગવાની ફરજ પાડી. તે પછી તેણે લાંગોચેડમાં પ્રવેશ કરીને ત્યાંના મુસલમાની કિલ્લાઓ મજબુત કર્યા. ૭૩૪ દરવીમાં નારબોનનો ડેપ્યુટી ગવર્નર યુસફ મુસલમાનો સાથે સંધીના કરારથી બંધાયેલા માર્સેલીનના ડ્યુક Maurontius સાથે મળી ગયો અને હોન નદી ઓળંગી સેઇન્ટ રેમી જીતી લઇને રયભિગનાન તરફ આગળ વધ્યો હતો. ક્રાન્સનું સૈન્ય ડ્યુકના લશ્કરને અટકાવવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરી હાર્યું અને થોડાજ સમયના અટકાવ પછી રયભિગનાનના લોકોએ આત્મ સમર્પણ કર્યું હતું.

શાસનકર્તા ઓકબાનો શાસન સમય.

રયભિગનાનનો કબજો લેવા પછી શાસનકરતા અબ્દુલ માલેક દક્ષિણ તરફ પાછો વળ્યો. પશુ ઇ. સ. ૭૩૪ના નવેમ્બર મહિનામાં તેની પાસેથી શાસનસત્તા લઇ લેવામાં આવી. તેના પદબ્રજ થવાનાં કારણોમાં મતભેદ છે. કોઇ કોઇ કહે છે કે-પાછા વળતી વખતે પિરિનીજ પર્વત નિવાસી દુશ્મનોએ તેના લશ્કરને મોટું નુકશાન કર્યું હતું તેથી તેને પદબ્રજ કીધો હતો. આરબ ઐતિહાસકો લખી ગયા છે કે, તે અત્યંત નિર્દય અને ન્યાયના કામમાં ધણોજ કઠોર હતો માટે પદબ્રજ કર્યો હતો. તે પછી ઓકબા નામના એક પુરુષને તે જગ્યાએ મુકરર કર્યો હતો. તેના ચરિત્ર સંબંધી એક અંથ-

કાર લખી ગયો છે કે, “ તે ન્યાયવાન અને પ્રશંસા કરવા યોગ્ય ચરિત્રનો હતો. તેટલા માટે સધળા મુસલમાનો તેના પ્રતિ વિશેષ શ્રદ્ધા રાખતા હતા. તેના પાંચ વર્ષના શાસનકાળની અંદર તેણે કંટલીકવાર ક્રાન્સ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું અને તેની પૂર્વ સિમાનું અતિક્રમ કરીને ઐસ્લામિક વિજય વાવટો ઉડતો કર્યો હતો. તેના શાસનકાળમાં લ્યાંગોયેડકના આરબોએ પૂર્વ તરફ હોન નદી સુધી સધળાં પ્રયોજનીય સ્થાનોને મજબુત કિલ્લાએ કરી સુરક્ષિત કર્યા હતા. આ સધળાં “ મીલીટરી સ્ટેશનો ” રીબાટ (Ribat)ના નામથી ઓળખાતાં હતાં. યુદ્ધના સમયમાં આત્મરક્ષા થઇ શકે અને દેશનું શાસન સારી રીતે કરી શકાય આ જે ઉદ્દેશોને માંડ લશ્કરના નિવાસ સારૂ આ મિલિટરી સ્ટેશનો રાખવામાં આવ્યાં હતાં. ઓકખાએ નારબોનમાં એક મજબુત કિલ્લો બંધાવીને તેમાં રસદ તથા હથિયારો વગેરે સામાન પૂર્ણ રીતે ભર્યો હતો. તેણે હીજરી ૧૧૮ ઇ. સ. ૭૩૬ માં ડૉફિનિ પ્રદેશમાં (Dauphiny) પ્રવેશ કરીને અનુક્રમે સેન્ટપોલ, ટોરીસચેટીક્સ (Toris Chatinx), ડોન્ઝર (Donzero), વોલેન્સ અને ન્યુલીઓન્સ, (New Lyons) જીતી લીધાં હતાં. આરબોનું લશ્કર બર્ગન્ડી પર્યંત આગળ વધીને ક્રાન્સની રાજધાની ઉપર ઘેરો ઘાલવાનો ભય બતાવતું હતું. એની એક વરસ પહેલાં ઇટાલીના તામાનો પાઇડમોન્ટ (Piedmont) પ્રદેશ જીતી લઇને આવશ્યક સ્થળોમાં લશ્કર રાખવાનાં મીલીટરી સ્ટેશનો સ્થાપ્યાં હતાં. ટ્યુરસના યુદ્ધ પછી ચાર્લસને માર્દલનો ટાઇટલ મળ્યો હતો. તે આ વખતે એકલો આરબોની સામે ટકી શકવાને અશક્ત જણાતાં તેણે ઇટાલીના લેમ્બાર્ડ પ્રદેશના રાજા લુઇ પ્રાન્ડ (Luict Prand) ની મદદ માગી હતી. લુઇ પ્રાન્ડના ભાઇ ચાઇલ્ડ આંડ, ક્રાન્સની પૂર્વ સિમા તરફથી બહુ માણસોનું અસહ્ય લશ્કર સાથે લઇ ચાર્લસની સાથે મળી ગયો અને આ એકઠું મળેલું લશ્કર આરબોનાં સ્થળે જીતી લેવા અગ્રેસર થયું હતું. એ સમયમાં ચાર્લસે, બાર્બોયમ અને ગ્યાસકાયનના નિવાસીઓને પીરીનીઝ પર્વતની પેલીપાર એક બનાવટી જંગલ તૈયાર કરવાને સમજાવ્યું. આરબો આવી રીતે ચારે તરફથી ઘેરાયા. સ્થભિગનાનનો મુસલમાનોએ લાંબો સમય બચાવ કરવા પછી દુસ્મનોએ તાબે કરી લીધું અને ત્યાંના મુસલમાનો તરવારની ધારથી કપાઇ ગયા. તેના પછી ક્રાન્સના લશ્કરે નારબોનને ઘેરો ઘાલ્યો. અહિંના મુસલમાનોને મદદ કરવા સારૂ સમુદ્રપથે જ લશ્કર આવી પહોંચ્યું. તેને ક્રાન્સના મદદગારોએ પાછું હટાવી મૂક્યું હતું પણ ઘેરાએલા મુસલ-

માનોએ એવા પ્રકારની બહાદૂરી અને સાહસ સાથે આત્મરક્ષા કરી હતી કે, ચાર્લ્સે ડરીને ઘેરો ધાલેલો ઉપાડી લીધો. આ પછી બીજો કાંઈ પણ ઉપાય નહીં જોઈને ચાર્લ્સે આરબોના હુમલામાંથી રક્ષણ મેળવવા માટે લીય નદીની દક્ષિણે આવેલા એક વિશાળ પ્રદેશને નહિ ઓળંગી શકાય એવી મરૂભૂમિમાં ફેરવી નાંખવાનો વિચાર કર્યો. વાંચનાર, ભાષાન્તરની ભાષા કાંઈક કિંચક હોવાથી સરળતાથી અર્થગૌરવ સમજી શકાય તે માટે સંખ્યતાનું ગૌરવ બતાવવાને શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિ ધરાવનારા યુરોપનિવાસી ચાર્લ્સના આ વિચારને તું સમજી શક્યો હોમશ. જે જે વિમાગોમાં જેવાંકે, બીજાયા, રંગલી વગેરે પ્રખ્યાત શહેરોમાં આરબોએ મોટી મોટી સુંદર હવેલીઓ બાંધાવી શહેરોને આગાહ કરેલાં હતાં. તે સઘળાં ચાર્લ્સનો વિચાર કાર્યે પરિણત થતાં નાશ પામ્યાં હતાં અને વિશાળ આગાહ પ્રદેશ, એક મરૂભૂમિ જેવા વિશાળ જંગલમાં બદલાઈ ગયો હતો. વાંચનાર ! તે સમયની સંખ્યતાનું તોલન કરવાનું તારા શુદ્ધ અંતઃકરણના સ્વાધિને રાખવામાં આવે છે. ચાર્લ્સના આ જંગલી કામોના પરિણામથી નાઈસ નામની સુંદર નગરી, તેની જગ પ્રખ્યાત નાટકશાળા અને ત્યાંના ગૌરવજનક કીર્તિસ્તંભો સહિત ધ્વંસને પ્રાપ્ત થઈ હતી. એટલુંજ નહિ પણ ફ્રાન્સનાજ ઇતિહાસ લેખકોએ ચાર્લ્સની આ પ્રકારની અસંખ્યતાને તિરસ્કારી કહાડી છે. મેગાયલોન (Maguilone) નગરી ગય લોકોની રાજસત્તા વખતે ઘણીજ હીણ અવસ્થામાં હતી; પણ આરબોના સમયમાં તે સુખ સમૃદ્ધિમાં ઉન્નતિની ટોચે પહોંચી હતી; તેનો પણ ચાર્લ્સના કામથી નાશ થયો હતો. જ્યારે ફ્રાન્સમાં આ પ્રકારની ઘટના ચાલતી હતી તે સમયે આખો આફ્રિકા દેશ પૂર્વ વર્ણિત બાર્બર જાતિના વિદ્રોહ કરીને ઉગ્ગ્ર જેવો થઈ પડ્યો હતો. આફ્રિકાના અંતર વિદ્રોહથી ઉત્તેજિત થઈને સ્પેનવાસીઓએ ૧૨૩ હીજરીમાં પુર્વે પદબ્રષ્ટ થયેલા શાસનકર્તા કાતવાનના પુત્ર અબ્દુલ માલેકની સરદારી તળે ઓઝબાની વિરૂધ્ધમાં બળવો કરીને, ઓઝબાને કેદ કરી મારી નાંખ્યો હતો અને વિદ્રોહીઓએ અબ્દુલ માલેકને સ્પેનનો શાસનકર્તા ઠરાવ્યો હતો; પણ તે આ અન્યાયી અધિકાર લાંબો સમય ભોગવી શક્યો નહોતો. પહેલાં કહી ગયા છીએ કે આફ્રિકાના બાર્બર વિદ્રોહીઓએ સેનાપતિ કુલસુમને તેના લશ્કર સહીત મારી નાંખવા પછી તે લશ્કર મળેતો એક જણ ‘બાલજ’ નામનો સિરીયાવાસી વીર પુરૂષ કેટલાંક માણસ સાથે સ્પેનમાં નાસી જઈને જીવ બચાવી શક્યો હતો. તે હમણાં ઓઝબાના લશ્કરનાં માણસોનો પક્ષ કરી ઉભો રહ્યો. અબ્દુલ માલેક અને બાલજની વચ્ચે જે ભારે ભડાઈ થઈ

તેમાં અબ્દુલ માલેક મરાયો અને તેના શયને તિરસ્કાર પૂર્વક કોસે વિંધવામાં આવ્યું હતું પણ બાલજ આ યુદ્ધમાં અબ્દુલ માલેકના પુત્રના હાથથી ધાયલ થવાથી થોડા સમયમાં મરણ પામ્યો હતો. આ પ્રકારના સંકટના સમયમાં સિરિયાવાસીઓએ તેઓના લશ્કર માહેના, સાલામાના પુત્ર સાલાબાને, આન્ડાલુશિઆના શાસન પદે મુકરર કર્યો કે, જે સમયમાં અંતર વિદ્રોહ સંપૂર્ણ રીતે ચાલતો હતો. સ્પેનના મુસલમાન થઇ ગયેલા લોકો ‘બીલાડીયન’ નામથી ઓળખાતા હતા. તેઓએ અબ્દુલ માલેકનો પક્ષ કર્યો હતો અને સિરિયાવાસીઓએ પોતાના સત્તાધારી સાલાબાનો પક્ષ કર્યો હતો. બાબર લોકોએ પોતાની સત્તા જમાવવા માટે હથિયારો ઉપાડ્યાં હતાં; આવા પ્રકારના શોકજનક અંદર અંદરના બચકર કુસંપથી સ્પેનની રાજ્યસત્તા તદ્દન અવ્યવસ્થિત થઇ પડી હતી. ક્રાન્સનાં મિલીટરી સ્ટેશનોને આવશ્યક મદદ મળતી અટકી પડી હતી. નારબોનનો રક્ષક પોતાનું ઉત્કૃષ્ટ સૈન્ય લઇને અબ્દુલ માલેક અને તેના પુત્રની સહાયે સ્પેનમાં આવી પહોંચ્યો. એટલે ક્રાન્સ માહેના મુસલમાનોના સ્વાધિનતાં કેટલાંક નગરોમાંથી નગરના મુસલમાન રક્ષકો સ્પેનમાં આવ્યા અને શહેરો, વગર રક્ષકોનાં થઇ પડ્યાં. એ સમયમાં ચાર્લસનો પુત્ર પીપીન ધી કોર્ટ, મેરોવીન્જિઆન પેલેસના નગરાધ્યક્ષના પદ ઉપર આવ્યો. તે જો આ સમયમાં ક્રાન્સની અંદરના આરબ શહેરો ઉપર આક્રમણ કરત, તો મુસલમાનો કોઇ પ્રકારે તેને અટકાવી શકે તેવી સ્થિતિમાં નહોતા, પણ ક્રાન્સના લશ્કરે પહેલાંની લડાઇઓમાં મુસલમાનોના બળનો પૂરતો અનુભવ મેળવ્યાની વાત હજી બૂલી ગયા નહોતા. એટલાજ માટે જ્યાં સુધી આરબો માંહોમાંહે લડી સંપૂર્ણ રીતે શક્તિ શૂન્ય ન થાય ત્યાં સુધી ક્રાન્સના લોકો મુસલમાની સ્થળો ઉપર હુમલો કરવાને બંધ રહ્યા હતા. જે સમયે સ્પેનમાં મુસલમાનો બ્રાત્રવિરોધે લીપ્ત થઇ ગયા હતા. તે સમયે એશીયા માઇનરના કેટલાક પ્રદેશો વિજીત હોવા છતાં હમારકસની મુસ્લીમ શક્તિની અવસ્થા કંમે કરીને નબળા પડતી જતી હતી.

પહેલાં લખાઇ ગયું છે કે:-ખલીફા હીશામ ગાદી ઉપર બેઠો ત્યારથી આ સમય પર્યંત ખાલેદ-અલ-કાસરી એરાકનો શાસનકર્તા હતો. ત્યાં તેણે કઠોર એટલે કે, સખ્ત ન્યાયપરાયણ રીતે રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવી હતી. શત્રુ પક્ષના કેટલાક લોકોએ આગળ વધીને ખાલેદને દોષ વર્ણવી ખલીફા હીશામને તેની વિરુદ્ધમાં ઉત્તેજિત કર્યો હતો. તેનો મુખ્ય દોષ એ હતો કે, તે હાશ્મીવંશજ ઉપર વધારે મહેરબાની રાખતો હતો. ખાલેદ-અલ-કાસરી

પોતાના પંદર વર્ષના શાસનકાળમાં રાજ્યની તીજેરીમાંથી ઘણું નાણું આપ ગયો હતો. એ વિશ્વાસે સંદેહયુક્ત થઇને તે નાણું પાછું મેળવવાના લોભથી ૧૨૦ હીજરીમાં ખલીફા હાશમે તેને પદબ્રષ્ટ કરી, તે જગાએ ઉમરના પુત્ર યુસુફ-અલ-હાજરીને મુકરર કર્યો. એવું કહેવાય છે કે, આ માણસ કપટી, ચંચળ પ્રકૃતિનો અને નિર્દય હતો. તે મોધારાષ્ટ વર્ગને હતો અને ખાલેદનો તિરસ્કાર કરતો હતો. ગુપ્ત ધન પ્રકાશ કરવાની મતલબથી પદબ્રષ્ટ કરેલા ખાલેદને બહુ દુઃખ આપવામાં આવ્યું. આખરે ખલીફાના હુકમથી તેને છોડી મૂકવામાં આવ્યો હતો. શાસનકર્તા યુસુફે હાશમી વંશજ ઉપર બિપણુ અત્યાચાર કરવા છતાં ખલીફા હિશમે તે તરફ નજર પણ કરી નહોતી. તેટલા માટે મહાત્મા ઇમામહુસેનના પૌત્ર જયેદે હમારકસમાં જઇને ખલીફા સન્મુખે શરિયાત કરી હતી. પણ તેમનું અપમાન કરી સન્મુખેથી તેમને કહાડી મૂક્યા હતા. ખલીફાની આ પ્રકારની વર્તણૂકથી ક્રોધે ભરાઇ મહાત્મા જયેદે કુશમાં પાછા ફર્યા અને એરાકવાસીઓની મદદથી, વિદ્રોહનું નિશાન ઉપાડવા પ્રયત્ન કર્યો હતો; પણ તેમના આત્મીયવર્ગે તેમને આવો નિષ્પણ પ્રયત્ન ન કરવા માટે તથા એરાકવાસીઓનો વિશ્વાસ ન કરવા માટે પૂરતી સલાહ આપી; પણ તેમણે પોતાના આત્મીય વર્ગની સલાહ માની નહીં અને બળવો કર્યો તેમાં હાર્યા અને શહીદ થયા. તેમના શખને તેમના અનુચર વર્ગે ગુમ રીતે કબરવાસી કર્યું હતું. તેને ઉમ્મિયા લોકોએ કબરમાંથી બહાર કહાડીને કોસે લટકવ્યું હતું. આ પ્રમાણે મૃતદેહ-શબને કેટલાક દિવસ કોસે લટકાવ્યા પછી તેને સળગાવી મુકી, તેની રાખ યુક્રેતિસ નદીમાં ફેંકાવી દીધી હતી. ફક્ત બિપણુ પ્રતિહિંસાથી પ્રજ્વલિત થઇને ઉમ્મિયા લોકોએ આ પ્રકારની જંગલી નિર્દયતા બતાવી હતી. ÷

યાહીયા નામના મહાત્મા જયેદના મહત્ત્વ પ્રકૃતિ વિશિષ્ટ સત્તર વરસના

÷બરાબર આજ વખતે શિયા મુસલમાનોમાં મતભેદ પેદા થયો હતો. મહાત્મા જયેદ તથા તેના અનુવર્તિયો જેઓ જયદીયા નામે ઓળખાતા હતા તેઓએ પ્રથમના ત્રણ ખલીફા (હજરત અબુબકર, હજરત હુમ્મર હજરત અને ઓસમાન) ને હજરત પેગંબર (સ. અ. વ.) ના ન્યાયયુક્ત પ્રતિનિધિ કબુલ કરતા હતા. પણ કેટલાએક ચુસ્ત કુફાવાસી, પ્રથમના ત્રણ ખલીફાઓનો અસ્તિત્વકાર કરીને મતભેદ માટે મહાત્મા જયેદનો પક્ષ મૂકી દીધો હતો. પરિત્યાગ કરનારા આ સઘળા કુફાવાસીઓ ત્યાગીઓના નામથી ઓળખાતા હતા. તેઓ મધ્યસ્થ શિયા જેઓ ઈસામીયા કહેવાતા હતા-મધ્યસ્થ રહ્યા હતા.

પુત્ર * પ્રાણ બચે ખોરાસાનમાં આલ્યા ગયા હતા. મહાત્મા જ્યેષ્ઠના મરણથી હજરત પેગમ્બર (સ. અ. વ.) નો વંશલોપ પ્રાપ્ત થવાથી અબ્બાસ વંશની પ્રતિષ્ઠાનો રસ્તો વધારે સહેલો થયો હતો. જરાબર તેજ સમયમાં અબુ મુસ્લીમ નામનો એક પુરૂષ જાહેર થયો હતો. તેજ ખરી રીતે હમ્મિયા વંશને મુળમાંથી નાશ કરનાર હતો. ઇસ્લામ જગતના સિંહાસન ઉપરથી હમ્મિયા વંશને ઉતારી મુકીને તે જગાએ હજરત પેગમ્બર (સ.અ.વ.) ના વંશજોને ખેસાડવાની પ્રથમ કલ્પના કરનાર હજરત અબ્બાસના પ્રપૌત્ર મોહોમ્મદ ૧૨૪ હિજરીમાં, શહીદ થયા હતા. આખર વખતે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઇબ્રાહીમને પોતાની ઉચ્ચ અભિલાષા પૂરી કરવાનો ઉપદેશ પોતે કરી ગયા હતા. આબુ મુસ્લીમ ઇસ્લામના રહેવાશી હતો, પણ આરબ ઓલાદનો હતો. મહમ્મદનો ઇચ્છેલો કાર્યભાર તેણે ઉપાડ્યો હતો. તેની બુદ્ધિ અને ડહાપણ માટે સંતુષ્ટ થઈને અબ્બાસ વંશનું સ્થાપન કરનારાઓના સરદાર તરીકે મહમ્મદે મુસ્લીમને ખોરાસાનમાં મોકલ્યો હતો. તેણે પોતાના ડહાપણથી અને લોકોને મોહિત કરી મૂકે એવી વક્તવ્યતા (ભાવણુ)થી હાશમી વંશની પુનઃપ્રતિષ્ઠા માટે અનેક લોકોને પોતાના મતમાં લાવી શક્યો હતો અને હિશામના મરણ પછી તેનું આ કાર્ય વધારે સહેલું થયું હતું. ખલીફા હિશામ કિન્નીસરીન જીલ્લાના રસાફા નામની જગાએ મરણ પામ્યો હતો. (તા. ૬ ઠી રબિઉલ્સાની ૧૨૫ હિજરી, ફેબ્રુઆરી ૭૪૩ ઇસ્વી). તેના મરણ પછી વાલીફ દમારકસના સિંહાસને ખેઠો હતો. *

ખલીફા હિશામના શાસન સમયમાં ઇમામ મોહોમ્મદ અલ ખાકીર ૧૨૩ હિજરીમાં શહીદ થયા. તેમની શહાદત પછી તેમના સત્યવાદી પુત્ર જાફર અસ-સાદીક ઇસ્લામ જગતના ઇમામ પદ ઉપર બેઠા હતા.

* હજરત અલીની ખીલાફતના છેલ્લા સમયમાં, અથવા તેમના પછી એક ચાહુદીએ ઇસ્લામ ધર્મ અટકાવ કરીને એક નવીન સંપ્રદાય ઉભો કર્યો હતો. આ માણસ હજરતઅલી અને તેમના વંશજો પ્રતિ અત્યંત શ્રદ્ધા બતાવનારો હતો. તેના અને તેના મતનું અવલંબન કરનારાના મત પ્રમાણે હજરત અલીજ હજરત પેગમ્બર (સ. અ. વ.) ના ઉત્તરાધિકારી હતા. હજરત અબુબકર, હજરત ઉમર અને હજરત ઓસમાને બળપૂર્વક ખીલાફત મેળવી હતી ! આ નવીન સંપ્રદાયી શીયા રાફલ નામે ઓળખાતા.

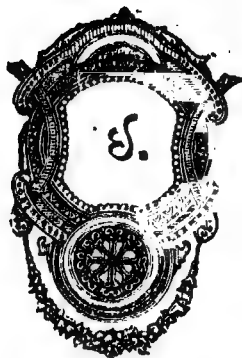
* રાજ વીરઝાની સારા નામની દોહીત્રી, અને તેણીના એક ભાઈની પૌત્રિક સંપત્તિ તેઓનો એક પિતૃત્ય ખાઈ ગયો હતો. તેનો બદલો લેવા માટે રાજકુમારી સાગ ખલીફાના દરબારમાં આવી હતી. હિશામે તેને આદરપૂર્વક દેખ

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ખલ્દીશ ખીજ વાલીદનો શાસનકાળ.
ઉમ્મિયા વંશ (હાકામ વંશજો.)

૧૨૫-૧૨૬ હીજરી, ઇ. સ. ૭૪૩-૭૪૪.

સ. ૭૪૩માં ખલ્દીશ હિશામનું મરણ થયું. આ સમયમાં મોસ્લીમ સામ્રાજ્ય વિસ્તારની ટોચે પહોંચેલું હતું. યુરોપમાં ફ્રાન્સનો ક્ષિત્ર ભાગ તથા આખો સ્પેન અને પોર્ટુગાલ મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યા હતા. ૫૬૫ સ્પેનના પર્વતમય પ્રદેશના કેટલાએક જટિલકાળો ધોધો કરનારાઓ નાની નાની લડાઈઓ કરીને સ્વતંત્રતા સાચવી શક્યા હતા. ભૂમધ્ય સાગરના બેટો મધ્ય મેજર્કા, મિનર્કા, ઇડિસા, કાર્સિકા, સાર્ડિનિયા, ક્રીટ, રોડસ અને સાઇપ્રસના તમામ બેટો સિસિલીનો કેટલોક ભાગ અને ગ્રીસની પાસેના દ્વીપો માંહેનો ઘણો ભાગ મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યો હતો. આફ્રિકાની પશ્ચિમે જીબ્રાલ્ટરથી પૂર્વે સ્વેજની સામુદ્રધુની સુધી, એશિયાની પશ્ચિમે સીનાઈનાં રણથી પૂર્વે મંગોલીયા પ્રાન્ત સુધીના વિશાળ મુલકમાં ઇસ્લામનો અર્ધ ચંદ્રાકાર વિજય વાવટો સમૌરવે ઉડતો હતો. પણ રાજ્યના પૂર્વ પ્રદેશમાં અબ્બાસ વંશનું સ્થાપન કરવા સારૂ બિષણ પડ્યંત્ર ચાલુ રહ્યું હતું. તેમજ રાજ્યના પશ્ચિમ પ્રદેશોમાં અવિરામ આત્મકલહ ચાલતો હતો; આ બે ગંભીર કારણોથી સામ્રાજ્યનું દ્રઢ બંધારણ નિર્જળ થવાની શરૂઆત થઇ ચુકી હતી. ખલ્દીશ હિશામ દુર્બળ મનનો હોવા છતાં ધાર્મિક અને ચતુર હતો. આ પ્રકારના સંકટના સમયમાં તેનું મરણ થવાથી મુસ્લીમ રાજ્યનું બચંકર અનિષ્ટ થયું હતું. તેની પછીનો ખલ્દીશ

ગારમાં બોલાવીને, રાણીઓના અવાસમાં મોકલી હતી. તેણીની મિલકત ખલ્દીશએ પાછી અપાવી એટલેથીજ ન અટકતાં તેણીને એક ખાનદાન આરબ સાથે પરણાવી દીધી અને એ માણસ સાથે તેણી સ્પેનમાં ગઈ. પોતે મુસલમાન સાથે પરણવા છતાં પોતાનો ધર્મ પાળતી હતી; પણ તેનાં સંતાન-સંતતી ઇસ્લામ ધર્માવલંબી હતાં. બલીબ્યમાં તેના વંશજોએ રાજ્યમાં ઉચ્ચ સન્માન મેળવ્યું હતું અને ગોથીયા ટાઇલવાળો (ગથીક કુમારીકાના પુત્રો) તેનો એક પુત્ર વિદ્વાન લેખક હતો.

ખીજે વાલીદ, સંપુર્ણ વિપરિત આચરણનો હતો. તે લ'પટ, અનીતિવાન, અને ઘોર મધપાની હતો. તેના વિદ્વાસી સ્વભાવે સૌ કોઇ નારાજ થયા હતા. ખલિફા હિશામે પોતાની હયાતીમાં ખીજ વાલીદના ઉત્તરાધિકારને ફેરવી નાંખવા બહુ પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તેના ભાઇ યહ્યા ખીજના આદેશ પ્રમાણે તેના પુત્ર વાલીદ ખીજને ઉત્તરાધિકાર આપવાની ફરજ પડી હતી. એ સિવાય ખીજ વાલીદનો હલકો સ્વભાવ ફેરવવા માટે ખલિફા હિશામે કેટલીક સખતાઇ વાપરી હતી તેનાથી પણ વિષમ વિવાદ પેદા થયો હતો. ખલીશ હીશામની નાપસંદ સખતાઇ ખીજ વાલીદને ગમી નહિ. તેણે જોર્ડન જીલ્લાના આરાક નામના ગામમાં નિવાસ કર્યો હતો અને ત્યાં એટો એટો ખલિફા હિશામના મરણની અધિરાઇથી વાટ જોતો હતો. ખલિફા હિશામના મરણના ખબર સાંભળતાં વાંતજ પોતે દમાસ્કસમાં આવી ખલિફાના પરિવાર વર્ગને રાજમહેલમાંથી બહાર કાઢાડી, રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં લીધી; એટલુંજ નહિ પણ વગર પ્રતિજ્ઞાને, મૃત ખલિફાની આખરની ક્રિયા પણ પૂરી કરી શકાય તેમ નહોતી. ખલિફા પેરેલા વાલીદ તથા હિશામનાં પુત્રો પ્રતિ તેમજ જે સમ્રાજા વૃદ્ધ પુરૂષોએ રામનો સામે યુદ્ધ કરીને વિજય મેળવ્યો હતો તેઓના પ્રતિનિધિરૂપ વ્યવહાર કરવાથી, રાજ્યના સમ્રાજા લોકો તેને તિરસ્કારની આંખથી જોતા હતા. રાજ્યસત્તા હાથમાં લેતી વખતે લશ્કરી માણસોના પગાર વધારીને અને સાધારણ પ્રજાવર્ગને મૂલ્યવાન બક્ષીસો આપીને સમ્રાજાની પ્રીતિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પ્રજાવર્ગની પ્રીતિ સંપાદન કરવા સાફ ગરીબ, અપંગ અને વૃદ્ધ લોકોને નિર્વાહ માટે માસિક પેન્શન અપાતું તેમાં વધારો કર્યો હતો. પણ ચંચળ પ્રકૃતિ અને લ'પટ સ્વભાવથી તે ધણુંજ નિષ્ઠુર કર્મ કરતો. તેથી લોકવર્ગની શ્રદ્ધા મેળવવા માટે તેણે ગમે તેટલાં સારાં કામો કર્યાં તોપણ પરિણામ સાફ આવ્યું નહિ. એરાકનો શાસન કરતા ખાલેદ ખલિફા હિશામની રજાથી મુક્ત થઇને દમાસ્કસમાં રહેતો હતો, તેને તેના ધાતકી શત્રુ યુસુફના હાથમાં સોંપવાથી યુસુફે તે બિચારાને મારી નાંખ્યો હતો. મહાત્મા જયેદનો સદાશ્રય પુત્ર યાહ્યા (Yahya) પ્રાણુભયે, એક જગાથી બીજી જગાએ નાસીને આશ્રય લેતો હતો, તોપણ ખલિફાના લશ્કરની જાળમાંથી નિવૃત્ત ન થયો, એટલે નિરાશાથી ઉત્તેજિત થઇને તેણે હથીઆર ઉપાડ્યાં, અને કીટ પતંગની પેઠે મરવાનું પસંદ નહીં કરીને બાહાદૂરીથી મરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અફસોસ કે છેવટે એમજ જન્મ્યું અને દુસ્મનો સાથે બાહાદૂરીથી મરાયો. તેનું માથું

દેહથી છુટું કરી ખલીદા ખીજ વાલીદ સન્મુખે મોકલ્યું ત્યાં તે દ્રષ્ટે મસ્ત-
કને કોસમાં વીંધ્યું હતું. હજરતખલીના વંશના બહાદુર પુત્ર યાહીયાતું
આવી રીતે શાસનિય મરણ થવાથી ખોરાસાન પ્રદેશના લોકો બહુ ઉસ્કેરાઈ
ગયા હતા અને ઉમ્મિયાવંશના પતનના સમયને વધારે નજદીકમાં લાવી
મૂક્યો હતો. માહાત્મા યાહીયાના આવી રીતના હૃદય વિહારક મરણથી
પૂર્વરાજ્યમાં જખરો વિલાપ ઉત્પન્ન થયો હતો અને તેના મરણના દિવ-
સને હમેશાં યાદ રાખવા માટે તે હહાડે જેટલાં પુત્ર સંતાનો જન્મ્યાં હતાં
તેમનાં નામ યાહીયા રાખવામાં આવ્યાં હતાં. જે સમયમાં અબુમુસ્લિમે
હજરત ખલીના વંશજોની હત્યાનો બદલો લેવાની ઇચ્છાથી લગાઈને વાવટો
ઉભો કર્યો હતો તે સમયે પ્રજાવર્ગના લોકો પણ કાળાં વસ્ત્રો પહેરીને
તેમાં શામીલ થયા હતા. એ સમયથીજ અખ્ખાસી ખલીદાઓના લશ્કરી-
ઓનો કાળો પોશાક રાખવામાં આવતો હતો. જે સઘળા ઉમ્મિયા લોકો
માહાત્મા Yahya યાહીયાના વધ કાર્યમાં શામીલ હતા તેઓનાં નામોને
રજીસ્ટર્ડ કરવામાં આવ્યાં હતાં અને આ વખતે તે રજીસ્ટર્ડ પ્રમાણે તે
લોકોને ચુંટી ચુંટીને નિર્દયપણે મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા.

રપેનની હાલત.

બહાલા વાંચનારાઓ ! દમાસ્કસની વાતને હમણાં આપણે બંધ રાખીને
થોડીવાર રપેનની આ સમયની હાલતનું જરા અવલોકન કરીયે. રપેનનો
શાસનકર્તા થાલાબા (Thalaba) પૂર્વે અસ્થાઈ બાવે નિયુક્ત થયો હતો.
તેને પાછળથી ખલીશ હિશામે, સ્થાઈ બાવે નિયુક્ત કર્યો હતો. તે ઇમિ-
નાઈટવર્ગ ઉપર વધારે પ્રીતિ રાખતો હતો તેથી, મોધારાઈવર્ગના લોકોએ
બાબર અને ખીલાડીયન લોકોની સહાયથી વિદ્રોહ શરૂ કર્યો, પણ મેરીડા
(Merida) પાસે વિદ્રોહીઓને તેણે હરાવ્યા. આ યુદ્ધમાં દસ હજાર
લોકો ખલીદાના હાથમાં કેદ થયા હતા. ખીજે દિવસે સવારે આ સઘળા
માણસોને ગરદન મારવાનો તેનો વિચાર હતો. ખીજે દિવસે સવારમાં સઘળા
લોકો આ બંધકર બનાવની રાહ જોતા હતા, તેવા સમયમાં ખલીશનું
નિશાન (વાવટો) દૂરથી આવતું જોઈને હાજર રહેલા સઘળા માણસો
ખડીવા લાગ્યા. ખલીદાઓની શક્તિ દુર્બળ થઈ ગયેલી હતી છતાં તેમનું
નામ માત્ર સાંભળતાં લોકો ત્રાસિતમુગ્ધ અને વ્યાકૂળ થઈ જતા. જે વાવટાના
દર્શનથી બંધવાનોનો હત્યાકાંડ અટકી પડ્યો હતો. હમણાં તેજ વાવટાની

હાજરીથી, કાલ્મવંશના હાસામ (Hasam) અથવા અબુલખત્તાબ નામના નવા હાકેમને જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. આ નવો હાકેમ પણ ઇમિનાઇટ વંશનો હતો. અને ઇમીનાઇટ તથા મોધારાઇટ વર્ગોમાં શાંતિ સ્થાપન કરવા માટે તથા સ્પેનમાં સુખ્યવસ્થા કરવા માટે ખલીફા હિશામના હુકમથી આફ્રિકાના પ્રતિનિધિ હ'જલાએ તેને મોકલ્યો હતો. ખલિફા હિશામના મરણ પછી પાંચ મહિને હીજરી ૧૨૫ રજબ મહિનામાં આ નવો હાકેમ કાર્ડોવામાં આવ્યો હતો. ઇતિહાસ લખનારાઓ કહી ગયા છે કે, તે આવ્યો કે તરતજ લોકોએ હથિયારો મૂકી દીધાં હતાં. પ્રથમના શાસન-કર્તા ખાલાબા તેની તાબેદારી સ્વિકારી સિરિયા પાછો ફર્યો હતો. (મે. ૭૪૬).

નવા હાકેમ અબુલખત્વારની રાજ્ય વ્યવસ્થા, પ્રથમ અવસ્થામાં લોકોને રાજ કરે તેવી અને ન્યાયપરાયણ હતી; તોપણ તે અંદર અંદરના સામ્પ્રદાયિક પક્ષપાતથી મૂકત નહોતી. સ્પેનના ઇમિનાઇટવર્ગ ઉપર વિશેષ મહેરબાની રાખવાથી તથા એક મોધારાઇટ નેતાનું અપમાન કરવાથી વિદ્રોહ ફરીથી ઉત્પન્ન થયો હતો, તે સાથે અંતરવિદ્રોહ નવા તેજથી ફરીથી સળગી ઉઠીને પહેલાંના કરતાં બચકર કાર્ય કરતો હતો. કાર્ડોવાની પાસે એક ભિપણ નાશકારક યુદ્ધમાં ઇમિનાઇટવર્ગ હાર્યો અને નવો હાકેમ અબુલખત્વાર મરાયો. એ પછી, મોધારાઇટવર્ગ, ઇમીનાઇટ વર્ગના સાવાબા (Sawabali) નામના એક પુરૂષને સ્પેનનો શાસન કરતા મુકરર કરીને મોધારાઇટ વર્ગના અજ-જમીલ નામના પુરૂષને તેનો સહાયક ઠરાવ્યો (હીજરી ૧૨૭. ઇસ્વી ૭૪૫,). સાવાબા માત્ર ૧૬ મહિના સ્પેનમાં સત્તા ચલાવીને મરણ પામ્યો તે પછી એક વરસે આફ્રિકા વિજયી મરહુમ સેનાપતિ ઓકબાના વંશના યુસુફ નામના પુરૂષને તે જગાએ મુકરર કર્યો. (રખીયુસસાની ૧૨૯ હીજરી ડીસેમ્બર ૭૪૬ ઇસ્વી.) અજ-જમીલના પ્રસ્ત.વ અનુસારે યુસુફ શાસન કરતા મુકરર થયો હતો; અને તેનાજ પરિણામે થોડો સમય સ્પેનમાં શાંતી રહી હતી. બેઉ પક્ષના લોકોએ હથિયારો મૂકી દેવાથી, દમાસ્કસની મંજુરી સિવાય યુસુફે દશ વરસ સુધી સ્પેનમાં રાજ્યસત્તા ચલાવી હતી પણ તેની રાજસત્તા તદ્દન શાંતિમાં પસાર થઇ નહોતી. અબ્દરહેમાન નામનો નારબોનનો મહદગાર શાસન કરતા અસાધારણ શક્તિશાળી, શૌર્ય-વીર્ય-સંપન્ન વીરપુરૂષ હતો; અને તેણે અનેક સાહસીક કામો કર્યા હતાં તેથી, આંદુલુશીયામાં તેને નાઇટનો ટાઇટલ મળ્યો હતો, (અલ-શરિસ-અલ-આંડાલુશ) તેણે પોતાની શક્તિના બળથી વીદ્રોહ ઉડાવ્યો હતો, પણ તેના પોતાના

માણસે તેને વિશ્વાસઘાતથી મારી નાંખ્યો હતો. ખેજ નગરમાં એક ખીજે પુરુષ વિદ્રોહી થયો હતો અને ત્રીજે એક પુરુષ અલજીસીયાસમાં અને ચોથો સોબિલમાં રાજની સામે વિદ્રોહ કરવા ઉભો થયો હતો. પણ શાસન કરતા યુસફ આ સઘળા વિદ્રોહીઓને હરાવ્યા. જે ખલીફા હિશામનો પૌત્ર અબ્દરહેમાન અબ્બાસવંશીયોની ખીકથી ઈ. સ. ૭૫૫ ના જૂન મહિનામાં સ્પેનના કિનારા ઉપર પગલું ન મૂકતો એવો સંગવ હતો કે યુસુફ ભવિષ્યમાં સ્પેનમાં પોતાનાજ વંશનું સ્થાપન કરી જત. ઉમ્મિયા વંશના આ રાજકુમારના આવવાથી સ્પેનની અવસ્થાનું સંપૂર્ણ રીતે પરિવર્તન થયું હતું. આ ઉમ્મિયાવંશી કુમાર તેજસ્વિતા, કર્મકુશળતા, અને ઉત્તમ શાસનોપયોગી ગુણોએ કરીને વિભૂષિત હોવાથી અને તેનું નામ અબ્દરહેમાન હતું; એટલે સઘળા લોકો તેને (પહેલાંના અબ્દરહેમાનની માફક) યોગ્ય પુરુષ સમજી સન્માન આપતા હતા. છેવટે તેણે સઘળા અડ્યણો દૂર કરી, સ્પેનમાં એક નવા રાજવંશનું સ્થાપન કર્યું હતું. આ સમયથી સ્પેન અને પોર્તુગાલનો ઇતિહાસ અબ્બાસી ખલીફાઓના ઇતિહાસથી જૂદો થઈ પડ્યો હતો.

પીપીન ધી કોર્ટ ધણા દિવસો થયાં એવા વિચારમાં નિમગ્ન હોય કે, મુસલમાનો પરસ્પરમાં વિવાદ કરીને દુર્બળ થઈ પડે કે તુરત તેના ઉપર આક્રમણ કરવું. આ વખતે શાસન કરતા યુસફ તેના વિરોધીઓ સાથે યુદ્ધમાં રોકાયેલો હોવાથી પીપીન ધી કોર્ટ, અસંખ્ય લોકોનું અસંખ્ય લશ્કર લઈને લાંગોચેડક, સેપટેમેનીયા અને પશ્ચિમે સેમોયના ઉપર ચડાઈ કરી. આ સઘળાં સ્થળો અસાર સુધી આરખોનાં તામામાં હતાં. સુંદર શહેરો, મસજીદો, હોસ્પીટલો અને સ્કુલોને આ જંગલી દુશ્મનોએ આગ લગાડી સળગાવી મુક્યાં હતાં. સ્ત્રીઓ, પુરુષો, અને બાળ વૃદ્ધ મળીને તમામ આરખોને તરવારથી કાપી નાંખી વર્તમાન સંખ્યતા-ભિમાનીઓના પૂર્વજોએ કમકમાટ ઉપજે તેવો નાશ કર્યો હતો. ઉપર પ્રમાણે ફ્રાંસના લશ્કરે દેશનું સત્યાનાશ વાળેલું તેના પરિણામે બચંકર દુકાળ આવી પડવાથી અસંખ્ય માણસો ભૂખમરાથી મરણ પામ્યાં હતાં. દક્ષિણ ફ્રાંસના આરખો અસહાય અવસ્થામાં આવી પડ્યા હતાં તથા વરસ સુધી અતીવ દ્રઢતા સહિત તેઓએ આત્મરક્ષણ કર્યું હતું. બચંકર લડાઈ વગર સોયની અણી જેટલી જમીન પણ તેઓ મુકતા નહોતા. ઈ. સ. ૭૫૫માં એક માત્ર નારખોન આરખોના હાથમાં રહ્યું હતું. પીપીને પોતાના સઘળા લશ્કરદારો આ નગરને પણ ઘેરી લીધું હતું. ચાર વરસ

સુધી ઘેરા ચાલુ રહ્યો હતો. એક હાડો શહેરના ખ્રિસ્તિઓએ મુસલમાન પહેરેગીરને જરા બેઢરકાર નેષ્ટ કિલ્લાના દરવાજા ઉઘાડી નાંખ્યા. આ પ્રકારે ખ્રિસ્તિઓનું અસબ્ય લશ્કર શહેરમાં પ્રવેશ કરી શક્યું. શહેરમાં આવી સ્ત્રી, પુરૂષ, બાળ, વૃદ્ધ તમામ મુસલમાનોને કાપી નાંખી સબ્ય-તાની સંધળા નિશાનીઓનો લોપ કર્યો હતો. યુરોપનો બાકીનો વિભાગ જેવા પ્રકારની ધોર વર્વરતા અને અજ્ઞાન અવસ્થામાં પડ્યો હતો લાંગોચે-ડક અને પ્રોવેન્સના પ્રદેશોને શરીથી તેવી હાલતમાં આવવું પડ્યું હતું. જે સમયે પીપીન ધી કાર્ટ આરબોને ક્રાન્સની સત્તામાંથી દૂર કરતો હતો તે સમયે તેઓ એવા પ્રકારની વિપત્તિમાં પડેલા હતા કે, બિસ્કેના ઉપસા-ગરના કિનારાના પર્વતમય પ્રદેશને હાથમાંથી મૂકી દેવાની તેમને ફરજ પડી હતી. એજ સ્થાને ભવિષ્યમાં વિશાળ સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવાનું ખીજ રોપવાને વિદ્રોહીઓ શકિતવાન થયા હતા.

આફ્રિકાની હાલત.

બાહાદુર સરદાર હાંજલાએ રાજધાની કેરોવાન સન્મુખે બાર્બર લોકોને શોચનિય રૂપે પરાજિત કરવા પછી, વિશાળ આફ્રિકાનું સામ્રાજ્ય અતીવ દક્ષતા પૂર્વક ચલાવ્યું હતું. બાર્બર અને ખારજી બેઉ સપ્રદાયના લોકો તેના નિખાલસ અને પવિત્ર આચરણથી સંતુષ્ટ થયા હતા. સમગ્ર રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપિત થવાથી વેપાર રોજગારની વૃદ્ધિ થઈ હતી. હખી-બના પુત્ર અબ્દરહેમાનને દેશ નિકાલની સજા કરી અહિં રાખવામાં આવ્યો હતો. આ માણસની વિશ્વાસઘાતકતાથી આફ્રિકામાં ફરીથી કલહ અને વિવાદ ઉત્પન્ન થયો હતો. હીજરી ૧૨૯ માં તેણે ટ્યુનિસમાં વિદ્રોહનો વાવટો ઉડાડ્યો હતો. આફ્રિકાના પ્રતીનીધી હાંજલાએ તેને ધોર વિશ્વાસ-ઘાતકતામાંથી નિવારિત કરવાના હેતુથી કેટલાએક મૂખ્ય મૂખ્ય પુરૂષોને ટ્યુનીસ મોકલ્યા. અબ્દરહેમાને આ મુખ્ય પુરૂષોને કેદ કર્યા અને પોતે કેરોવાન તરફ આગળ વધ્યો અને ત્યાં જઈ એવી બીક દેખાડવા લાગ્યો કે જે હાંજલા આક્રમણ કરશે તો પેલા મુખ્ય મુખ્ય માણસો જેઓને કેદ કર્યા છે તેમને મારી નાંખવામાં આવશે. ધર્મપરાયણ હાંજલા આવી રીતે નિરર્થક, મુસલમાનોનાં લોહીથી પૃથ્વી અપવિત્ર કરવાનું યોગ્ય નહિ સમજી એશિયા ચાલ્યો ગયો અને ત્યાં બાકીનું જીવન ધર્મ વિચારમાં પૂરું કરવા લાગ્યો. કેરોવાન નગર વિદ્રોહીઓના હાથમાં આવ્યું અને અબ્દ-

રહેમાન આફ્રિકાનો પ્રતિનિધિ ગણાવા લાગ્યો, પણ વિશ્વાસઘાતથી આ પદ મેળવ્યું હતું માટે શાંતિથી આફ્રિકાનું શાસન કરી શક્યો નહિ. તેના શાસનકાળમાં હમેશાં અશાંતિ ચાલુ હતી. ગમે તેમ હો પણ હીજરી ૧૩૭ સુધી રાજ ભોગવી આખરે પોતાના બાઇના સાથેની લડાઈમાં મરાયો.

બરાબર આજ સમયમાં જૂઠાં જૂઠાં સ્થળોની ઘટનાના સમતોલ-પણાનું રક્ષણ કરવા માટે દમાસ્કસના ખલીફાઓના વિષયનું વર્ણન કરવા જતાં અમે પછવાડેનાં સદ્ગણાં પૃષ્ઠોમાં રપેન અને આફ્રિકાની અવસ્થાનું વર્ણન કર્યું છે. રપેનમાં અબ્દુલ ખતારના સમયથી માંડીને મુસલમાનોના હાથમાં દક્ષિણ ફ્રાંસનું નારમોન નગર આવ્યું જવાના સમયમાં એશિયામાંથી ઉમ્મિયાવંશનું નિકંદન નિકળી ગયું હતું અને તે જગાએ અબ્બાસી ખલીફાઓનું સ્થાપન થયું હતું. આ રાજનૈતિક વિપ્લવે ઉમ્મિયાવંશનો નાશ થયો હતો. તે વિષય આ નીચે સવિસ્તર લખીએ છીએ.

આટલા લાંબા સમય સુધી દમાસ્કસમાં ઉમ્મિયા ખલીફાઓ પ્રમળ પ્રતાપથી સત્તા ભોગવવા સમર્થ થયા હતા. એ લોકોનાં ચરિત્રો અને કાર્ય કુશળતા ગમે તે પ્રકારનાં હોય પણ તેમના વંશના સર્વ લોકોએ હમેશાં તેઓની તાબેદારી સ્વિકારેલી હતી. પરસ્પરમાં આત્મીયતાના અનરોધથી અને સંપ્રદાયગત સ્વાર્થોદ્ધારના માટે તેઓ અતીવ રાજબક્ષિત દર્શાવતા હતા. તેના પરિણામે ઉમ્મિયા વંશનું સન્માન અને નિર્ભયપણું વૃદ્ધિ પામ્યાં હતાં; પણ ખલીફા ખીજ વાલીફના સમયમાં પહેલવહેલું આ નિયમનું બયાનક પરિવર્તન થયું હતું. તે સંગીત અને ઘોડોડ (ઘોડાની શરત) માં એટલો બધો આશક્ત થઇ પડ્યો હતો કે, રાજકાર્યમાં મુદ્દલ લક્ષ આપી શકતો નહોતો. એ કારણથી રાજધાનીના અનેક ધર્માશક્ત મુસલમાનોની તેનાપર મુદ્દલ શ્રદ્ધા નહોતી તેમ છતાં પણ તેના કુટુંબના મુખ્ય મુખ્ય પુરૂષોએ તેનો પક્ષ છોડ્યો નહોતો. ઇતિહાસ લખનારાઓ લખી ગયા છે કે, તેનું લંપટપણું અને અનીતિ આ એ કારણોને લીધે તેનો પક્ષ કરનારા ઉમ્મિયાવર્ગના પુરૂષોએ તેનો પરિત્યાગ કર્યો હતો. એરાકના શાસનકર્તા ખાલેફને હીજરી ૧૨૬ મહોરમ મહિનામાં યુસુફના હાથે નિર્દય રીતે મારી નંખાવ્યો હતો, તેથી સિરીયાના ઇમીનાઇટ લોકો ક્રોધમાં ઉભરાઈ ગયા હતા. ખલીફાનો આ દુષ્કૃત્યમાં હાથ હતો એટલા માટે સીરીયાના લોકોએ હથિયાર ઉપાડ્યાં હતાં. ખલીફા અબ્દુલ માલેકનો પૌત્ર અને પ્રથમ વાલીફનો પુત્ર યજ્ઞ વિદ્રોહી ટોળાંનો સરદાર હતો. દમા-

રકસના લોકો પણ વિદ્રોહીઓ સાથે મળી ગયા અને સધળા વિદ્રોહીઓએ ખીજ વાલીદની રાજધાની ઘેરી લીધી. ખલીશ ખીજે વાલિદ એક કિલ્લામાં બસાયો અને વિદ્રોહીઓ સાથે સંધિ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ તેઓએ એટલા કારણથી સંધિ કરવાનો અસ્વિકાર કર્યો કે, — “ખલીશ અધામ અને અનીતિવાન છે તેટલાજ માટે પ્રજાવર્ગે તેની સામે બળવો કર્યો છે.” તે પછી કિલ્લાના દરવાજા તોડી નાંખીને વિદ્રોહી ટાળું કિલ્લામાં પેહું. ખીજે વાલીદ લાંથી નાસીને ખોતાના મહેલમાં બસાયો, પણ વિદ્રોહી ટાળાએ તેની પાછળ પડીને તેને મારી નાંખ્યો. તેનું માથું દેહથી છુટું કરીને દમારકસના જાહેર રસ્તા ઉપર લટકાવી અનીતિવાન શાસનકર્તાનું કેવું પરિણામ આવે છે તે પ્રજાવર્ગને દેખાડ્યું. (જમાદીઉરસાની ૧૨૬ હીજરી એપ્રિલ ૭૪૪ ઇસ્વી) ખલીશ ખીજ વાલીદના આ પ્રકારના શાસનનીય મરણથી તેમજ તેના મૃતદેહ પ્રતિ આ પ્રકારનું અપમાન કરવાથી ખલીશને અતીવ ભકિતની દૃષ્ટીથી; જોવામાં આવવાનો પ્રાચિન ભાવ તિરોહીત થવા પામ્યો હતો.

ખલીશ ત્રીજા યજ્ઞનો શાસનકાળ.

ખલીશ ખીજ વાલીદના મરણ પછી વિદ્રોહી ટાળાનો સરદાર યજ્ઞ દમારકસની ગાદીએ બેઠો. એવું કહેવાય છે કે, તે એક ધાર્મિક પુરુષ હતો. ધર્મના સધળા નિયમોનું બહુ સખતાઇથી પ્રતિપાદન કરતો અને આપેલા વચનનું રક્ષણ કરવાનું તથા કર્તવ્ય કાર્ય સંપન્ન કરવાનું બહુ લક્ષ રાખતો હતો. દમારકસના સિંહાસને બેસવા પછી પ્રજાવર્ગે તેની તાબેદારી સ્વિકારવાથી સૌને સંબોધીને તેણે ખોતાના ભાઇની વિરુદ્ધમાં હથિયાર ઉપાડવાનું કારણ વિસ્તારથી સમજાવ્યું હતું અને તેઓની સન્મુખે પ્રતિજ્ઞા કરેલી હતી કે, હું મુખ્ય મુખ્ય શહેરોનું કિલ્લાથી રક્ષણ કરીશ, પ્રજા ઉપરથી કરનો બોજો ઓછો કરીશ અને રશ્વતખોર ઓશીસરોને પદબ્રષ્ટ કરીશ. જો તે વધારે જીવ્યો હોત તો તે એક યોગ્ય ખલીશ તરીકે ખ્યાતિ મેળવી શકત; પણ તેનો શાસનકાળ એટલો થોડો અને અરાજકતા પૂર્ણ હતો કે તે પૂર્વવિધિના સંસ્કાર કે રાજ્યની ઉન્નતિ કરવાનો વખતજ મેળવી શક્યો નહોતો. તેના શાસનકાળમાં હેમસ અને પાલેરટાઇનના લોકોએ બળવો કર્યો હતો પણ તેઓ દારીને તાબે થયા હતા. આર્મીનિયાના શાસનકરતા મરવાને ખલીશ ત્રીજા યજ્ઞની તાબેદારી

સ્વિકારવાનો અસ્વિકાર કર્યો હતો અને મરહુમ ખલીશ ખીજ વાલીદના એક પુત્રને દમાસ્કસની ગાદી ઉપર બેસાડવા માટે લશ્કર સહિત સિરિયા તરફ આગળ વધ્યો હતો; પણ તેના પિતાના તાબાના પ્રદેશ તથા માન સન્માનો તેને આપવાનો સ્વિકાર કરવાથી તેણે માત્ર નામની તાબેદારી સ્વિકારી હતી. તેના પછી ખલીશ ખીજ વાલીદના નાની ઉમ્મરના પુત્રને બંધીખાને નાખવામાં આવ્યો હતો. એરાકના પ્રથમ શાસનકરતા ખાલેદને મારી નાખનાર યુસુફ પદ્મષ્ટ થઇને ખીજ વાલીદના પુત્રો સાથે કેદખાને હતો અને તેની જગાએ ખીજ ઉમ્મરના પુત્ર અબ્દુલ્લાને એરાકની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો હતો. ખોરાસાનના મદદગાર શાસનકરતા નસરે Nasr અબ્દુલ્લાના હુકમનું પાલન કરવાનો અને ત્રીજા યજ્ઞની તાબેદારી સ્વિકારવાનો અસ્વિકાર કર્યો. રાજધાની પાસેજ આ પ્રકારની નાફરમાની અને વિદ્રોહીનો ભાવ બતાવવાથી સામ્રાજ્યના દૂરના શાસનકરતાઓએ પણ તેનું અનુકરણ કર્યું હતું અને એટલાજ માટે આફ્રિકામાં શાસનકરતા હાંજલાની વિરૂધ્ધે અબ્દરહેમાને હથિયાર ઉપાડેલાં: તેમ છતાં કોઇપણ પ્રકારની સજા તેને કરી શકાણી નહોતી. ખલીશ ત્રીજે યજ્ઞ માત્ર એકજ સુધારો કરવા જતાં લશ્કરનાં માણસોની અપ્રિતિ મેળવી ગયો હતો. ખલીશ ખીજ વાલીદે લશ્કરનાં માણસોના પગાર વધારી મૂક્યા હતા, તેને ખલીશ ત્રીજા યજ્ઞે ઘટાડીને ખલીશ હિશામના નક્કી કરેલા પગારો રાખ્યા તેટલા માટે લશ્કરી માણસો તેના ઉપર નારાજ થયા હતા. તે શકત ૬ માસ રાજ્ય કરીને ૧૨૬ હીજરીમાં ગુજરી ગયો.

ખલીશ ઇબ્રાહીમનો શાસનકાળ.

ખલીશ ત્રીજા યજ્ઞના મરણ પછી તેનો ભાઇ ઇબ્રાહીમ દમાસ્કસની ગાદીએ બેઠો (જલ્લહજ ૧૨૬ હીજરી સપ્ટેમ્બર ૭૪૪ ઇસ્વી). રાજધાની અને તેની આસપાસના રહેવાશીઓ સિવાય કોઇએ તેની ખિલાફતનો સ્વિકાર કર્યો નહોતો. તેણે ફક્ત બે માસ દશ દિવસ સત્તા ચલાવી હતી. ઇબ્રાહીમ દમાસ્કસના પ્રતાપી ખલીશઓના લીસ્ટમાં પોતાનું નામ ઉમેરી શક્યો નહોતો. આરમીનીયાના શાસન કરતા મરવાને પ્રથમના ખલીશ ખીજ વાલીદના દીકરાને સિંહાસન અપાવવાનો આહારનો હેતુ બતાવી, દમાસ્કસ તરફ આગળ વધ્યો હતો. દમાસ્કસ અને ખાલિબેકની વચ્ચે રસ્તામાં લીખનાન અને એંટીલીખનાનની વચ્ચે આવેલા અન-અલ-ગર નામનું નાનું ગામ

આવેલું છે. આ જગ્યાએ ખલીફા ઇબ્રાહીમે ઇમીનાઇટ વર્ગનું એક મોટું લશ્કર રાખેલું હતું, તેની સામે મરવાન લશ્કર સહીત આવી પહોંચ્યો. મરવાનનું લશ્કર અનુભવી અને શિક્ષણ પામેલું હતું, જ્યારે ઇમીનાઇટ લશ્કર સાધારણ લોકોમાંથી એકત્ર કરવામાં આવ્યું હતું એટલે મરવાન હાર્યો અને હમાસ્કસનો રસ્તો પોતાના માટે ચોખ્ખો કર્યો. તે પછી મરવાન રાજધાની તરફ ગયો. ઇબ્રાહીમ તથા તેનું અસબ્ય લશ્કર વાલીદના પુત્રોને મારી નાંખીને નાસી ગયા. તેઓ એમ સમજતા હતા કે ખલીફાના પુત્રોને મારી નાંખવાથી મરવાન રાજધાની તરફ આવશે નહીં. ખોરાસાનના પ્રથમના શાસન કરતા ખાલેદને મારી નાંખનાર યુસફ વાલીદના પુત્રો સાથે બંધીખાને હતો. ખાલેદના પુત્રે તેને કેદખાનામાં મારી નાખી, બાપના ખુનનો યોગ્ય બદલો લીધો. આ બાબુએ વાલીદના બાકી રહેલા પરિવાર વર્ગે નાસી ગયેલા ખલીફા ઇબ્રાહીમ અને તેના અનુચર વર્ગની વિરુદ્ધમાં હથિયાર ઉપાડીને તેઓ માહેના ઘણાને મારી નાંખ્યા અને તેઓનાં ઘર-ખાર લૂટી લીધાં. એટલેથી તેમનો ક્રોધ શાંત ન થતાં તેઓએ ખલીફા ઇબ્રાહીમના બાઈ જન્નત પ્રાપ્ત ખલીફા ત્રીજા યજ્ઞહનું શ્રમ કબરમાંથી બાહાર કાઢાડીને રાજ્યધાનીના દરવાજા ઉપર લટકાવ્યું. * રાજધાની હમાસ્કસમાં સંપૂર્ણ રીતે અંધકાર હતો એવા સમયમાં મરવાન લશ્કર સાથે આવ્યો. તેને શહેરના આબરુદાર લોકોએ સન્માન પૂર્વક આવકાર આપ્યો. તે તરતજ ખલીફા તરીકે જાહેર થયો અને લોકોએ એવી ઇચ્છાથી તેની તાબેદારી કબુલ કરી કે મરવાનના જેવો બાહાદુર પુરૂષ અશાન્તી પૂર્ણ રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન કરવાને શક્તિવાન થશે. (સફર ૧૨૭ હીજરી નવે-બર ૭૪૪ ઇસ્વી).

* મરણ પછી મૃત શરીરનું આવી રીતે અપમાન કરવું એ પ્રથા એકલા એશિયામાં જ નહોતી. પંદરમા સૈકામાં ચોથા હેનરીના હુકમથી Percy Hotspur નું મૃત શરીર કબરમાંથી બાહાર કહડાવી તેના બરાબર સરખા ચાર ભાગ કરાવી પછી ટુકડે ટુકડા કરી નાંખવામાં આવ્યા હતા.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ખલીફા ખીજા મરવાનનો શાસનકાળ

(ઉમ્મિયા વંશ (હાકામના વંશજો)

૧૨૭-૧૩૨ હીજરી, ૬૪૪-૭૫૦

લીશા ખીજો મરવાન, હાકમ વંશના સ્થાપન કરતા, પ્રથમ મરવાનનો પૌત્ર હતો. તે અતીવ દક્ષતા અને તેજસ્વિતાથી આરમિનીયામાં શાસન કરતો હતો. ઉત્તર પ્રદેશના જાળવર લોકોએ વારંવાર હુમલા કરેલા તેમ છતાં તેઓને પાછા હાવવામાં શક્તિવાન જણાયો હતો. તે અસાધારણ ધીરજવાળો હતો.

તેટલા માટે તેને અલ-હિમારના* નામથી ઓળખતા હતા. મશ્કરી કરવાના હેતુથી તેનું આ નામ રાખવામાં આવ્યું નહોતું: પણ તે અસાધારણ શારીરિક શક્તિવાળો અને માનસિક બળવાળો હોવાથી તેનું આ નામ રાખવામાં આવ્યું હતું. તેના પૂર્વ પુરૂષો માંહેના ઘણા લોકો વિલાસી હતા તેમ તે નહોતો પણ સારી નીતિનો અને સરળ સ્વભાવનો હતો. જાવણીમાં કે મુસાફરી કરવાને વખતે તે એક સાધારણ લશ્કરી જેવો દેખાતો હતો. તેનો ખોરાક તદ્દન સામાન્ય હતો, અને લડાઈમાં સાધારણ સૈનિકના જેટલુંજ કષ્ટ ભોગવતો હતો. રાજધાનીમાં અવસાનકાળે ઉમ્મિયા વંશના અન્યાન્ય ખલીફાઓ જે જે પ્રકારના ભોગવિલાસો ભોગવતા તે માંહેના કોઈપણ ભોગવિલાસ મરવાને ભોગવ્યોજ નથી. તે પ્રાચીન ઇતિહાસો વાંચવાનો શોખીન હતો અને પોતાના સેક્રેટરી અને સહયોગી સાથે એજ વિષયની વાતચીત કરતો. ગાદીપર બેસતી વખતે તેની ઉમ્મર સાઠ વરસ કરતા વધારે હતી પણ તેની મુસાફરી કરવામાં ઉત્સાહ પૂર્વક ત્વરા અને આક્રમણકારીઓનું દમન કરવામાં સંપૂર્ણ તત્પરતા સામે જોતાં ઉમરના

* હિમારનો અર્થ ગંધેડો થાય છે. વર્તમાન સમયમાં યુરોપ વગેરે દેશોમાં ગંધેડા જેવા દુર્ગંધ જેવામાં આવે છે આરોગ્યના ગંધેડા તેવા નહોતા, પણ તેઓ અતીવ શક્તિશાળી અને ધૈર્યવાન હતા.

લીધે તેના ઉત્સાહમાં કાંઈપણ ઘટાડો થયો નહોતો; પણ તે સમયમાં રાજ્યની જે પ્રકારની શોચનીય અવસ્થા થઈ પડી હતી, તેટલા માટે તેનું ધ્વંસ મુખમાંથી રક્ષણ કરવા સારુ યુદ્ધ વિધાની કુશળતા સિવાય ખલીશને બીજા સહયોગીની પણ આવશ્યકતા હતી. તેમાં વિશેષ કરીને સાંપ્રદાયીક વિદ્વેષ સમાવવાની શક્તિની જરૂર હતી અને ઉગ્મિયા વંશના અન્યાય ખલીશઓના પ્રમાણે મરવાનમાં પણ આ ગુણની ખામી હતી. જે એક વિચિક્ષણ રાજનૈતિક પ્રમાણે તે દુરદર્શિ હોત, તેનામાં પ્રજાને રંજન કરવાની શક્તિ હોત, તે એશિયાનો ઇતિહાસ આજ બીજી રીતથી લખાત. અનુરંજન પ્રણાલીજ વિવાદ પરાયણ ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયના લોકોને એકતાના સુત્રે બાંધી લેવાનો એક માત્ર ઉપાય છે. ઉગ્મિયા વંશજો તેમની સખત પ્રકૃતિ, એકજ શુરાપણું અને કઠોરતાના માટે પ્રસિદ્ધ હતા તેટલા માટે તેમના અંદરના દોષો ત્વરાથી પ્રકાશીત થઈ જતા હતા.

આર્ય જાતિના નાશ કરનાર સાંપ્રદાયિક વિવાદને ખલીશ મરવાન શાંત કરી શક્યો નહિ, પણ ઉલટું પોતાના સંપ્રદાય-વર્ગ-નો પક્ષ કરીને વિવાદને વધાર્યો હતો. એજ હેતુથી તેણે ઇમીનાઇટ વર્ગના લોકો ઉપર જે જે સખતાઇઓ કરી હતી. તેના માટે તેઓ ખલીશ મરવાનને બહુ તિરસ્કારથી જોતા હતા. મરવાનના આવા ખરામ આચરણથી તથા તે સમયના કવિઓની ઉસ્કેરણીથી પ્રાચિન વૈરભાવ ઉદ્ભવે વધ્યો હતો. કોમેટ (Komaît) નામના એક મોધારાઇટ કવીએ એક લાંબી કવીતા રચી, પોતાના વંશનાં શૌર્ય, વીર્ય અને બાહાદુરીનું રસ ભર્યું વર્ણન કર્યું હતું. અને હાશમી વંશની સાધુતા તથા સખત દુઃખ ભોગવવાનું વર્ણન ઘણીજ ઉસ્કેરણી ભરેલી ભાષામાં કર્યું હતું. ઇમિનાઇટ વર્ગના દીબલી, નામના કવિએ, મોધારાઇટ વર્ગ ઉપર આક્રમણ કરી, સખત ભાષામાં પેલી કવિતાનો જવાબ આપી, પોતાના ઇમીનાઇટ વર્ગના સહયોગીનું તીવ્ર ભાષામાં વર્ણન કર્યું હતું. આ સઘળી કવિતાઓ દરેક શહેરોમાં અને દરેક ગામોમાં મોકલવામાં આવી હતી. અને પરસ્પરના વૈરભાવ અને વ્યંગદ્વારા શહેર ગામડું કે જંગલનાં દરેક માણસો ઉસ્કેરાઇ જતાં હતાં. એ સમયમાં ઇમિનાઇટ અને મોધારાઇટ બેઉ વર્ગ નહિ માની શકાય તેવી રીતે ઉસ્કેરાઈ જઈને પરસ્પરનો ધ્વંસ કરવા માટે તૈયાર થઈ ગયા હતા.

દેશની અંદરની સ્થિતિ.

એ સમયમાં પશ્ચિમ એશિયાની હોલત અવ્યવસ્થિત થઇ પડવાથી તે અસ્ત થવા જેવું થઇ પડ્યું હતું. ધાર્મિક અને વિદ્વાન પુરૂષો રાજ્ય-દારી ઝગડાથી દૂર જવા લાગ્યા હતા. અધર્મિક અને સ્વાર્થપરાયણ માણસોના હાથમાં રાજ્યની લગામ આવેલી હતી. સૌ કોઇ ભવિષ્યમાં મોટા બળવો સળગી ઉઠવાની રાહ જોતા હતા. ખલીફા મરવાનને ગાદી ઉપર બેસવાને વધારે દિવસો ન થયા તેટલામાંતો હેમસ અને પાલેસ્ટાઇનના લોકોએ તેના વિરુદ્ધમાં હથિયારો ઉપાડ્યાં. બરાબર તેજ સમયમાં ધર્માભિ-માની ખારજી લોકો પોતાના પર્વતમય કિલ્લામાંથી બહાર નીકળી, ઉમ્મિયા ખલીફાઓના અધર્મ અને હક્કમાં અત્યરણોની વાતો ફેલાવવા લાગ્યા અને પ્રજાવર્ગને સત્યના માર્ગ ઉપર બાહાર પાડવા આમંત્રણ કરતા હતા. આ સઘળા અંધ શ્રદ્ધાળુઓનો મત ગમે તેવો હોય પણ પોતાના સ્વિકારેલા ધર્મ ઉપર ગંભીર વિશ્વાસ હતા અને સંપૂર્ણ સત્યતાથી તેની નીતિના કાયદા પાળતા અને પોતાનું કર્તવ્ય કાર્ય સંપાદન કરવા માટે તેઓ એટલા બધા ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા કે પોતાના વિચારમાં ધારેલું પરિણામ લાવવા માટે તેઓ સર્વ પ્રકારનાં સંકટો તૂટી સમજતા હતા. જો કે પ્રથમ તેઓ સંખ્યામાં બહુ કમ હતા, પણ પાછળથી તેઓની સંખ્યા બહુ વધી હતી અને તેઓ કેટલોક સમય સુધી યમન, હિજાઝ અને આબો ધરાક પોતાના તાબામાં રાખવાને શક્તિવાન થયા હતા. આ સઘળો વિદ્રોહ દમન કરતી વખતે ખલીફા મરવાને આશ્ચર્યકારક કુશળતા અને અસાધારણ બહાદુરી બતાવી હતી. તેણે અનુક્રમે હેમસ અને પાલેસ્ટાઇન ઉપર આક્રમણ કરી, વિદ્રોહીઓને નિર્બળ કરી વીંખી નાખ્યા હતા અને તેમના સરદારોને શળીપર ચડાવ્યા હતા. તે પછી તેણે ધરાક ઉપર ચડાઇ કરી, બચંકર લગાઈ કરી સઘળા ખારજીઓને કહાડી મૂક્યા હતા. હિજાઝ પ્રદેશમાં અત્યુ હમજની સરદારી નીચે વિદ્રોહી લોકોએ પવિત્ર મદિના નગરી ઉપર આક્રમણ કરીને બયાનક લગાઇ કરવા પછી નગરને જીતી લીધું હતું; પણ મદીના જીતી લેવા પછી તે લોકો સાથે એવો સહવ્યવહાર ચલાવ્યો હતો કે એવો સહવ્યવહાર ઉમ્મિયા ખલીફાઓના વખતમાં કોઇ વખત બતાવવામાં આવ્યો નહોતો. યમન પ્રદેશ, હાઇ-અલ-હક નામના ટાઇટલવાળા એક પુરૂષના હાથમાં આવ્યો હતો. ખલીફા મરવાનનો એક સહાયક સેનાપતિ ઘણાજ દુષ્ટ અને ધર્મભય વગરનો

હતો. (આવા પ્રકારના લોકો, મધ્યયુગમાં, યુરોપમાં બહુ નજરે પડતા હતા) તે જહોરમાં બોલતો હતો કે,—" પવિત્ર કુરાનેશરીશનાં ઇસ્માન પ્રમાણે આ-લવાને હું બંધાયેલો નથી " તેણે આરજી લોકોને કેટલીએક સખત લાઘ્યોમાં ઠરાવી, યમન અને હિજળ પ્રદેશમાંથી તેઓને કહાડી મૂક્યા હતા. એરાકમાંથી નાસી ગયેલા આરજી લોકોએ ધરાન દેશમાં આશ્રય લીધો હતો અને ત્યાં સઘળાઓ ફરીથી એકમત થઇ, પોતાની શક્તિને વધારવા લાગ્યા. યમન અને હિજળમાંથી નાસી ગયેલ આરજી લોકોએ હાદ્રામત વિભાગમાં આશ્રય લીધો હતો. ખલીફા મરવાને આ પ્રકારે દેશમાં શાંતિ સ્થાપન કરી યજુદ નામના એક ઉમ્મિયાવંશના હિતચિંતક પુરૂષને પૂર્વ પ્રદેશોનો શાસનકર્તા ઠરાવ્યો હતો. યજુદના પિતાનું નામ ઉમર હતું અને તેના પિતાનું નામ હોબેરા હતું. તે પછી મરવાન બે પુત્રો નામે અબ્દુલ માલિક અને અબ્દુલ્લાના હાથમાં રાજ્યની તમામ સત્તા આપી, પોતાના પ્રિય નિવાસ સ્થળ હરાણમાં પાછો ફર્યો. આ જગ્યાએ તે, તે હેલ્લા મોટા જગવા સુધી રહ્યો હતો કે જે બળવાના પરિણામે પોતાનો તથા આખી ઉમ્મિયાવંશીઓની સત્તાનો નાશ થયો હતો.

અબુ મુસલીમનું ચરીત્ર.

જે સમયમાં ખલીફા મરવાન સીરીયા, ઈરાક અને અરબસ્તાનના આરજી લોકોના વિદ્રોહને સમાવવામાં રોકાયેલો હતો, તે સમય મોધારાઇટ અને ઇમિનાઇટ વર્ગોમાં ભયંકર વિવાદ સળગી ઉઠ્યો હતો. અને એજ કારણથી એશિયા ખડમાંથી ઉમ્મિયા વંશની સત્તા નાશ થવાનો રસ્તો વધારે પહોળો થયો હતો. ખોરાસાનનો શાસન કરતા નસર મોધારાઇટ વર્ગના લોકો તેના વિરુદ્ધમાં ઉસ્કેરાઇ ગયા હતા. બેક વર્ગના જેજે આરબ અધિકારીઓના હાથમાં સ્થાનિક શાંતિ રક્ષણનો ભાર અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો. તેઓ આ ભયાનક ગૃહ વિવાદમાં લપટાઇ પડ્યા હતા. અબ્બાસ વંશનું સ્થાપન કરનારા સરદારો ઘણા યત્નપૂર્વક બહુ સમયથી ઉછેરેલી આશા લતાનું રક્ષણ કરવાના નિમિત્તે આ સાંપ્રદાયિક વિવાદ અગ્નિમાં ઇંધણું નાંખવાનો પ્રયોગ કરતા હતા. (૧૨૯ હીજરી, ૭૪૭ ઇસ્વી) અબ્બાસ વંશીય ઇમામોએ ઉમ્મિયા વંશનો નાશ કરવાના કામની સરદારીનો ભાર અબુ મુસ્લીમના હાથમાં આપ્યો હતો અને તે આ કામમાં સંપૂર્ણ કુશળ હતો. તેના મુખ ઉપરથી તે તદ્દન નિર્માલ્ય

જેવો હતો પણ અંદરખાને મહા પકડો અને પોતાના કાર્યમાં બાહ્ય શ હતો. પોતાના અંદર ખાનેના નિર્દય અને ધાતકી વિચારો જાણી શકવાને કોઈ સમર્થ નહોતું. વર્તમાન સમયમાં જેને પોલીટીકલ ચતુરાઈ કહેવામાં આવે છે તેમાં તે સંપુર્ણ કુશળ હતો.

એક પ્રાચિન ગ્રંથકાર લખી ગયો છે કે—“ ગમે તેવા શાકજનક ખનાવથી તેના મુખના ચહેરાની શાંતિમાં ફેરફાર થતો નહોતો, બયંકર લડાઈમાં વિજય મળવાના સમાચારથી પણ તેના મુખના ચહેરાને આનંદમય ખનાવતો નહોતો. તેમજ ગમે તેવી વિપત્તિ આવી પડે તોપણ તે પોતાની શાંતિને સંપુર્ણ સાચવી શકતો હતો. આ પ્રમાણેની તેની કૃત્રિમ ભદતા અને શિષ્ટતાના ગુણોએ, મુગ્ધ થઇને શતરૂઓનાં ટોળાં વશીભૂત થઈ જતાં હતાં. તેમજ પડ્યંત્રના સહાયકારીની સંખ્યા પણ વધતી જતી હતી. નવું લશ્કર વધારવામાં અને શાસન શક્તિમાં તેનું અત્યંત હડાપણ હોવાથી તે સઘળાઓની પ્રીતિ સંપાદન કરવામાં સમર્થ થઈ શક્યો હતો. મોઢારામટ અને ધમીનાઈટ વર્ગો રાજનૈતિક ચતુરાઈથી ઠગાયા હતા તેથી તેમજ અંદર અંદરના કલેશથી દુર્બળ થઈ ગયા હતા. તેથી તે પોતાનો હેતુ પાર પાડવામાં વિશેષ સુયોગ મેળવવા શક્તિવાન થયો હતો. આ પ્રણાલીથી કાર્ય કરવા જતાં તેના ગુપ્ત ઉદ્દેશને કોઈપણ જાણી શક્યું નહતું.

ઉમ્મિયા વંશના પતનનું કારણ.

અબ્બાસ વંશના સ્થાપનનો પ્રયત્ન કેવા પ્રકારે થતો હતો, તથા તેના પરિચારકો કેવી રીતે શક્તિ વધારતા હતા તેનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરી ગયા છીએ. ઇસ્લામ જગતના ધમામો (ધર્માચાર્યો) પોતાના અનુવર્તિઓને રાજ્યસત્તાથી બાંધી રાખવાનું તદ્દન નિંદનીય સમજતા હતા. તેટલાજ માટે તેઓના કેટલાએક અત્યાચાર પ્રિય મદદગારોએ આ વૈરાગ્ય સુત્રનું અવલંબન કરી, ઉમ્મિયાવંશનો ધ્વંસ કરવા માટે પોતેજ લોકવર્ગની સરદારી લેવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. અબ્બાસવંશીયો આ પ્રકારે એકદમ સિંહાસન મેળવી શક્યા તેનું આ એકજ કારણ નહોતું; તેમજ તેઓ પોતે મરવાન જેવા બહાદુર પુરૂષને પરાજીત કરીને ઉમ્મિયાવંશનો ધ્વંસ કરવાને સમર્થ નહોતા. એરાકના શાસનકર્તા હાજ્જનની જુલમી શાસન પ્રણાલીથીજ અબ્બાસવંશીયો પોતાના કાર્યમાં રતેહમંદ થયા હતા. જે

કે ખલીશ ખીજ ઉમ્મરે આ કઠોર શાસનપ્રણાલીનું પરિવર્તન કરવા બહુ પ્રયત્ન કરેલો હતો પણ તેની પછીના ખલીશઓએ પાછી તેની તેજ રીતિ ચલાવેલી. સ્થાનિક અમલદારો પ્રજાવર્ગના સંસર્ગમાં નહોતા આવતા, તેમજ પ્રજાવર્ગમાં તેમના માટે મુદ્દલ સહભાવ નહોતો. આરબો પોતાને સર્વથી શ્રેષ્ઠ સમજી, તેઓ પ્રજાવર્ગ સાથે હળતા મળતા થતા નહિ અને ઇસ્લામની સમાન ભાવે વર્તવાની રીતિ હોવા છતાં સ્થાનિક આરબ અમલદારો પ્રજાવર્ગને તદ્દન નિરૂપિત જીવ સમજતા હતા. સ્મોલકોઝ કોર્ટના ન્યાયાધિશે અને રેવન્યુખાતાના લગભગ તમામ ઓફીસરો ધરાનીઓ હતા. સેનાપતિ કે તેના જેવા ઉચ્ચ ઓફીસરો તેઓને આપવામાં આવતા નહોતા. સમભાવના મિત્રતા અને સ્વાધિનતા જેવાં પવિત્ર કુરાનેશરીફનાં ઉમદાં દર-ખાનોની દરકાર રાખવામાં આવતી નહોતી.

ન્યારે આ સઘળી અસમાનતા અને પક્ષપાતને દૂર કરવા માટે પોકાર ઉઠાવવામાં આવતો ત્યારે તિરસ્કાર સાથે તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવતી અથવા ચતૂરાઇ ભરેલા વાઝોદારા તેનું આચ્છાદન કરવામાં આવતું. ઉદાર ચરિત્રશાળી ખલીશ ખીજ ઉમ્મરે પોતાના સમયમાં જે જે નામો રજીસ્ટર્ડ કર્યા હતા તેઓ અથવા જેઓએ કોઇ વિશેષ કાર્ય સંપાદનદારા પોતાને પ્રખ્યાત કરી મૂક્યા હતા, તેઓ સિવાય પ્રજાવર્ગમાંહેનો કોઈ પણ પુરુષ, રાજ્યકર્મચારી પુરુષોની કોઇપણ જાહેર સભામાં કે શાસનકરતાના કોઇપણ આનંદજનક મેળાવણામાં દાખલ થઇ શકતો નહોતો. પ્રજાવર્ગના આવા પુરુષો પોતાના ગૌરવનું રક્ષણ કરવા માટે અત્યંત ક્રોધ અને તિરસ્કાર વિભિન્નિત ઉદ્વેગ ભરેલા ચિત્તે યોગ્ય સમયની વાટ જોતા હતા, પણ મોઘા-રાઈટ અને ઇમીનાઇટ વર્ગોના સિરિયાવાસી આરબો ભવિષ્યના ભયંકર રાષ્ટ્ર વિપ્લવને તુરંત સમજી, આમોદ પ્રમોદ કે અંદર અંદરના વિવાદમાં લીધે થઇ ગયા હતા. રાજનૈતિક પક્ષપાત અને દ્વેષપ્રવર્તક જાતિગત પાર્થક્યને લીધે ધરાની (પારસી) જાતી ભયંકર રીતે ઉસ્કેરાઇ ગઇ હતી. આ સમયમાં જાતીય ઉન્માદરૂપ અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરવાને કોઇ એક પ્રકારના સકેતિક વાઝ્યની જરૂર હતી; પણ ન્યાયાધિકારી હજરત પેગંબર (સ. અ. વ.) ના વંશજોને ઇસ્લામ જગતના સિંહાસને બેસાડવાના પ્રયત્નોજ આ સાંકેતિક વાઝ્યનું કાર્ય કર્યું હતું અને એજ ઉદ્દેશે સામ્રાજ્યના પુર્વ પ્રદેશની પ્રજા ફરીથી એકઠી મળી હતી. ઇમીનાઇટવર્ગ અને ખોરાસાનના લોકો તથા એરાક અને હિજળના અધિકાંશ આરબ લોકો પણ ખીજ લોકો પ્રમાણે

રાજશક્તિ ઉપર નારાજ થયા હતા. ઉમ્મિયા રાજશક્તિ એ સર્વ પ્રકારનું સનમાન અને સત્તા પોતાના હસ્તગે રાખવા માટે અને કાર્યમાં ખીજ કોષ્ટ પણ અટકાવ કરી ન શકે તે માટે પ્રાણપણે પ્રયત્ન કરતી હતી. આના પરિણામે રાજ્યમાં બીપણુ વિદ્રોષ અને વિવાદ ઉત્પન્ન થયો હતો. આ પ્રકારના અસંતોષ અને અવ્યવસ્થાની અંદર ભવિષ્યના રાષ્ટ્ર વિધ્નવને ઉત્પન્ન કરવા માટે અયુમુસ્લીમને આવશ્યક સાધનો મળી ચુક્યાં હતાં અને ખોરાસાન પ્રદેશ, હજરત અબ્બાસના વંશજોને સાહાય કરનારાઓનું કેન્દ્રસ્થળ થઈ પડ્યું હતું.

શાસનકર્તા નસરનું ચરિત્ર.

ખોરાસાનનો શાસનકર્તા નસર ઘણો પુરૂષ હતો. તે શામન સત્તા દ્રઢતાથી ચલાવતો હતો. તેણે ઘણા દિવસો સુધી સુખે શાસન કાર્ય ચલાવ્યું હતું અને એ પણ સંભવીત હતું કે તે શવનની છેલ્લી ઘડી સુધી ખ્યાતી મેળવી શકત. જ્યારે ખલીફા મરવાન પશ્ચિમના વિદ્રોહીઓ સાથે યુધ્ધમાં રોકાયેલો હતો તે સમયે, નસર કેરમાની નામના પુરૂષની સરદારી નીચે એકઠા થયેલા યમનના વિદ્રોહીઓનું દમન કરવામાં રોકાયો હતો. આ પ્રમાણે આરખોના કિલ્લાઓ રક્ષણ શૂન્ય જોઇને અયુમુસ્લિમે પોતાનો બહુ દિવસોથી કલ્પી રાખેલો વિદ્રોહ વાવટો ઉગાડવાનું પ્રસિદ્ધ કર્યું. મુસ્લીમ સિંહાસનોના અન્યાન્ય અધિકારીઓ ઉમ્મિયા વંશજોની રાજ્ય સત્તા રદ કરીને તે સ્થળે હજરત પેગંબર (સ. અ. વ.) ના વંશજોનું સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ વિદ્રોહનો હેતુ જાહેર કર્યો હતો. હાશમના વંશજને સિંહાસન આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આવો દ્વીઅર્થાશ્ચ્છ પ્રચાર થવાથી હજરત ફાતમાંના અનુવર્તિઓ પણ વિદ્રોહીઓ સાથે મળી ગયા હતા અને અયુમુસ્લિમે પોતાને હાશમ વંશના રક્ષક તરીકે જાહેર કર્યો હતો. ૧૨૯ હીજરીના રમજાનની ૨૫ મી તારીખે અસંખ્ય માણસો એકઠા થઈ, પર્વત ઉપર સાંકેતિક અગ્નિ સળગાવી અન્યાન્ય લોકોને આમંત્રણ કરતા હતા. અર્થા આસંખ્ય લોકો કાળો પોશાક પહેરીને વીર પુરૂષોના પ્રમાણે સિંહ ગર્જના કરતા કરતા

*હાશમના વંશજ કહેતાં સાધારણ લોકો હજરત પેગંબર (સ. અ. વ.)નાં વંશજો સમજતા, પણ અયુમુસ્લિમ હજરત અબ્બાસના વંશધરને સિંહાસન આપવાનું ગુપ્ત ચક્રર રચતો હતો.

નક્કી કરેલા સ્થળે એકઠા થયા. કેટલાંક અઠવાડીયાં પસાર ન થયાં તેટલામાંતો અખ્યાસી વાવટો સામ્રાજ્યની પશ્ચિમે આવેલા નગરોમાં ઉડતો ઉડતો અનુક્રમે પશ્ચિમ તરફ ઉડવા લાગ્યો. રાજ્યના પુર્વ વિભાગમાં આવેલા હીરાત અને અન્યાન્ય કિલ્લાઓમાંથી રક્ષકોને કાઢાડી મુક્યા હતા. વિદ્રોહીનેતા કેરમાનીને મોધારાષ્ટવાળાઓએ મારી નાંખવા પછી તેનો પુત્ર અયુમુસ્લિમ સાથે મળી ગયો હતો અને તેમની એકત્ર થયેલી શક્તિએ શાસનકરતા નસરને, મેર્વ નગરમાંથી કાઢાડી મુક્યો હતો. હાશમ વંશનો અમંગળ સૂચક કાળો વાવટો જોઈને, વિખરાઈ ગયેલા સિરિયા-વાસીઓનાં જ્ઞાનચક્ષુ ઉઘડ્યાં હતાં. તેઓ વિપત્તિની મોટાઈને સમજીને જાગૃત થઈ ગયા હતા અને કોઈ પણ પ્રકારે સમસ્ત પ્રજાને એકતાએ બાંધી લેવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, પણ અફસોસ કે તે સમય હાથમાંથી નિકળી ગયો હતો. ઉત્તરના આ વખતે વિદ્રોહમાં બદલાઈ ગઈ હતી. એરાક અને હિજ્જનના અનેક સામંતો વિદ્રોહીઓ સાથે મળી ગયા હતા. ખીજા બાજુએ અયુમુસ્લિમના લશ્કરની સંખ્યામાં દિવસે દિવસે અસંખ્ય વધારો થતો હતો. કમબાગ્ય શાસન કરતા નસરે, વિદ્રોહીઓની સામે ટકી શકવાને અસમર્થ ખલીફા મરવાનની મદદ માગી, પણ કાંઈપણ ઉત્તર મળ્યો નહિ. કારણ કે મરવાન આ સમયે મેસેપોટામીયાના વિદ્રોહીઓ સાથે યુદ્ધ કરવામાં રોકાયો હતો. નસરે, મેર્વનો પરિત્યાગ કરવા પહેલાં મદદ મેળવવા માટે ખલીફા મરવાનને એક કર્ણુજનક પત્ર લખ્યો હતો. તેણે પત્રમાં આ પણ જણાવેલું કે વિદ્રોહની અગ્નિ ગમે તેવી જોરાવર હોવા છતાં હજુ પણ ઝાલવી શકાય તેવી છે. દેશમાં પ્રચલીત રીતી અનુસારે દેશના લોકો પાસે કર્ણુજનક સ્વરે સહાય માટે પ્રાર્થના કરવાથી ઉદ્દેશ સિદ્ધ થવાનો સંભવ છે. અફસોસ ! હું નથી સમજી શકતો કે ઉમ્મિયાનાં સંતાનો જાગૃત અવસ્થામાં છે કે હજુ પણ ધોર નિદ્રામાં સૂતાં છે. જો તેઓ આવા સંકટના સમયે અહીના લોકો માફક ધોર નિદ્રામાં સૂતાં હોય તો તેઓને આંખો ઉઘારવાની સૂચના કરો ! વિપત્તિ અતિ નિકટ છે ! આ આક્ષેપસૂચક પત્ર વાંચી, ખલીફા મરવાને શાસનકર્તા નસરની મદદે, એરાકના પ્રતિનિધીને લશ્કર સાથે જવાનો હુકમ કર્યો. (૧૩૦ હીજરી) પણ તે આવી પહેાંચે તે પહેલાં શરગામા અને ખોરાસાન પ્રદેશ અયુમુસ્લીમના હસ્તે જવાથી તેની શક્તિ વધારે વૃદ્ધિ પામી હતી. આ પ્રખ્યાત પુરૂષને એવું અનુભવ સિદ્ધ જ્ઞાન હતું કે તેણે તે સમયનાં સર્વોત્તમ માણસોને ચુંટી ચુંટીને કામે ગોઠવ્યા હતા. હિજ્જનના આરબ સામંત શખીયના પુત્ર ખાતવારને

ફરેસ પ્રદેશમાં નિયુક્ત કર્યો હતો. તેણે શાસન કરતા નસરને સારાખ સુધી પાછો હઠાવી એવી શાયનિય રીતે હરાવ્યો કે સિરીયાનું આખું લશ્કર છિન્ન ભિન્ન થઇ ગયું હતું. આ સમયે નસરની ઉમ્મર ૮૫ વરસની હતી. તે જુરજન તરફ પાછો ફર્યો હતો તે સ્થળે તે ફરીથી હાર્યો અને ફારસ (Fars) તરફ પલાયન કરતાં રસ્તામાં મરણ પામ્યો હતો.

અખ્યાસીઓની કૃત કાર્યતા.

જ્યારે પૂર્વ તરફ આ પ્રકારની ઘટના ચાલતી હતી, તે સમયે હાશમ વંશની અંદર જેને ગાદી આપવાને માટે આ દેશભય વિદ્રોહની સૂચના થઇ હતી, તેના અનુસંધાન માટે ખલીશ મરવાન વિશેષ પ્રયત્ન કરતો હતો. એ સમયમાં હજરત અખ્યાસના વંશજે દક્ષિણ પાલેસ્ટાઇન માંહેના, હુમેઇમા નામના ગામમાં નિવાસ કરીને રહ્યા હતા. અખ્યાસવંશીય મહાત્મા ઇબ્રાહીમને તેઓના અનુવર્તિઓએ ઇસ્લામ જગતના ઇમામ (અ.ચાર્ય) તરીકે સ્વિકારી જાહેર કર્યા હતા અને તેઓજ આ વિદ્રોહનું મુળ કારણ છે. એવું મરવાને તેના ગુપ્તચર-ધુપા જસુસથી જાણીને તત્ક્ષણાત તેને બંધીવાન રૂપે હરાણમાં લાવવાનો હુકમ કર્યો હતો. એ ઠેકાણે ઇમામ ઇબ્રાહીમ, હાશમ અને ઉમ્મિયાવંશના ખીજ પણ કેટલાએક બંધીવાનો સાથે કેદમાં રહ્યા. તેઓમાં ઉમ્મિયા વંશના ખલીશ ખીજ ઉમ્મરનો પુત્ર અબ્દુલ્લા અને ખલીશ પ્રથમ વાલીદનો પુત્ર અખ્યાસ પણ હતા. એઓ પણ વિદ્રોહીઓ સાથે મળી જવાને તૈયાર હતા, એવો પણ શક મરવાનને ઉત્પન્ન થયો હતો. અબુમુસ્લિમનું લશ્કર તરતજ રાજ્યની પશ્ચિમે આવી પહોંચવાથી, મહાત્મા ઇબ્રાહીમને કેદ કરવાથી કાંઈપણ લાભ થયો નહીં. સેનાપતિ કાહતાબા, જુરજન નામની જગાએ હરાવી તુરતાતુરત પશ્ચિમ તરફ અગ્રેસર થયો હતો, અને ઇરાની ઓલાદના ખારમેકનો પુત્ર, ખાલેદ તેનો મદદગાર હતો, આ ખારમેકના પુત્રોએ ભવિષ્યમાં આરબી ઇતિહાસ અને સાહિત્યમાં અત્યંત પ્રસિદ્ધિ મેળવેલી હતી. રાજની ચારે બાજુએ અંધકાર વ્યાપીને અવ્યવસ્થા ફેલ ઇ ગઇ હતી. કાહતાબાએ રાય પ્રદેશમાં આવી ત્યાં શાંતિ સ્થાપન કીધી. ખીજ બાજુએ તેના પુત્ર હસને અને તેના સહાયકારી અબુ આઇયાને પોતાની સામે આવી પહોંચેલા ઉમ્મિયા અને ખારજીઓને હઠાવી, પાછા કહાડ્યા હતા. નેહાયાન્દના જે પ્રસિદ્ધ યુદ્ધમાં ઇરાન, મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યું હતું, તેજ ઠેકાણે સીરીયાવાસીઓનો એક મજબુત કિલ્લો

હતો. હસને આ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો, અને તેના પિતા કાહતાબાએ આ કિલ્લાવાસીઓની મદદે આવેલા મરવાનના એક મોટા લશ્કરનો અટકાવ કરી, તેમને હરાવીને નસાડી મૂક્યા. ખલીશ મરવાનના પુત્ર અબ્દુલ્લાની સરદારી તળે ઉચ્ચ મિસરમાંથી એક લશ્કર તથા એરાકના પ્રતિનિધિ યજુદની સરદારી નીચે એક લશ્કર એમ લશ્કરનાં બે ટોળાં નેહાયાંદના ઉદ્ધાર માટે અગ્રેસર થતાં હતાં. આ સંવાદ સાંભળીને અબ્બાસી સેનાપતિ કાહતાબાએ એવી બહાદુરીથી નેહાયાંદના કિલ્લાને ઘેરી લીધો કે સહાય કરનાર લશ્કર આવી પહોંચવા પહેલાં કિલ્લાના લોકોએ આત્મ સમર્પણ કરી દિલ્લો સોંપી દીધો. કાહતાબાએ મરવાનના પુત્રને આવતો અટકાવવા સારૂ આબુઆઇયાનની સરદારી નીચે એક દળ-સૈન્ય આપી મોકલ્યો અને પોતે મુળ સૈન્ય લઇને જોલોલા માંહેના યજુદના લશ્કરને હરાવી એરાકની રાજધાની તરફ જવાનો વિચાર કરતો હતો. યજુદ આ હકીકતથી વાકેશ થતાં વાંતજ દુસ્મનોના લશ્કર અને કુશની મધ્યમાં જઈ પહોંચવા માટે રવાના થયો. કાહતાબા પણ યજુદની પાછળ પાછળ યુદ્ધતિસ નદિના કિનારે ચાલવા લાગ્યો અને જે જગાએથી શત્રુઓનું લશ્કર નદી ઓળંગી જવાનો સંભવ હતો તેનાથી કેટલાક માઇલ ઉપરની તરફ તેઓએ નદી પાર કરી. જે કરબલાના મેદાનમાં મહાત્મા ઇમામ હુસેને જીવન વિસર્જન કર્યું હતું એ ભયંકર જગાએ બેઠનાં લશ્કરો સામસામે આવી પહોંચ્યાં. ધણું લોકો મરાયા પછી ઉમ્મિયા લોકો હાર્યા પણ સેનાપતિ કાહતાબા નદિના નદીના જળમાં ડુબી ગયો કે દુસ્મનોને હાથે માર્યો ગયો તે જણાયું નહિ. તે પછી તેના પુત્ર હાસાને સેનાપતિ બની, યજુદને જાવણીમાંથી નસાડી, વાસીટ * પાછો ફરવાની ફરજ પાડી. આ રીતે કુદ્દા રક્ષણ સુન્ય થવાથી સહેલાઇથી હાસાનના હાથમાં આવ્યું. આ માદા સમાચારથી ખલીશ મરવાનનો ક્રોધ બહુ ઉછળી નિકલ્યો અને તેના બદલા સ્વરૂપ બહુ ધાતકી કામ કરવા લાગ્યો. તે અનુસંધાનથી જાણી શક્યો હતો કે અબુમુસ્લીમના લશ્કર સાથે મહાત્મા ઇબ્રાહીમનો પત્ર વ્યવહાર ચાલે છે એટલા માટે તેણે મહાત્મા ઇબ્રાહીમનું માથું કપાવી નાંખી, તે માંચું કળીચુનાની બરેલી ગુણમાં નાંખાવ્યું અને એવીજ રીતે, તે સમયના સઘળા બંધિવા-નોનાં માથાં કપાવી નાંખ્યાં હતાં. મહાત્મા ઇબ્રાહીમના મરણ પહેલાં તે

* Wasit વાસીટ, મજબૂત કિલ્લાવાળું શહેર એરાકના શાસન કરતા હાજાએ વસાવ્યું હતું. કુદ્દા અને બસરાની બરાબર વચ્ચે હોવાથી તેને વાસીટ (મધ્ય રથળે આવેલું) કહેતા હતા.

પોતે પોતાના ભાઇ અબુલ અઝ્ઝાસ અમદુલ્લાને અઝ્ઝાસીય વંશના ખલીફા તરીકે સ્વિકારવાની કબુલત આપી ગયા હતા. અબુલ અઝ્ઝાસે, પોતાના ભાઇના ખુનનો ખદલો લેવાને સખત પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અને તે પ્રતિજ્ઞાનું તેણે એવી પુર્ણ રીતથી પ્રતિપાલન કર્યું હતું કે, આરબોના ઇતિહાસમાં, અસ-સશ (લોહીનો તરસો) તરીકે ઓળખાઇ ગયો છે. માહાત્મા ઇમરાહીમના મરણ પછી તેનો ભાઈ કુદામાં નાશી ગયો હતો અને જ્યાં સુધી કાહતાયાના પુત્ર હસાને કુદા તાબામાં નહોતું લીધું ત્યાં સુધી પોતે કુદામાં છાની રીતે રહ્યો હતો. ઇરાન ઉમ્મિયાઓના હાથમાંથી તરવારના ખળે કરીને લઇ લેવા છતાં આ રાષ્ટ્ર વિપ્લવનો મુખ્ય હેતુ થું છે તે પ્રજાવર્ગને અસાર સુધી જણાવવામાં આવ્યું નહોતું. વિદ્રોહના સંકેત સ્વરૂપ અઝ્ઝાસવંશના કાળા વાવટાથી પ્રથમ ભિન્ન ભિન્ન શ્રેણીના માણસો એકઠાં થયાં હતાં તે પછી તેઓને શિયા સંપ્રદાયવાળાઓએ વધારે સહાય આપી હતી. કાહતાયાના પુત્ર સેનાપતિ હાસાને કુદામાં પ્રવેશ કરવા પછી અબુ-સદમા-અલ-ખાલાલની સાથે મળી ગયો, તે પછી તેમને શિયાઓની મદદ મળી. રઉન્નત-અસ-સશનો લખનાર લખે છે કે પ્રજાવર્ગ, આ પુરૂષને હજરત પેગંબર (સ.અ.વ.) ના વંશજોને સલાહ આપનારા પુરૂષ તરીકે ગણતા હતા. ખાહારના આડંબરથી આ પુરૂષ પ્રતિનિધિ સ્વરૂપે કામ કરતો હતો છતાં, એ કાર્ય માટે તેઓના પરિવાર વર્ગના કોઇપણ મુખ્ય પુરૂષ તરફથી, તેને કોઇપણ જાતની સન્તા આપવામાં આવી નહોતી. અઝ્ઝાસી લશ્કરના સેનાપતિઓ તેને આદરપૂર્વક આવકાર આપતા હતા. તે સધળાઓ તેનો (અબુ સલમાનો) હાથ ચુમી, તેને સન્માન પૂર્વક અચસ્થાને બેસાડતા અને તેને એમ પણ કહેતા હતા કે તમારા દરેક હુકમનું પાલન કરવા માટેજ અમને અબુમુસ્લિમે નિયુક્ત કર્યા છે. આ સધળા વ્યહવારથી અબુસલમા, અહંકારમાં છડી ગયો હતો. એ પછી અબુસલમા અને હાસાનના એકઠા નામથી એવી મતલબનું એક જાહેરનામું કાઢવામાં આવ્યું કે સધળા કુદાવાસીઓ આવતી કાલે જુમામસજીદમાં નવા ખલીફાની નિમણૂક કરશે. આ સિલેકશન કરવાના દિવસે કુદા નગરીએ એક અલૂત પૂર્વ દ્રશ્ય ધારણ કરેલું હતું. અઝ્ઝાસ વંશીય પક્ષની નીશાની સ્વરૂપ કાળો પોશાક પહેરેલા અનેક માણસો જાહેરનામાની મતલબ પ્રમાણે ચુંટણીનું પરિણામ જાણવાની ઇચ્છાએ નગરની દરેક દિશા તરફથી ટોળાખંધ થઇ, જુમામસજીદ તરફ આવતા હતા. યુક્ત સમયે અબુસલમા પણ કાળો પોશાક પહેરી તે સ્થળે આવી પહોંચ્યો.

કેદલાક પુરૂષો સિવાય અમુલ અગ્ન્યાસનો પક્ષ કરનારા બાકીના સધળા માણસો જાણતા હતા કે, અમુસલમા, હજરત પેગંબર (સ.અ.વ) નો પ્રતિનિધ બનીને કઇ રીતે અગ્ન્યાસવંશના માટે પોતાનું વેચાણ કરવા જાય છે. તેના માલિકના મંગળને માટે તેણે પોતાનું જીવન અર્પણ કરવાનું જ શ્રેષ્ઠ વિચાર્યું હતું. ઉપાસનામાં ઇમામનું કાર્ય સંપાદન કરવા પછી, તેણે હાજર રહેલા પુરૂષોને સભાનો હેતુ સમજાવ્યો. તેણે ખૂલ્લી રીતે કહ્યું કે—“ અમુ મુસ્લિમ, ઇસ્લામ ધર્મ અને હજરત પેગંબર (સ. અ. વ.) ના વંશનો રક્ષક છે. તેણે ઉમ્મિયા વંશજને રાજપદ ઉપરથી ખસેડી મૂકી, તેમના જીલમ અને પાપના પ્રવાહને અટકાવ્યો છે. હવે ઇસ્લામ જગતનો નવો ઇમામ અને ખલીફા નિયુક્ત કરવાની સૌની શરજ છે. વર્તમાનમાં ખલીફા થવાને ઉપયુક્ત, અમુલ અગ્ન્યાસ અબદુલ્લાના યોગ્ય મુસલમાનોમાં કોઇપણ સત્યવાદી, ધર્મપરાયણ અને દક્ષ પુરૂષ બીજો નથી. તેમનામાં ખલીફાના સર્વગુણો સ્વભાવતઃ છે; તેટલા માટે હું પોતે (અમુ મુસ્લીમ) તો તેમને જ ખલીફાપદે નિયુક્ત કરવાનો પ્રસ્તાવ કરું છું. બીજાઓ આ મતને અનુમોદન આપશે કે કેમ ? તેના માટે અમુ સલમા અને અગ્ન્યાસ વંશીઓ સંદેહયુક્ત ચિત્તે પરિણામની રાહ જોતા હતા એટલું જ નહિ પણ તેઓ ધાર્સ્તીમંદ હતા કે—હજરત અલીની સાથેની વિશ્વાસઘાત-ક્રતાના લીધે કુશવાસીઓ આ કાર્યનું અનુમોદન આપશે નહિં. પણ એરાક વાસીઓનું એ ચિંતામય આંચલ્ય જાહેર થઇ ગયું હતું. તેઓએ ક્રાંતમત જેહોરાના વંશજોનું રક્ષણ કરવા સારૂ વારંવાર હથિયાર ઉપાડ્યાં હતાં. અને અનેકવાર આશ્રિત માણસોને અથવા જેના માટે આશ્રયની અરજ કરેલી તે માણસોને શત્રુના સ્વાધિને કર્યા હતા. તે સમયની ઉસ્કેરણીથી જેમાન થઇ, તેઓએ, ઇસ્લામ ધર્મના રક્ષક અને ધોર વિશ્વાસઘાતક, એ રીતે બેઉ પ્રકારે પોતાને ઓળખાવ્યા હતા. “ અમુલ અગ્ન્યાસને ખલીફાપદે નિયુક્ત કરવા ” આ વાક્ય અમુસલમાના મુખમાંથી બહાર પડવા સાથે જ તેઓ સધળાએ, અલ્લાહો અંકબરના જયધ્વની સાથે પોતાની અનુમતિ આપી. એ પછી અમુલ અગ્ન્યાસને પોતે જ્યાં સંતાયા હતા, ત્યાંથી બોલાવવા માટે માણસ મોકલ્યો, અને તેઓ મસ્જિદમાં આવતાં વાંતજ તેમનો હાથ ચુમીને તેમની તાબેદારી સ્વિકારવાના સોગન લેવા માટે લોકોની મેદની મળી હતી. આ રીતે ખલીફા મુકરર કરવાનું કાર્ય નિર્વિઘ્ને પૂરું થવા પછી પોતે મીંબર ઉપર ચડીને ખોતબો પડ્યા અને તે દિવસથી પૃથ્વીના સધળા મુસલમાનોના ઇમામ અને ખલીફાપદે પોતે બેદા (તારીખ ૧૭

રમિયુસ્માની ૧૩૨ હીજરી, ૨૫ નવેંબર ૭૪૯ ઇસ્વી) અફસોસ છે કે, અખ્ખાસી વંશજોએ, આ પ્રદારે શતમત જોહરાના વંશજોની સહાયથી શક્તિવાન થઇ બવિસ્ત્રમાં તેઓનેજ વિપરીત બદલો આપ્યો હતો.

ઝાબ (Zab) નું યુદ્ધ અને મરવાનનું મરણ.

જે વખતે કુદામાં અલીશ મુકરર કરવાનું કામ ચાલતું હતું, એ સમય અબુમુસ્લીમનું લશ્કર ઉતરના પ્રદેશો જલદીથી તાબે કરતું હતું. સેનાપતિ, અબુ આહીયાન, છોટા ઝાબ (The little zab)ની પુર્વ તરફ શાહારજુર નામની જગાએ અલીશ મરવાનના પુત્ર ઉપર આક્રમણ કરી તેને હરાવ્યો. આથી ઘણું માણસો મરાયાં હતાં. પુત્રના પરાજયથી અલીશની પુર્વ દક્ષતા ઈરીથી સજીવન થઇ હતી. તે ૧ લાખ ૨૦ હજાર માણસોનું લશ્કર લઇ તાઇથીસ નદિ ઓળંગી, ઐટર જાગ તરફ આગળ વધ્યો હતો. એ સમયમાં સેનાપતિ અબુ આહીયાનને કુદાથી આવેલા નવા લશ્કરની મદદ મળી હતી. અલીશ સાક્ષાત્ પિતૃવ્ય અલીનો ઘાતકી પુત્ર અમદુલા આ નવા લશ્કરનો પરિચાલક હતો. તે આ વખતે સઘળા લશ્કરનો સેનાપતિ થયો અને સેનાપતિ અબુ આહીયાન મદદનીશ સેનાપતિ થયો. ‘ જાગ ’ નદિના કિનારે કુદાર નામના ગામ પાસે યુદ્ધ થયું. સઘળાઓની સલાહ વિરૂદ્ધ અલીશ મરવાને નદિ ઉપર પુલ બંધાવી, પોતાની સ્વભાવિક શક્તિથી યુદ્ધમાં અગ્રેસર થયો. અલીશ સાક્ષાત્ લશ્કરે પગથી માથા સુધી કાળાં વસ્ત્રો પહેરેલાં હતાં એટલુંજ નહિ પણ નિશાન વાવટા, તથા ઘોડા અને ઉંટોને પણ કાળા પોશાકથી આચ્છાદિત કર્યાં હતાં. તેઓ એ પ્રમાણે સજ થઇને શાંતભાવે આગળ વધતા હતા. આ ભયાનક દૃશ્ય જોઇને સિરિયાવાસી લશ્કર ભયભીત થઇ પડ્યું હતું, તેનું એક કારણ હતું. એ સમયમાં એવો એક અસ્વાભાવિક બનાવ બન્યો હતો કે તે બનાવથી ઉભિયા સૈન્યે પોતાના માટે અપશુકનની નિશાની ગણી હતી. એક કાગડો સિરિયા લશ્કરના માથા ઉપરથી ઉડી, કાળા પોષાકવાળા અખ્ખાસી લશ્કરના કાળા વાવટા ઉપર જઇને બેઠો. મરવાને પોતે આ બનાવ ઉપર વધારે લક્ષ નહોતું આપ્યું પણ આ બનાવે પોતાના લશ્કરીઓના મનમાં જે ગંભીર ફેરફાર કર્યો હતો તેના ઉપર તેનું પણ લક્ષ ગયું હતું. પ્રથમવાર તો તે પોતે દુશ્મનોના લશ્કરને પાછું હટાવવાને શક્તિવાન થયો હતો, પણ મદદનીશ સેનાપતિ અબુ આહીયાને પોતાના

ના લશ્કરને ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતરી પોતાની બરછીઓ જમીનમાં ખોડવાનો હુકમ કરાવ્યો અને મુખ્ય સેનાપતિ અબ્દુલ્લા ખીન અલી, તેઓને એ પ્રમાણે ઉશ્કેરવા લાગ્યો કે, —“હે, ખોરાસાનવાસી યશસ્વી ઘોડે-સ્વારો ! માહરા ભાણેજ ઇબ્રાહીમના મરણનો ખદ્દો લેવાનો આ યોગ્ય વખત છે.” એટલું કહીને તેણે “યામોહમ્મદ” (સ.અ.વ.) કરીને એક મોટી ખુમ પાડી, આ અવાજ સાંભળતાં વાંતજ સંઘળા લશ્કરે સાગા અવાજથી આ પવિત્ર શબ્દને વધાવી લીધો અને પૂર આવેશમાં આવી ગયા. સામી બાજુએ મરવાન પણ પોતાના લશ્કરીયોને, પોતાના કુળના ગૌરવની યાદ આપી, ઉતેજિત કરતો હતો, પણ તેનો સંઘળો પ્રયત્ન અફળ થયો. આ વખતે અબ્બાસી લશ્કરે, પ્રચંડ વેગથી આક્રમણ કરવાથી, ઉમ્મિયા સૈન્ય પાછું હટ્યું. એવામાં વળી એક કમનસીમ બનાવ બન્યો. મરવાનને ચડવાનો ઘોડો પોતાના સહીસ-(ઘોડાનો રક્ષક) ના હાથમાંથી છૂટી જઈને યુદ્ધ સ્થળે આમ તેમ દોડદોડી કરવા લાગ્યો. લશ્કરીઓ ખલીશના ઘોડાની આવી હાલત જોઈને એવું વિચારવા લાગ્યા કે, નિશ્ચય પોતાનો સેનાપતિ મરાયો. તેટલા માટે ધાસ્તી ખાઈ, નિશ્તસાહી થઈ ગયા અને પરિણામે લડાઈમાં પરાજય થયો. આ યાદ રાખવા યોગ્ય લડાઈમાં ઉમ્મિયાવંશનો સૌભાગ્ય સૂર્ય અસ્ત થઈ ગયો (તા. ૧૧મી જમાદિયુરસાની ૧૩૨ હીજરી ૨૫ જાનેવારી ૭૫૦ ઇસ્વી). એ પછી ખલીફા મરવાન મોજેલ તરફ નાહો પણ કેઈએ તેને આશ્રય આપ્યો નહિ, તે પછી તે હરાણ તરફ નાસી જઈને ફરીથી લશ્કર એકઠું કરવાનો નિષ્પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ખીજ બાજુએ અબ્બાસીઓ તેની પાછળ પડવાથી, તે હરાણમાંથી હેમસ અને ત્યાંથી દમાસ્કસ નાસી ગયો; પણ ત્યાંપણ કોઈએ તેને આશ્રય આપ્યો નહિ એટલે પાલેસ્ટાઇન તરફ ગયો, ત્યાં પણ અબ્બાસીઓએ તેની પૂંડ છોડી નહિ. અબ્દુલ્લા ખીન અલી, રક્તપીપાસુ શીકારીની માફક અસાધારણ ધૈર્ય સાથે દુતગતિથી તેની પાછળ પડ્યો હતો. મોજેલ, હરાન અને હેમસના લોકોએ કાંઈપણ શરત વગર ખલીફા સાફાની વસ્થતા સ્વિકારી હતી. ફક્ત દમાસ્કસમાં ઉમ્મિયા લોકોએ કાંઈક અટકાવ કર્યો હતો પણ અબ્બાસી લોકોએ શહેરને પાયમાલ કરી શાસનકરતા મરવાનના જમાઇને મારી નાંખ્યો અને એજ પ્રમાણે દસ્લામના સમગ્ર રાજ્યની રાજધાનીને હાથમાં લઈ લીધી. કુદા જીતવા પછી પાંચ મહિને અને જમીની લડાઈ પછી ૩ માસ પછી ૧૩૨ હીજરી તા. ૫મી રમઝાને (માર્ચ ૭૫૦ ઇસ્વી) અબ્બાસી કાળો વાવટો ઉમ્મિયા રાજધાનીમાં સર્ગર્વે ઉડવા

લાગ્યો. અમદુલ્લા ખીન અલી હમાસ્કસના ઉમ્મિયા રાજવંશના જીવિત માણસોને भारी નાખીનેજ શાંત ન થયો પણ તેનાં હુકમથી પૂર્વ અલી-શઓનાં મુઠ્ઠાઓને છેવટના આરામગાહમાંથી બહાર કહડાવ્યાં હતાં અને તેમનાં જીર્ણ હાડકાંને સળગાવી મૂકી તેની રાખ હવામાં ઉડાડી મૂકી હતી. મહાત્મા જયેદ અને તેના પુત્ર પ્રતિ ઉમ્મિયાઓએ જે પાશવિક આચરણ વાપર્યાં હતાં તેનો આ વખતે પ્રતિશોધ લેવાયો હતો. અલીશ મરવાન, અમદુલ્લા કર્તુક આશ્રય શૂન્ય થવાથી, પાલેસ્ટાઇનનો પરિત્યાગ કરવા પહેલાં, રોમના રાજ્યમાં પ્રવેશ કરી સમ્રાટ કન્સ્ટાન્ટાઇનના ઉત્તરાધિકારીની સહાય મેળવવાનો વિચાર કર્યો હતો. તે એવું સમજતો હતો કે જેવી રીતે ઇરાનનો રાજા ખુશરૂપરવેજ, રોમના સમ્રાટ, Maurice ની સહાયથી પોતાના રાજ્યને પાછું મેળવી શક્યો હતો તેમ હું પણ માહારી આશા પરીપુર્ણ કરી શકું. પણ તેના કેટલાક બાહાદુર સહયરો જેઓ હજી સુધી મરવાનની સાથેજ હતા તેઓએ મરવાનને સમજાવ્યો કે હવે આવા હવાઇ વિચારો તેણે મુકી દેવા અને મિસર કે ઇજિપ્તમાં જવાને સમજાવ્યો કે ત્યાં જઇ સૈન્ય એકઠું કરી પોતાનું સામ્રાજ્ય પાછું મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે, અથવા તે જગાના એક વિશાળ રાજ્યનો સમ્રાટ બની શકે. તેમની મલાહ પ્રમાણે અલીશ મરવાન ઉચ્ચ મિસરમાં આવેલા ફાઇયુમ તરફ ગયો. આ બાબુએ અમદુલ્લાએ પોતાના બાઇ સાથેહ અને અબુ આહી-માનને નાસી ગયેલા અલીશ મરવાનની પછવાડે મોકલ્યા. ફારસ્ટાહમાં આવી પહોંચતાં અબુ આહિયાનને મરવાનનો પતો લાગ્યો એટલે તે તેની પાછળ પડ્યો. નીલ નદીની પશ્ચિમના કિનારે ખુસીર નામની જગાએ એક નાહાના સરખા ખ્રિસ્તી ગીરજામાં મરવાન આરામ ભોગવતો સૂતો હતો. પોતાના દુશ્મનને સામે આવી ઉભેલો જોઇ, પોતે સમજ્યો કે હવે બચાવ નથી એટલે કાયર પુરૂષ પ્રમાણે મરવાનું યોગ્ય નહિ સમજી, બાહાદુરી સાથે હાથમાં તલવાર પકડી ગીરજાની બાહાર નિકળ્યો. આખરે સામા વાળાની બરછીના ધાથી મરાયો. (તા. ૨૬ જુલૈજ ૧૩૨ હીજરી તા. ૫ ઓગષ્ટ ૭૫૦ ઇસ્વી) આ પ્રમાણે ઉમ્મિયા વંશનો શ્રેષ્ઠ વીર પુરૂષ અને ઉપયુક્ત અલીશનું મરણ થતાં તેના મરણની સાથેજ ઉમ્મિયાવંશની રાજ્ય સત્તાનો સ્વર્ણ હમેશના માટે અસ્ત થઇ ગયો. અલિશ સાફા, હાશમી વંશના વેરનો બદલો લેનારો ગણાયો હતો. તેના હુકમથી પતિત ઉમ્મિયા વંશનો ઉત્તરાધિકારી વર્ગ ઘણી ધાતકી રીતે મરાયો હતો. પૈશાચિક પ્રતિ હિંસાની પરિતૃપ્તિ મેળવવા માટે સર્વ પ્રકારની માણસાઇને

મૂકી દિધી હતી. જે ઠેકાણે જે કાષ્ટ મળતો તેને તેજ ઠેકાણે મારી નાખતા હતા. ઘણાંજ દૂરનાં ઠેકાણાં, ભાંગી ગયેલી હવેલીયો, ખડેરો, છુપી ગુફાઓ કે પર્વતની ગુફાઓ, પ્રત્યેક રથાને અનુસંધાન કરી જે કાષ્ટ મળ્યા તેને ઘણીજ ઘાતકી રીતે મારી નાંખ્યા હતા. પાછળના સમયમાં ઇંગ્લાંડમાં જે લાંબો સમય સુધી વેર ઓફ રોજેજનાં યુધ્ધો ચાલ્યા હતાં તેમાં જે રાજ પરિવારનાં અધિકાંશ માણસોને મારી નાંખવામાં આવ્યાં હતાં જો આપણે આ ઘાતકી હત્યા કાંડ તરફ દ્રષ્ટિપાત કરીએ તો આપણને મુસલમાનોના આ ઘાતકી હત્યાકાંડની વધારે સમજણ પડશે. સૌને માફ કરવામાં આવશે, આવાં વચનોથી લોભમાં નાંખી મરવાનનાં ૮૦ આત્મીય અને કુટુંબનાં માણસોને અગ્નિદુલ્લા, પાલેસ્ટાઇનમાં આવેલી, અમુક્ટ્રાસ નદીના કિનારે પોતાની છાવણીમાં લાવ્યો અને તેમને ઘાતકી રીતે મારી નાંખવામાં આવ્યાં હતાં. ઉમ્મિયાવંશજનેને મારી નાંખવા સંબંધે આ સમયમાં આવી ઘાતકી રીતીનું અવલંબન કરવા છતાં તેઓ માંહેનાં ઘણાં માણસો બદલો લેનારાઓની તલવારમાંથી બચવા પામ્યા હતા. અને તે પછીના સમયમાં ખલીફા સાફના ઉત્તરાધિકારીઓની ઉઘાટના પરિણામે તેઓ સંવર્ગાને આશ્રય પૂર્વક સહાય કરવામાં આવી હતી. મારી નાંખવાના હેતુથી જેઓની પાછળ પડવામાં આવ્યું હતું તેમાં ૧૬૦૦ ખલીફા હિશામનો પૌત્ર અબ્દરહેમાન સ્પેનમાં નાસી જઈને પ્રાણ રક્ષા કરવાને સમર્થ થયો હતો. એ સમયમાં ખલીફા મરવાનની એક દીકરી તેની સાથે હતી. તેને ખીજ પરિવારો સાથે તેણે હરાણમાં મોકલી આપી હતી. અબ્બાસી ખલીફા માહાદીના રાજત્વકાળ સુધી તેઓ એજ રથજે ઘણીજ ખરાબ હાલતે રહેતાં હતાં તે ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે તેઓને માસીક વૃત્તિઓ બાંધી આપી સન્માન પૂર્વક રાખ્યાં હતાં.

ખલીફા મરવાનના મરણની સાથે સાથે પશ્ચિમ દેશમાંથી ઉમ્મીયા વંશની પ્રબળ સત્તાનો લોપ થયો હતો. એ વંશમાં કેટલાએક અતીવ શક્તિશાળી હતા એવું વગર શકે કહી શકાય છે. ઉમ્મિયા વંશમાં ખલીફા ખીજે ઉમ્મર એવો યશસ્વી હતો કે તેને આરબોમાં માકસ એયુરીલીયસ (Marcus Aurelius) કહી શકાય. ખલીફા પ્રથમ વાલીદ અને ખલિફા હિશામ ખલીફા ઉમ્મરની ખરાબરી કરી શકે તેવા તો નહોતા તોપણ તેઓ ગદા, સતવાદી અને પ્રજાવર્ગનું હિત કરનારા હતા. ઇર્બાગ્યકમે જો ખલીફા મરવાનનું મરણ ન થાત તો, પ્રાચીન યાવતીય ખલીફાઓ અને સમ્રાટોમાં તે સૌથી પહેલે નંબરે ગણી શકાત. તે એક સાથે બેઉ સદ-

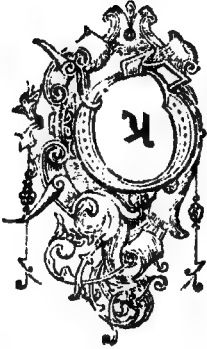
ગુણો, જ્ઞાન અને શૌર્યનો અધિકારી હતો. ઐતિહાસિક ઇબ્ને-અલ-આસિર દુઃખી થઇને કહી ગયો છે કે ‘ જ્યારે અદૃષ્ટ પ્રતિકુળ થઈ પડે છે ત્યારે જ્ઞાન કે શૌર્ય કોઈ કામમાં આવી શકતું નથી. ’

આ પ્રકારના ફેરફાર પછી પતિત ઉમ્મિયા વંશના અનેક પુરૂષો પોતાની ભૂજને સમજી શક્યા હતા. ખલીશ મરવાનના કુટુંબનો એક પુરૂષ તેના સમયમાં ઉંચા હોદ્દા ઉપર હતો. પાછળના સમયમાં જ્યારે ઇસ્લામની શાસનસત્તા અખ્નાસિ વંશજોમાં આવી ત્યારે તેણે ઉમ્મિયા વંશની પડતીનાં નિચે લખેલાં કારણો નક્કી કર્યાં હતાં—“અમે કર્તવ્ય કાર્યના સમયને વૃથા આમોદ પ્રમોદ અને મોજમજમાં ગુમાવતા અને લોકોને બારે કરના બોજથી કચરી નાંખવાથી તેઓએ રાજ્ય સત્તાને ચુંથી નાંખી હતી. નાના પ્રકારના કાર્યભારે વિરક્ત અને જીવનથી નિરાશ થઇ તેઓ અમારા હાથમાંથી છૂટકારો મેળવવા ખુદ પાસે પ્રાર્થના કરતા હતા. અમારું સામ્રાજ્ય ખેતીની દુર્દશાના પરિણામે નાણાં સંખ્યાથી ઘણીજ ખરાબ સ્થિતિમાં આવી પડ્યું હતું. અમે અમારા મંત્રીવર્ગ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખતા હતા. તેઓ પોતાના સ્વાર્થના માટે અમારા સ્વાર્થને ભૂલી જતા હતા અને અમારી અનુમતિ વગર રાજકાર્ય સંપાદન કરતા હતા. લશ્કરીઓનો પગાર હમેશાં બાકી રહેતો હતો તેથી તેઓ વિપતિના વખતે શત્રુઓ સાથે મળી જતા હતા. જરૂર પડતાં મદદગારોની મદદ મળી શકતી નહોતી. રાજકીય કાર્યમાં અને ચારે બાજુએ જે ગુપ્ત પડ્યંત્રો રચાતાં હતાં તેના તરફ નજર સરખી પણ કરી નહિ એજ અમારા સત્યાનાશનાં ખરાં કારણો હતાં.

ખલીશ હજરત અલીની શહાદત પછીથી લઇને ખલીશ મરવાનના મરણ કાળ સુધીના આશરે ૯૨ વરસના સમયને ઉમ્મિયા વંશના શાસન કાળ તરીકે કહી શકાય; પણ ઐતિહાસિક મસૂદી એમાંથી ઇમામ હસન અને પવિત્ર મક્કા નગરીના ખલીશ જ્નેબાએરના પુત્ર અબ્દુલ્લાના શાસન કાળને બાદ કરી માત્ર એક હજાર મહિના એટલે ૮૩ વરસ અને આઠ માસ ઉમ્મીયા વંશનો શાસનકાળ નક્કી કરે છે. અખ્નાસી અને ઉમ્મિયા વંશીઓની વચ્ચે જે પ્રકારની સ્વાર્થયુક્ત અને જંગલી લડાઇઓ ભલે ગમે તેટલી થઇ હોય પણ તેના પરિણામે આખી આરબ જાતિની અંદર સર્વ પ્રકારની વિદ્યા ચર્ચાનો એક નવયુગ ઉપસ્થિત થયો હતો અને નાના પ્રકારે વિદ્યાનાં અવલોકનથી બહુ સંખ્યાના પંડિત અને જ્ઞાની પુરૂષોનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ઉમ્મિયા ખલીફાઓની શાસનનીતિ.

(૪૦-૧૩૨ હિજરી; ૬૬૧-૭૫૦ ઇસ્વી.)

જનસત્તાક રાજ્ય પદ્ધતિના સમયમાં રક્ત મદિનાના લોકોનોજ મત લઇને ખલીફાની ચુંટણી થતી અને બહારના આરબ લોકો વગર તકરારે તે કબુલ રાખતા હતા. સાર્વજનિક જુમામસજીદમાં સૌ એકઠા થઇ ચુંટણીનું કામ પૂર કરી કબુલતની પ્રતિજ્ઞા કરતા હતા. ખલીફા પોતાની હયાતીમાં પોતેજ પોતાના

ઉત્તરાધીકારીને મુકરર કરીને, રાજધાનીના તમામ લોકો પાસે તેની કબુલતા કરાવી તથા તમામ સેનાપતિઓ પાસે પોતે મુકરર કરેલા ઉત્તરાધિકારીનો સ્વિકાર કરાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરાવવી અને પ્રાદેશિક શાસન કરતાઓને આ કામને મંજુર રાખવાની ફરજ પાડવી આવે. નિયમ પ્રથમ માવિયાના વખતથીજ ચાલુ થયો હતો. આ નિયમથી પ્રજાસત્તાક અને રાજ્યસત્તાની પદ્ધતિનો સાથે સમાવેશ થવાથી ઉભય પ્રકારની શાસન નીતીમાં અવ્યવસ્થા, ઉપસ્થિત થઇ હતી. રાજ્યધાનીના મુખ્ય પુરૂષો અને પ્રાદેશિક શાસનકર્તાઓ પ્રથમ તાબેદારીના સોગન લેતા એટલે બળપ્રયોગ, ઠગાઇ, ખુશામત કે પૈસા વડે વશીભૂત કરી સાધારણ લોકવર્ગ પાસે તાબેદારીનો સ્વિકાર કરાવવામાં આવતો અને એ પ્રમાણે સમસ્ત પ્રજાને એવું બતાવવામાં આવતું કે, ખલીફાની ચુંટણી સમગ્ર દેશના લોકોના મત પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

ખલીફા હજરત અમુઅકર, હજરત ઉમ્મર અને હજરત અલીના વખતમાં રાજ્યની તીજેરી, પ્રજાવર્ગની સંપત્તિ તરીકે ગણાતી (અયતુલ-માલ-અલ-મેસ્તેમીના) અને પ્રત્યેક, માણસને જરૂર પડતાં તેમાંથી નિશ્ચય કરેલ રકમ વૃત્તિ તરીકે મળી શકતી. પણ માનીયાના સમયમાં સ્વેચ્છાચાર, શાસનરીતિ સ્થાપિત થવાથી સામ્રાજ્યની દોલત રક્ત ખલીફા અને રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય પુરૂષોની પોતાની મિલકત તરીકે ગણાવા લાગી. અલ-આસના પુત્ર આમરે તેને હજરત અલીની સામે લડવામાં સહાય કરેલી એટલે મિસરની તમામ સરકારી આવક તેને મળતી હતી અને તે જરા

પણ કમ લેવાને આહતો નહોતો. કાંઈ પણ ઓછું દેવા જતાં બહુ ગુસ્સે થઈને કહેતો કે-ગાય ખીજે દોશે, ને હું શીંગડું પકડી રાખીશ ! આવું કદિ ખની શકશે નહિ.

રાજ્યની વસુલાત.

પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પદ્ધતિના સમયમાં જે જે નિયમો પ્રમાણે રાજ્યની વસુલાત લેવામાં આવતી, ઉમ્મિયા ખલિફાઓના વખતમાં તેજ નિયમ પ્રમાણે લેવામાં આવતી હતી. નીચે લખેલા છ પ્રકારે રાજ્ય કર નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો.

(૧) જમીનનો કર (૨) પરધર્મીઓ ઉપરનો વ્યક્તિ ગત કર જેને જજીયા કહેતા હતા (૩) જકાત, (૪) આમદાની અને રક્તની (માલની આવક ભવક) અને દેશનાં ઉપયોગી પદાર્થો ઉપરની જકાત (૫) સધિના કરારોથી બંધાએલાં રાજ્યો સાથે નક્કી કરેલો કર (૬) લડાઈમાંથી લુટાયેલી મિલકતનો પાંચમો ભાગ. એ પ્રમાણે કર લેવામાં આવતો હતો. રાજ્યનાં પ્રત્યેક પ્રગણાં કે જીલ્લાની એકઠી થયેલી વસુલાત તે વિભાગની તીજ્જેરીમાં જમા રાખવામાં આવતી અને તેમાંથી તે વિભાગના લશ્કરનો પગાર, સાધારણ પ્રજા વર્ગને આપવામાં આવતાં પેન્શનો, અને રાજ્ય કાર્યોની ખીજે ખર્ચ તેમાંથી કરવામાં આવતો હતો. નહેરો ખોદાવવી, રસ્તો સ્થાપન કરવી, રસ્તા અને મસ્જિદો બંધાવવી વગેરે હિતકાર કાર્યોની જેજે પ્રદેશોમાં જરૂરીયાત હતી, તે સધળું તે પ્રદેશની આવકમાંથી ખર્ચવામાં આવતું. ઉપરના સધળા ખર્ચો જતાં જે કાંઈ પ્રગણાની તીજ્જેરીમાં બાકી રહેતું તે દમાસ્કસની તીજ્જેરીમાં લઈ જવામાં આવતું વસુલાત એકઠી કરવાનું કાર્ય એકજ પુરૂષના હાથમાં સોંપવામાં આવતું હતું તેને આમીલ (amil) કહેતા હતા. તેને શાસન સંબંધી પણ કેટલુંએક કાર્ય જેવું પડતું હતું એટલે તેની સત્તા હિંદુસ્તાનના જીલ્લાના કલેક્ટર જેવી હતી. જ્યારે જીલ્લાના શાસનકર્તાને પોતાના કામની સાથે સાહેબ-અમલ-ખેરાજ (ખજનો ઉઘરાવવાનું) નું કામ પણ કરવું પડતું ત્યારે તે સાધારણ નિયમનો ભંગ કરીને, ઠાતેજ અથવા સેક્રેટરીના હાથમાં રાજ્ય કર ઉઘરાવવાનો ભાર અર્પણ કરતો. એનાથી અનેક સમય રાજની તીજ્જેરીના પૈસાનો ગેરઉપયોગ થતો. એવી રીતે સરકારી પૈસાનો ગેરઉપયોગ કરનારની મિલકત જપ્ત કરી તેને સખત મજા કરવામાં આવતી હતી.

આ પ્રકારની ઘટના ખલીફા ખીજા ઉમ્મરની પછી વારંવાર જોવામાં આવતી હતી.

ખલીફા અને રાજકુંવરોના પોતાના નામ ઉપર અનેક ભૂસંપત્તિ (જમીન) હતી. ખલીફા ખીજા વાલીદના સમય સુધી આ સંઘળી જમીન ખેતીના માટે બહુ ફળદ્રુપ જણાયેલી હતી. ખીજા ખલીફા હજરત ઉમ્મરે કાલદીયા પ્રદેશમાં કૃષિકાર્યની ઉન્નતિ માટે જે સંઘળી પાણીની નહેરો ખોદાવી પાણીની આવક જવક માટે બંદોબસ્ત કર્યો હતો, ખલીફા અબ્દુલ માલેકના શાસન કાળના પ્રારંભે દેશમય વિદ્રોહના સમયે એ નહેરોનો સંસ્કાર ન થવાથી, એ સંઘળી નહેરો નિરૂપયોગી થઇ પડી હતી. એ પ્રકારે વિશાળ જમીન જળમય જમીનમાં બદલાઇ ગઈ હતી. ખલીફા હિશામના બાઇ માસલામાએ યુરેતીસ નદીના નિચાણની જમીન જેને સઉવાદ (Sawad) કહે છે તેના પાણીના નિકાસનો બંદોબસ્ત કરી આસપાસની રેતાળ જમીન ખેતીના ઉપયોગની કરી હતી.

સંઘળે ઠેકાણે એકજ નિયમથી રાજ્યકર સંગ્રહ કરવામાં આવતો નહોતો. દેશની અવસ્થા અને પુર્વ ખલીફાએ ઠરાવેલા નિયમાનુસારે તેનો નિશ્ચય થતો. વિભાગોના શાસનકરનારાઓ અનેક સમય આ નિયમોનો ભંગ કરવા જતાં વિદ્રોહનું કારણ થઇ પડતા હતા.

સામ્રાજ્યના વિભાગ.

શાસનકાર્ય પ્રમાણે આખું સામ્રાજ્ય પાંચ ભાગમાં વહેંચી નાંખવામાં આવ્યું હતું.

- (૧) હિજાજ, યમન અને અરબસ્તાનનો મધ્યભાગ એટલા વિભાગોને એક કરીને તેના ઉપર એકજ શાસનકર્તા ઠરાવ્યો હતો.
- (૨) અપર અને લોઅર મિસરનો એક વિભાગ ઠરાવી તેના ઉપર એક શાસનકરતા ઠરાવ્યો હતો.
- (૩) એરાકે આરબ (પ્રાચીન બાબીલોનીયા અને કાલદીયા) અને એરાકે આજમ (હરાનનું રાજ્ય), ઓમાન, કેરમાન, અલખહેરાન, સિસ્તાન, કાબુલ, ખોરાસાન, સિંધ, આખો ટ્રાન્સેકસીયાના અને પંજાબનો કેટલોક વિભાગ, આ સંઘળા વિભાગોનો એક ભાગ ઠરાવી તેનો શાસનકરતા એરાકનો રાજપ્રતિનિધી કહેવાતો. તેની રાજધાની કુશામાં હતી.

તેમાં ખોરાસાન અને ટ્રાન્સેકસીયાના, એ એ પ્રદેશો માટે ડેપ્યુટી શાસનકર્તા ઠરાવ્યો હતો, તેની રાજધાની મેર્વ Merv માં હતી. અલ્ખહેરન, અને ઓમાનના માટે ખીજે ડેપ્યુટી શાસનકરતા ઠરાવ્યો હતો અને તેની રાજધાની ખસરામાં હતી. સિંધુ અને પંજાબ પ્રદેશ એ એ વિભાગના ઉપર ત્રીજે ડેપ્યુટી શાસનકરતા ઠરાવ્યો હતો.

- ૪) મેસેપોટામીયા પ્રદેશ-આર્મિનીયા, આજર વિજન, અને એશિયા માઇનરનો દેટલોક વિભાગ, એ ભાગોનો એક વિભાગ ઠરાવવામાં આવ્યો હતો.
- (૫) ઇફ્રિકિયા પ્રદેશ આવકમાં અત્યંત વિસ્તૃત હતો. મિસરની પશ્ચિમનો સધળો ઉત્તર આફ્રિકા, સ્પેન, દક્ષિણ ફ્રાન્સ, સિસિલી, સાઈનીયા, અને ખલીયારીના સધળા ખેટો એનામાં સમાયા હતા. એની રાજધાની કેરોવાન હતું. તે સિવાય ટાન્જાન્યા, ભૂમધ્ય સમુદ્રના સધળા ખેટો અને સ્પેનમાં એક ડેપ્યુટી શાસનકરતા ઠરાવ્યો હતો. કાર્ડોવા સ્પેનના પ્રતિનીધીની રાજધાની હતું.

રાજનૈતિક અને લશ્કરી વિભાગ.

પ્રત્યેક પ્રદેશનો રાજનૈતિક અને સૈનિક વિભાગ તે પ્રદેશના શાસનકર્તાના સ્વાધિને હતો; પણ રાજ્યની વસુલાત એકઠી કરવાની સત્તા ખીજ અધિકારીના તાબામાં સોંપવામાં આવતી અને તેને સાહેબ-અલ-ખેરાજ કહેતા હતા. આ અધિકારીની નીમનોક ખલીશ તરફથી થતી. તે અધિકારી પ્રાદેશિક શાસનકર્તાના તાબામાં ગણાતો નહોતો; પણ સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર હતો. મુખ્ય નગરના ન્યાયાધિશેને એવી સત્તા આપવામાં આવી હતી કે જરૂર પડતાં તેઓ વસુલાત એકઠી કરનારા અધિકારીને મદદગાર ડેપ્યુટી આપી શકે. ભિન્ન ધર્માવલંબીઓનો ઇન્સાફ કરવા માટે તેઓનો સ્વધર્મ ન્યાયાધિશ મુકરર કરી તેઓનો ઇન્સાફ કરવાનું કામ તેમને સોંપવામાં આવતું હતું. પ્રાદેશિક શાસનકરતા અથવા મુખ્ય કાજી ઉપાસનાના સમયે ઇમામનું કાર્ય કરતા. પોલીસ વિભાગનો મુખ્ય અમલદાર (સાહેબ-અશ શરતા) પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ પ્રાદેશિક શાસનકર્તાના તાબાનો અમલદાર ગણતો. ખલીશ હીશામના સમયની શરૂઆતમાં ' આહદાસ ' (Ahdas) નામના એક સૈનિક વિભાગની નવી જગો કાઢાડવામાં આવી હતી. જરૂર પડતાં તેઓ દેશનું રક્ષણ કરવાના કાર્યમાં જોડાતા અને શાંતિના વખતે પોતપોતાને સોંપેલાં કામે કરતા. તેઓના હોદ્દા પોલીસ અને નિયંત્રીત પગારદાર સૈન્યોની અંદર થવામાં આવતા.

ખલીફા માવીયાએ સ્થાપેલો ચાન્સીરી વિભાગ.

Chancery Department.

વિશાળ સામ્રાજ્યમાં ખલીફા અને પ્રાદેશિક શાસનકર્તાઓની વચ્ચે સારા બંધોબસતથી રાજ્યના કામના કાગળો આવજા કરી શકે તથા રાજ્યના હુકમો જાહેરમાં પ્રકાશિત ન થવા પામે તેટલા માટે ખલીફા માવીયાએ એક ચાન્સીરી ડીપાર્ટમેન્ટ સ્થાપ્યું હતું. આ વિભાગને દિવાન-અલ-ખાતિમ (The Board of signet) અર્થાત શીલ મોહોરની સભા કહેતા હતા. ખલીફાના પ્રત્યેક હુકમો, પ્રથમ એક રેજિસ્ટર્ડમાં અક્ષરે અક્ષર નકલ કરી લખ અસલ હુકમ જ્યાં મોકલવાનો હોય ત્યાં મોકલવામાં આવતો. એ સિવાય તેણે પોસ્ટલ ડીપાર્ટમેન્ટ ઉઘાડ્યું હતું અને અખ્ખાસી ખલીફા-ઓના વખતમાં આ ડીપાર્ટમેન્ટની વધારે ઉન્નતિ થઈ હતી. ગમે તેમ હોય પણ પૂર્વના સધળા પ્રદેશોમાં રાજ નૈતિક વિધિ ખલીફા માવીયાના સમયમાં એટલી પ્રવર્તિત થઈ નહોતી. ખલીફા અખ્ખુલ માલેકના સમયમાંજ ઘટતો સુધારો થયો હતો. રાજકાર્યમાંથી વિદેશીક સન્માન દૂર કરવાની ઇચ્છાથી તેણે ફક્ત આરખો-નેજ એ કાર્યે નિયુક્ત કરવાનો હુકમ ફરમાવ્યો હતો અને એરાકના શાસનકર્તા હાજમજે આ હુકમ ખારીડીથી અમલમાં મૂક્યો હતો. તે ફક્ત પરધર્મિઓનેજ રાજ્ય કાર્યમાંથી દૂર કરી શાંત થયો નહોતો; પણ ચોખ્ખા આરખ વંશના પુરૂષ સિવાય બીજા મુસલમાનને પણ રાજ્યકાર્ય-માંથી દૂર કરતો હતો; એટલુંજ નહિ પણ જીસ્મીયો (પરધર્મિઓ)ના પ્રમાણે બીજા મુસલમાનો ઉપર પણ જજીયા ચાલુ કર્યો હતો. આવો કઠોર ને સખ્ત નિયમ હોવા છતાં એ રીતિ લાંબો સમય ચાલી શકી નહોતી. કારણ બહુ દિવસો પસાર ન થયા એટલામાં અસખ્ખ પારસી (ધરાનીઓ) અને ખ્રિસ્તિઓ, ન્યાય અને જનરલ ખાતામાં દાખલ થઈ ગયા હતા; પણ આ જાતિય ગત પક્ષપાતથી એવડો મોટો અસંતોષ ફેલાયો હતો કે જેનું વિપયમ રૂબ ખલીફા બીજા મરવાનના સમયમાં સંપૂર્ણ રીતથી પરિપક્વ થયું હતું.

ખલીફા અખ્ખુલ માલેકે સ્થાપેલી ટંકશાળ અને રાજ્ય-કાર્યમાં આરખી ભાપાનો પ્રચાર.

એ સિવાય ખલીફા અખ્ખુલમાલેકે, બીજા પણ એ મોટા વિષયોમાં સુધારા કર્યા હતા. પ્રથમ-ટંકશાળનું સ્થાપન અને બીજું-રાજ્ય કાર્યમાં આરખી ભાપાનો પ્રચાર. આ એ વિષયોથી તેણે દેશના હિત તરફ ફેટલું

લક્ષ આપેલું તથા તેનું જ્ઞાન કેટલું બોહોળું હતું તેની આપણને ખાતરી થઇ શકે છે. આ સમય સુધી ઇસ્લામ સામ્રાજ્યમાં કોઇ પણ પ્રકારનો નિયમિત કે પરિમિત મૂલ્યનો સિક્કો પ્રચલિત નહોતો.

પ્રાદેશિક શાસનકર્તાઓની સ્વાધીન ટંકશાળો હતી, તેમાં તેજ પ્રદેશના માટે આવશ્યક સિક્કાઓ તૈયાર થતા હતા. સિક્કાનું કાંઇ ચોક્કસ ચિન્હ કે તેની કિંમતનો નિશ્ચય કરેલો નિયમ નહોતો, અને ઠેકાણે ઠેકાણે બનાવટી સિક્કાઓ અને ઠગાઇ ચાલી રહી હતી. સાધારણ કાર્યમાં રોમન લોકોના અને પ્રાચિન ઇરાનના સિક્કાઓ વપરાતા હતા. સામ્રાજ્યના બહોળા વિસ્તારથી અને વેપાર રોજગારની ઉન્નતિ માટે, સ્થાઇ અને નિશ્ચય કરેલી કિંમતનો સિક્કો ચાલુ કરવાની સંપૂર્ણ આવશ્યકતા થઇ પડી હતી. ખલીફા અબ્દુલ માલિકે એક રાજ્યની ટંકશાળ સ્થાપી, તેમાં દેશના તમામ જૂદી જૂદી જાતના સિક્કાઓ એકઠા કરાવી તેનો નાશ કરાવ્યો અને તેના બદલામાં પોતાના નામના સોનાના અને ચાંદીના નવા સિક્કા ચલતા કર્યા હતા. (૭૭ હિજરી ૬૯૬ ઇસ્વી) * તેની ટંકશાળ તથા સિક્કાનું બંધારણ રોમ અને ઇરાનની નકલથી કરવામાં આવ્યું હતું. રોમમાં જે સોલીડી (solidi) નામનો સોનાનો સિક્કો ચાલતો હતો તેના અનુકરણ પ્રમાણે સોનાનો સિક્કો બનાવ્યો હતો. ખલીફા હજરત ઉમર ફારુકના સમયમાં ચાલુ કરેલો ચાંદીનો સિક્કો જેને દેહલેમ કહેતા હતા તેને અનુસરતો ચાંદીનો સિક્કો તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. બનાવટી સિક્કાઓ વહેવારમાં ન આવી શકે, તે માટે બહુ ચોકશી રાખવામાં આવતી, અને આવા પ્રકારનો ગુનેહગાર પકડાય તો તેને સજા સજા કરવામાં આવતી હતી. ખલીફા અબ્દુલ માલિકે કરેલો બીજો સુધારો ધણોજ પ્રયોજનીય અને સ્થાયી હતો. તેના સમયના પહેલાંનો રાજ્ય કાર્યનો હિસાબ ઇરાની ગ્રીક, અને સિરિયન, બાબામાં રાખવામાં આવતો હતો. એટલે કર્મકારીઓ મારફતે સરકારી નાણાંનું અપહરણ થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ રાખી શકતો હતો. તેણે ખલીફા થતાં વાંતજ હુકમ કર્યો કે અત્યારથી સર્વ ઠેકાણે રાજ્ય કાર્યનો હિસાબ આરબી બાબામાં લખવો.

* આરબોએ પહેલાં જે સોનાનો સિક્કો ચાલુ કર્યો તેની કિંમતની યથાર્થતા તરફ જોતાં, આશ્ચર્યતા હતી. થાય છે, પ્રત્યેક સોનાના સિક્કાનું વજન ૪૫ ગ્રેન હતું. સાધારણ રીતે સોનાના અને રૂપાના સિક્કાનું પ્રમાણ ૧૦૭ હતું પણ રૂપાનો સિક્કો તે સમયમાં વપરાતો હતો, જેને દેહલેમ કહેતા હતા. તેનું વજન ૨૯૭ ગ્રેન હતું.

ખલીફાઓની શાસન પ્રણાલી.

મુખ્ય કરી ખલીફા ખીજે યજ્ઞ ગાદી ઉપર આવવા પહેલા, રાજનીતિ અને શાસન કાર્યની હાયકાત ઉપર દ્રષ્ટિ રાખીનેજ પ્રાદેશિક કર્મચારીઓને નિયુક્ત કરવામાં આવતા હતા. રાજપ્રતિનિધિ અને તેના મદદનીશ શાસન કરતાઓ, તેઓના હોદ્દાને હાયકનાં કામકાજો કરવામાં હાયક છે કે નહિ, અથવા તેઓ એવું કાંઈ વિશેષ કામ કરી કીર્તિવંત થયા છે? અથવા તેઓ ખલીફા અને તેઓના વંશજો પ્રતિ બરાબર વશદાર છે કે નહિ? આ સઘળા વિષયો પ્રતિ લક્ષ રાખીનેજ તેઓની નિમનોક કરવામાં આવતી હતી. ખલીફા ખીજ યજ્ઞના સમયમાં તેના સગાવહાલાનેજ આ સઘળા જગાઓ આપવાથી તેઓ સઘળા કર્તા હરતા થઈ પડ્યા હતા. પાર્શ્વ યોગ્યતા તરફ લક્ષ રાખ્યા વિના પોતાનાં પ્રિય પાત્રોનેજ સઘળા મોટા હોદ્દાઓ આપેલા તે એટલે સુધી કે ખલીફા હિશામના સમય સુધી આ સઘળા મોટા હોદ્દાઓ તેઓના પ્રિય પાત્રોના હાથમાં હતા. એ સમયમાં શાસન વિભાગમાં એક ગંભીર દોષ પ્રવેશ થવાથી ભવિષ્યમાં તેને ગંભીર નુકશાન થયું હતું. એ દોષ એ હતો કે,—અત્યાર સુધી દૂરના પ્રદેશોના પ્રતિનિધિઓ તે પ્રદેશોમાંજ નિવાસ કરીને રહે એવો નિયમ હતો, પણ હવેથી રાજવંશના આવા પ્રતિનિધિઓ પોતાની તે પ્રદેશો ઉપરની શાસનસત્તા તાબાના મદદનીશ શાસનકરતાઓના હાથમાં સોંપી પોતે ખલિફાની સાથે રાજધાનીમાં નિવાસ કરવા લાગ્યા. આ કારણથી મદદગાર શાસન કરતાઓ પ્રદેશોની રાજની આવકમાંથી ધણું નાણું પોતાના ગજવામાં નાંખી સરકારી આવકને મોટું નુકશાન કરતા હતા.

મુખ્ય કરી ઉમ્મિયા ખલીફાઓની શાસન નીતિ પ્રાચીન રીતિ પ્રમાણે ચાલતી હતી. અબ્બાસી ખલીફાઓ પ્રમાણે શાસનનીતિ ઉત્તર અવસ્થાએ પહોંચી નહોતી. અથવા શાસન નીતિના એવા કોઈ કાર્ય વિભાગ નહોતા કે જે દ્વારાએ શાસન પદ્ધતિ સ્થાયરૂપે સંપાદિત થઈ શકે. શાસન વિભાગ મુખ્ય કરી ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલો હતો (૧) દીવાન-અલ-ખેરાજ (The Board of Land Tax) અર્થાત જમીનનો કર સંગ્રહ કરવાનો વિભાગ. એ હાલમાં ચાલતા (Department of Finance) ના જેવો હતો.

(૨) દિવાન-અલ-ખાતેમ. (The Board of Signet) અર્થાત શિલ્લ, મોહોર વિભાગ. આ જગાએ રાજવિધીઓને લખીને પછી તેના યોગ્યા યોગ્યનો વિચાર કરી તે ઉપર શીલ કરવામાં આવતો.

(૩) દિવાન-અર-રસુલ (The Board of Correspondence)
અર્થાત લિપિ વિભાગ. પ્રાદેશિક શાસન કરતાઓ અને ખલિશાઓની વચ્ચેનો
લખાણુ વ્યવહાર આ વિભાગમાં સમાતો.

(૪) દિવાન-અલ મુસ્તા બિલાત (The Board of Miscellaneous Revenue) અર્થાત સર્વ પ્રકારના રાજકરસંગ્રહ કરવાનો વિભાગ.

એ સિવાય રાજસ્વ વિભાગના તાબામાં ખીજા પણ એ વિભાગો હતા,
જેના ઉપર પોલીસ અને લશ્કરીઓના પગાર આપવાનો બોલો હતો.

લશ્કરી વિભાગ.

આરબ વંશની અંદરના પ્રત્યેક પુરૂષો સૈનિક વિભાગમાં દાખલ થવાને
ફરજીયાત બંધાયેલા હતા. યુદ્ધ વિધાનું શિક્ષણ લેવા માટે નક્કી કરેલા
સમય સુધી તેઓને તેઓના સાંપ્રદાયિક સૈન્ય દળે પ્રવેશ કરવો પડતો હતો.
લશ્કરીઓને યુદ્ધના સમયમાં હમ્મેશ કરતાં વધારે પગાર આપવામાં આવતો
હતો, પણ યુદ્ધ કાર્પના ઉપયોગી પ્રત્યેક પુરૂષોને રાજ સરકારમાંથી માસિક
વૃત્તિ આપવામાં આવતી હતી. અબ્બાસિ ખલીશાઓનો ઇતિહાસ લખતી
વખતે સૈન્ય વિભાગ સંબંધી વિશેષ વર્ણન કરવામાં આવશે. એ સમય
શાંતિ અને યુદ્ધના પ્રત્યેક સમયમાં શાસનકાર્મ ઉન્નત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયું
હતું. અમીર-અલ-મહર (Commander of the Sea) ના ઉપર
નવીન યુદ્ધના વિભાગનો ભાર અર્પણુ કરવામાં આવતો હતો.

નગરોની અવસ્થા.

આત્મરક્ષાના ઉદ્દેશથી સઘળાં નગરોના ધરતો મજબુત કિલ્લો કરી લેવામાં
આવતો હતો. નાના પ્રકારના રોજગારો અને સંપ્રદાયોનાં નામ પ્રમાણે શહે-
રોના મુખ્ય રસ્તા અને મોહોલ્લાઓનાં નામો રાખવામાં આવતાં હતાં,
પણ અમુક રોજગાર કરનારાઓ શહેરના અમુક ભાગમાંજ રહેતા હતા
તેમ નહોતું, આરબો પોતપોતાના કુટુંબના કે એક ઓલાદના કે એક વર્ગના
એકજ મોહોલ્લામાં રહેતા હતા. પ્રત્યેક વર્ગની પૃથક્ વાસભૂમિ, પૃથક્ ઘર,
જુદાં મસજિદ, પૃથક્ બજાર અને કબરસ્થાન પણ પોતપોતાના વર્ગનાં
પૃથક્ પૃથક્ હતાં. આ પ્રમાણે ફળખદ્ધ નિવાસ કરવાની પ્રથા રાજશ-
કિતની વિરુદ્ધમાં ઉત્તેજન કરવામાં તથા વિદ્રોહમાં સહાયભૂત થતી હતી.
જૂદાં જૂદાં દળો (ટોળાંઓ) એકસાથે મળીને કામપિણુ પ્રકારનું પડયંત્ર

ન કરી શકે, તેટલા માટે બેઉ વર્ગના નિવાસ સ્થળની વચ્ચે રાજ્ય તરફથી મળ્યુત ગેટ રાખવામાં આવી હતી અને ત્યાં (હારીસ) પ્રહરી-ચોકીદાર રાખવામાં આવતો હતો. આ પહેરેગીરતું મુખ્ય કામ એજ હતું કે રાતના વખતે માણસોની આવજા ઉપર સતર્ક બાવે લક્ષ રાખવું. કોઇપણ પ્રકારના વિદ્રોહના સમયમાં ગેટને બંધ કરી નગરના જુદા જુદા વર્ગોમાં સર્વ પ્રકારના ખજાર અંતર ફેલાવવાનો વહેવાર તદ્દન બંધ કરી દેવામાં આવતો.

રાજધાની દમાસ્કસ.

જે સમયમાં મુસલમાનોએ દમાસ્કસ જીતી લીધું હતું તે સમયમાં આ શહેર, અત્યંત સમૃદ્ધિશાળી અને રોમન ગવર્નરની રાજધાની હતું. ઉમ્મિયા ખત્રિશના શાસનકાળમાં એ મુસલમાન સામ્રાજ્યની રાજ્યધાની હતું. એ સમયમાં પૃથ્વીમાં એના જેવું કોઇ પણ સુંદર શહેર વિદ્યમાન નહોતું. ખલીશઓએ એ શહેરમાં સુંદર હવેલીઓ બંધાવીને તથા ટુઆરા અને સુંદર રસ્તાઓ નિર્માણ કરી શહેરની સુંદરતામાં વધારો કર્યો હતો. ખલીશ બાવીઆએ એક ગ્રીન પેલેસ બંધાવી તેમાં આમોદ પ્રમોદનાં સુંદર સાધનો તૈયાર કરાવ્યાં હતાં. લીલો રંગ અને આશ્ચર્યકારક કારીગરીના માટે લોકો તેને કાસર-અલ-ખાજરા (ગ્રીન પેલેસ) કહેતા હતા. તેના પછીના ખલીશઓના સમયમાં એ નગરીમાં શ્વેત પથ્થરથી નિર્મિત, સુંદર કારીગરીવાળા અસંખ્ય ગુંબજવાળા હવેલીઓ, કિલ્લાઓ અને મસજિદો શોભી રહી હતી. ખરી રીતે તો ખલીશ વાલીદના સમયમાંજ દમાસ્કસ નગરીમાં અને તેના મુખ્ય મુખ્ય વિભાગમાં અનેક પ્રકારની સુંદર હવેલીઓ, જુમામસ્જિદ અને પોતાના માટે એક મળ્યુત કીર્તિસ્તંભ નિર્માણ કરી તેની સૌંદર્યતામાં વૃદ્ધિ કરી હતી.

મોજેલ.

સુંદર વિશાળ હવેલીઓ બંધાવવાનું માત્ર ખલીશઓજ પસંદ કરતા તેમ નહોતું. તેમના શ્રીમંત સગાંઓ અને પ્રજાવર્ગના ધનવાન માણસો પોત પોતામાં સ્પર્ધા કરીને દમાસ્કસ અને ખીજાં શહેરોમાં સુંદર હવેલીઓ બંધાવી શહેરની શોભામાં વધારો કરતા હતા. ખલીશ હિશામના સમયમાં હાર (Harr) નામનો એક પુરૂષ ૧૧ વરસ સુધી (હીજરી ૧૦૬-૧૧૭) સુધી મોજેલનો શાસનકરતા હતો, તેણે તે જગોએ કોલેજ, ધર્મ-

શાળા અને પોતાના માટે એક સુંદર મહેલ બંધાવ્યો હતો. આ મહેલ સુંદર સફેદ પથરથી બાંધેલો હતો, તેની દરેક દિવાલોમાં કાતરકામ કરેલા પથરા વાપરવામાં આવ્યા હતા. તેમાં કાષ્ટ કામમાં લાકડું સેગુટીક વાપરવામાં આવ્યું હતું. મંડપની છત સૂર્યભય ચિત્રોથી ચિતરેલી હતી, એટલા માટે લોકો તેને માનકુશા કહેતા હતા. મોજેલના લોકોને પીવાના પાણીની અગવડો હોવાથી, શાસનકરતા હારે, એક નહેર ખોદાવી હતી, જે બહુ વર્ષોની ઢંડી ગરમી જોઈને અત્યારે પણ તેજ અવસ્થામાં છે. એ નહેરની પાસે તેણે એક સુંદર રસ્તો બંધાવ્યો છે જેની બેઉ બાજુએ સુંદર વૃક્ષો રોપાવ્યાં હતાં. વાંચનાર ! સંસારમાં સત્રાગ્નિ પરિવર્તનશીલ છે ! પ્રતિનિધિ હારની બંધાવેલી હવેલી ભગ્નાવસ્થામાં હમણાં પણ મુસાફરો જોઈ શકે છે.

દમાસ્કસનું ઘાટર વર્કસ.

દમાસ્કસમાં જે ઢાંચથી પાણીનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો તેવો હમણાં પણ કોઈ પશ્ચિમનાં રાજ્યોમાં મળી શકતો નથી; એટલુંજ નહિ પણ સેંકડો વર્ષ વિતી જવા છતાં જેવી ને તેવીજ હાલતમાં ઉમ્મિયા ખલીફાઓના કિર્તિસ્તંભ રૂપે રહેલ છે. ગ્રીકલોકોના સમયમાં The Barada & The Chryssorhoas નામની બે નહેર ખોદાવી તે દાર એ શહેરમાં પાણી પહોંચાડવાનો બંદોબસ્ત હતો પણ ઉમ્મિયા ખલીફાઓએ, એ પ્રકારની ઉત્તમ કુશળતાથી પાણીનો બંદોબસ્ત કર્યો છે કે અત્યાર સુધી દમાસ્કસના અત્યંત ગરીબ માણસના ઘરમાં પણ એક પાણીનો ટુઆરો વિદ્યમાન છે ! શહેરની મધ્યમાં ૭ મૂખ્ય નહેરો ખોદેલી છે, અને એમાંથી અમૂખ્ય જળ પ્રણાલી બાહાર કહાડી દરેક ઘરમાં જોડવામાં આવેલી છે.

ખલીફા અને પ્રખ્યાત પુરૂષોનો રાજવૈભવ.

દમાસ્કસના ખલિફાઓએ નગરીની બજારને એવા પ્રકારના સૌંદર્યથી આનંદમય બનાવી હતી કે, તે સ્વર્ગભૂમિના અલંકારિક વર્ણન જેવી દેખાતી. ખલીફાના મહેલોના ગુંબજો ઉપર સોનેરી રંગ ચડાવેલો હતો, મહેલની રક્ષાટીક મણિ જેવી ઉજ્જવળતા, બહુ દૂરથી દર્શકોના મનનું આકર્ષણ કરતી હતી. તેની દીવાલો ઉપર તરેહવાર દેખાવોનાં ચિત્રો કાઢાડેલાં હતાં. દરબારગઢની ચારે બાજુએ સુંદર ટુઆરોઓ અને જળ

પ્રયાત વિદ્યમાન હોવાથી, શીતળતાથી હૃદય અને મન પ્રવૃદ્ધ થતું હતું. બગીચાઓમાં નહિ મળી શકે તેવાં અને મૂલ્યવાન વૃક્ષો રોપેલાં હતાં. તેમાં જ્યારે અસંખ્ય પક્ષીઓ બેસીને સુસ્વરથી ગાન કરતાં ત્યારે દેખાવ બહુ રમણિય થઇ પડતો હતો. મહેલોના દીવાનખાનાની ઉપરની સપાટી સ્વર્ણ અને સફેદ પહેલ પાડેલા મણિથી શોભાયમાન કરેલી હતી. ચાકર લોકો તે સમયે દમારકસમાં તૈયાર થતાં જૂદા જૂદા રંગનાં રેપાવાળાં ઉજ્જવળ બહુમુલ્ય રેશમી પોશાકથી સજ્જ થઇ દરબારગૃહમાં આવતા હતા. ખલીફા હિશામ માર્મલ પત્થરના બનાવેલા એક વિશાળ દિવાનખાનામાં લોકોની ખાનગી મુલાકાત લેતા. તે સમયમાં ખલીફા અલ-હરીરિ કસ્તુરીથી સ્વાસિત લાલ પોશાક પહેરી સ્વર્ણઅયિત લાલ રંગના ગાલીચા ઉપર બેસતા. છ મોટી ગેટમાં થઇ નગરમાં પ્રવેશ કરી શકાતો, જે ગેટના ઉંચા ગુંબજો બહુ દૂરથી નજરે પડતા હતા. જે સમયમાં આરખોએ પ્રથમ સિરિયા છતી લીધું તે સમયમાં શિલ્પ વિદ્યા સંબંધી જ્ઞાન મેળવવાનો તેમને વખતજ મળ્યો નહોતો; પણ પાછળથી થોડા સમયમાં તેઓએ એ વિદ્યાની એટલી બધી ઉન્નતિ કરી હતી કે તેઓના બનાવેલા મહેલો, રોમન અને ઇરાની કારીગરીની હદને ટૂંકી ગયા હતા. કોઇ પણ જાતીનું શિલ્પ વિદ્યા સંબંધી જ્ઞાન તે લોકોનાં પ્રાથમિક વાસસ્થાન અને આદિમ નિવાસ રીતિ ઉપર વધારે વળગી રહે છે, તેટલાજ માટે તેઓ જેમ મરવાસી, કંટ સહન કરવાવાળા અને મજબુત બાંધાના હતા, તેવીજ રીતે તેમના બાંધેલા મહેલો પણ મજબુત અને દેશીય આદર્શો નિર્મિત હતા.

પ્રથમ આરખોની હવેલીઓ રોમન લોકોના આધુનિક આદર્શ પ્રમાણે થતી પણ એરાક નગરીમાં તેણે ઇરાનના નકશા પ્રમાણે પ્રાસાદો બાંધ્યા હતા. કાળનો ફેરફાર થવા છતાં અદાલિકાનો પૂર્વ આદર્શ અને પારિવારિક રીતિ નીતિનું કાંઇપણ પરિવર્તન થયું નહોતું. હમણાંના પ્રમાણે દરેક ધનવાન માણસોને દરવાજો એક એક દ્વાર રક્ષક રાખવામાં આવતો હતો. તેઓ દરવાજા પાસે લાકડાની બેંચ ઉપર બેસીને મુલાકાત લેવા ઇચ્છા રાખનારા ગૃહસ્થના આગમન સમાચાર ધરના ધણીને જણાવતા. ગરીબના ધરના દરવાજા પાસે લોકોનો કે એવી કોઇ ધાતુનો ઘંટ લટકાવવામાં આવતો, તેનો અવાજ કરતાં વાંતજ ધર ધણી દરવાજો આવી પહોંચતો. મુખ્ય દરવાજાથી થોડાક દુર અંદર જતાંજ એક ખેતરના આકારનું આંગણું નજરે પડતું, આ આંગણાની ચારે બાજુએ પથરના ચાંબલા ઉપર ગેલેરી કરેલી જણાતી હતી. નીચેના ભાગમાં આંગણાની ચારે બાજુએ નાના

પ્રકારના સાધારણ પથર, મારબલ પથર અને ગોળાકૃતિ નાહના નાહના પથરા બેસવા માટે ગોઠવતા. પ્રાંગણની મધ્યસ્થળે ધુઆરાની ચારે બાજુએ નાનો સરખો બગીચો વિદ્યમાન હતો. આ બગીચામાં કેટલાંક ફળદ્રુપ વૃક્ષો હતાં. પ્રાંગણની એક બાજુએ એક હોલ રાખતા તેના બોયતળીયામાં મારબલ પથર ખીછાવી તેને નવા આવનારાઓની મુલાકાત માટે ઉપયોગમાં લેતા. શ્રીમંત માણસોના મકાનો બે માળનાં હતાં અને તેમાં દરેક માળના ઓરણાઓ જુદી જુદી રીતથી સજ્જતા હતા. ઠંડીના સમયમાં મોટા ઓરણામાં એક પાત્રમાં અંગારા સળગાવી તે હોલને ગરમ રાખતા એ પાત્રને મનહાલ (Brazier) કહેતા.

ઉમ્મિયા ખલીફાઓનાં ચરિત્ર-ચિત્ર

દરરોજની અને જુમ્હાની નમાજમાં ખલીફા ઇમામનું કાર્ય કરે એ પ્રમાણે પ્રજા વર્ગની ઇચ્છા હતી. આ બેઉ કાર્ય ખલીફા માવીયા, અબ્દુલ માલેક અને ખીજા ઉમ્મરે વિસ્તરતાથી કર્યાં હતાં; પણ અન્યાન્ય ખલિફાઓ જુમ્હાની નમાજ સિવાય દરરોજની નમાજમાં કોઇ કોઇ વાર આવતા, જુમ્હાની નમાજ વખતે હાજર થયેલા લોકોને ઉપદેશ આપવામાં આવતો એટલે તે દિવસે ખલીફાની હાજરીની પૂરી જરૂર પડતી. એ દિવસે ખલીફાઓ સફેદ પોશાક પહેરી, માથા ઉપર ફકત એક ટોપી પહેરી મસજિદમાં આવતા હતા. કોઇ કોઇ સમયે આ ટોપીમાં કિમ્મતી જવાહીરો જડેલાં જોવાતાં. હજરત પેગંબર (સ. અ. વ) ની શીલ મોહોરવાળી અંગુઠી, અને એક સોટી એ તેઓની ખીલાફતનાં ચિન્હ સ્વરૂપ હતાં. ઉપાસના (નમાજ) પછી તેઓ મીમ્બર ઉપર ચડીને હાજર રહેલા લોકોને ધર્મોપદેશ આપતા હતા, એટલું જ નહિ પણ ઉમ્મિયાવંશ માંહેના કેટલાંક એક આમોદ પ્રિય ખલીફાઓ જુમ્હાના દિવસે પણ મસજિદમાં આવવાને નાખુશ થતા હતા. ખલીફા ખીજે યજુદ જુમ્હાના દિવસે પોતાના બોડી-ગાર્ડોના મુખ્ય પુરૂષને પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ રાખતા હતા. એક દિવસ ખલીફા ખીજે વાલીદ જનાનખાનાની મોજ મજામાં પડી જતાં, જુમ્હાની નમાજમાં હાજર થઇ શક્યો નહીં, પણ પોતાના બદલામાં પોતે જે સુંદરી સાથે કીડા કરવામાં રોકાયેલો, તે જ રમણીને પોતાનો પોષાક પહેરાવી ઇમામનું કાર્ય કરવા મોકલી. જે સમય આ પ્રતિનિધિ સ્ત્રીએ મસજિદમાં પ્રવેશ કર્યો તે સમયનો તેણીનો હાવ ભાવ જોઇને એવું જણાતું હતું કે તેણી આમોદ

પ્રમોદમાંથી હમણાંજ શરમ થઈને આવેલી છે. ખલીશના આ કાર્યથી રાજધાનીના ધર્મપરાયણ લોકો ક્રોધે ભરાયા હતા.

આ સઘળાં ધર્મ કાર્ય સિવાય ખલીશને સઘળા પ્રકારની અપીક્ષોનો ફેંસલો આપવો પડતો અને રાજ્યના મોટા હોદ્દાના લોકોને અને પાસેના રાજ્યોના એલચીઓને આગમનનો આવકાર આપી તેમની મુલાકાત લેવી પડતી હતી. એ પ્રકારની મુલાકાત ખાનગી અને જાહેર એમ બે પ્રકારની હતી. જાહેર મુલાકાતના વખતે ખલીશ રાજમહેલના મોટા દિવાનખાનામાં મોટો દરવાર ભરતા; તેમાં રાજવંશીઓને જમણી બાજુએ બેસાડવામાં આવતા અને સભાસદો તથા મોલવી અને ખીજા પરિજનવર્ગને ડાબી બાજુએ બેસાડી પોતે, મધ્યસ્થળે સિંહાસન ઉપર બેસતા હતા. રાજધાનીના પ્રસિદ્ધ પુરો, મુખ્ય વેપારીઓ, કારીગરો, કુટુંબના વડાઓ, કવિઓ. અને વકીલો આ લોકોને જાહેર દરવારમાં દાખલ કરવામાં આવતા હતા અને ખલીશને સલામ કરવાની રીતિ હતી માટે તે લોકોને સન્મુખે બેઠક આપવામાં આવતી હતી. કોઇપણ ખલીશના વંશનો પ્રસિદ્ધ પુરો, રાજ્યનો મુખ્ય મોલવી એ લોકોને વિશેષ પ્રિયપાત્ર ગણીને તેઓના માટે ખાનગી મુલાકાત નક્કી થતી હતી. એ સમયમાં ખલીશઓ મુલ્યવાન વિચિત્ર પોશાક પહેરતા. ઉમ્મિયા ખલીશઓની અંદર આ સીરીયાના છેલ્લા રાજા Saradana Palus ના જેવો ખીજો વાલીદ, સોનેરી જુટા ભરેલો એક પ્રકારનો રેશમી જામો પહેરતો અને જુટાદાર લાલ રંગનો પાંચળમો પહેરતો હતો. તેનો પિતૃવ્ય ખલીશ સુલેમાન આ જુટાદાર લાલ પોશાક સિવાય ખીજું કંઈ પહેરતો નહોતો અને એજ પોશાકથી તેને દર્શન કરવામાં આવ્યો હતો.

આરબ લોકો ઇસ્લામ ધર્મ ગ્રહણ કરવા પહેલાં કેવા બાદાદર અને વીર પુરો હતા અને તેમણે કેવાં કેવાં ભારે યુદ્ધો કરેલાં હતાં આ સઘળા વિષયોની વાતો સાંભળી ઉમ્મિયા વંશના પ્રથમના ખલીશઓ પોતાના વિશ્રામ કાળનો ઘણો ભાગ પસાર કરતા હતા. ખલીશ પ્રથમ યજ્ઞના શાસન કાળના સમયમાં પ્રથમ દારૂ પીવાની પ્રથા શરૂ થઈ. તે પોતેજ હદ વગરનો શરાબ પીતો. ખલીશ ખીજો યજ્ઞ તથા ખીજો વાલીદ શરાબ પીધને મોજ મજાદ ભોગવતા હતા પણ પેહેલા યજ્ઞના મિત્ર, દોસ્તો શરાબ પીધને નાના પ્રકારનો વ્યભિચાર કરી, રાત્રીના સમયે ખીલીત્સ આમોદમાં મગ્યા રહેતા હતા. ગાયનનો પ્રચાર એ સમયમાં શરૂ થયો હતો; પણ તેના પહેલાં કવિ-તાઓ સંગીતનું કામ કરતી. તે સમયમાં સંગીતનું મુખ્ય સ્થળ મક્કા અને મદીનામાંથી પ્રખ્યાત ગાયકો દમારકસમાં આવતા હતા. આ સમય પર્યંત

શેતરંજ અને પોલો રમવાની રીતો નીકળી નહોતી. પણ અનેક લોકો જાહેરમાં ગંજીફા અને પાસાની રમત રમતા. ખલીફા પ્રથમ વાલીદ અને ખીજા ઉમ્મરના વખતમાં મોરગેનાં યુદ્ધો નિર્દિષ્ટ થવા છતાં અંગ્રેજોની માફક ઘણા યુદ્ધમાં આમોદ પ્રમોદ ભોગવતા હતા. ખાહારની રમત ગમતમાં લોકોની પ્રીતિ ઘોડ ઘોડ ઉપર વધારે હતી. ઘોડાની ઉત્તતિના માટે ખલીફા હિશામેજ પ્રથમ દમાસ્કસમાં ઘોડાની સરત દાખલ કરી હતી. તેની પોતાની અશ્વશાળામાંથી અને બંહારથી મળીને ચાર હજાર ઘોડા એકજ દિવસે શ્રેણી બંધ થઇ દોડતા હતા. આ સઘળો બંદોબસ્ત ખલીફા પોતેજ કરતા. ઐતિહાસીક મસુદી લેખી ગયો છે કે જે સમયમાં ઘોડાઓ પવન વેગે દોડતા તે સમયે કેવું આશ્ચર્યજનક દ્રશ્ય થતું તેનું વર્ણન કરી શકવું કઠણ છે. એટલે સુધી કે શાહજહાંઓ પર્યંત ઘેડે ચડવાનું શીખતી અને સરતના મેદાનમાં ઘેડા દોડાવતી.

સંગીત અને તેનો અટકાવ.

ખલીફા ખીજે વાલીદ પણ ખલીફા હિશામની પ્રમાણે ઘોડદોડની રમતનો અત્યંત શોખીન હતો અને જેહની વચ્ચે આ વિષયને લઇ બીપણ પ્રતિયોગીતા ચાલતી હતી. ઉમ્મિયા ખલીફાઓના સમયમાં સંગીતનો પ્રભાવ એટલો બધો વધી ગયો હતો કે, ઘણું કરી સૌ કોઇ સંગીતમાં મગ્ન રહેતા હતા. પ્રસિદ્ધ ગાયન કરનારાઓ અને સંગીત વિદ્યાના પંડિતો જુદા જુદા દેશમાંથી દમાસ્કસમાં આવતા હતા, અને તે વિષયમાં બહુ નાણું ખર્ચવામાં આવતું. નાયવાનો અને ગાવાનો ધંધો કરનારા હલકા વર્ગનાં લોકોનાં ટોળે ટોળાં દમાસ્કસમાં આવતાં હતાં અને તેઓનાથી ઇસ્લામ સમાજ સ્વભાવતઃ નીતિબ્રષ્ટ થવા માંડ્યો હતો અને પુરૂષોની સાથે સ્ત્રીઓ પણ ગાવા નાયવાનો ધંધો કરતી; એટલે ઇસ્લામ સમાજની સ્ત્રીઓમાં પણ આ સડો પેસવા માંડ્યો હતો. પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ લેખક વોન ક્રીમર (Von Kremer) લખી ગયેલ છે કે— “ ખરી રીતે ખલીફા ખીજા વાલીદના સમયમાં ગાયનનો પ્રથમ અટકાવ કરવામાં આવ્યો હતો. તેના સમયમાં રોમન લોકોની રીતી અનુસારે અંતઃપુરમાં ખોજ (નપુશક)× ચાકરો રાખવાની પૃથા ચાલુ હતી. આ સમયથી એ પછીના સઘળા વખ-

× અંતઃપુરમાં ચાકરો મુકરર કરવા માટે કેટલાએક પુરૂષોના અંકોષ કપાવી નાંખી તેઓનું પુરૂષત્વ નષ્ટ કરવામાં આવતું હતું.

તમાં એ કમનશીબ ચાકરો-ખોજાઓ પશ્ચિમ દેશના દરબારોમાં વિશ્વાસુ નોકરનું કામ કરતા અને જનતાખાનામાં સ્ત્રીઓની સંભાળ રાખતા. પુરૂષોના અંડકોષ કાપી નંખાવવાનું તિરસ્કારયુક્ત કાર્ય પ્રથમ ગ્રીકલોકોના વખતમાં ચાલુ થયું હતું અને પાછળથી નફા મળવાની આશાએ ખોજાઓ વેચવાનો રોજગાર કરતા હતા. ” હીજરી ત્રીજા સૈકામાં અલ-જહિજ નામના પ્રખ્યાત હેતુવાદી (Rationalist) વિદ્વાન આર્યે બહુ સખત બાપામાં અંડકોષ કાપવાની પ્રથાનો તિરસ્કાર કર્યો હતો. જોકે મુસલમાન વિદ્વાનો અને મોલવીઓ આ કાર્યનો તિરસ્કાર કરી જહીરમાં તેની નિંદા કરતા હતા તોપણ ઉમ્મિયા ખલીફાઓના સમયમાં આ રીવાજ તદ્દન અંધ થયો નહોતો.

પરદેશી રીવાજોની નકલ.

ઉમ્મિયા ખલીફાઓ જે પ્રમાણે જનતાખાનામાં કામ કરવા સાથે ખોજા નોકરો રાખવાનું તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય કાર્ય રોમનલોકો પાસેથી શીખ્યા હતા તે પ્રમાણે તેઓએ પ્રાચીન ઇરાનના રાજાઓમાં ચાલતા નાના પ્રકારના આચાર, વ્યવહાર અને રીત રીવાજોનું અનુસરણ કર્યું હતું. ખલીફાઓની પ્રથાનું અવલંબન કરી ઘણું કરી સમસ્ત પ્રજાએ મધપાન કરવાનો આરંભ કર્યો હતો. એટલુંજ નહિ પણ સારાં સારાં ઘરોની સ્ત્રીઓ પણ એક પ્રકારનો શરાબ (Beverage) પીવાની અબ્યાસી થઇ પડી હતી. એ તે સમયમાં પણ દમાસ્કસ અને બેરુતની બજારમાં “ રોઝ સુગર શરબત ” ના નામથી વેચાતો હતો. ખાંડમાં પાણી નાંખી તેમાં કાંઇકે સુગંધી નાખવાથીજ “ રોઝ સુગર શરબત ” તૈયાર થતું હતું અને ગરમીની રૂતમાં થોડોક ખરશ નાંખી આ શરબતને શીતળ કરવામાં આવતું. બહુ કરીને રાજવર્ગની સ્ત્રીઓજ આ શરબત પીવાની અબ્યાસી થઇ પડી હતી. પાછળના સમયમાં બગદાદ નગરીના ધનાગારમાં અસંખ્ય સોના ચાંદીનાં પાનપાત્રો (પ્યાલાઓ) નજરે પડતાં હતાં. ખલીફા હિશામની રાણી ઉમ્મે હાલીમ, આવાં પાત્રોમાં શરબત પીતી હતી. ઉમ્મિયા વંશનો બીજો ખલીફા યહ્યુદ પેહેલો પ્રાચીન ઇરાનના રાજાની નકલ કરી દરરોજ મધપાન કરી બેભાન થઇ જતો હતો. કોઇકજ દિવસે તે માપમાં મધપાન કરતો હતો. એવું કહેવાય છે કે ખલીફા અબ્દુલ માલેક મહિનામાં એકજવાર જહીરમાં મધ પીતો, પણ રોમન બાદશાહની

માફક તે એક પ્રકારનું ઔષધ પીતો હતો. જેના પરીણામે ખીજ દિવસની સવારે રાત્રીની મોજમજાહને સંભારતો શુદ્ધિમાં આવતો હતો. ખલીફા પ્રથમ વાલીદ એક દિવસના આંતરાથી શરાબ પીતો અને તેનો ભાષ ખીજે યજ્ઞ અને તેનો ભાણેજ ખીજે વાલીદ હમેશાં મધપાન કરતા હતા. ઉમ્મિયા ખલીફાઓમાં ૨૬૫ વર્ષ જુલુ શરાબ પીતા નહોતા. ધર્મ શ્રેષ્ઠ ખીજે ઉમ્મર, હિશામ અને ત્રીજે યજ્ઞ. રાજમહેલમાં અને શ્રીમંતોના વિલાસ ગ્રહોમાં મધપાનના વખતે ગાયન ચાલતાં હતાં, એ સમય ખલીફા અને તેના સંગીઓ જે સ્થળે શરાબ પીતા હતા તેઓને ખીજ લોકોથી અલગ બતાવવા સાડ હોલમાં એક પાતળો પડો બાંધવામાં આવતો હતો.

સ્ત્રીઓની હાલત.

ઇરાનીઓમાં ઘણા પૂર્વ કાળથી પડકારો રીવાજ ચાલુ હતો. પહેલાં વર્ષન થઈ ગયું છે કે ખલીફા ખીજ વાલીદે તેઓનાજ પગલે ચાલીને ઇસ્લામ સમાજમાં પણ એ પ્રથા ચાલુ કરી હતી. ખલીફાના રાજ્યોચિત ચરિત્રથી અને અભ્યાસ પ્રમાણે ઇરાનમાંથી સિરીયાને માફક આવે તેવી માટીની અતિ આશ્ચર્યજનક ઉન્નતિ થઈ હતી. તે સામાજિક આચાર વ્યવહારનું પ્રતિપાલન; કરવામાં જે પ્રકારની ઉઠાસીનતા બતાવતો તથા જે પ્રકારે સાહસ અને ધીરજથી તેણે સ્ત્રીઓને નિર્જને-એકાંતમાં રાખવાનો બદોબસ્ત કર્યો હતો; તેનાથી જનાનખાનામાં બહારનો અનાહુત પ્રવેશ અટકાવવાની સૌને શરજ પડી હતી. આ પડકાર સિસ્ટમ એકવાર દાખલ થતાં વાંતજ તે ઘણી પવિત્ર અને જરૂરની છે એવું જ્ઞાન સૌ કોઇને થતાં સૌ પ્રજાએ તેનો આનંદ સાથે સ્વિકાર કર્યો હતો. અશિક્ષિત સ્ત્રીઓ માટે બહારની હવા ઝેરી સમજી તેઓના માટે પડકાર સિસ્ટમ બહુજ શાયદાકારક છે એવું સૌ કોઇ કબુલ કરતા હતા.

પડકાર સિસ્ટમ ચાલુ થવા માટે આ પ્રકારની અનુકુળ ઘટના સંઘટીત થવા છતાં અખ્યાસ વંશીય દશમા ખલીફા મુતાવાકીલના સમય સુધી સ્ત્રીઓ જોઇએ તે કરતાં વધારે સ્વાધિનતા ભોગવતી હતી. પુરૂષ વર્ગની અદર પ્રાચીન વીરત્વ અભ્યાસે પણ જન્યત હતું. રોમન લોકોની સ્વેચ્છાચારિતા અને ઇરાનીઓની વિલાસિતા તેણીઓની મરૂમિજનિત સ્વાધિનતા અને સરળતાને તે સમય પર્યંત નષ્ટ કરી શકી નહોતી. પિતા પોતાની વિદૂષી અને સુંદર પુત્રીઓનાં નામો, પોતાજ નામે રાખવામાં હજુ પણ

ગૌરવ સમજતા હતા અને બાઈ બહેનના અને સ્વામી તેની સ્ત્રીના વીરત્વ રમરણે ઉત્તેજિત થઈ તે સમયમાં પણ બાહદૂરીથી યુદ્ધમાં પ્રવેશ કરતા હતા. ઉંચાવંશની કુમારીકાઓ, કોઈ પણ પ્રકારના અસહઆચરણનું પોપણ કર્યા વગર પુરૂષો સહિત પ્રકાશ્યભાવે વાતચીત કરતી. મહા કવિ દિરદોસી તે સંબંધી બે લીટીઓ લખી ગયો છે તે નીચે લખીએ છીએ:-

“ દોલાબ પોરએ ખાન્દા દોરોબ પોરએ શરમ,
બ રફતાર નેકો, બાગોશ્તાર ગેરમ.

“Lips Full of smiles, Countenance Full of modesty
Conduct Virtuous, Conversation Lively,,

અધરે મધુર હાસ્ય, મુખડે નમ્રતા:
સુપવિત્ર આચરણ, વચ્ચને, તેજસ્વિતા.

કોઈપણ પ્રકારની લજ્જા સિવાય આ કુમારિકાઓ, અતિથિનો સત્કાર કરતી અને તેણીઓ પોતે સર્વગુણસંપન્ન હોવાથી સઘળાઓ તેમનું સન્માન કરતા હતા. એક પ્રખ્યાત ગ્રંથકાર લખી ગયો છે કે:- તે પોતે એક સમયે પવિત્ર મક્કા નગરીથી પાછા વળતી વખતે, મદિનાથી કેટલેક દૂર એક જગાએ પાણી પીવા માટે ઉતર્યો. માથા ઉપર સખત તાપ પડવાથી પાસેના એક ઘરમાં તેને રાહત લેવાની જરૂર પડી. ઉંટ ઉપરથી નીચે ઉતરું કે નહિ તેની રજા લેવા માટે તેણે આંગણામાં પ્રવેશ કરી, ઘરની શેઠાણીની રજા માંગતાં એક મહિલાના કંઠસ્વરથી તેને ઉંટ ઉપરથી નીચે ઉતરવાની રજા મળી. તેણે ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં જોયું કે, એક સૂર્ય સમાન તેજસ્વી કુમારિકા ઘરના કામમાં જોડાયેલી છે. તે કુમારિકાએ તેને બેસવાનું કહી ખબર અંતર પૂછવાનો આરંભ કર્યો. આ સમયે તેણીના મુખમાંથી વાત કરતાં કરતાં મોતી ખરતાં હોય તેવું તેનું મુખમંડળ હતું. જે સમયે તે કુમારિકા, ઓળખાણ પૂછતી હતી તે સમય બાલિકાની માએ ઘરમાં આવીને પરોણાની પાસે બેઠક લીધી અને હાસ્યપૂર્વક પરોણાને સાવધ રહેવાનું કહીને કહ્યું કે, મહારી સુંદર બાલિકાના સૌંદર્યે મુગ્ધ થઈ જતા નહિ. !

ઉપરના ગ્રંથકારનો પિતા એ પ્રકારની બીજી ઘટનાનું વર્ણન કરી ગયો છે. જેનાથી તે સમયની સ્ત્રીઓનો આચાર વહેવાર અને રીતિનીતિ આપણે જાણી શકીએ છીએ. તે પોતે મક્કાની હજરવા જતાં રસ્તામાં પોતાના એક ભાઈના ઘરમાં ઉતર્યો હતો. તે રમણીકુળરત્ન ખારકા (Kharaka)ની સાથે

મુલાકાત કરવાને આહ્વાન કે નહિ તે વિષે ઉપર જણાવેલા ભાષ્યએ તેને પૂછ્યું હતું. ઉમ્મિયા શાસનકાળના પ્રખ્યાત કવિઓ આ સર્વગુણસંપન્ન મહિલાની બહુ પ્રશંસા કરી ગયા છે. અતૂલનીય સ્વરૂપશાલીની રમણીનું દર્શન કરવાને પેલા મુસાફરે ઇચ્છા કરવાથી તેનો ભાઈ તેને તેણીના ઘરમાં લઈ ગયો. ત્યાં તેને એક દીર્ઘાકૃતિ અતીવ સૌંદર્યશાલીની પ્રૌઢ સ્ત્રીએ આવકાર આપ્યો હતો. તેણે એ લલનાને સલામ કરવાથી તેણીએ તેને બેસવાની વિનંતી કરી. ગ્રંથકાર ઈરીથી વર્ણન કરી ગયો છે કે, ફેટલીફાર વાતચિત થવા પછી એ ખુબસુરત સ્ત્રીએ પેલા મુસાફરને પૂછ્યું કે:-તમે ફેટલીફાર હજ કરી આવ્યા છો ? તેના ઉત્તરમાં જવાબ આપ્યો કે, એક કરતાં વધારેવાર. તે પછી તેણીએ કહ્યું કે:-મારી સાથે મુલાકાત કરવાની તમને કોણે સલાહ આપેલી ? તમે શું એટલું નથી જાણતા કે મક્કાના હજના વખતે હાજીઓને દર્શન કરવા યોગ્ય સામગ્રીમાં હું પણ છું ! આ સાંભળીને મુસાફરે પૂછ્યું કે, આનો અર્થ શું ? તેના જવાબમાં પેલીએ કહ્યું કે:-શું તમે તમારા પિતૃવ્ય, ગુરુરામા (Zur Ramma) પાસે એવું નથી સાંભળ્યું કે:-મક્કાની હજનું કામ સંપૂર્ણ કરવા જતાં કઠોર પહાડ સિરહમની વિરોધીણી ખારકાના ઘરની મુલાકાત કરવાનું દરેક હાજીઓના માટે ઉચિત છે ?

કરખજાના મેદાનમાં ધર્મ અર્થે જીવન અર્પણ કરનાર હજરત ઇમામ હુસેનની દીકરી સકીનાં, હાકામવંશના પ્રથમ ભાગમાં હયાત હતાં * તે સમયની સ્ત્રીઓમાં તેઓ વંશમર્યાદા, સૌંદર્ય, જ્ઞાન, બુદ્ધિ અને પવિત્રતામાં આદર્શનીય હતાં, કવિઓ, શકિહ, વિદ્વાન અને સઘળા વર્ગના ધાર્મિક પુરુષો હમેશાં તેમની મુલાકાત કરતા. આ સઘળા લોકોના

* સૈયદાં સકીનાનું ખજં નામ ઉમેમાં (Omama) હતું. તેમનાં માતા તેમને સકીનાં નામથી બોલાવતાં હતાં. તેઓ ખલીફા હિશામના સમયમાં હીજરી ૧૧૭ ઈસ્વી ૭૩૫ માં રબીયુલ અવલ મહિનામાં મહિનામાં વફાત પામ્યાં હતાં. તેમનો પ્રથમ સ્વામિ ખલીફા અબ્દુલ્લાના ભાઈ જોબાઈરનો પુત્ર મોસાબ હતો. તે ખલીફા અબ્દુલ મલેકના લશ્કર સહિત યુધ્ધમાં મરાતાં, તેવણુ નાની ઉમ્મરમાં વિધવા થયાં હતાં. તે પછી તેઓ અબ્દુલ્લા હિજ્લમીની સાથે પરણ્યાં હતાં. ત્યાં તેમને કુરેઇન નામનો એક પુત્ર જન્મ્યો હતો. અબ્દુલ્લા હિજ્લમી મરણ પામ્યા પછી ખલીફા બીન્ત ઉમરના ભાઈએ તેની સાથે પરણવાની હીલચાલ કરેલી; પણ ખલીફા પ્રથમ વાલીદે આ વાતમાં અટકાવ નાંખ્યો હતો. તે પછી ખલીફા ઓસમાનના એક પુત્ર સાથે પરણ્યાં હતાં પણ ખલીફા સુલેમાને આ લગન કોઈપણ કારણને લઈ તોડાવી નાંખ્યાં હતાં.

સમાગમે તેમના ધરમાં સર્વદા પવિત્ર આનંદ અને પ્રદુલ્લતાનો ભાવ વિરાજમાન થતો હતો. દરેક પ્રશ્નોના યુક્તિ પૂર્ણ ઉત્તરથી વિદ્વાન લોકો વધારે ખુશી થતા હતા.

ખલીફા ખાજા ઉમ્મરની બહેન, તે પ્રથમ વાલીદનાં પતિન જેનું નામ ઉમ્મે-અલ-આનીન (Umm-ul-Banin) એ સમયમાં એક પ્રખ્યાત ખાનું હતું. પોતાના સ્વામી પ્રતિ તેમની અસાધારણ ભક્તિ હતી, અને તેઓ હમેશાં પ્રજાવર્ગના કલ્યાણનો પ્રયત્ન કરતાં. એરાકના શાસન કરતા હાજ્જનનો તિરસ્કાર કરી તેને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે ઇતિહાસના પાનામાં તેજસ્વી અક્ષરે કોતરાઈ રહેલો છે. હાજ્જન વારંવાર ખલીફા પ્રથમ વાલીદની મુલાકાતે આવતો હતો અને વારંવાર રાણીનું સન્માન ખલીફા પાસે ઓછું થાય તેવો પ્રયત્ન કરતો. રાણી ઉમ્મે-અલ-આનીન આ વિષયથી જાણીતાં થઈને હાજ્જનને પોતાની પાસે મોકલવાની ખલીફાને વિનંતિ કરી. તે ઉપરથી હાજ્જન રાણીના જાહેર દિવાનખાનામાં હાજર થયો. ત્યાં તેને બહુજ તિરસ્કારક આવકાર મળ્યો. ઘણો વખત સુધી રાણીની મુલાકાતની રમજ ન મળી પછી ઘણી દારીઓ સાથે રાણી મુલાકાત લેવાના દિવાનખાનામાં આવ્યાં. હાજ્જન નમિને સલામ કરી પણ તેઓએ તેની સલામ સ્વિકારી નહિ. રાણી રાજ્યકાર્યમાં હાથ ન ધાલે તે માટે હાજ્જન ખલીફાને હમેશાં સલાહ આપતો. તેના માટે તેમણે હાજ્જનને ફેટલાએક પ્રશ્નો પૂછ્યા. હાજ્જન આ સંધળા ઉત્તરમાં સત્યનો દેખાવ કરવા જતાં રાણીએ ઉપદેશ સ્વરૂપ એવું એક લાંબુ બાષણ કર્યું તે હમણાં પણ તેમના જીવનની રમૃતિ સ્વરૂપ રહેલું છે. તેમણે તેની સન્મુખે એક એક કરીને તેનાં સમસ્ત દુષ્કાર્યના વિષયો ઉઘાડા કર્યાં. કેવી કેવી ચતુરાઈએ હાજ્જન ખલીફાને નિર્દય હત્યાકાંડે ઉશ્કેરી રાજમતાં મુખ્ય મુખ્ય વિશ્વાસુ મુસલમાનોનાં જીવનનો વિનાશ કરાવ્યો અને આ નિર્દય કર્મોથી ખલીફા, એક દુરાચારી શાસન કરતા તરીકે ગણાયો છે તે તેમણે સ્પષ્ટ રીતે દેખાડી આપ્યું હતું. તે પછી તેના દુશ્વરિત્રના માટે યથોચિત તિરસ્કાર કરી તેને ધક્કો મારી બહાર કાઢાડવા માટે પોતાની ઘસીને હુકમ કર્યો.

આરબ મહિલાઓ કવિતા લખવામાં અને તેને સુકંઠે ગાવામાં બહુ આનંદ માનતી અને તેઓ માંહેની કેટલીએક ઉચ્ચ પંક્તિનાં કાવ્યો લખી પોતાની અસાધારણ બુદ્ધિની ઓળખાણ આપી ગઈ છે.

દેશ પ્રસિદ્ધ મહા તપસ્વિની રાબિયા* ઉમ્મિયા વંશના શાસન કાળમાં જાહેર થયાં હતાં. એવું કહેવાય છે કે:-તે સમયમાં જેટલા પુરૂષો પ્રખ્યાત ગણાતા હતા, તેઓમાં આ પણ એક હતાં.

પોશાકની રીતિ.

પ્રાથમિક સમયથી માંડીને આયાર સુધી પુરૂષોના પોશાકમાં વધારે ફેરફાર થયો નથી. ફક્ત એક પ્રકારના ટાઇટ બાબા પહેરવાનો પ્રચાર ચાલુ થયો છે. ફક્ત અવસ્થા ભેદે કરીને 'પોશાકનું' મુલ્ય અને સંખ્યાનું તારતમ્ય હતું અને ધંધા રોજગારને લઇને એની કિંમત અને શીટનેસનું તારતમ્ય હતું. ફકિહ લોકો અને રાજકર્મચારીઓના પોશાક કરતાં લશ્કરીઓના પોશાક તદ્દન જુદી દબ્બના હતા. જુદી જુદી જાતનો ધંધો કરનારાઓ જુદી જુદી જાતનો પોશાક પહેરતા હતા. સાધારણ રીતે ઘરમાં ઢીલો જામો અને ઢીલું પાટલુન-પાયજામો-અને ઘોડે ચડતી વખતે ટાઇટ જામો અને ટાઇટ ઇજર પહેરતા હતા.

ઉમ્મિયા ખલીફાઓની આ શ્રેષ્ઠ ઉન્નતિના જમાનામાં હમાસ્કસ નગરી કેવા સૌંદર્યથી, સમૃદ્ધિવાન હતી અને કેવા કેવા મજબુત કિલ્લાઓથી તેનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું તેનું વર્ણન કરવા માટે અમારા પાસે બાબામાં શબ્દો નથી. તે સમયમાં તે નગરી મોજ શોખ અને વેપાર રોજગારનું મધ્ય મિંદુ સ્વરૂપ હતી. શ્રીમંતુ માણસો મૂલ્યવાન પોશાક પહેરીને ઘોડા ઉપર સ્વાર થઇ ચારે તરફથી ઘેરાએલા અનુચર વર્ગોની મધ્યમાં પોતાના મહેલ તરફ જતા હતા. બેદુષ્ટન આરબ દળપતિઓ પોતાના વિભિન્ન વર્ણના પોશાકો પહેરીને ઘોડેસ્વાર થઇ સર્ગર્વે રસ્તામાં પરીબ્રમણ કરતા હતા. મરૂભૂમિનિવાસી આરબો ઉંટના વાળથી બનાવેલા સફેદ અને પીળા રંગનો ઢીલો જામો લાલ અને પીળા લીટીયો વાળા વસ્ત્રની કુશીયા પહેરીને નગરીના માણસોની જમાવટ તરફ વિસ્મયપૂર્વક એક દૃષ્ટિથી જોઈ રહેતા હતા. સીરીયા દેશના માણસોના પ્રદર્શન સ્વરૂપ જનતામાં સાધારણ લોકો સફેદ રંગનો લાંબો ઢીલો જામો, ઢીલો પાયજામો અને ચોખા માથાવાળા લાલ જોડા અને સફેદ કે કાળા રંગની મોટી પાઘડી પહેરીને પોતાના દેશની

* તેવણ ઉમ્મે-અલ-ખેયરના નામથી ઓળખાતાં હતાં. હીજરી ૧૩૫ માં જન્મતનશીન થયાં. તેમની કબર જેરૂસાલેમની પૂર્વમાં 'તીર' પર્વત ઉપર તીર્થની જગા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

વેપારની સામગ્રીઓ ગધેડા, ઘોડા કે ઉંટ ઉપર લાદી જનવરોને પુરતી ત્વરાથી હાંકી જતા દેખાતા હતા; તે સમયે તેઓ પાતળા વસ્ત્રોના લાંબા જામા પહેરેલા ધૈર્યવાન કુલીન હાથમી વંશજો પ્રતિ ધર્ષાની દૃષ્ટીથી દૃષ્ટી-પાત કરતા જતા હતા. કુળવાન સ્ત્રીઓ પોતાની દાસીઓ સાથે પોતાના મોભાને છાજે તેવી રીતે વાયુ સેવન કરવા જતી. આ સંઘર્ષ દૃશ્ય અત્યંત નયન તૃપ્તીકર જણાતું હતું.

જમવાની ઢબ-છબ.

એ સમયે આપણને રૂમાલ અને ચમચાનો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે. રૂમાલ ગળાની આસપાસ બાંધી રાખવામાં આવતો અથવા ખાશ્તાનની* સાથે જોડેલો રાખતા. યુરોપ માંહેના કોઇ કોઇ દેશમાં હમણાં પણ તેનો વ્યવહાર છે. ચમચા બે પ્રકારના હતા. એક પ્રકારનો ઉંડી પ્યાલી જેવો લાકડાનો ચમચો વપરાતો તેનાથી શરબત પીવામાં આવતું હતું અને બીજો, એક પ્રકારની ચીનાઇ માટીનો ચીનમાંથી આવતો. શ્રીમંત પુરૂષો સવારના પહોરમાં ઉઠીને મધ કે સાકર મેળવેલું દૂધ પીતા. (તે સમયમાં લીપટનની ચાએ જીવનનો ઇન્જરો લીધેલો નહોતો !) અને સૂર્ય ઉદય થયા પછી થોડાક સમયે અંદર મહેલમાં સમસ્ત પરિવારવર્ગની સાથે મળી સવારનું જમણુ લેતા. એ પછી ઘરનો માલિક પોતાના કામમાં જોડાતો. તે પછી મુલાકાત લેવાના દીવાનખાનામાં બપોરના જમણુની તૈયારી થતી હતી. એ જમણુમાં હમેશાં મહેમાન-પરોણાઓ જોવામાં આવતા હતા. અસરની નમાજ પછી સૌ એકઠા મળી રાત્રી બોજનનું કાર્ય આટોપી લેતા. ખોરાકના વખતે તેઓ સઘળા ખુરસી ઉપર બેસતા ને વચમાં સફેદ કાપડથી આચ્છાદિત એક ટેબલ રાખવામાં આવતું હતું. તેઓ સૌથી પહેલાં મધ મેળવેલું દૂધ અને તે પછી તરેહવાર જાતના માંસના ખોરાકો જમતા. રાતના જમણુની પછી ઘરના માણસો મેમાન-પરોણાઓ સૌ એક જુદા દીવાનખાનામાં બેસી ગપસપમાં સમય પસાર કરતા. તે પછી તેઓ ઇશ્તાની નમાજ અદા કરતા હતા. આરબ સમાજમાં જેમ જેમ રોમન લોકો અને ઇરાનીઓના રીત રીવાજ દાખલ થતા ગયા તેમ તેમ અપરિચિત સ્ત્રી પુરૂષો સાથેના વાત કરવાનો વ્યવહાર ઓછો થતો ગયો હતો.

* ખાશ્તાન, યુદ્ધના સમયમાં વપરાતો એક પ્રકારનો નામો.

નોકર ચાકરો.

પરધર્મિ પાડોસીઓ જે પ્રકારે દાસ-દાસીઓનો અનાદર કરી તેઓના પ્રતિનિધુર વ્યવહાર રાખતા તેની તૂલના કરતાં મુસલમાનોના ગુલામોને ગુલામના નામથી ઓળખાવી શકાય નહિ. હજરત રસુલેખુદા (સ. અ. વ.) ગુલામોના ધંધાનો નિષેધ ફરમાવી ગયા છે અને તેઓ (સ. અ. વ.) ફરમાન કરી ગયા છે કે સંતાનને તેનાં માળાપથી અને એક આત્મીયને ખીજથી જૂદા પાડી શકાશે નહિ. વળી તેઓ એવું પણ ફરમાવી ગયા છે કે ધરનો શેક શેકાણી જે પ્રકારનો ખોરાક ખાય, નોકર વર્ગને તેજ પ્રકારનો ખોરાક અને પોશાક આપવો. તેઓની સાથે તેઓને કાંઈપણ પ્રકારનો દુર્વ્યવહાર ન ચલાવવો. ગુલામો પોતાની કિમ્મત આપે કે તરત તેમને સ્વતંત્રતા આપવી; અથવા ધરના શેકની ખુશી હોય તો તેઓ ગમે ત્યારે સ્વતંત્રતા આપી શકે છે. ગુલામોને સ્વતંત્રતા આપવાના કાર્યને ઉચ્ચ પંક્તિનો ધર્મ તેઓ (સ. અ. વ.) કહી ગયા છે. આ ઉપરથી નોકરોને પોતાના પરિવારના માણસો તરીકે ગણવામાં આવતા. નોકરો પોતાના મુસલમાન શેઠો તરફથી બહુ સગવડો મેળવતા હતાં તેઓની સંખ્યામાં વધારો થતાં મુસલમાન સમાજનું અનિષ્ટ થયેલું છે. તેઓના દ્વારા નીતિના નિયમો શીથળ થઈ જતા. એ સમયમાં અમુક પ્રકારના એક કાર્યથી વધારે ખરાબી થવા પામી હતી.

ખીજ દેશોમાં જઈ વસેલા આરબ ખેડુતો પ્રજાવર્ગની દીકરીઓ સાથે વિવાહ કરતા હતા એનું જે શેષ પરિણામ આવ્યું તેની ઇતિહાસ હમણાં પણ સાક્ષી આપે છે. તેઓ જેની સાથે વિવાહ કરતા હતા, તેણીઓ જે ગય, ફ્રેન્ચ ધરાનીના જેવા ઉંચ વંશમાં જન્મેલી હોય તો તેમનાં સંતાનો મહત્તર ચરિત્રનાં થતાં અને જે તેણીઓ ઇથોપીયન જેવી નીચ ઓલાહમાં ઉત્પન્ન થયેલી હોય તો તેમના સંતાનો નીચ આશયવાળાં થતાં.

સાહિત્ય.

ઉમ્મિયા શાસન કાળમાં સંગીત, શિલ્પ અને કાવ્યના સાહિત્યો ઉન્નતીની ટાંચે પહોંચેલાં હતાં. ખલીફા ખીજ ઉમ્મરના શાસન કાળમાં શાસ્ત્ર અને વિદ્યાન પુરૂષોનું રાજ્ય-સરકાર તરફથી પ્રતિપાલન થતું હતું અને ખલીફા પોતે તેઓને બહુ સન્માનની નજરથી જોતા; પણ અન્યાન્ય ખલીફાઓના લક્ષ આ તરફ આકર્ષાયાં નહોતાં. ઉમ્મિયા ખલીફાઓની અંદર

ફક્ત ખલીફા પ્રથમ યજ્ઞનો પુત્ર ખાલેદ વિદ્વાન પુરુષ હતો. વિજ્ઞાન અને સાહિત્યમાં તેનું જ્ઞાન બહોળું હતું. ફક્ત રાજદરબારથી દૂર વસનારા પુરુષો અને આરબોના આશ્રિત પુરુષોએજ સાહિત્ય અને વેપાર રાજગારમાં કાંઈક લક્ષ આપ્યું હતું.

ધર્મ વિભાગ.

અબ્બાસી ખલીફાઓના સમયમાં જેમ સમગ્ર ઇસ્લામ સામ્રાજ્ય એક ધર્મ વિભાગના તાબામાં હતું; આ સમયમાં તે પ્રકાર નહોતો. જે સઘળા વ્યવહાર શાસ્ત્રકુશળ પુરુષોને રાજ દરબારમાંથી પેન્શન મળતા, તેઓની અંદર પણ એક મત ન હોવાથી એક ધર્મવિભાગનું બંધારણ થઈ શક્યું નહોતું. અર્ધ રાજ્યનૈતિક અને સામ્પ્રદાયિક હિસાબે ધર્મ વિભાગનું બંધારણ કરવામાં આવ્યું હતું. મુખ્ય કરી ઇમામના પદને લઈનેજ પ્રત્યેક સમ્પ્રદાયોમાં ધર્મમતનું પાર્થક્ય સંઘટીત થતું હતું. ઉમ્મિયા વંશીઓ અંદરબાનેથી વિશ્વાસ નહિ કરીને પણ જાહેરમાં એવું કહેતા કે, ઇમામતનો અધિકાર અમારોજ છે. હજરત પેગમ્બર (સ. અ. વ.) ના વંશના અને અબ્બાસીવંશજો પોતપોતાના સંપ્રદાય માટે આ પડનો ઢાવો કરતા હતા. બીજી બાજુએ ખારજીઓ એવો ઢાવો કરતા હતા કે વંશ, જાતિ, કે સંપ્રદાય સંબંધે પ્રજાવર્ગની ચુંટણી પ્રમાણે કોઈ પણ સંપ્રદાયમાંથી ખલીફાની ચુંટણી કરી શકાય. ઉમ્મિયા ખલીફાઓની અંદર એક મુખ્ય મતભેદ હતો કે,—તેઓ મહત્તમા હજરતઅલી અને તેઓના વંશજોને ઘણીજ તિરસ્કારીક દ્રષ્ટિથી જોતા અને તેઓના માટે મસજીદોમાં શ્રાપ દેવાતા. બાકીના જુદા જુદા સંપ્રદાયો પોતાના સાંપ્રદાયિક મત પ્રમાણે ચાલતા. જેઓ હજરતઅલીના વંશજો પ્રતિ શત્રુતાના ભાવનું પોષણ કરતા તેઓને નાવાસિખ કહેતા હતા અને હજરત અલીના વંશજોના પક્ષ કરનારાઓને અસ-શિયાત-અલ-આહલે બયેતના નામથી ઓળખતા.

દાર્શનિક વિદ્યાલય.

૪૬૫ શતમત જોહરાના વંશજોએ જ ધર્મની દાર્શનિક અને વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યામાં મન આપ્યું હતું એ પ્રમાણે ધર્મની દાર્શનિક અને વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યાના બહુ પ્રચારથી લોકવર્ગની અંદર એક પ્રકારના સત્યનું અનુસંધાન કરવાનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. પ્રત્યેક વિશાળ નગરીમાં આ સમસ્ત વિષયોની આલોચના થતી. મહાત્મા હજરત અલીના વંશના ચોથા પુરૂષ ઇમામ જહર સાદિકે, પવિત્ર મદિના નગરીમાં એક દાર્શનિક સ્કૂલ ઉઘાડી દર્શન અને વિજ્ઞાન શિખવાવા માટે પોતે માથે લીધું હતું. તેઓ અતીવ શોધક અને ગંભીર વિચાર કરનારા અને તે સમયના સઘળા જ્ઞાન વિજ્ઞાને વિભૂષિત હતા. ખરી રીતે કહીએ તો દાર્શનિક અને વૈજ્ઞાનિક સ્કૂલના સ્થાપન કરનારા પોતે જ હતા. જે સઘળા જ્ઞાની ? પુરૂષોએ ભવિષ્યમાં વ્યવહાર શાસ્ત્ર સંબંધી સ્કૂલો ખોલી છે. ૪૬૫ તેઓજ તેમના (ઇમામ જહર સાદિકના) શિષ્ય હતા. તેમ નહિ પણ અનેક દાર્શનિક અને દૂર દેશોના સ્કોલરો તેમની દાર્શનિક વ્યાખ્યા સાંભળવાને આવતા હતા. જે પ્રખ્યાત પુરૂષ ઇમામ હસન અલી ૨ ખસરીએ પોતાના જન્મ સ્થાન ખસરા નગરીમાં એક દાર્શનિક વિદ્યાલય સ્થાપિત કર્યું હતું, તે પણ ઇમામ જહર સાદિકના એક શિષ્ય હતા. મોતાજેલા-હેતૂવાદ Rationa-
list-ની સ્કૂલ સ્થાપન કરનારા વાસિલ ખીન આતા, ૩ પણ જ્ઞાનના ઉપા-
દાન કારણે, ઇમામ જહર સાદિકની સ્થાપેલી સ્કૂલમાંથી લઈ ગયા હતા. ૪૬૫ શતમત જોહરાના વંશજો પ્રમાણે માહાત્મા વાસિલ ૪ પણ મનુષ્યની ઇચ્છાની સ્વાધિનતા સંબંધે શિક્ષણ આપી ગયા છે.

ખલીફા ત્રીજો યજીઃ, તેનો બાપ ઇબ્રાહીમ, અને ખલીફા ખીજો મરવાન, એ લોકો મોતાજેલા (હેતૂવાદીઓ) મતના હતા. હમાસ્કસ નિવાસી

૧ ઇમામ અબુ હનિફા અને ઇમામ માલિક.

૨ માહાત્મા હસન ખસરી ૧૧૦ હીજરીમાં રજળ મદિનામાં ગુજરી ગયા હતા.

૩ આતાના પુત્ર વાસીલ ૮૦ હીજરીમાં જન્મીને ૧૩૧ હીજરીમાં મરણ પામ્યા હતા.

૪ અખ્યાસ વંશીય ખલીફા મામુનના સમયનું વર્ણન કરતી વખતે વાસીલના મતનું વિશેષ વર્ણન કર્યું.

માખાઃ અલ-ઝહની, જુઘાન દીમાસ્કી, અને યુ-નાસ-અલ-અસ્વારી આ ત્રણ પુરૂષોએ મનુષ્યની ઇચ્છાની સ્વાધિનતા સંબંધિ માહાત્મા વાસીલના મત કરતાં પણ આગળ વિચારો દરશાવ્યા છે. ખીજ બાજુએ સફવાનના પુત્ર જહમ અદ્રષ્ટવાદનું શિક્ષણ આપતો હતો.

પ્રથમ ખંડ સમાપ્ત.

વાંચનાર! તને સલામ કરતાં વહેલાં એક નવ્ર વિનંતિ કરું છું કે-જો ખુદાને મંજુર હશે તો આ પુસ્તકનો ખીજો ખંડ તાહરા હસ્ત મુઆરકમાં જેમ બને તેમ વહેલો આવી શકે, એવી સગવડ કરું છું. તું પણ તે કામ સહિસલામત વહેલું પુરું થવા માટે તે માહાબુઅની પાક દરગાહમાં દુઆ કરતો કરતો ખીજા ભાગની પુરતી ત્વરાથી રાક જેઇશ; તો મને માહારું કામ વહેલું સમાપ્ત કરવામાં જેઇતો ઉત્સાહ મળી ચૂકેલો માનીશ.

